خېۋىر تۆمۈر

ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە
قىسسە

خېۋىر تۆمۈر

ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە قىسسە

مەسئۇل تەھرىرى: ئوسمان نادىر

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

مەسئۇل كوررېكتورى: ئىبراھىم مۆمىن

ئابدۇقادىر داموللا ھەققىدە

قىسسە

*

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ «1 - ئاۋغۇست» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168 × 850 مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 12
1990 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1992 - يىل 5 - ئاي 2 - بېسىلىشى
ISBN 7 5371-0518-9/I·220
سانى: 1 — 1,000
با

35

ئاپتوردىن

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان غايەت ئۇزۇن يىللار شىنجاڭنى قاراڭغۇلۇق - جاھالەت قاپلىغان ۋاقىتلار ئىدى. سىياسىي تۈزۈمدە مۇستەبىتلىك، دىنىي ئېتىقادتا خۇراپاتلىق، بىدئەت ئەۋج ئالدى. خەلق خار - زەبۇنغا، مىللەت نەنەززۇلغا يۈزلەندى. خەلق تۇرمۇشى كەمبەغەللىككە، مەنىۋى ھايات قەھەتچىلىككە ئۇچراپ، مىللىي ھايات قورقۇنچلۇق تەقدىرگە دۇچ كەلدى.

قاراڭغۇلۇقتا قالغانلار يورۇقلۇققا، ھالاكەت تەقدىرىگە دۇچ كەلگەنلەر ھايات ياشاشقا تەقەززا بولغانىدەك، شۇ يىللاردا مىللەت ماددىي جەھەتتىكى قاششاقلىقتىن تەرەققىياتقا، مەنىۋى قەھەتچىلىكتىن مەرىپەتكە تەقەززا بولدى.

بۇ دەۋر تەرەققىياتنىڭ جىددىي تەلىپى ئىدى. بۇنى پەقەت زامانىۋى يېڭىچە تۈس ئالغان مائارىپ يولى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن ئېتىبارەن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ۋە شەرقىي رايونلىرىدا پەننىي دەرسلىكلەرنى ئاساس قىلغان يېڭىچە (جەدىتى) مەكتەپلەر يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك بىخ يېرىشقا باشلىدى. XX ئەسىرنىڭ

باشلىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ شىنخەي ئىنقىلابى يىللىرىدىكى ئومۇمىي ئويغىنىش دەۋرىدە زامانىۋى ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇشقا بولغان ئېھتىياج كۈچەيگەنلىكتىن، يېڭى مەكتەپلەر سان جەھەتتە كۆپىيىپلا قالماستىن، سۈپەت جەھەتتىمۇ يۈكسەلدى. قەشقەر، غۇلجا، تۇرپاننى مەركەز قىلغان مەرىپەتچىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە چەت ئەللەردىن ئوقۇتقۇچى زىيالىيلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئوقۇتۇش ساپاسىنى يەنە بىر بالداق ئۆستۈردى ۋە ئوقۇمۇشلۇق زىيالىيلارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ، دەۋر ئېھتىياجىنى تەمىنلەشتە ھەسسە قوشتى.

ئەپسۇسكى، بۇ يارقىن مەرىپەتچىلىك ئۆز تەرەققىياتىدا تارىخىي، ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي چەكلىمىلەر ۋە توسقۇنلۇقلاردىن خالىي بولالمىدى.

توسقۇنلۇق ئالدى بىلەن سىياسىي ھاكىمىيەتتىن كېلەتتى: شۇ دەۋردىكى سىياسىي ھاكىمىيەت خەلقنى جاھالەت - نادانلىقتا قالدۇرۇپ ئىدارە قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، خەلقنىڭ ئويغىنىشىنى، ئىلىم - بىلىم ئېلىپ دۇنياغا كۆز ئېچىشىنى ياقتۇرمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭىچە مىللىي مائارىپقا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇردى، بولۇپمۇ ئىستىبدات ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە، توسقۇنلۇق چېكىدىن ئاشتى. بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ھەرقايسى جايلاردا قۇرۇلغان يېڭى مەكتەپلەرنى تاقاتتى. ئاخىرقى قېتىمدا تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ئېلان چىقىرىپ، مەكتەپلەرنى ياپتۇرغاندىن تاشقىرى، ئوقۇتقۇچىلارنى، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلارنى تۇتقۇن قىلدى ۋە سۈرگۈنگە ھەيدىدى. ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن بەزەن ئوقۇتقۇچىلارنى قەپەسكە سولاپ قەشقەردىن ئۈرۈمچىگە

ئالدۇرۇش چارىسى بىلەن يولبويى شەھەر ـ شەھەردە سازايى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ۋىلايەت، ناھىيىلەردە خەنزۇچە ئوقۇيدىغان شىياۋتاڭ مەكتەپلىرى قۇرۇپ، ئوقۇغۇڭلار كەلسە ھەممىڭلار شىياۋتاڭدا ئوقۇڭلار، دەپ يېڭىچە مىللىي مائارىپنى چەكلىدى.

توسقۇنلۇقنىڭ ئىككىنچىسى دىنىي مۇتەئەسسىپلەردىن كەلدى: دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان بىر تۈركۈم بىدئەتچىلەر، خۇراپاتقا چۆمگەن روھانىلار، ئىشان ـ سوپىلار يېڭىچە پەننىي مائارىپقا جان ـ جەھلى بىلەن قارشى تۇرۇپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن توسقۇنلۇق ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار قانداقتۇر «ئۇسۇلى جەدىت ھارام، ئۇنى ئوقۇش دەھرىلىك» دەيدىغان ئىغۋا خاراكتېرلىك ئاساسسىز بوھتانلارنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، توسقۇنلۇق قىلىش ئارقىلىق ئىستىبدات سىياسىي ھاكىمىيەتكە قولچوماق بولدى.

چەت ئەل مۇخالىپەتچىلىرىمۇ بىزنىڭ ئويغىنىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلغۇچى ياۋۇز كۈچ ئىدى. چونكى ئۇلار ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە پايدا تېپىش ئۈچۈن غەپلەتتە ياتقان نادان ئەلنىڭ داۋاملىق نادان بولۇشىنى خالايتتى.

يۇقىرىقى ئۈچ خىل توسقۇنلۇقلار ئىچىدىن يول ئېچىپ ماڭغۇچى ئوت يۈرەك مەرىپەتچىلەر بۇ يولدا مىسلىسىز غەيرەت ـ شىجائەت كۆرسىتىپ، قەھرىمانلارچە ئالغا باستى. تۈرمە ۋە زەنجىر ـ كىشەنلەردىن قورقمىدى، ھەتتا بۇ يولدا ئەزىز جانلىرىنى ئايىماي، پىداكارلارچە قۇربان بولدى. بۇ خىلھايات ـ ماماتلىق كۈرەش بولۇپمۇ قەشقەردە ماتىتەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە كەسكىنلىشىپ چېكىگە يەتتى. ئۆرۈمچىدە

تۆمۈر خەلىپىگە سۈيىقەست قىلىشتا خىزمەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە قەشقەرگە تىتەي بولۇپ كەلگەن مافۇشىڭ بىر قولىدا سىياسىي ھاكىمىيەت، بىر قولىدا دىنىي مەزھەپچىلىكنى تۇتۇپ، خەلققە دەھشەتلىك زۇلۇم سالدى. خەلقنىڭ نادانلىقى ۋە خۇراپاتلىقىدىن پايدىلىنىپ بۇزۇقچىلىق، ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپاغا بېرىلدى. دىنىي مۇتەئەسسىپلەرنى قوللاپ، خۇراپاتلىققا يول قويۇپ، تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى بولغان مىللىي مائارىپقا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇردى.

مەرىپەتچىلىك توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، مىللىي مائارىپ ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان دەل شۇ يىللاردا، مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر داموللا ئىنىنى ئابدۇۋارىس قەشقىرى ھىجرەتتىن ئەزىز ۋەتىنىگە قايتىپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇ بۇ قېتىم قايتىشىدا مىسىر، ئىستانبۇل، بۇخارا، تاشكەنت ئالىملىرىدىن: «ئۇسۇلى جەدىت ۋاجىپ، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دېگەن پەتۋا ئېلىپ كېلىپ، مەرىپەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللاندى. ئۇنىڭ يولى، مەسلىكى توغرا ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن، ئەمەلىي ئېھتىياج تەلىپىگە باب كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ باشلىغان يول ناھايىتى تېزلىكتە شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئويغىنىش ھەرىكىتىگە ئايلاندى. ئۇنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە تەشۋىق - تەرغىباتى ئارقىلىق مىللىي ھاياتىمىزنىڭ كۈشەندىسى بولۇپ كەلگەن ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرى رەھىمسىز پاش قىلىندى ۋە ئۇلارغا قارشى چارە - تەدبىر كۆرۈشكە باشلىدى. بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللا ۋە ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى پىداكارلىق بىلەن كۆكرەك كېرىپ، سەپنىڭ

ئالدىدا تۇرۇپ، چەت ئەل مۇداخىلەتچىلىرىگە، ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە، دىنىي خۇراپاتقا قارشى تۇردى. بۇ خىل ئەمەلىي ۋە ئۈنۈملۈك ھەرىكەتتىن شۇ زاماندىكى ھاكىمىيەت، چەت ئەل مۇداخىلەتچىلىرى، بىر قىسىم بايلار ۋە دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئالاقزادە بولۇپ، غەم ـ ئەندىشىگە چۈشتى. ئاخىر بۇ قارا كۈچلەر جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان مەرىپەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرۇپ، مەرىپەتپەرۋەر ئىسلاھاتچى ئالىم ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرىنى شىھىت قىلدى.

قىسسىمىزنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى قىسقىچە ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب: بىلىم ــ ئىقتىدار ۋە ئىپتىخار 1
ئىككىنچى باب: سالام، قەشقەر 18
ئۈچىنچى باب: جىددىي ۋە زۆرۈر ئىشلار 42
تۆتىنچى باب: ھەسەت ــ تولغاق تۇتقاندىن يامان ... 62
بەشىنچى باب: ئىسلاھات مۇقەددىمىسى 84
ئالتىنچى باب: قازىخانىدىكى ئادىل ھۆكۈم 97
يەتتىنچى باب: غەمخورلۇق 111
سەككىزىنچى باب: غەللە ئېچىش 132
توققۇزىنچى باب: ئاللا، ھىممەت كەمەر ئاتا قىلسۇن!... 144
ئونىنچى باب: راۋاق ئۈستىدىكى سۆھبەت 153
ئون بىرىنچى باب: چىدىماسنىڭ ئۆيى پايلىماسنىڭ
يېنىدا! 171
ئون ئىككىنچى باب: لاچىن دىۋانە ۋە ھەمراھباي 194
ئون ئۈچىنچى باب: ئويغىنىش 222
ئون تۆتىنچى باب: ئاچچىق خىيال، كەسكىن پىكىرلەر ... 245
ئون بەشىنچى باب: بىر مەيدان كەسكىن جەڭ 260
ئون ئالتىنچى باب: نامايىش 282
ئون يەتتىنچى باب: ئۇلار بىر ـ بىرلەپ شۇ يەرگە
توپلانغانىدى 291

ئونسەككىزىنچى باب: سالام بېرەيلى، دەپ كەلدۇق 308
ئونتوققۇزىنچى باب: ئاقىللار ۋە غاپىللار 320
يىگىرمىنچى باب: كىمگە، يەنە نېمىگە يىغلايمىز ... 339
خاتىمە 356
ئاپتوردىن ئاخىرقى سۆز 368

بىرىنچى باب

بىلىم ــ ئىقتىدار ۋە ئىپتىخار

قەشقەر خانلىق مەدرىس.

غەربىي تەرىپى خانىقا، شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرى كىچىك ـ كىچىك ھۇجرىلار بىلەن ئورالغان چاسا ھويلا بۈگۈن پېشىندىن كېيىن باشقىچە جانلانغانىدى.

ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك پېشايۋان ئاستىدا ئونغا يېقىن تالىپ بەئەينى شىرنىگە ئولاشقان ھەرىلەردەك غۇجەكلىشىپ، قانداقتۇر بىر كىتابنى چوڭقۇر ئىشتىياق بىلەن قولدىن ـ قولغا ئېلىپ كۆرۈشەتتى، قىزغىن مۇھاكىمە قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ كىتابقا بولغان مۇھەببىتى، ئوتلۇق تەلمۈرۈشى ۋە ھاياجانلىنىشلار ھەرقانداق كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاپ، ھەۋىسىنى كەلتۈرەتتى.

ئىلىم دەرىجىسى ئۇنىۋېرسىتېتقا تەڭ بولغان ئالىي بىلىم يۇرتى ــ خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان

تالىپ - خەلپەتلەرنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى، سۆيگۈ - تىلەكلىرىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىلىم ئېلىش، ئىلىمدا بىرەر چوڭقۇرلۇققا چۆكۈش، بىرەر يېڭى پىكىرگە ئىگە بولۇش — پايدىغا ھېرىس تىجارەتچىنىڭ سەرلەپ ئالتۇن، جىڭلاپ كۈمۈش پايدا تاپقىنىدىنمۇ ئارتۇق قىممەتلىك ۋە خۇشاللىنارلىق ھېسابلىناتتى، چۈنكى تالىپلار پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلار، ئىلىمگە بەجانىدىل مۇھەببەت باغلىغۇچىلار ئىدى. ئۇلار بىرەر كىتابقا ئىگە بولسا، كۈمۈش ئىگەرلىك شاھانە ئارغىماققا ئىگە بولغاندىنمۇ ئارتۇق خۇشال بولاتتى. بۇ ئۇلارنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا خاس مۇھەببىتى، ئىشتىياقى، خۇسۇسىيىتى. ئۇلار كىتابتىن لەززەت ئېلىپ ئىلىم بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. بىلىم بىلەن ياشىرىپ، باراقسان كۆكلەپ، ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۈچۈن تاتلىق مېۋە بەرمەكچى، سالقىن سايە تاشلاپ ھۇزۇر - ھالاۋەت بەخش ئەتمەكچى.

سورۇن بارغانچە ئۇلغىيىپ، يېڭى - يېڭى تالىپلار بىلەن تولۇقلانماقتا، تۇرۇپلا مۇتالىئە ۋە مۇنازىرە باشلىنىپ قىزىماقتا ئىدى.

تالىپلار نېمىدېگەن جۇشقۇن روھلۇق - ھە! خۇددى جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەۋاتقان قۇياشقا ئوخشاش... مۇھاكىمە باشلانسىلا ئۇلار بەيگىدە چاپقان ئاتلاردەك، بىر - بىرىدىن قېلىشماسلىققا تىرىشىپ، ھەركىم ئۆز پىكرىنى ئالغا سۈرۈپ، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈشەتتى، پاساھەتلىك سۆز - ئىبارىلەردىن پايدىلىنىپ، مۆجىزە ۋە سېھرىي قۇۋۋەتكە تولغان ھەشەمەتلىك ساراي ياكى تىلسىماتتەك پۇختا قورغان ياساپ چىقاتتى. ئىككىنچى بىرى ئۇنىڭدىنمۇ يېڭى،

چوڭقۇر پىكىر ـ ئۇقۇملارنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئالدىنقى قورغاننى بۇزۇپ تاشلايتتى ياكى ئالدىنقى پىكىرنى قۇۋۋەتلەپ تولۇقلايتتى ۋە ياكى جۈملىگە چېكىت قويۇپ جان كىرگۈزگەندەك، ئالدىنقى پىكىرگە مەزمۇن ھەم مەنە قوشۇپ تېخىمۇ جانلاندۇراتتى.

تالىپلارنىڭ دىققىتى بىرلا كىتابقا — ھەممە كىشى ئورتاق قايىل بولۇشقان، ئۇزۇندىن كۆرۈش ئارزۇسىدا بولۇپ كەلگەن «گۈلىستان»① نىڭ تەرجىمىسى «شەۋقىي گۈلىستان مۇسەۋۋىرى» گە مەركەزلەشكەنىدى. سۆز ـ مۇنازىرىلەرمۇ بۇ مەركەزدىن چەتلەشمەيتتى.

— نېمىدېگەن چىرايلىق يېزىلغان ـ ھە! — دېدى تالىپلاردىن بىرى قاتتىق چەملىك ماش رەڭ مۇقاۋىسىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا «شەۋقىي گۈلىستان مۇسەۋۋىرى» دەپ يېزىلغان ئويما خەتكە تويماستىن قاراپ.

دەرۋەقە، كىتابنىڭ نامى چىرايلىق ۋە كۆركەم يېزىلغان، خەت نۇسخىسى ئوبدان تاللانغان بولۇپ، ھۆسن خەتچىلىكتە كامالەتكە يەتكەنىدى.

— ئىسمى جىسمىغا لايىق، گۈلىستاندەك يېزىلىپتۇ!

— چېكىتلەر خۇددى پەرىزات ھۆسنىگە گۈزەللىك بەخش ئەتكەن خالدەك!

— قەلىمى پىشقان كاتىپكەن، كامالەتكە يەتكۈزۈپتۇ!

مۇقاۋا لايىھەسىدىكى گۈزەل سەنئەتنىڭ سېھرىي كۈچىدىن ھۇزۇرلانغان تالىپلار تەرەپ ـ تەرەپتىن پىكىر قىلىپ، تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى.

---

① گۈلىستان — شەيخ سەئدىنىڭ كىتابى.

— «گۈلىستان» نىڭ تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئىلىم دۇنياسىدا كىچىك ئىش ئەمەس، جۇما! — دېدى ساقىلىنى يېڭىلا قىردۇرۇپ قايچىلاتقان ئاق پىشماق تالىپ كىتابنى ئېچىۋېتىپ.

— نېمە دېگەنلىرى ئۇ! بۇنداق ئۇلۇغ خىزمەت جاھاندا ئىككى تېپىلماس، — كىتابقا مىختەك قادىلىپ ئولتۇرغان يەنە بىر تالىپ چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ سۆزلىگەچ، ئەتراپىتىكىلەرگە قاراپ قويدى، ئۇنىڭ چوڭ - چوڭ ئېچىلغان كۆزلىرىدىن ئۆز چۈشەنچىسىنىڭ مۇتلەق توغرا ئىكەنلىكىگە ئىشەنگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— بۇ خىزمەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئىپادىلەپ چىقماق تەس! — دېدى ئۈچىنچى بىر تالىپ سۆزگە ئارىلىشىپ، ئۇنىڭ تەلەپپۇزىدىن كۈچلۈك ھاياجانلىنىش چىقىپ تۇراتتى، ئۇ جىددىي قىياپەتتە داۋام قىلدى، — ئاۋۋالقىدەك گۈلىستانىنىڭ پارس ئىبارىسىنى بىر ئوقۇپ، ئاندىن مەنىسىنى يېشىمىز، دەپ ئولتۇرىدىغان ھەرەج تۈگەپتۇ. مانا ئەمدى ھەرقانداق كىشى گۈلىستانىنى ئېچىپلا ئوقۇيالايدىغان، مەنىسىگە چۈشىنەلەيدىغان بوپتۇ، شۇنداققۇ! خىزمەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى مانا مۇشۇ يەردە....

زامان - زاماندىن ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدا دەرس ئوقۇپ رىيازەت چېكىپ كېلىۋاتقان تالىپلار گۈلىستانىنىڭ تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلىقىغا ئەنە شۇنداق خۇشال بولۇشقانىدى.

كىتاب ئېچىلدى. ئاجايىپ نەپىس گۈل - نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن ئىچ مۇقاۋا خۇددى پەردە ئېچىلغاندىن كېيىن

تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان سەھنە دېكوراتسىيىسىگە ئوخشاش تالىپلارنى ئۆزىگە تارتقانىدى. سەھىپە چۆرىسىدىكى جەزىبىدار نەپىس گۈل - نەقىشلەر، ئاپتورنىڭ ئىسمى، ساددا، ئەمما كۆركەم چەمبىرەك ئىچىگە ھۆسن خەت بىلەن يېزىلغان كىتاب ئىسمى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى كىچىكلىتىپ يېزىلغان مەسنىۋى، ئەڭ ئاستىغا يېزىلغان نەشر قىلغان ئورۇن، يىل ۋاقتى قاتارلىقلار، ئومۇمەن مۇقاۋا لايىھىسىدىكى يۈكسەك ماھارەت نامايان بولۇپ، كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى.

«تەبەقى گۈل دىلىمنى قىلماس چاغ،
گۈلىستانىمدىن ئال بىر ياپراق.»

تالىپلاردىن بىرى كىتاب نامى ئاستىغا كىچىكلىتىپ يېزىلغان بىرىنچى مەسنىۋىنى ئۈنلۈك ۋە جاراڭلىق ئوقۇدى.

— نېمىدېگەن تاتلىق، نېمىدېگەن جانلىق تىل - ھە! — دېدى بىر تالىپ تىللىرىنى تامشىپ، ئۇ بېشىنى بىلىنەر - بىلىنمەس چايقاپ، قاتتىق ھاياجانلانغانلىقىنى ئىپادە قىلاتتى.

— لىللا سۆزنى قىلغاندا، تەرجىمە تىلى ئەسلىدىكى پارس تىلىدىن نەچچە باراۋەر جانلىق ھەم تاتلىق چىققان! — دېدى يەنە بىر تالىپ يۇقىرىقى سۆزنى قۇۋۋەتلەپ.

— گەپ تەرجىماندا.

— ئەلۋەتتە شۇنداق. ئەگەر تەرجىماننىڭ ئىلمى ۋە قەلەم قۇۋۋىتى كۈچلۈك بولمىغاندا، تۈركىي تىلىنىڭ جانلىقلىقى، تاتلىقلىقى، پاساھىتى بۇ قەدەر نامايان بولمىغان بولاتتى.

— تەرجىمان كىم ئىكەن؟

— تاشكەنتلىك مۇرات خوجا ئىشان ھەزرەت!

— ئۇ كىشى ئۆزى تەرجىمە قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆز خىراجىتى بىلەن نەشىر قىلدۇرۇپ تارقاتقان!

— بارىكاللا! نېمىدېگەن زور ھىممەت بۇ!

— ئادەم باشقا گەپ، ھىممەت باشقا گەپ! — كۆرۈنۈشتە بېپەرۋادەك ئولتۇرغان كەڭ پېشانە، ئورا كۆز، قوۋۇزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن ياداڭغۇ چىراي بىر تالىپ بىردىنلا سۆزگە ئارىلىشىپ داۋام قىلدى، — ئەگەر چەندە، مۇرات خوجا ئىشان ھەزرەتلىرى ھىممەت قىلمىغان بولسا، بۇ كىتاب تەرجىمە قىلىنمىغان بولاتتى، شۇنداقمۇ؟ — ئۇ سوئال نەزەرى بىلەن كۆپچىلىككە قاراپ قويدى.

بېپەرۋا، خامۇش كۆرۈنگەن بۇ تالىپنىڭ ئاغزىدىن چىققان بۇ خىل ئورۇنلۇق پىكىر ئەتراپتىكىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ھىممەت مەسىلىسىدە ئىلھام بېغىشلىدى.

— تارازىدا توختىغۇدەك گەپ بولدى!

— ھىممەتسىزلىك مېۋىسىز دەرەخكە ئوخشاش!

— ھىممەتسىز موللا يېپەك قۇسمىغان قۇرت بىلەن باراۋەر! كۆپچىلىك تەرەپ - تەرەپتىن پىكىر بايان قىلىپ، ھىممەت ئىگىسى مۇرات خوجا ئىشاننى كۆككە كۆتۈرۈۋاتقاندا، ھېلىقى كۆرۈمسىز تالىپ يەنە سۆز باشلىدى:

— مېۋە يېگەندە باغۋەننى، سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمىغاندەك، كىتابنى چىغاتاي تىلىغا سۆزمۇ - سۆز مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرجىمە قىلىپ چىققان مۇرات خوجا ئىشان ھەزرەتلىرىنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك!

— بۇ تېخىمۇ ئىللا گەپ بولدى، — دېدى بىر تالىپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ، — ئەلۋەتتە ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. چوڭ ئىشلاردا ھىممەت قىلالمىساقمۇ، دۇئادا ياد ئېتىپ، مۇرات خوجا ئىشان ھەزرىتىمنى ئەسلەپ تۇرۇشىمىز لازىم!

گۈلىستاننىڭ تەرجىمىسىگە نىسبەتەن مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن بولۇۋاتقان قايناق سۆز - پىكىرلەر ئىچىدە كىتاب ۋاراقلاندى. ھەربىر باب، سەھىپە - قۇرلاردىكى ھېكمەتلىك سۆزلەر، ئاجايىپ قىسقا ئىبرەتلىك ھېكايەتلەر، نەزمىلەر، ئىزاھاتتىكى شەرھى - چۈشەنچىلەر تالىپلارنى ئۆزىگە تارتىپ، گويا ئۇلارنى ھېكمەتلىك سۆز جەۋھەرلىرىدىن رەڭگارەڭ گۈللەر ئېچىلغان بىر گۈلىستانغا باشلاپ كېتەتتى. تالىپلار سەئدى شىرازىنىڭ كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان مېھنەت خەزىنىسىگە شۇ قەدەر مەپتۇن بولدىكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا بىر ئىسكەتتە چىرايلىق يېزىلغان ھۆسن خەتلەرگە، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك ئىخچام ۋە چۈشىنىشلىك ئىزاھلارغا، بەزەن سەھىپىلەرگە سىزىلغان ئاددىي، ئەمما مەزمۇنغا باي سىزما رەسىملەرگە قادىلىپ قاراپ، بەھۇزۇر سەيلە قىلىشتى.

كىتابنىڭ ئاخىرقى سەھىپىلىرى مەشھۇر ئىسلام ئالىملىرى يازغان تەقرىزلەر (بېغىشلىما) بىلەن تولغاندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئابدۇقادىر داموللا يازغان تەقرىز كۆزگە يەنە ئالاھىدە كۆرۈنۈپ، چولپاندەك چاقناپ تۇراتتى.

— ماۋۇ تەقرىزنى ئوقۇيلى! — دېدى بىر تالىپ جىددىيلىشىپ. ئۇ بىگىز قولى بىلەن ئابدۇقادىر داموللا يازغان تەقرىزنى كۆرسىتىپ ئوقۇشقا تەشەببۇس قىلدى. دىققەت بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتى. بىر تالىپ يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى:

UNIV.
BIBLIOTHEK

زەھى مۇژدەكى① دىل ئائىنەسىنى،
مۇسەپپا قىلدى بۇ شەرھى گۈلىستان.

دىماغ ئەھلى مەنا بولدى ئاڭدىن،
سەراسەر② ئەترە - زارۇ سۇنبۇلىستان.

مائارىپ مەتلىئى ئەۋراقى ئۈنىڭ،③
كېلىپ ئەلپازى گويا بۇلبۇلىستان.

سۆۋات خەتلىرى چون زۇلفى دىلدار،
قىلۇر تالىپ خىيالىنى شەبىستان.

رەقاتى دەستىگا زىبۇ ۋە زىننەت،
مەزامىنى④ سەراپا شەككەرىستان.

ئەجەب گۈلشەنكى، دائىمدۇر باھارى،
تومۇز بولسۇن، كۈز بولسۇن يا زىمىستان.

تەئەججۇپ قىلما بۇ گۈلشەن مۇرادى،
ئىلاج دەردى مەخمۇران ۋە مەستان.⑤

---

① زەھى مۇژدەكى — ئەجەب خۇش خەۋەركى.
② سەراسەر — باشتىن - ئاياغ.
③ مىسرانىڭ مەزمۇنى: ئۇنىڭ ۋەرەقلىرىدىن ئىلىم - بىلىم تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ.
④ مىسرانىڭ مەزمۇنى: باشتىن ئاخىرغىچە لەززەتلىك، گوياكى شەككەرىستانغا ئوخشاش.
⑤ مىسرانىڭ مەزمۇنى، ئىلىم خۇمارى بىلىم مەستانىلىرىنىڭ دەردىگە داۋا بولىدۇ.

ئەگەر شەھباز پىكرى قىلسا جەۋلان،
بولۇر شەرراھلار تەپىل دەبستان.①

مۇرات بۇلبۇلان دېسەم سازادۇر،
بەلا لايىق ئاڭا شەۋقى گۈلىستان.

ۋەلى مەدھىيىدە قاسىردۇر ئىبارەت،
گۈل تەئرىپىنى قىل مەتلۇبىستان.

بۇ مىسرا غۇنچىدىن ئېچىلدى تارىخ،
مۇراد بۇلبۇلان شەۋقى گۈلىستان.②

داموللا ئابدۇقادىر 1327 - ھىجرى.

— يارانلار، بۇرادەرلەر! — دېدى تالىپلاردىن بىرى دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، — ئىسلام ئالىملىرى قاتارىدىن بىر كىشىلىك ئورۇن تۇتۇپ، ئىلىم ئاسمىنىدا چولپاندەك چاقنىغان داموللا ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقىرىنىڭ بىلىم ئىقتىدارىغا بارىكاللا توۋلاپ، بىر دەۋر ساما سالساق قانداق!

— توغرا پىكىر!

— ساما سالايلى، بېشىمىز ئاسمانغا تاقاشسۇن!

تالىپلار تەرەپ - تەرەپتىن ئاۋاز قوشتى، كىمدۇر بىرى ئېغىزچە شادىيانە چالدى. ساما باشلاندى، ھەممە تالىپنىڭ كەيپى چاغ، چېھرى ئوچۇق، بويىي يەڭگىل ئىدى. خۇددى ئىس

---

① مىسرانىڭ مەزمۇنى: تەپەككۇر قۇشى قىلسا جەۋلان، شەرھەيگە بېرىلگەنلەر باشلانغۇچ مەكتەپ بالىلىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

② بۇ مىسرا «مىراد بىلبۇلان شوق گۈلىستان» دەپ ئۆز ئىملاسى بىلەن يېزىلىپ ئەبجەد ھېسابىغا سېلىنسا، 1327 - يىل سالى چىقىدۇ.

چىگە ئىسسىق يەل قاچىلانغان شاردەك سەكرىشەتتى. ساما بەش مىنۇتچە داۋام قىلىپ ئاندىن بېسىلدى.

— چۆلنىڭ باغرى يامغۇرغا تويۇنغاندەك، بۈگۈن كۆكس - قارنىم ئىپتىخارغا تويۇندى، — دېدى ھېلىقى ساقىلى قايچىلانغان ئاق يۈزلۈك تالىپ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئىپتىخار نۇرلىرى يامغۇردەك قۇيۇلۇپ تۇراتتى.

دۇنيادا ئۆز ئىچىدىن چىققان دانىشمەن، ئالىملىرى بىلەن پەخىرلەنمەيدىغان ئەل بولمىغىنىدەك، تالىپلارنىڭ بۈگۈنكى تەنتەنىسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى.

لېكىن، تالىپلار ئىلىمدە ئالغا ئىنتىلگۈچى، ھەر ئىشنىڭ تېگىگە يېتىشنى ئىزدىگۈچى كىشىلەتتى. ئۇلار مەۋجۇت ھالەتكە ھېچقانداق ۋاقىتتا قانائەت قىلغان ئەمەس، ئۇلار دەلىللەرنى تولۇقلاپ، پاكىتلارنى تاكامۇللاشتۇرۇشنى دائىم ئارزۇ قىلاتتى.

— يارانلار، توزۇپ كەتمەي بىردەم ساقلاپ تۇرۇڭلار، سىلەرگە بىر پاكىت كۆرسىتەي، — بىر تالىپ ئورنىدىن دەس تۇردى - دە، ھۇجرا تەرەپكە ئالدىراپ يورغىلاپ كەتتى. بۇ تالىپ يېشى قىرىقلارغا بېرىپ قالغان كەمسۆز، ئېغىر - بېسىق، ئوقۇشتا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان خەلپەتلەردىن ئىدى. تالىپلار ئۇنىڭ ھۇجرىغا مۇنداق قىزغىن كىرىپ كېتىشۋاتقانلىقىغا قاراپ، ھەر خىل گۇمانلاردا بولۇشقان بولسىمۇ، ھەرھالدا بىر يېڭىلىق كۆرسىتىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

خەلپەت ئانچە ھايال بولمايلا ھۇجرىدىن قايتىپ چىقتى، قولىدا قانداقتۇر بىر نەرسە باردەك قىلاتتى.

— «شورا»، — دېدى ئۆتكۈر كۆزلۈك تالىپلاردىن بىرى يېنىدىكىلەرگە شىۋىرلاپ.

— يېڭى سانلىرىدىن بولسا كېرەك!

«شورا» تاتارىستان مەركىزى قازاندا ئۇزۇن يىل نەشر قىلىنىپ، كەڭ تارقالغان يېرىم ئايلىق ئىلمىي ژۇرنال بولۇپ، ئۇنىڭغا تارىخ، پەلسەپە، ئەدەبىيات ۋە باشقا ئىلمىي ماقالىلەر بېسىلىپ تۇراتتى. مەشھۇر ئالىملار، پروفېسسورلار، دوكتورلار، يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى بۇ ژۇرنالدا ئېلان قىلىناتتى، شۇڭا ژۇرنالنىڭ مۇشتىرى ئىخلاسمەنلىرى كۆپ بولۇپ، قىزىقىپ ئوقۇيتتى. بولۇپمۇ تالىپلار ئوتتۇرىسىدا گۆھەرگە ئوخشاش ئەتىۋارلىنىپ قولدىن - قولغا ئۆتەتتى.

ئۆزئارا شۇڭگىلىشىپ تەقەززالىق بىلەن تەلمۈرۈپ ئولتۇرغانلارنىڭ يېنىغا كەلگەن خەلپەت ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۆكتى - دە، «شورا» مەجمۇئەسىنى ۋاراقلاشقا باشلىدى.

— سىلەرگە بىر ماقالە كۆرسەتمەكچىمەن! — دېدى ئۇ جىددىيلىشىپ، ئۇنىڭ قوللىرى تىترەيتتى. گاھى ۋاراقلارنى ئاجرىتالماي تىترەپ تۇرۇپ قالغاندا، بۇيانقى تالىپلار تىت - تىت بولاتتى. ھەممە ئادەمنى تەقەززالىق قاپلىغانىدى.

— قانداق ماقالە؟ ئاپتورى كىم؟

— يېڭى كەلگەن ژۇرنالمۇ؟

— كىم ئالغاچ كەپتۇ!

ژۇرنال ئىگىسى يۇقىرىقى سوئاللارنىڭ بىرىگىمۇ جاۋاب قىلماستىن، ۋاراقلاشنى داۋاملاشتۇردى. بىر ھازادىن كېيىن توختاپ، بەت بېشىدىن باشلانغان «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» سەرلەۋھىلىك ماقالىنى كۆرسەتتى - دە:

— دىققەت، بىز مۇشۇ ماقالىنى ئوقۇيمىز! — دەپ ئېلان قىلىپ، جاراڭلىق ئوقۇشقا باشلىدى:

ئەدەبىي بىر مۇساھىبە①

1915 - يىل 23 - سان «شورا» مەجمۇئەسىدە «بابايى ھەقىقەت» ساھىبىنىڭ «جاۋاھىرىل ھىقان» ئەسىرىنى ئاۋۋال كۆرگەن ۋاقتىمىزدا، ئاپتورنىڭ شام ياكى مىسىر ئۆلىمالىرىدىن بولۇشى كېرەك، دەپ ھۆكۈم قىلغانىدۇق. بۇخارادا ئوقۇغان بىر ئادەمنىڭ ئەرەب تىلىدا بۇ دەرىجىدە پەسىھ ۋە تەبىئىي قەسىدە سۆزلەشكە قۇدرىتى يېتىدىغانلىقى خاتىرىمىزگە كەلمىگەنىدى.» دەپ مېنى شايان ۋە ئىپتىخار قىلغانىكەن. 1916 - يىل 7 - سان «شورا»دا، ئالما تالىق سابىرجان شاكىرجان ئەپەندى ««بابايى ھەقىقەت» ماقالىسىنى يازغۇچى داموللا ئابدۇقادىرنى شورا ئىدارىسى بۇخارادا ئوقۇغان ئادەم دەپ كۆرسىتىپتۇ. مېنىڭچە بولغاندا، شورا ئىدارىسىنىڭ بۇرۇنقى كۆز قارىشى بويىچە، مەزكۇرنى مىسىر ئۆلىماسى دەپ ھېسابلىشىمىز توغرا ئىكەن. ئەگەر خاتالاشمىغان بولساق، ئۇ كىشىنى مىسىردا سەككىز يىل ئوقۇغان بىر زات» دەيدۇ.

سابىرجان ئەپەندى «شورا» ئىدارىسى خاتالاشتى، دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، ئۆزى تېخىمۇ چوڭ خاتالاشتى، چۈنكى تەھسىلىم (ئوقۇشۇم) بۇخارادا بولغىنىغا «بابايى ھەقىقەت» سەرلەۋھىلىك ماقالەم ئەدلى دەلىل ۋە ئەدلى شاھىت بولۇشنى بىلمىدۇ. بۇ ھۆكۈملەر مېنىڭ توغرامدا بولغىنى ئۈچۈن بىرئاز ئىزاھ بەرمەككە مەجبۇر بولدۇم.

سابىرجان ئەپەندى بۇخارادىكى تەھسىل - تەر-

---

① بۇ ماقالە چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىغا ئازراق تەرجىمە قىلىندى — ئاپتور.

تىپلەردىن تولۇق خەۋەردار بولسا كېرەك. ھازىرقى زاماندا بۇخارادىن ئۇنداق زاتلار چىقمايلا قويسۇن دېمەكچى بولىدۇ. مېنىڭ ئوقۇشۇم بۇخارادا بولغىنى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك بۇخارا تەرتىپ ۋە تەدبىرلىرىدىن (ئوقۇتۇش تەرتىپلىرىدىن) تولۇق ۋاقىپ بولغىنىم ئۈچۈن بىر ئاز بايان قىلىش ھاجەتلىكتۇر.

دەسلەپكى ئوقۇشۇم قەشقەر ناھىيىسى ئۆز ۋەتىنىم ئارتۇچ (ئاتۇش) قەسەبەسىندە بولدى. كېيىن قوقەندە ئىككى يىل ئوقۇپ، ھىجرىيە 1309 - يىللاردا بۇخاراغا باردىم. ئۇ يەردە سەككىز يىل ئوقۇپ، بۇخارا ئادىتىچە ئىمتىھان بېرىپ ئۆز ۋەتىنىمگە قايتىپ كەلدىم. بۇخارادا يەتتە - سەككىز يىل ئوقۇغان بولساممۇ، ساپ ۋىجدانىم ۋە بەزى ھەقىقەتچى زاتلارنىڭ سۆز - سۆھبىتى ۋە يول كۆرسىتىشلىرى بۇخارا تەھسىلىمدىن ھاسىل بولغان خۇراپاتلىق ۋە گۇمانخورلۇق زۇلۇماتىدىن ۋە مەنتىق كالام، پەلسەپە كىتابلىرىنىڭ شەرھ ۋە ھاشىيىلىرى قاتمۇقات، ئۇزۇندىن-ئۇزۇنغا سوزۇلغان سەپسەتىلىرىدىن ھاسىل بولغان خۇراپات زەنجىر - كىشەنلىرىدىن ئەقىل - پىكرىمنى ئازاد قىلدى.

ھازىرقى زاماندا بۇخارا تەھسىل - تەرتىپلىرى ئېتىراپ قىلىپ يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان ھاشىيەخانلىق، ساپ ئەقىدىلەرنى بۇزۇپ، ھۆر ۋە ئازاد ئەقىل - پىكىرنى زەھەرلەندۈرمەكتىن باشقا ھېچ سەمەرىسى (پايدىسى) يوق دېسە خاتا بولماس.

ئىلىم يۈزىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇخارانىڭ «شەرىپ» بولۇشى، ئۇشبۇ بىمەنە، بىمەز، ھاشىيە ئوقۇغانلىقتىنمۇ، ياكى ئەسكى يۇنان خۇراپاتلىرىنى راۋاج قىلدۇرماق ئۈچۈنمۇ، ياكى كۆكۆلتاش، مىر ئەرەب، ھەۋزى دىۋان بېگى دېگەندەك ھەشەمەتلىك مەدرىس بىنالىرىنىڭ بولغان-

لىقىدىنمۇ ياكى ئىسلام ئالىملىرى، مۇخالىپلارنىڭ قىلغان تاجاۋۇز دەھشىتىدىن پارىسىز بولغان ھالدا ئىستىقبال ۋە ئاخىرەت ئەندىشىسىدىن ۋاز كېچىپ غەپلەت ۋە بىكارچىلىق بىلەن زايە بولۇپ كېتىۋاتقانلىقتىن ئىبارەتمۇ؟! ئەجەبا! جانابىي ھەق پۈتۈن ئىسلام ئالىمىنىڭ ئۆلىمالىرىغا، بولۇپمۇ بۇخارا داموللىلىرىغا ئىنساپ بەرسۇن!

مېنىڭ بىلىشىمچە، بۇخارانىڭ «شەرىپ» لىكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە بۇخارا ئىلىم چەشمىسى (بۇلىقى) مەرىپەت مەتلۇئى (ئىلىم قاينap چىققان جاي) بولۇشىدىن ئىدى. ئەبۇ ھەفسى كەبىر، ھەلۋانى، ماترىدى① كەبى زاتى ئالىلارنى يېتىشتۈرگەنىدى. ھىجرىيە 1324 دە مۇبارەك ھەج بەيتۇللا سەپىرىگە نىيەت قىلىپ، ھەج ئادا بولغاندىن كېيىن. ئىستانبۇلدا ئىككى ئاي تۇرۇپ مىسىرغا باردىم. ئۇ يەردە تاتار تالىبەلىرىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن رىشت رىزاجانابلىرى. «ئەلمىنۋا» مەجمۇئەسىنىڭ ساھىبى ۋە مۇدىرى مۇستەپا كامىل، مەدرىسە تەھزىرىيە كەبىرى مۇدىرى سېيىت مۇھەممەت ئەپەندى، فەرىد ۋە جەددى كەبى زاتى ئالىيجاناپلارنىڭ مۇساھىبەلىرىدىن تەجدىت (يېڭىلىق) ۋە ئىسلاھ توغرىسىدا ئالىي پىكىرلەر كەسىپ قىلىپ، مىسىردا ئىككى ئاي ئىستىقامەت قىلدىم. بەس، ئۇنىڭدىن كېيىن ۋەتىنىمگە قايتىپ، ئاھالىنى تەرەققىياتقا ۋە تەجدىت ئىسلاھاتقا دالالەت قىلىشقا باشلىدىم. ئاخىرى بۇ دالالىتىم ۋەتەنىدىن ئايرىلىشقا سەۋەب بولدى.② يەنە «قوقەند»، «بۇخارا» غا باردىم. بەختكە يارىشا، بۇخاراغا بارغان كۈنلىرىمدە «ئۇسۇلى جەدىت ھارام، ئۇنى

---

① مەشھۇر ئىسلام ئالىملىرى.

② ئابدۇقادىر داموللا تۇنجى قېتىمدا مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ئۆكتىمىسىگە ئۇچراپ، ۋەتەندىن چىقىپ كەتكەن ۋاقتىنى ئەسلەيدۇ.

ئوقۇچى دەھرى» دېگەن پەتىۋا ئورنىغا، بۈيۈك ئۇستازلىرىمدىن «ئۇسۇلى جەدىت ۋاجىپ، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دېگەن پەتىۋا مەيدانىغا چىققانىدى.

بۇخارادا بىرئاز تۇرۇپ، ھىجرىيە 1329 دە ئالمۇتا يولى بىلەن غۇلجىغا كېتىۋاتاتتىم، ھېلىقى سابىرجان ئەپەندى بىلەن «ئالمۇتا» دا ئۇچرىشىپ قالدىم. شۇ سەپىرىمدە قوقەند شەھىرىدە «جاۋاھىرىل ئىقان»، «مۇپتاھىل ئەدەب» ئىسىملىك ئەسەرلىرىم مەيدانغا چىقتى. بۇ ئەسەرلەرنى بەزى دوستلىرىم شورا ئىدارىسىگە ئەۋەتىپ بەرگەن بولدى.

غۇلجىدىن ۋەتىنىمگە قايتىپ، ئاۋۋالقى مەسلەكتە داۋام ئېتىپ، تەرتىپ جەدىتنى ئىسلاھ ۋە تەرەققىياتلارغا ئاھالىنى تەشۋىق ۋە تەرغىب ئەتتىم. 15 - يىلى 23 - سانلىق شورادا «بايانى ھەقىقەت» دېگەن ماقالىدىكى ماجىرالار پەيدا بولدى.

بۇخارادا خۇاشى خەتىلىقتىن زەھەرلەنگەن ئەقىل ۋە پىكىرىمنىڭ شىپا تاپماقلىقىغا يەنە بىر سەۋەب: بۈيۈك ئالىملاردىن ئىبنى شەمىيە ئىبنى قەييۇم جوزىيە، جامالىددىن ئەپغانى ۋە شەيخ مۇھەممەت ئەبدۇھەت ۋە.... ھەزرەتلەرىنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە ۋە مۇلاھىزە قىلماق ۋە زامانى ھازىردىكى «تەرجىمان»، «ۋاقىت»، «شورا» كەبى پايدىلىق گېزىت ۋە ژۇرنال مەسلەكلىرىگە مۇتابىئەت ئەيلىمەك (ئەگەشمەك) بولدى. ھال ھازىردە پېشقەدەملىرىمىزگە مۇتابىئەت يۈزىسىدىن، بۇخارا تەرتىپلىرى ئىلە مەنتىق، كالام پەلسەپە، تەدرىس ۋە مۇكالىمىلىرىگە مەشغۇل بولساممۇ، لېكىن زىيالىي شاگىرتلارغا تەپسىر، ھەدىس، ئىلمۇ - ئەمابىيەلەرىدىن تەلىم بەرمەكتىمەن: بۇ شاگىرتلار «شورا»، «ۋاقىت»، «تەرجىمان» قاتارلىق ژۇرناللارنى كامالى زوق - شەۋق ئىلە مۇتالىئە قىلماقتالار. بۇ پايدىلىق (مۇفىد) ئەسەرلەر-

دىن بەھرىۋار بولغان كىشىنىڭ ۋىجدانى كونىلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، ئىسلاھات تەرەققىيات يولىدىن قايتماس!

ئېھتىرام بىلەن: داموللا ئابدۇلقادىر مۇدەررىسى كاشغەر
1916 - يىل 19 - ئاپرېل.

— ۋاي، ۋاي، ۋاي!... — دېدى بەزەنلەر خۇشاللىق ۋە ئېپتىخار تۇيغۇسىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي. بەزەنلەر «بارىكاللا» ئېيتىپ ئاسمانغا غۇلاچ ئېتىشتى. بەزەنلەر «ياشاپ كەت داموللا» دەپ شوئار توۋلاشتى. بەزەنلەر تەسىراتتىن بوششىپ، ئۆزىنى ئوڭدىسىغا تاشلىۋەتتى. بۇ ماقالە ئۆز قۇدرىتى بىلەن شۇنچىلىك نەسىر قوزغىدىكى، ھاياجانلانغان تالىپلار خېلىغىچە ئۆزىنى باسالماي ياكى خۇشاللىقىنى قانداق ئىزھار قىلىش يولىنى تاپالماي ئۇزۇنغىچە تېگىرقاشتى.

— تېخى... «جاۋاھىرىل ھىقان» نى شام ياكى مىسىردا ئوقۇغان كىشى يازغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقان ئىكەن-دە!... — دېدى بىر تالىپ خېلىدىن كېيىن غەزەپ بىلەن چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ. ئاخىردا «خېلىك» قىلىپ دىماغ قېقىپ قويدى. ئۇنىڭ دىماغ قېقىشىلا نۇرغۇن مەنە ۋە ئاچچىق ھېسسىياتلارنى چۈشەندۈرەتتى.

— خالتا كوچىغا كىرىپ قالغان بىرىنىڭ كۆز قارىشىغۇ بۇ! — دېدى بىرى نارازى بولغان ئاھاڭدا.

— بۇخارادا ئوقۇپ يېتىشكەن قەشقەرلىك ئالىمنىڭ «جاۋاھىرىل ھىقان» دەك بىر كىتابنى يېزىپ چىقالايدىغانلىقى ئۇلارنىڭ ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمىگەندۇ بەلكى...

— ئىلىمدا ئۇنداق تار قارايدىغان بولسا، ئالىم مەھـ

مۇت قەشقىرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنى قويىدىغان ئورۇن تاپالماي قالامدۇ!؟

— دەلىللەر ئالدىدا بەربىر ئاغزى تۇۋاقلىنىدۇ!...

تالىپلار تەرەپ - تەرەپتىن پىكىر بايان قىلىشىپ، ئۆزىنچە تەسىرات ۋە ھېسسىيات سۆزلەشتى.

بىلىم - ئىقتىدار ئىگىسى، نادىر ئەسەرلەر ساھىبى، مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، ئىسلاھاتچى ئالىم ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس قەشقىرى ئەنە شۇ تەقلىدتە كەڭ جامائەت ۋە تالىپلار قەلبىدىن ئورۇن ئالغان ۋە ئىپتىخارغا ئايلانغانىدى.

ئىككىنچى باب

سالام، قەشقەر!

باغرىڭغا ئىنتىلدىم ئەي ئانا ۋەتەن،
قوينۇڭدا ياشاشقا باستىمەن قەدەم.
ئۆمىدىم بولغاندا خەلقىم بىلىملىك،
تۈگەيدۇ قەلبىمدە ھەسرەتۇ ئەلەم.

— ئەلغازى

سالام ساڭا، ئەزىزانە قەشقەر!

سالام ساڭا، ئەي سۆيۈملۈك دىيارى قەشقەر!

ناتىۋان ئوغلۇڭ سېنى جاندىن سېغىنىپ، پىراقىڭدا ئۆرتىنىپ، يىلاندەك تولغىنىپ كەلدى!...

ھەج تاۋاب ئاداسىدىن سۇڭ، قاھىرە، ئىستانبول، قازان، ئۇفا، بۇخارا، ئالمۇتا، تاشكەنت... يەنە نۇرغۇن شەھەر ـ يۇرتلارنى زىيارەت ھەم ساياھەت قىلىپ، غۇلجا ئارقىلىق ئۆز يۇرتىغا قايتقان ھاجى ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس،

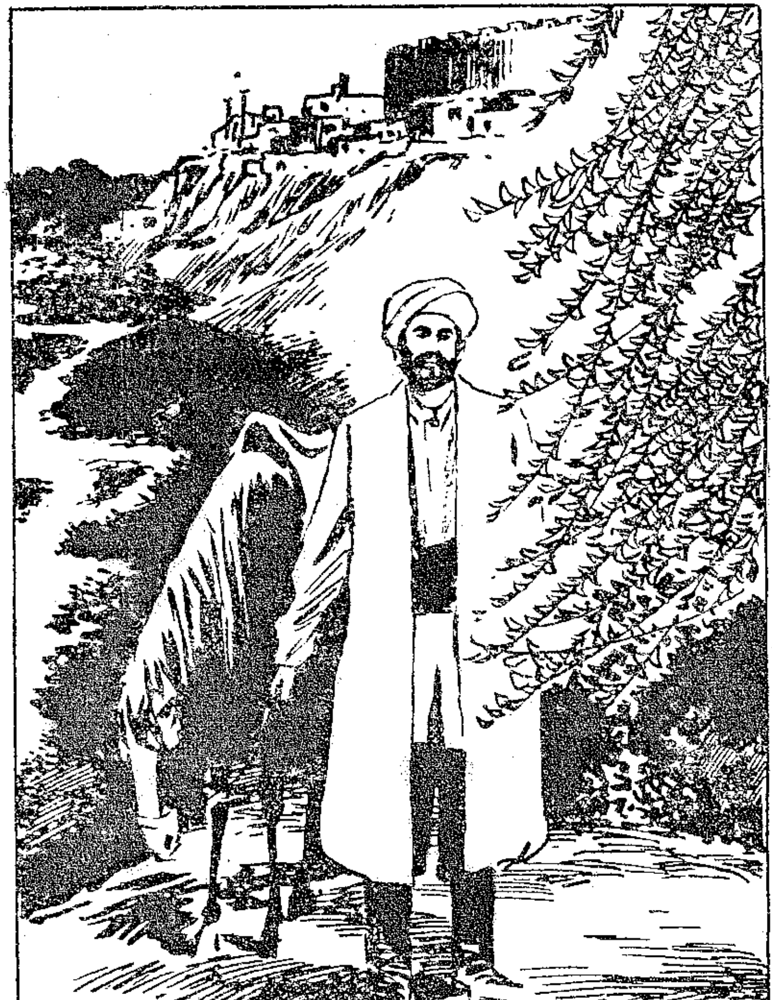

قەشقىرى كىندىك قېنى تۆكۈلگەن ئانا يۇرتى قەشقەرگە — شەھەر بوسۇغىسى قورغان — كىرەمباغ جەبھەسىگە كەلگەندە، ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى-دە، قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، ئېھتىرام بىلەن سالام بەردى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدى ھاياجاندىن تىترەيتتى، يۇرتىنىڭ مۇئەتتەر خۇش ھاۋاسىغا تويۇنماستىن چوڭقۇر - چوڭقۇر نەپەس ئالاتتى. ئىنتىزارلىق بىلەن تەلمۈرۈپ ئەتراپلارغا ئوتلۇق نەزەر تاشلايتتى.

ئەنە، ئۇنىڭ ئالدىدا قەشقەرنىڭ شېرىن جېنى، ھاياتى قېنى ھېسابلىنىدىغان تارىخى قەدىناس تۈمەن دەرياسى، قۇياش نۇرىدا بەرق ئۇرۇپ، كۈمۈش تاسمىدەك پارقىراپ راۋان ئاقماقتا. مىڭ يىل، ئون مىڭ يىل، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق دەريا ئۆمرىنىڭ جانلىق شاھىتى بولغان دەريا كاتىكى گويا چوڭقۇر قىزىلما قۇرۇلۇشتەك ئاچايىپ ۋە غارايىپ كۆرۈنسە، ئىككى تەرەپ ياداڭلىقلارنىڭ ئەگرى - توقاي تۇمشۇقلىرى خۇددى دەريا بويىدىكى ئوت - چۆپلۈكلەر ئىچىدىن دەرياغا قارىتىپ چۆكتۈرۈپ قويغان نار تۆگىلەردەك قىزىقارلىق كۆرۈنەتتى.

دەريا كاتىكى نېمىدېگەن چوڭقۇر، نېمىدېگەن كەڭرى-ھە! قورغان ياكى جان قورغان ئۈستىدە تۇرۇپ قارىغاندا، قانچە ئون مېتىر تۆۋەن كۆرۈنىدىغان دەريا كاتىكى ئۆز چوڭقۇرلۇقى بىلەن كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلاتتى. ئۇنىڭ كەڭلىكىچۇ! ئېقىن ئىچىدە بەرپا قىلىنغان قويۇق مەھەللىلەر، باغ-ھويلىلار، تۈگمەنلەر، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇراتتى.

بۇ قەدەر چوڭقۇر ۋە كەڭرى دەريا كاتىكى، بۇ قەدەر

كۆپ باغ ـ ئېتىزلارنى بەرپا قىلىشتىكى كۈچ ـ قۇدرەت ۋە ھېكمەت ـ مۇھەببەت زادى نېمە؟ ـــ ئابدۇقادىر داموللا ئويلىنىپ ئەركىن تەسەۋۋۇر قىلاتتى: بۇ بىر دەملىك ياكى بىرقانچە يىللىق مېھنەت مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن تارىخىي ئەسىرلەرنىڭ ئەمگەك مەھسۇلى. يەر مۆئەككىلى ھېسابلانغان دەريا سۈيى تارىخىي زامانلاردا بەلكى تۇپراقنىڭ يۇقىرى قاتلاملىرىنى باغ ـ باغ قىلىپ سۆيۈپ يالاپ ئاققان بولغىيدى! يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ دەريا يەر يىرتىپ، تەبىئەتنىڭ گېگانت ھەرىسىدەك تىنىماي ھەرىدەپ، تەلۋىلەرچە يار چېقىپ، قىرغاق سوقۇپ ئاندىن كىشىنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچى يەتمىگۈدەك بۈگۈنكى كەڭ ھەم چوڭقۇر دەريا قىنىنى ھاسىل قىلغان ئەمەسمۇ! بۇ نېمىدېگەن ئۇلۇغ قۇدرەت، نېمىدېگەن چوڭقۇر مۇھەببەت ـ ھە! ئەگەر شۇنداق بولمىسا، ئۇزۇن ـ ئۇزۇن تارىخىي ئەسىرلەرنىڭ قۇدرەتلىك ئەجرى سىڭمىگەن بولسا، بۇ قەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇر ئېقىن پەيدا بولمىغان، دەريامۇ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپ تا بۈگۈنگە قەدەر راۋان ئاقمىغان بولاتتى!

ئاھ تۇمەن، ھايات بۇلىقى قۇرۇماس، مېھىر ـ شەپقىتى ئۈزۈلمەس تۇمەن دەرياسى! سېنىڭ شۇقەدەر چوڭقۇر پۈتمەس ـ تۈگىمەس مېھىر ـ مۇھەببىتىڭ، ۋاپا ئەقىدىلىرىڭگە جاۋابەن ئىنسان بالىلىرىمۇ جىم ياتقىنى يوق. ئۇلار سېنىڭ باغرىڭدا ئەسىرلەر بويى زەم ـ زەم سۇلىرىڭنى ئوتلاپ، يۈرىكىگە دەرمان ئېلىپ تىنىمسىز مېھنەت قىلدى، تەر تۆكتى. سېنىڭ قىسمىتىڭ، سېنىڭ خىسلىتىڭگە تايىنىپ بوز ئېچىپ يەر تېرىدى. سېنىڭ باغرىڭدا سەرمەن ـ شامالباغ، قورغان ـ نەـ

زەرباغ، دۆڭباغ ـ دۆلەتباغ يەنە قانداق سان ـ ساناقسىز مەھەللە ـ كەنتلەرنى، مېۋىزار باغلارنى بەرپا قىلىپ، ھۆسنىگە ھۆسن قوشتى. تاجىغا ئۇقا، لىباسىغا زەر چىلتەك تاقىدى. باغلاردا ئەتىر ـ رەيھان كۆكلىتىپ، پۈتۈن ۋادىكىنى يېقىملىق خۇش پۇراقلارغا تولدۇردى. بۇ نېمىدېگەن چوڭقۇر مۇھەببەت، نېمىدېگەن ئۇلۇغ ئەمگەك ـ ھە! ئەزىزانە قەشقەرنىڭ بۈگۈنكى مىسلى جەننەتتەك ھۆسن ـ جامالى ئۇلۇغ تەبىئەت ۋە ئۇلۇغ ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مۇھەببىتى، ئورتاق ئىجادىي مېھنەتلىرىنىڭ مەھسۇلى، ئەلۋەتتە! بۇ نېمىدېگەن ئۇلۇغ تۆھپە، نېمىدېگەن ئۇلۇغ يادىكارلىق ـ ھە! ئەگەر شۇنداق بولمىسا، بۈگۈنكى قەشقەر قانداق شەكىللەنسۇن!

دەريا سۈيىنىڭ كۈمۈش ئېقىنىغا قاراپ چوڭقۇر خىيال سۈرگەن ئابدۇقادىر داموللا بىر ھازادىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئالدىغا قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆز نۇرى شەھەرنى خۇددى ئەجدىھادەك ئوراپ ياتقان قېلىن ۋە ئېگىز سېپىل تاملىرىغا «چاق» قىلىپ ئۇرۇلدى ـ دە، داموللىنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ كەتكەندەك بولۇپ، «لەنەت» دەپ قاتتىق ۋارقىراپ تاشلىدى. كەكە ساقىلى غەزەپتىن دىر ـ دىر تىترەيتتى:

— سەن ئەجدىھا، سەن بوغما يىلان! سەن قان ئىچكۈچى يالماۋۇز، بېشىمىزغا چۈشكەن ئاپەت، شەنىمىزگە داغ، تارىخىمىزغا نۇقسان!

ھىجرەتتە زىيارەتكە بېرىپ كەلگەن داموللامدەك ھۆر پىكىرلىك، پەزلۇ كامالەتلىك ئادەملەرگە ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ھېسار قورغانچىلىق نۇسخىلىرىنىڭ قالدۇق ساقىندىلىرىدىن بولغان بۇ سېپىل تاملىرىنىڭ شەھەرنى بوغۇپ، مۆمىن

بەندىلەرنىڭ قېنىنى شوراپ ياتقان بوغما يىلاندەك كۆرۈنۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە!

ئەنە يارباغ دەرۋازىسى، تۆشۈك دەرۋازا، قۇم دەرۋازا، قارقى دەرۋازا، سوربېشى دەرۋازا، يۇملاق شەھەرنىڭ ئىككى دەرۋازىسى، ھەر بىرى ئەجدىھانىڭ قاپتەك ئېچىلغان ياۋۇز ئاغزى ۋە ياكى يەتتە دەرۋازا يەتتە باشلىق يالماۋۇزنىڭ يەتتە ئاغزى ئەمەسمۇ! بۇ دەرۋازىلار ھەر كۈنى مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ئادەملەرنى، ئات-ئۇلاغ، مال-ۋارانلارنى ئوتۇنچى، بىدىچى، سامانچىلارنى، غەللە-پاراق قويغۇچىلارنى، بۇغداي-قوناق، تۇز، گۈرۈچ ساتقۇچىلارنى، ئۆرۈك، شاپتۇل، قوغۇن، تاۋۇز ساتقۇچىلارنى، تۈرلۈك ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنى ئۆزىگە دەم تارتىپ يۇتۇپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ گۆشىنى چايناپ، ئۇستىخىنىنى بوغۇزىدىن يۇرقۇپ، سۈيىنى شوراپ شۆپۈك قىلىپ چىقىرىپ تۇرىدۇ. بۇ نېمىدېگەن دەھشەتلىك، نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق تەقدىر-ھە!

ھاياتلىق ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان ئىمكان ئىچىدىكى چەكلىك تەقدىر يولىدا ئىختىيارسىز ئۆلۈم مەنزىلىگە كېتىۋاتقان كارۋان، ئېھتىياج ۋە موھتاجلىقنىڭ دەشت-باياۋانلىرىدا ساما سېلىپ چۆگىلەۋاتقان دەرۋىش، شۇڭا بۈگۈن بۇ سېپىل ئونمىڭلارنىڭ قېنىنى شوراپ، ئۇستىخانلىرىنى بوغۇزىدىن يۇرقۇپ چىقىرىۋاتقان بولسىمۇ، ئەتىسى يەنە ئونمىڭىنى سېپىل دەرۋازىسىدىن شەھەرگە كىرىپ تۇرىدۇ. ئېھتىياج ماللارنى قوشخانىغا قانداق ھەيدەپ بارغان بولسا، موھتاجلىقمۇ ئادەملەرنى شەھەرگە شۇنداق ھەيدەپ كېلىدۇ. بۇ ئېھتىياج بىلەن موھتاجلىق دەشتىدە ساما سېلىپ چۆگىلەش بولماي نېمە!

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئەسلىدە قورقۇنچلۇق كۆرۈنگەن دەھشەتلىك تەقدىر ئادەتتىكى بىر ئىشقا ئايلىنىپ، قورقۇنچلۇق سىزىلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ - دە، سىپىلدىن ئىبارەت بۇ قورقۇنچلۇق قانخور ئەجدىھامۇ قورقۇنچلۇق سىزىلمەيدىغان بولۇپ قالغان! بۇنىڭ ئەجەبلەنگۇدەك يەنە قانداق يېرى بولسۇن!

كىرەمباغ ئالدىدا ھاجى قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق قارشى ئېلىشقا چىققان بىر توپ خەلق ئابدۇقادىر داموللامغا تەلپۈنۈپ بېرىپ كۆرۈشتى. بەزەنلەر قۇچاقلىشىپ، بەزەنلەر قول ئېلىشىپ كۆرۈشەتتى، بەزەنلەر تاۋاپ قىلاتتى. بۇ يەرگە قانچە كۈنلەردىن بۇيان، داموللامنىڭ كېلىشىدىن خەۋەر تېپىپ، يولىغا قاراپ ئىنتىزار بولغان داموللا - مۇدەررىسلەر، خەلپەت - تالىپلار، شەھەر بايلىرى، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار، ئادىمىگە ئەمەس، ئىلمىگە ھۆرمەت قىلىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى توپلانغانىدى.

خەلق توپى داموللامنى ئورىۋېلىشتى. كېيىن جۇشقۇنلۇق دېڭىزدەك چايقىلىپ شەھەرتەرەپكە ئاقتى. يارباغ دەرۋازىسىغا كەلگۈچە قارشى ئالغۇچىلار توپى تېخىمۇ چوڭايدى، قول ئېلىشىپكۆرۈشىمىز، تاۋاپقىلىمىز دېگۈچىلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلىگىلى بولمايتتى، ئەنجان رەستىسىدىن ئۆتۈپ ھېيتكا مەيدانىغا يەتكەندە، خەلق توپى چوڭ دېڭىزغا ئايلانغان، مەيدانىنى شاۋقۇن قاپلىغانىدى.

ھەيۋەتلىك ھېيتكا جامەسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدىكى پەلەمپەيلىك سۇپىدا ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئۇستازى، شەيخۇل ئۇلىما دەپ نام ئالغان موللا ئىسلام داموللا ئىنتى

زارلىق بىلەن توپ ئىچىگە قاراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يان - يېقىدا ئوبۇلقاسىم داموللا، موللا ئابدۇغوپۇر داموللا قاتارلىق بىر مۇنچە ئۆلىما ئەشرەپلەر قاتار تۇراتتى. شۇ قاتاردا يەنە قەشقەرنىڭ پېشىۋاسى دەپ ئاتالغان ھەمراھباي قاتارلىق ئاتاقلىق چوڭ - چوڭ بايلارمۇ قارىشىپ تۇراتتى. قىزغىن كۆرۈشۈشلەر بىرقانچە دەقىقە داۋام قىلغاندىن كېيىن، تەكبىر ئوقۇلۇپ جامە ئىچىگە كىرىشتى.

ئون مىڭدىن ئارتۇق نامازخان سىغىدىغان جامە سەيناسى ئادەملەر بىلەن لىق تولغانىدى. داموللامغا بويلاپ قارىغان خەلق توپى خۇددى باھار شامىلىدا يېنىك چايقىلىۋاتقان كۆل سۈيىدەك مەيىن دولقۇنلىناتتى.

تەكلىپ ۋە تەلەپكە بىنائەن، ئابدۇقادىر داموللا ئېگىزەك سۇپىغا چىقىپ جامائەت بىلەن دىدارلاشتى. داموللام كەمتەرلىك بىلەن كەڭ جامائەتكە سالام بەرگەندە، جامائەتمۇ «ئەلەيك» ئېلىپ سالام قايتۇردى. ئادەم بەك كۆپ بولغانلىقتىن، بۇ چاغدىكى ئاۋاز خۇددى يەر تەۋرىگەندەك، يەر تېگىدىن دۈرۈلدەپ پۈتۈن سەينانى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

داموللام نۇتۇق سۆزلىدى. سۆز ئالدىدا ھەمدۇسانا ئېيتىپ، ھەدىس شەرىپ، قۇرئانى مەجىتتىن بىر مۇنچە ئايەتلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئۇستازلار، ۋەتەنداشلار، قېرىنداشلار!... — دېدى ئۇ ئەتراپقا تەكشى نەزەر تاشلاپ، ئۇنىڭ ھاياجاندىن تىترىگەن ئاۋازى تەسىرلىك جاراڭلايتتى، — كەمىنە نالايىق ئوغلانلىرى ئەزىزانە يۇرتۇمنىڭ، ئۇلۇغ خەلقىمنىڭ بۈگۈن ماڭا كۆرسەتـ

كەن داغدۇغىلىق تەنتەنە ۋە دەبدەبىلىك ئىززەت - ئىكراملىرى ئالدىدا ناھايىتى ۋە بىناھايىتى قاتتىق خىجالەت چەكمەكتە. چۈنكى، ناقەسلىكىم كۆپ، ھالا بۈگۈنگە كەلگۈچە ۋەتەن، خەلقىم ئۈچۈن ئەرزىگۈدەك بىرەر خىزمەت كۆرسەتەلىگىنىم يوق، ئەمما بۇ قېتىم قايتىپ كېلىشتە ۋەتىنىم، خەلقىم جىددىي تەلەپ قىلىۋاتقان بىر مۇۋەپپەقىيەت ئالغاچ كەلدىم. مەن شۇ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ھەرقايسىلىرىنى تەبرىكلىمەكچىمەن!

خەلق دېڭىزى يېنىك چايقىلىپ گۈرۈلدەشكە باشلىدى. داموللام سۆزىنىڭ داۋامىنى باشلاش بىلەن تەڭ گۈرۈلدەش شاپپىدە توختاپ، تىنىق كۆل سۈيىدەك تىنچ ھالەتكە كىردى.

داموللام داۋام قىلدى:

— ھەممىگە مەلۇمكى، بۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى «ئۇسۇلى جەدىت ھارام، ئۇنى ئوقۇش دەھرى» دەيدىغان بىمەنە، ئۆكتە پەتىۋا ئاستىدا ۋەتەندىن كەتكەن بولسام، بۇ قېتىم بۇخارادىكى ئۇلۇغ ئۇستازلار ۋە ئۆلىمالاردىن «ئۇسۇلى جەدىت ۋاجىپ، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دەيدىغان ئادىل پەتىۋا ئېلىپ قايتىپ كەلدىم. مىڭ قەتلە شۈكۈركى، بۇ قېتىم يەنە ئىرادەمدىن قايتماي، ئاۋۋالقى مەسلىكىمدە چىڭ تۇرۇپ، خەلقىمىزنى ئويغىتىش، خەلقىمىزگە مەرىپەت ۋە مەنپەئەت بېرىشتىن ئىبارەت توغرا كەسپىنى قەتئىي داۋام قىلماقچىمەن. قېرىنداشلار، بۇ قېتىمقى ھىجرەت سەپىرىمدە باشقا يۇرتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۆز يۇرتۇمغا قىياسەن سېلىشتۇرۇپ، ئاسمان - زېمىن پەرق بارلىقىنى تونۇپ كەلدىم. باشقا ئەللەردە كاتتا ئويغىنىشلار بولدى. زىرائەت ۋە سانائەتتە كۆپ ئىلگىرىلەپ كەتتى. ھالا بىز بولساق، نادانلىق،

جاھالەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. بىز قاچانغىچە ياتىمىز؟ قېرىنداشلار، ئۇيقۇ ئۆلۈمنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر، ئەگەر ئۇيقۇمىزنى ئېچىپ، ھوشىمىزنى تاپمايدىغان بولساق، ھالىمىز خاراب بولۇر!... ئىستىقبالىمىزنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولماس!... ھۆرمەتلىك قېرىنداشلار، بىز بارغانچە پارچىلانماقتىمىز، يىمىرىلمەكتىمىز، ئارىمىزدىن ئىتتىپاق كۆتۈرۈلدى، نىيەتلەر بۇزۇلدى. قېرىنداشلار ئۆز ئارا ئارازلىشىپ، يات كىشىلەردەك ئۆتمەكتە. بىر - بىرىمىزنىڭ زاۋالىنى تىلەپ، كىم ئۆلسە، كىم ۋەيران بولسا، ئۇنىڭ ئۆي - ھويلىسىنى، تەئەللۇقاتلىرىنى سېتىۋالسام دېيىشىپ، بەس - بەس بىلەن پۇل توپلاشماقتىمىز. بىر - بىرىمىزگە زاۋاللىق، ۋەيرانلىق تىلەش تەنەززۇلنىڭ بېشارىتى. ئىنساپ، ديانەتتىن چەتلىگەن بۇ خىل پاسىق خىياللار بىزدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، پۈتۈن ھەرىكەتلىرىمىز ئاشۇ پاسىق خىياللارغا بەند بولۇپ، ئومۇمىي غەم، ئومۇمىي مىللەت، ئومۇمىي ئىسلامىيەت غېمىنى ئەستىن چىقارماقتىمىز. ئاسارەت كىشەنلىرىدىن نىجاتلىق تېپىش ئەندىشىلىرى ئەس - يادىمىزدىن كۆتۈرۈلمەكتە. قېرىنداشلار، بىزدە يەنە بىر ئالۋاستى باركى، بۇ ئالۋاستى مەن «پالانى»، مەن «پۇستانى» باي ئەۋلادى، قازى كالان پۇشتى، شەيخ زادە، ۋەلىزادە دەپ كېلىپ، بىزنى توخۇ دان چاچقاندەك چېچىپ تاشلاپ، ئىستىبداتقا قول قىلىپ بەرمەكتە. نەتىجىدە، بىز ھازىر ئۆز بېشىمىزدا ئۆزىمىز ياڭاق چېقىپ، مېغىزىنى زالىملارغا يېگۈزىدىغان. ئۆز گۆشىمىزنى ئۆز يېغىمىزدا قورۇپ، قازان كاۋاپ بىلەن ئىستىبداتچىلارنى باقىدىغان بىچارە ساھىبخانىغا ئايلىنىپ قالدۇقكى، بۇنى چۈشىنىدىغان ئەقىل -

پاراسەتلىرىمىز خىرەلەشمەكتە. قېرىنداشلار، ئۆزىمىزنىڭ بىچارە ھالىمىزغا ئاغرىنايلى، ئىچ ئاغرىتايلى!... — ئۇ بىرئاز توختىۋېلىپ ئاممىغا مەيۈسانە نەزەر تاشلىۋالغاندىن كېيىن، بىردىنلا غەزەپ تۇسىگە كىلىپ داۋام قىلدى، — قېرىنداشلار، بىزدە يەنە مەھەللىۋازلىق، يۇرتۋازلىق دەيدىغان يەنە بىر ئالۋاستى بار، بۇ ئالۋاستى بىزنى قەشقەرلىق، ئاتۇشلۇق، تۇپاللىق، شاپتۇللۇق دەپ يۇرت - مەھەللىلەرگە ئايرىپ، ئىتتىپاقسىزلىق ئورۇقىنى چېچىپ، ئىت ئورنىدا تالاش-تارتىشقا سالماقتا. بىز ئۆز ئارا تالاش - تارتىش قىلىشساق، مۇخالىپەتچىلەر، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلار شۇ قەدەر خۇش بولىدۇكى، ئارازلىقلىرىمىزدىن پايدىلىنىپ، بىزنى تېخىمۇ چىڭ بوغۇپ تاشلاپ، قىمىر قىلالمايدىغان ھالەتكە كەلتۇرۇپ، ئۆز يېغىمىزدا ئۆز گۆشىمىزنى قورۇپ يەپ، ئۆزلىرىنى سەمرىتىدۇ.

قېرىنداشلار، بۇ ئىللەتلىرىمىز يەنە شۇ نادانلىق ۋە مەرىپەتسىزلىكىمىزنىڭ ئالامەتلىرىدۇر. بىز بۇ ئىللەتلەرنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، ۋاقتىدا قۇتۇلۇشىمىز كېرەك. بۇنىڭ يېگانە يولى مەرىپەت ۋە ئىسلاھاتتۇر. ئاللا بىزنى مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزسۇن، ئامىن!...

ئەتىسىدىن باشلاپ قەشقەر ئادىتى بويىچە، كۆرۈشۈشلەر، سالام بېرىپ ھاردۇق سوراشلار، زىياپەت - مېھماندارچىلىقلار باشلاندى. زىياپەتكە كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدە داموللامنىڭ ئىشىك ئالدى ۋە ھويلا ئىچى بىر قانچە كۈنگىچە گۇزەردەك قىزىپ كەتتى. ئاممىنىڭ بۇ قىزغىنلىقى داموللامنىڭ ھۆرمىتى، شەرىپى قانچىلىك ئىكەنلى-

كىنى شايە قىلاتتى. زىياپەت ـ مېھماندارچىلىقلارمۇ شۇنداق زىچ بولدى. كۈنىگە كەم بولغاندا ئىككى ـ ئۈچ يەرگە بېرىشقا توغرا كېلەتتى. مەشھۇر باغلارغا ئۇيۇشتۇرۇلغان بەزمىلەرگە، ئايۋانلىق، ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، تام ـ تورۇسلىرى تۈرلۈك گۈل ـ نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن ئازادە مېھمانخانىلاردا ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەتلەرگە قەدەم تەشرىپ قىلاتتى. ساھىبخانىلارنىڭ مەيلىرى نۆۋەت بىلەن داموللامنىڭ ئىشىكىگە تاقىلىپ تۇراتتى. قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى زىياپەتچىلىكىدىكى باياشات چوڭ داستىخانلار، ئۇنىڭغا تىزىلغان تۈرلۈك مېۋە ـ چېۋە، ھەر خىل نازۇ ـ نېمەتلەر، چېكىدىن ئاشقان سىپاگەرچىلىكلەر، ئىززەت ـ ئىكراملار، ئەقلىنى لال قىلغۇدەك خۇش ـ خۇشلار... قول قوشتۇرۇپ تەزىم قىلىشلار... ۋە باشقا رەسىم روسۇماتلار... كىشىنى قايمۇقتۇراتتى. بۇ ئىشلارغا ئەگەر ھەرقانداق مېھمان ھوشيار تۇرمايدىغان بولسا، ئاسانلا خۇدىنى يوقىتىپ، ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قالاتتى ـ دە، قەشقەر نەزەرىدە ئىززىتىنى بىلمىگەن، ئابروي كۆتۈرەلمىگەن ناباب مېھمانغا ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى، ئەگەر راستتىن شۇنداق بولۇپ قالغان ھەرقانداق مېھمان ناھايىتى چاپسانلا قەشقەر خەلقىنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتەتتى ـ دە، ئۇكايىلا قارشى ئېلىنمايدىغان كىشىگە ئايلىنىپ قالاتتى، لېكىن ئابدۇقادىر داموللا ئۇنداق ئادەملەردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى بىلەتتى، كەمتەر ئىدى، شۇڭا ئۇ ئەل نەزەرىدىن چۈشمىدى، بەلكى بارغانچە ھۆرمەت تاپتى.

داموللامنىڭ شەرىپىگە بېرىلگەن زىياپەت ـ ئولتۇرۇشلاردا كىتاب ئوقۇلۇپ، مەسەل قىلىناتتى. ئوقۇلغان ئىبارەت

لەرگە داموللام مەنە ئېيتاتتى، مەسىلە يېشەتتى. داموللام شۇقەدەر ناتىق ئىدىكى، قىزىپ كەتكەندە قولىدىكى چايىنى، ئالدىدىكى تائامنىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى. بەزىدە بۇرغىسى تۇتقان نار تۆگىدەك ئاغزىدىن كۆپۈكلەر قاينايتتى. بەزىدە بۇلبۇلدەك خۇشناۋا سايراپ ھەممىنى مەست ـ مۇستەغرەق قىلاتتى. داموللام مەنە ئېيتقاندا، كىتابىي سۆزلەرگىلا ئېسىلىۋالماستىن، ئەنئەنىۋى چەمبىرەكلەرنى (رامكىنى) بۇزۇپ چىقىپ، جاھان تەرەققىياتىدىن، رېئال ھاياتتىن، ھازىرقى زاماندىن، بۈگۈنكى تۇرمۇشتىن، نۆۋەتتىكى جىددىي ئىشلاردىن ئەمەلىي مىساللار ئېلىپ، قىلنى قىرىققا يېرىپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى، قالاقلىق، خۇراپاتلىق ۋە باشقا نۇقسان، ئىللەتلەرنى ئەسكى مازنى تىتقاندەك تىتىپ تاشلاپ، ئىسلاھات، مەرىپەت، تەرەققىياتنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلاتتى. خۇلاسە پىكىرلەرنى خۇددى تومۇردىن ئۇرۇلغان ئوكۇلدەك نەق جايىغا تەگكۈزۈپ، ئۈنۈملۈك مەنپەئەت بېرەتتى. داموللامنىڭ مۇتالىئىسىگە داخىل بولغان ھەرقانداق كىشى ـ ئۆلىما ئەشرەپلەرمۇ، زىيالىيلارمۇ، دېھقان ـ كاسىپلارمۇ مۇئەييەن مەنپەئەتكە ئىگە بولۇپ، رازى بولغان ھالدا ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال بولۇشاتتى.

بارماقنىڭ كەلىمكى بار دېگەندەك، داموللامۇ ئۇستازلارنى، داموللا ـ مۇدەررىسلەرنى، بايلارنى، تىتەي ـ شىتەيلەرنى① يوقلاپ، سۆز ـ سۆھبەتلەر ئۆتكۈزدى…

ھاۋا ئوچۇق بىر كۈنى. چاشكا ۋاقتى بولغان چاغ، ئابدۇقادىر داموللا بىر قانچە داموللا ـ خەلپەتلەرنىڭ ھەمراھ-

---

① تىتەي ـ شىتەي ــ شۇ زاماننىڭ ۋالىي ـ ئامباللىرى.

لىقىدا، ھەمراھباينىڭ شەھەر ئىچىدىكى ھويلىسىغا كەلدى. بەختكە يارىشا، باي ئۆيدە بار ئىدى. ھويلا خىزمەتكارى خەۋەر قىلغىلى كىرىپ كەتتى.

ھەمراھباي قەشقەر بويىچە كاتتا باي ئىدى. شەھەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ، تىتەي - شىتەي، ئامبال - بەگلەردىن تارتىپ، قازى - قۇززات، داموللا، مۇدەررىس، ئىشان - شەيخلەرگىچە ھەممىنى ئالقىنىدا ئوينىتىپ كېلىۋاتقان مۇنداق كاتتا باينىڭ ئۆيىگە پاتىھە قىلماي بولاتتىمۇ! ئەدەب - قائىدە يۈزىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، پاتىھە قىلىش زۆرۈر ئىدى، چۈنكى بۇ زەردار باي ئابدۇقادىر داموللا كەلگەن كۈنى قارشى ئېلىپ، ھېيتكادا قازى - قۇززاتلار قاتارىدا تۇرغان ئەمەسمىدى! شۇنىڭ ياندۇرقىغا بولسىمۇ پاتىھەگە بېرىپ قويۇش كېرەك، ئەلۋەتتە. شۇنىڭدەك ئابدۇقادىر داموللا ھەمراھباينىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ قويۇشنى ھەممىدىن مۇھىم دەپ ھېسابلايتتى، چۈنكى بۇ ئادەم پۈتۈن قەشقەر بويىچە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى.

ھويلا خىزمەتكارى خەۋەر ئاچىققاندىن كېيىن، «خۇش، مەرھەممەت!» دېدى - دە، قوش قاناتلىق ئىشىكنى ئۇلۇغ ئېچىپ ھويلىغا تەكلىپ قىلدى.

ھويلا كىچىكرەك بولسىمۇ، قۇرۇلۇشى پۇززۇر ھەم كۆركەملىك ئىدى. سارايغا تۇتاشقان غەربىي تامدىن باشقا، ئۈچ تەرەپكە ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ، پۈتۈنلەي ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن سېلىنغان پېشايۋانلىق ئۆيلەر پۇززۇرلۇقى، يىغىنچاقلىقى، كۆركەملىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى.

قۇرۇلۇشىنىڭ ئاستىنقى قەۋىتى زىچلاپ سېلىنغان ئىسكىلات ۋە خىزمەتكارلار ئولتۇرىدىغان كىچىك ئۆيلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۈستۈنكى قەۋەتتىكى مېھمانخانا ئۆيلەرنىڭ ئاستى پۈتۈنلەي تاختاي بولۇپ، ئۈستى ۋاساجۇپ قىلىپ يېپىلغانىدى. ئىككى مېتىر كەڭلىكتىكى ئايلانما پېشايۋاننىڭمۇ ئاستى تاختاي، ئۈستى ۋاساجۇپ قىلىپ يېپىلغان بولۇپ، ئۆلچەملىك ئون تال تۈۋرۈككە قوندۇرۇلغانىدى. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئۈستى تەرىپى نەقىشلىك ئەگمە، ئاستى تەرىپى گۈللۈك تارغاق(رېشاتكا)لاربىلەن تۇتاشتۇرۇلغانىدى.

ئۈچ دەھلىز، ئالتە ئېغىز مېھمانخانىدىن تەركىب تاپقان ئۈستى قەۋەت ئۆيلەرنىڭ شەكلى، چوڭ - كىچىكلىكى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ھەربىر دەھلىز ئۆيدىن ئوڭ ۋە سولغا قايرىلىپ، قوش قاناتلىق ئىشىكلەر ئارقىلىق چوڭ ئىككى مېھمانخانىغا كىرگىلى بولاتتى. ئۆي ئىچى پۈتۈنلەي گەج سۇۋاق بولۇپ، سارغۇچ ناۋات رەڭ تاۋلىنىپ تۇراتتى. تامنىڭ سەرراپ دەپ ئاتىلىدىغان يۇقىرى قىسمى مۇۋاپىق كەڭلىكتە ئىككى تەرەپكە داۋاملىشىدىغان كۆپتۈرمە نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەنىدى. ھەربىر ئۆيدە ئىككىدىن يوغان دېرىزە، بىردىن قوش قاناتلىق ئىشىك بولۇپ، ئوچۇق ھاۋا رەڭدە سىرلانغانىدى. ئىككىلا يۈزى ھاۋا رەڭ سىرلانغان دېرىزە قاپقاقلىرىنىڭ ئىچ ۋە سىرت يۈزىگە ئوچۇق رەڭدار قىلىپ سۆگەتگۈل سىزىلغانىدى. قاپقاق ئېچىلسىمۇ، يېپىلسىمۇ بۇ سۆگەتگۈللەر خۇددى راست گۈلدەكلا چاقناپ، كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئومۇمەن، ھويلىنىڭ شەكلى تۈزۈلۈشى جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ياغاچ ئويما، گەج قاپارتما نەقىشلەرنىڭ نەپىسلىكى جەھەتتە

بولسۇن، ئۇيغۇر مىمارچىلىقىنىڭ گۈزەل سىماسىنى نامايان قىلىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. تارغاقتا تىزىلغان تەشتەك گۈللەر — قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، ئانارگۈل، قوغۇنگۈل، يەنە ئاللىقانداق رەڭدار گۈللەر ھويلا سىماسىغا ئالاھىدە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى.

مېھمانلار پەلەمپەي ئارقىلىق ئۈستۈنكى قەۋەتكە چىقتى. قەپەستىكى شاتۇتلار «مېھمان كەلدى... مېھمان كەلدى» دەپ سايراشتى. تىنىق سۇدەك جىمجىت ھويلا ئىچى شاتۇتلارنىڭ جاراڭلىق ئاۋازىدا جانان چىنىدەك جاراڭلاپ كەتكەندى. مېھمانلار ھەيران بولغان تەرزدە شاتۇتلارغا قاراشتى. ھەربىر كىشىنىڭ كاللىسىدا «شاھانە قەسىر» دەيدىغان بىر تۇيغۇ خۇددى چېقىندەك چاقناپ ئۆتتى.

شىمالىي تامدىكى مېھمانخانىدىن قەسىر ئىگىسى ھەمراھباي كۆرۈندى. ئۇ بويىنىنى سوزۇپ مېھمانلارنى كۆرۈپلا ئالدىراپ - تېنەپ پېشايۋانغا چىقتى. خۇددى ئىززەت - ھۆرمەت كۆرسىتىشنىڭ قايسىبىر خىلىنى قوللىنىشنى تاپالماي ھولۇققان ئارتىستەك تەمتىرەپ، كەكلىكتەك يورغىلاپ كېلىپ ئەزىز مېھمانلارنى قارشى ئالدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم دامولام، قەدەملىرىگە مۇبارەك! — دېدى ئۇ خۇشلۇقنى ئىچىگە سىغمىغان قىياپەتتە قىزغىن كۆرۈشۈپ، لېكىن كۆزلىرىدىن تەكەللۇپنىڭ يالغان - ساختىلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ باشقا مېھمانلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈۋاتقان چاغدىمۇ كۆزلىرى بىلەن دامولامغا قاراپ، — مەن تېخى، دامولا ئابدۇقادىرنىڭ مۇبارەك قەدىمى بىز تەرەپكە يەتمەيدىغان بولدى، دەپ تۇرات-

تىم، يېتىدىكەن ـ ھە! يېتىدىكەن! ... ـــ دەپ تەنە قىلدى.

ـــ نېمە دېگەنلىرى ئۇ! ـــ دېدى داموللا سەزگۈرلۈك بىلەن جاۋاب بېرىپ، ئۇ ھەيران بولغان قىياپەتتە باينىڭ كۆزىگە قادىلىپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، ـــ جانابلىرىنى زىيارەت قىلماسلىقتا كۆڭلىمىزغۇ ئۇنىماس، ھەددىمىزمۇ ئەمەس ـ دە!

بۇ سۆزگە بايمۇ، باشقا مېھمانلارمۇ يېنىك كۈلۈشتى. ئاڭغىچە مېھمانلار كەشلىرىنى سىرتقا قالدۇرۇپ مېھمانخانىغا كىردى. بىرلا پارچە ئىران نۇسخا گىلەم سېلىنغان، تام ياقىلىتىپ بەقەسەم كۆرپىلەر تاشلانغان ئازادە مېھمانخانا دېرىزىدىن چۈشكەن يورۇقتا مىسلى بىر چىمەنزاردەك جىلۋىلىنىپ تۇراتتى.

ـــ خوش، يۇقىرىراق ئۆتۈشسىلە!

ھەمراھباي گەرچە ئابدۇقادىر داموللىنىڭ قالقان كۆتۈرۈپ، نەيزىگە تاقابىل تۇرۇپلا قالماستىن، ئاخىرقى سۆزىدە «ھەددىمىز ئەمەس» دەپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىنى چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، دەرمەھەل جاۋاب بېرىشنى خالىمىغاندەك ئىززەت كۆرسىتىش بىلەن بولۇپ خېلى ۋاقىتنى ئالدى. مېھمانلار بەقەسەم كۆرپىلەر ئۈستىدىن ئورۇن ئېلىپ پاتىھە قىلغاندىن كېيىن، ئەھۋال سوراشتى. شۇ ئەسنادا باي بىرئاز ئويلىنىپ تەييارلىق كۆرۈۋالغاندىن كېيىن سۆز ئاچتى:

ـــ سىلەر دېگەن ئالىم ئادەم، بىزنىڭ خانىلىرىمىزغا قەدەمتەشرىپ قىلىشلىرى ئاسان ئىشلاردىن ئەمەس، ھەممە ئادەم ئالىمنىڭ خىزمىتىدە بولساق، دەپ پۇرسەت تالىشىۋاتقان قىزىق بازاردا ھەقىقەتەن ئاسان ئىش ئەمەس! ـــ دېدى ئۇ

مۇلايىملىق بىلەن يۇمشاق سۆزلەپ.

— ئارتۇق كەتتى، ئازار بولدى! — دېدى داموللا كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ، — مۇبالىغە چېكىدىن ئاشقاندا مۇزەممەتكە ئايلىنارمىكىن، تەقسىر!

خىزمەتكار چاي كۆتۈرۈپ كىرىپ سۆزنىڭ بېلىگە تەپتى (بايىنىڭ ئۆيىدە مەزە تىزىلغان داستىخان دائىم تەييار تۇراتتى). خىزمەتكار چاي قۇيۇپ، ھەربىر مېھمانغا پەتنۇس بىلەن چاي ئۇزىتىپ بولغاندىن كېيىن ئاستا چىقىپ كەتتى.

— خوش، مەرھەمەت! — دېدى باي مېھمانلارنى چايغا تەكلىپ قىلىپ، ئاندىن ئۆز كۆڭلىگە خىلاپ ھالدا كۈلۈمسىرەپ مېھمانلارغا چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ سۆزگە كىرىشتى، — داموللامنىڭ شەھىرىمىزگە قايتىپ كەلگەنلىكى ئاجايىپ چوڭ خۇشاللىق بولدى، مەن بۇنچىلىك زىلزىلە بولۇپ كېتەر دەپ ئويلىماپتىم، نېمىدېگەن داغدۇغا، نېمىدېگەن زىلزىلە بۇ! بۇنىڭ ئىچىدە بىزلىمۇ بار، ھەممىمىز ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇققۇ! — باي ئۆز سۆزىنىڭ تەسىرىنى بىلمەكچى بولغاندەك سىنچى كۆزلىرى بىلەن مېھمانلارغا قاراپ چىقتى، ئەمما ئۇنىڭ كۆزى بىرمۇ مېھماننىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشالمىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەر بېقىپ ئولتۇراتتى.

تۆردە ئولتۇرغان ئوتتۇرا بوي، ئۇستىخانلىق، كەڭ كۆكرەكلىك، يوغان باش، ئوت كۆزلۈك كەلگەن، بېشىغا چاققانغىنا سەللە ئوراپ، ئاددىي كىيىنگەن ئابدۇقادىر داموللا بىر قارىسا، بايىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتقاندەك، بىر قارىسا، ئاڭلىغۇسى كەلمەيۋاتقاندەك قىياپەتتە دەستىخاننىڭ بىر بۇرجىسىغا قارىغان بولۇپ يەر بېقىپ

ئولتۇراتتى. داموللامنىڭ ھەمراھلىرىدىن دارازا قامەتلىك، ئوتتۇرائەتلىك، بىدە ساقال، قويۇق قاشلىق، يوغان دەستار ئورغان پېشقەدەم مۇدەررىس بىلەن ۋىجىك بەدەن، ئۇچلۇق ساقال، كەڭ پېشانىلىك، ئورا كۆز كەلگەن ھاشىم ئىمامۇ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرۇشاتتى. باي گەرچە ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئۇچراشتۇرالمىغان بولسىمۇ، قولاق سېلىپ ئاڭلاۋاتقانلىقىنى بايقاپ، سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى:

— سەككىز جەننەتنىڭ گۈزەللىكلىرىدىن نەسىبە ئالغان بىزنىڭ ئەزىزانە قەشقەر ئۆزىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىم ئوغلانلىرى بىلەن پەخىرلىنىشىمۇ، ئۇلارغا ئىززەت - ھۆرمەت قىلىشىمۇ ئويدان بىلىدىغان كاتتا شەھەر. شەرىئەت - تەرىقەت روناق تاپقان، جامە - مەدرىسلىرى ئۆز يولى بىلەن يۈرۈشلەشكەن، ھۈنەر - سانائەت، سودا - تىجارەت كەسىپلىرى گۈللەنگەن، ئالىم - ئۆلىمالىرى بىلەن ئىپتىخارغا وتلغان بۇ شەھەر بىزنى قانداق قەدىرلىگەن بولسا، بىزمۇ بۇ شەھەرنى شۇنداق قەدىرلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. مانا مەن شۇنداق چۈشەنچىدە. ئەزىز يۇرتۇمنى قەدىرلەيمەن، بۇنىڭغا ئىمانىم كامىل! شەھەر بۇنىڭدىن كېيىنمۇ، سۇنىڭ ئېقىشى، تۈكىنىڭ يېتىشى دېگەندەك ئۆز يولى، ئۆز يۈرۈشى بىلەن مېڭىشى، تېخىمۇ روناق تېپىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھېچ نەرسەمنى ئاياپ قالمايمەن!

— ھا - ھاي ...، — دېدى داموللا تاقەتسىزلىك بىلەن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئاندىن باينىڭ كۆزىگە نەيزىدەك تىكىلىپ كىنايىلىك كۈلۈمسىرىگەن ھالدا داۋام قىلدى، — سۇنىڭ ئېقىشى، تۈكىنىڭ يېتىشى، دەپ ئۆزىمىزنى قايمۇقتۇرۇپ ئادەتلەنـ

گەن قۇللۇق ئەقىدىلەرگە مەھكەم ئېسىلىۋالساق، روناق تاپقىلى بولماسمىكىن، تەقسىر! ھەقىقىي روناق تېپىش، گۈللىنىشنىڭ يولى زاماننىڭ تەلىپى، خەلقنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئىش كۆرۈشتۇر. شۇنداق قىلىش ۋەتەننى قەدىرلىگەنلىك ۋە ئاقىلانىلىك بولارمىكىن!

ھەمراھباينىڭ چىرايى بىردىنلا تاتىرىپ كەتتى. داموللامنىڭ «تەقسىر، تەقسىر» دەپ ئۇرغۇلۇق جاراڭلىغان ئۇندەشلىك ئاۋازى خۇددى قۇلاق تۈۋىگە تۇيۇقسىز تەگكەن شاپىلاقتەك گاڭگىرىتىپ قويغانىدى. ئۇ ھازىر ئۆزىنى دادىسىنىڭ ئالدىدا ئىككى تەستەك يەپ نەسىھەت ئاڭلاۋاتقان كەپسىز بالىنىڭ ھالىتىگە چۈشۈپ قالغاندەك بىچارە ھېس قىلاتتى. ئۇ مۇنداق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدىغانلىقىنى مۇتلەق ئويلانمىغانىدى. ئۇ ھەمىشە سۆزۈمنى ھېچكىم قايرىيالمايدۇ، ھەممە ئادەم شەرتسىز قوبۇل قىلىپ ماڭا ئەگىشىدۇ، دەپ تەمەننا قىلاتتى. ئەپسۇسكى، بۈگۈن ئابدۇقادىر دېگەن غېرىبسى كېپەن «موللىچاق» باينىڭ شۇ قەدەر كۆپ دۇنيا دەپىنە ۋە تاغدەك زور غۇرۇرىدىن قىرلاپ چىققان تەمەننا قورغىنىنى بىتچىت قىلىپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. ئەجەبا، ئۇنىڭغا بۇ جۈرئەت قەيەردىن كەلگەندۇ! ... شۇ خىياللارنى قىلىپ ئۇلگۈرگەن باي كۆز قىرى بىلەن ئۆزىگە قادىلىپ ئولتۇرغان ئابدۇقادىر «موللىچاق»قا قاراپ چۆچۈپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزىگە گويا ئىلىم — بىلىم قۇۋۋىتىدىن غۇرۇرلۇقتا. ھەققانىي تەلەپ — ئادالەت تەقەززاسىدىن جۈرئەتكە تولغان كۈچلۈك بىر سىما كۆرۈنگەندەك بولدى. غۇرۇرلۇق پەقەت بايلىقتىن، جۈرئەت قارا كۈچتىن پەيدا بولىدۇ، دەپ چۈشىنىپ كەلگەن بۇ باي ھەيران

بولۇپ، ھېچنەرسىنى چۈشىنەلمەيدىغان قاپاقباش بىر مەخلۇققا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئەلەم بىلەن ھېس قىلىشقا باشلىدى. ئەمدى قانداق قىلىش، سۆزنى قەيەردىن باشلاش كېرەك؟ ئۇ تۈزۈك يول تاپالماي ھودۇقۇپلا قالدى، ئەمما ئاتتىن چۈشسە ئۈزەڭگىدىن چۈشمەپتۇ، دېگەندەك، بۇ ئاجىزلىق ھالەتنى چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئۆز قولى بىلەن مېھمانلارنىڭ پىيالىلىرىگە چاي جىقلىغان بولۇپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشقا تىرىشاتتى. داموللام باشلىق مېھمانلار بولسا، بايىدىن كۆزىنى ئۈزمەي، ئۇنىڭ چىرايىدىكى پەرىشانلىقنى تاماشا قىلغاچ، چاپسانراق بىر نېمە دېمەمسەن دېگەندەك قىلىپ تىكىلىپ تۇراتتى.

ھەممىدىن يامىنى سۆزلەش نۆۋىتى ئىدى. نۆۋەت كەلگەنىكەن، بىر نېمە دېيىش كېرەك، ئەلۋەتتە. ئۆزىچە شۇ قەدەر غۇرۇر ۋە ئىززەت ـ نەپسىگە ئىگە بايىنىڭ بۈگۈن بىر «موللىچاق»نىڭ ئالدىدا سۆز قىلالماي، گاچىلىشىپ تۇرۇپ قالغانلىقى كاتتا نومۇس ئەمەسمۇ! ئۇنىڭدىن ئۆلۈم مىڭ ياخشى! بىر نېمە دېيىش كېرەك. نېمىدىن قورقاتتىم! مۇرەككەپ خىياللار ئىچىدە ئاخىر سۆزلەش قارارىغا كەلگەن بايىنىڭ نېپىز لەۋلىرى تىترەشكە باشلىدى، لېكىن ئانچە ھايال بولمايلا، زورمۇ زور كۈلۈمسىرەپ سۆزگە كىرىشتى:

زاماننىڭ تەقەززاسى، خەلقنىڭ ئارزۇسى دېگەن سۆزلەر ئاڭلىنىشتا ئوبدان، لېكىن ئۇنىڭ ئىچىدىن جەدىتلىك، دەھرىلىك كېلىپ چىقمىسىلا بولاتتىغۇ!

— شۇمۇ گەپ بولامدۇ! جەدىتلىكنىڭ قورققۇدەك نېمىسى بار، قېنى! — دېدى داموللا تەئەججۈپلەنگەن ھالدا قاتتىق

ئېتىراز بىلدۇرۇپ.

— قورقىدىغان ھېچنېرسىغۇ يوق، — دېدى باي ئوڭايسىزلانغان ئەھۋالدا سارغىيىپ - تاتىرىپ، — ئەمما ... نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن، جەدىتلىك، دەھرىلىك دېسىلا ئىمانىم قىرىق گەز ئۆرلەپ، قويقا چاچلىرىم تىك تۇرىدۇ.

— جەدىتىزمنى ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا، يېڭىلىقچى، تەرەققىياتچى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ يولنى يېڭىچە مەكتەپلەر ئېچىپ، خەلققە مەرىپەت بېرىدۇ، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ جاھالەتتىن، ئويغىتىدۇ، ئەسىرى سائادەت يولىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ چۈشەنسەك بۇنىڭدىن مۇنچىۋالا قورقۇپ، پاراكەندە بولۇشنىڭ ھاجىتى يوق، تەقسىر! — دېدى داموللا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەنچە بېرىپ.

— ياق، مېنىڭ دەۋاتقىنىم، — دېدى باي سەل - پەل دۇدۇقلاپ، ئۇنىڭ قانسىز لەۋلىرى تىترەيتتى، — مېنىڭ دەيدىغىنىم، بىزنىڭ قەشقەرنىڭ «سانى بۇخارا» دەپ داڭقى بار، بۇ بىر ئىلىم - مەرىپەت بۇلىقى، مەكتەپ - مەدرىسلىرى كۆپ، ئۇلاردىن مەرىپەت نۇرلىرى يېتەرلىك چېچىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە قەۋەتلەشنىڭ نېمە لازىمى! ھەسەلنى كۆپ يېسە ئەمەن تېتىيدۇ، دېگەندەك، تېتىقسىزلىق بولۇپ قالارمىكىن دەيمەنا!

— مەسىلىنى ئاقىلانە چۈشىنىش كېرەك! — دېدى داموللا سەۋرچانلىقنىڭ ئاخىرقى كۈچىگە تايىنىپ. ئۇ ئازراق بولسىمۇ بايغا تەسىر كۆرسىتىشنى كۆزلەپ داۋام قىلدى، — مەسىلەن، قىسقىسى، 15 يىل، ئۇزۇنى 20 يىل مەدرىسە ئوقۇغان بىر تالىپنى تۈزۈك بىر پارچە سالام خەت يازالايدۇ يا-

كى دۇكاندا ھېسابات دەپتىرى تۇتالايدۇ، دېيىش قىيىن. مۇشۇنداق قاتمال ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يېڭىچە مەكتەپلەر ئېچىپ، قابىل كاتىپلار، ئۇستا بوغالتىرلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش يۇرتىمىزنىڭ ئارزۇسى، شۇنىڭدەك سىلىنىڭمۇ ئېھتىياجلىرى بار. شۇنداق قىلساق بۇنىڭ نېمە زىيىنى!؟

— قويۇڭلار، مۇشۇنداق گەپلەر بىلەن پەقەت خۇشۇم يوق! — دېدى باي غۇدۇرىغان پېتى بوينىنى تولغاپ، ئۇ خۇددى ئۆگمەكچى بولغاندەك قولىدىكى پىيالىنى داستىخانغا يېنىك چۆرۈۋېتىپ، — ئۆزۈمنىڭ كاتىپلىرىم، بوغالتىرلىرىم ئۆزۈمگە ئۆلگۈچە يېتىپ ئاشىدۇ!

ئۇ ھازىر مۇتەئەسسىپلىكىنىڭ ئاخىرقى پەللىسىگە چىقىۋالغانىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا سۆز كار قىلمايتتى، داموللام ئورنىدىن قوزغىلىۋېتىپ:

— ھەدىستە: «قىيامەت كۈنى ھەممىدىن كۆپرەك ئازاب چەككۈچى ئۆز ئائىلىسىنى نادانلىقتا قويغۇچىدۇر.» دەپ كۆرسىتىدۇ! — دېدى چوڭقۇر بىر ئىچكى تۇيغۇ بىلەن، ئۇنىڭ چىرايى ئۆڭگەن، قانداقتۇر غەزەپ - لەنەت تۈپەيلى، كۆزلىرىدىن ئوت چاقنىغانىدى، — سىلى دېگەن كاتتا ئادەم، يۇرتىنىڭ ئاتىسى، خۇدا سىلىگە يېتەرلىك دۇنيا ئاتا قىلغان، شۇنداق تۇرۇقلۇق، خەلقىمىز نادان ھالەتتە قالسا، گەدىنىمىزدە قىيامەت قەرز بولۇپ قالماسمۇ! ھەممىمىز قىيامەت ئازابلىرىنى ئويلىنىشىمىز كېرەك، تەقسىر!...

ئۈچىنچى باب

جىددىي ۋە زۆرۈر ئىشلار

زەنجانى كىتاب كۈندۈزىمىزنى كېچە قىلدى،
ئاتەيلەن ئىدۇق، يەتتىلمىمىزنى كاچا قىلدى.
(تالىپلار قوشىقى)

— يائاللا... نېمىدېگەن تولا مېڭىش بۇ! ئەتىدىن — كەچكىچە ماڭغان — تۇرغان، بارغان — كەلگەن، ياكى تىنىم تاپقىلى بولمىغان... ئادەم خۇددى ساپان سۆرىگەن ئۇيدەك ھېرىپ كېتىدىكەن... ئۇھ!...

ھەپتە ئون كۈن زىچ داۋام قىلغان رەسمىيەتچىلىكتە تولا مېڭىپ ھاردۇق يەتكەن ئابدۇقادىر داموللا بۈگۈن قايتىپ كېلىپلا ئۇدۇل كىتابخانا ئۆيىگە كىردى — دە، يەكتىكىنى يېشىپ قوزۇققا ئىلدى. ئۇ بىرئاز ئارام ئالماقچى بولدى. ئۇنىڭ ھارغىنلىق يەتكەن بەدەن — بېشى بىردەم سوزۇلۇپ يېتىپ، بىر پەللە تاتلىق ئۇخلاشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلاتتى، شۇڭا ئۇ

كىتاب تەكچىسىگە يۆلەپ سېلىنغان كۆرپىگە يېقىنلاپ باردى-دە، ئىختىيارسىز ھالدا كۆرپىگە تاشلىنىپ، تەكىيە تارتىپ سوزۇلدى. قار - يامغۇردەك تۆكۈلۈپ تۇرغان ئۇيقۇ زورىدىن كۆز يۇمدى، لېكىن نېمە ئۈچۈندۇر ئۇزۇن ياتالمىدى. ئۇنى نۆۋەتتە قىلىشقا تېگىشلىك جىددىي ۋە زور ئىشلار ياتقۇزمايۋاتاتتى.

ئارىدىن تۆت - بەش مىنۇت ئۆتەر - ئۆتمەيلا ئورنىدىن ئىرغىپ تۇرغان داموللا ھويلىغا چىقتى. ھويلا ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن ئىخچام ۋە پاكىز ئىدى. شىمالىي ياقتا باراقسان كۆكلەپ تۇرغان بىر تۈپ ئەنجۈردىن خۇش پۇراق پۇرقۇپ تۇراتتى. ئايۋانچە گىرۋىكىگە قاتار تىزىلغان ھەر خىل تەشتەك گۈللىرى ھويلىغا يەنە بىر ھۆسن قوشۇپ، كىشىنىڭ زوقى كەلگۈدەك چاقنانغىنا گۈللۈك باغنى ھېس قىلدۇراتتى.

داموللا ھويلا ئىچىدە ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئوتتۇرا بوي، ئەمما زەبەردەس كۆرۈنىدىغان كۈچتۈڭگۈر گەۋدىسى يېرىك چايقىلاتتى. ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى ۋەزمىن كۆرۈنۈشى خۇددى دېڭىزدا چايقىلىپ كېتىۋاتقان ئېغىر يۈك كېمىسىنى ئەسلىتەتتى، قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئوتلۇق، ئۆتكۈر كۆزلىرى چاقماقتەك چاقنايتتى. قوللىرى توختاۋسىز غىجىملىنىپ، بىردەم ئۇنداق، بىردەم مۇنداق سىلكىنەتتى. ئومۇمەن، ئۇ شۇ تاپتا، تەپەككۇر دېڭىزىدا دولقۇن يېرىپ جاسارەت بىلەن كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

بىر ئادەمنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن بىر كىشىلىك ياكى بىر ئائىلىلىك غەم ئومۇمىي ئېتىباردىن قارىغاندا، ئانچە چوڭ مەسىلە ئەمەس. بۇ خۇددى باققالنىڭ كۈندىلىك سودىسىدىن ئۆز سەرمايىسىنى چىقىرىۋېلىپ، ئازراق پايدىغا ئېرىش-

سىلا پۈت - قولىنى ئۈزۈن سۇنۇپ غەمسىز ياتقىنىغا ئوخشاش، لېكىن ئۆز غېمى ياكى ئائىلە غېمىدىن ھالقىپ، پۈتۈن يۇرت، پۈتۈن مىللەتنىڭ غەم - قايغۇسىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىۋالغۇچىلارنىڭ غېمى ئۇنداق يېنىك ھەم ئاددىي ئەمەس، بەلكى تاغدىن ئېغىر، دېڭىزدىن چوڭقۇر.

ئابدۇقادىر دامولىنىڭ غېمى ئەنە شۇنداق تاغدىن ئېغىر، دېڭىزدىن چوڭقۇر ئىدى. ئۇنىڭ يۈرىكىدە پۈتۈن يۇرت، پۈتۈن مىللەتنى ئويغىتىش، مەرىپەت چىراغلىرى يېقىپ، خەلقنى نادانلىق، جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، تۈرلۈك مەزھەپ، خۇراپىي ئەقىدىلەر تۈپەيلى، پاك ئىناۋىتىنى ئاجىزلاشتۇرغان ئىسلامىيەتنى پاكلاشتۇرۇش، مەدرىسلەردىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، يېڭىچە بىر ئۇسۇلى تەلىم تۇرغۇزۇش ئارقىلىق بىلىملىك كىشىلەرنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈپ، خەلقنى بەخت - سائادەتكە باشلاشتەك بۈيۈك بىر غەم ئاتەش ئوت بولۇپ كۆيەتتى. بۇ ئوت ئاددىي ئەمەس، ئەلۋەتتە!

بۇ ئوتنىڭ چوڭلۇقى، چوڭقۇرلۇقى، ئاتەشلىكى شۇ ئوتتا كۆيۈشنى بىلگەن كىشىلەرگىلا مەلۇم، بۇ ئوت ھېچۋاقىتتا بىرەر جانان يولىدا كۆيگەن ئوت بىلەن ئوخشاشمايدۇ. بەزەن كىشىلەر ئۆز ھاياتىنى بىرەر جانانغا كۆيدۈم - ئۆچتۈم دەپلا قۇربان بېرىشى، پۈتۈن ئەسلى - ۋەسلىدىن تۈگىشىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ قانچىلىك ئىش! جانان ئوتىدا كۆيۈش، ئۇنىڭغا تەلپۈنۈش، دۇنياغا تۆرەلگەن ھەرقانداق بىر ئەركەككە نىسبەتەن تەبىئىي، نورمال ئىشقۇ! بۇنداق ئوتتا ئالىملارمۇ، زالىملارمۇ، دانىشمەنلەرمۇ، كالاكومشالارمۇ، شەھەرلىكلەرمۇ، يېزا -

سەھرالىقلارمۇ ئوخشاش كۆيۈپ، نەسىل ئۈچۈن بولغان ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشنى بىلىدۇ، ئەمما يۇرت غېمى، مىللەت قايغۇسىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ئوتتا كۆيۈش ۋە كۆيۈشنى بىلىش ھەممىلا ئادەمگە نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ، ئەلۋەتتە!

ئەتىدىن - كەچكىچە بىرەر جاناننى قوغلىشىپ، كۆرسۈككە كىرگەندەك سوكۇلداپ يۈرگۈچىلەر، بىرەر كېچە زىنا كۆرپىسىدە ئېغىناپ قويۇپ، ئۆمۈرۋايەت نومۇس ۋە پۇشايمان ئازابىدا قالغۇچىلار، ئەتىدىن - كەچكىچە چاچ - ساقىلىنى ئالدۇرۇۋېلىشقىمۇ ۋاقىت چىقىرالماي، كورت - باۋۇز دەپ قارتا شىلاپ، تىرناق ئۇپرىتىپ ئولتۇرغۇچىلار، بىرەر سەر تەڭگە، بىرەر مىسقال ئالتۇن پايدىنى قوغلىشىپ، سوكۇلداپ يۈرگۈچىلەر، ئەتىدىن - كەچكىچە چايخانىدىن چىقماي، چايخورلۇق قىلىشىپ قۇرۇق گەپ ساتقۇچىلار، پىتنە - پاساتچىلار، جاسۇسلار ياكى بۇلۇڭ - پۇشقاقلاردا پىنەك چېكىشىپ، ئايىغى چىقماس بەڭگە خىياللارغا بېرىلىپ مەنىسىز كۈن ئۆتكۈزگۈچىلەر، ھاياتلىقنىڭ رېئال لەززەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، مۇتلەق گۈزەللىك — ئاللانىڭ ئىشقىدا ئۆرتىنىمىز دەيدىغان ئىشان - سوپىلار، يەنە ئاللىقانداق چاكىنا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا يۇرت غېمى، مىللەت قايغۇسىدەك ئالىيجاناب ئوتتا كۆيۈش مۇتلەق نېسىپ بولمىغان، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرى تاللىۋالغان ئەنە شۇ چاكىنا — لاپپىدە يېنىپ ئۆچۈپ قالىدىغان ئوتلاردىلا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىدۇ، خالاس!

داموللا كۆيۈۋاتقان بۇ ئالىيجاناب ئوتتا مۇئەييەن غايىگە ئىگە مۇتەپەككۇر ئالىملار، ئەمەلىيەتچى پىدائىيلار،

كەلگۈسىگە ئۈمىدۋار قاراپ، ئىستىقبالىنىڭ پارلاقلىقىغا ئىشەنگۈچىلەرلا كۆيىدۇ!

داموللا ھامان ماڭماقتا. ئۇنىڭ غەم يۈكلىرى بىلەن تولغان گەۋدىسى يىرىك چايقالماقتا. بىرقانچە كۈن زىچ داۋام قىلغان سۆز - سۆھبەتلەر گويا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن سەپكە تىزىلغاندەك بىر - بىرلەپ ئۆتمەكتە. مۇساھىبە، مۇھاكىمىلەردىن چىققان خۇلاسە شۇ بولدىكى، خەلق مەرىپەتكە، ئويغىنىشقا تەقەززا، تەرەققىياتقا بولغان تەلەپ ئۈستۈن، بۇ كىشىنى خۇشال قىلىدۇ، لېكىن «سۇنىڭ ئېقىشى، تۇكنىڭ يېتىشى» دېگەندەك كونا ئەقىدىلەرمۇ مەۋجۇت. بۇ خىل ئەقىدە ماھىيەتتە مەنىۋى قۇللۇقتىن باشقا نەرسە ئەمەس... بىز كىم ئىدۇق، كىم بولۇپ قالدۇق، بىز قانداق ئىدۇق، قانداق بولۇپ قالدۇق... بىزنى ئۇشبۇ ھاللارغا كەلتۈرۈپ قويغۇچى ئامىل دەل شۇ «سۇنىڭ ئېقىشى، تۇكنىڭ يېتىشى» دىن ئىبارەت قۇللۇق ئەقىدە ئەمەسمۇ! بۇنىڭغا قانداقمۇ سۈكۈت قىلغىلى بولسۇن! ئۇلارنىڭ مەيلىچە بولغاندا، ئەل بېشىغا چۈشكەن بالايىئاپەت، زۇلمۇ زالالەت، كۈلپەت - ئاسارەت، قارا بۇلۇت، قاراڭغۇ زىندانلار، كىشەن - زەنجىرلەر ئەينى پېتى داۋام ئەتسە، ھەممە ئادەم قۇللۇق قىلىپ شەرتسىز ئىتائەت قىلسا، تىتەي - شىتەيلەر، ئامبال - لاۋيىلار ئەپيۇن چىراغلىرى تۈۋىدە يانپاشلاپ يېتىپ، كەيپ - ساپاسىنى سۈرۈۋەرسە، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇزۇپ، تاپاۋەت - تىجارەت كەسپىگە ئايلاندۇرۇپ، رىياكارلىق بىلەن كۈن ئۆتكۈزگۈچى موللىلار، قازى - مۇپتىلار، مۇتىۋەللى - سوپىلار، پۇل - مالغا، پايدىغا ھېرىس ئاچكۆز بايلار، مەنسەپ - ئابرويغا

بىرلىگۈچى بەگ ۋە بەگچەكلەر ئۆز مەيلىچە يۇرت ۋە خەلقنى دەسسەپ - چەيلەپ، تالان - تاراج قىلسا بولامدىكىنە! ئۇلارنىڭ مۇنداق ياۋۇز مەيلىگە قانداقمۇ يول قويغىلى بولسۇن!...

داموللىنىڭ قوللىرى نېمە ئۈچۈندۇر قاتتىق غىجىملىنىپ، مۇشتۇملىرى تۈگۈلەتتى، گاھىدا سەندەلگە ئۇرۇلغان بازغاندەك قاتتىق - قاتتىق سىلكىنەتتى.

— مۇمكىن ئەمەس... ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇ... خەلق يورۇقلۇققا تەشنا. مەرىپەتكە موھتاج. بەخت - سائادەتكە تەقەززا... خەلق ئۇلۇغ، ئەل رايى ھەممىدىن ئەلا... خەلق تەلىپى بويىچە ئىش قىلىش كېرەك!...

ئۇشتۇمتۇت ئىشىك ھالقىسى تاراقلاپ، داموللىنىڭ خىيالىغا بەرھەم بەردى، ئىچكى ھويلىدىن ئوغلى ئابدۇلئەزىز يۈگۈرۈپ چىقىپ ئىشىك ئاچتى. بىر توپ مېھمانلار كىرىپ كېلىشتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!...، — مېھمانلار يىراقتىنلا گۈركىرەپ سالام بېرىپ كېلىپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشكە باشلىدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، خۇش كېلىشىپتىلا ئەزىز مېھمانلار!... — داموللام ھەربىر كىشى بىلەن سەمىمىي قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ ئەھۋال سورىدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن يېڭىلا چاچراپ تۇرغان ئاچچىق دەرد ئۇچقۇنلىرى بىردىنلا غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يىللىق، مېھرىبانلىق نۇرلىرى يالتىرىدى. ئۇ ئىنتايىن خۇشال كەيپىيات ئىچىدە، — خۇش، قېنى، ئەزىز مېھمانلار، يۇقىرىراق ئۆتۈشسىلە! — دەپ تەكرارلايتتى.

مېھمانلار — قۇتلۇق شەۋقى، موللا سابىت خەلپەت، سالىھ-

جان خەلپەت، ھەلىمدىن ئاخۇنۇم، مۇسەيىپ خەلپەت، ئابدۇللا نەئىمى (تۇرپانى) قاتارلىق كىشىلەردىن ئىبارەت مەسلەكداشلار ئىدى.

مېھمانلار پېشايۋاندىكى بىسات ئۈستىدىن ئورۇن ئالدى. دېرىزە ياقىلىتىپ سېلىنغان بەقەسەم كۆرپىنىڭ باش تەرىپىدە ئولتۇرغان بۇغداي ئۆڭلۈك، يۇملاق يۈزلۈك، خۇش پىچىم، ئوتتۇرا بويى كىشى موللا ساۋۇت خەلپەت ئىدى. ئۇنىڭ يۇملاق يۈزىنى پۈركەپ تۇرغان قويۇق قارا ساقاللىرى يارشىملىق كۆرۈنەتتى. ئۆسكىلەڭ قارا قاشلىرى ئاستىدا چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدىن چېچەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئاق يۈزلۈك، كەڭ پېشانە، ئوتتۇرا بويى، زىلۋا كۆرۈنىدىغان كىشى سالىھجان خەلپەت ئىدى. پېشانىسىنىڭ كەڭلىكىدىن ئۇچلۇقراق كۆرۈنىدىغان ئىڭىكىدە چاپلاپ قويغاندەك قارا كەكە ساقىلى يارىشىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن زېرەكلىكى، ئۇزايىدىن ئاق كۆڭۈل، مۆمىنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

ئۈچىنچى مېھمان قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئۆڭى ئاق سېرىققا مايىل ئىدى. ئۇنىڭ كەڭ پېشانىسى پارقىراپ، دائىم نۇرلۇق كۆرۈنەتتى، چوڭقۇر ئورا كۆزلىرىدىن زېرەكلىك ۋە قەتئىيلىك ئوتلىرى چاقناپ تۇراتتى.

ئۇنىڭ يېنىدا بەستلىك، كۆركەملىك ئولتۇرغان مېھمان ھەلىمدىن ئىسىملىك تالىپ بولۇپ، ئۇنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ يوغانلىقىدىن ساقالسىز يۈزى كىچىكرەك كۆرۈنەتتى.

ئۇنىڭغا ياندىشىپ ئولتۇرغان كۇچالىق تالىپ مۇسەيىپ خەلپەت ئىدى. ئۇنىڭ ئاق پىشما، يۇملاق يۈزىنى قو-

يۇق قارا ساقال قاپلاپ تۇراتتى. ئۆزى ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، پۇختا بەدەن ئادەم ئىدى.

ئاخىرقى مېھمان ئابدۇللا نەئمى (تۇرپانى) ئىدى. پېشانىسى كەڭ، ئېڭىكى ئۇچلۇق بۇ تالىپقا تېخى ساقال چىقمىغانىدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي سىماسىدىن ياش جەھەتتە ھەممىدىن كىچىكرەك كۆرۈنىسمۇ، ئوتلۇق كۆزلىرىدىن كۈچلۈك ئىرادە ۋە ئۈمىدۋارلىق چاقناپ تۇراتتى.

پاتىھەدىن كېيىن ھال-ئەھۋال سوراشتى. داموللام ئۆز مېھمانلىرىغا ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل ئولتۇرۇپ، سورالغان سوراقلارغا ئىنتايىن خۇشال كەيپىياتتا جاۋاب بېرەتتى ۋە ھەربىر سۆز، ھەربىر تىنىق ئارىلىقىدا مېھمانلارغا تويۇنماستىن قاراپ، ئۆز خۇرسەنلىكىنى ئىزھار قىلاتتى:

— بۈگۈن ھەر قايسىلىرىنى قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەندۇ! — دېدى داموللا خېلىدىن كېيىن رەسمىي سۆز ئېچىپ.

— بىزنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرغۇچى ئۇستاز مۇھەببىتىدىن باشقا يەنە قانداق شامال ئۇچۇرۇپ كېلەلىسۇن، — دېدى مېھمانلاردىن بىرى ئەپچىل جاۋاب بېرىپ.

— قالتىس گەپ بولدى، — دېدى داموللا كۈلۈمسىرەپ، — مەندە دەرد-ئەلەم، غەم-قايغۇدىن باشقا كىشىنى جەلپ قىلغۇدەك ھېچقانداق قۇۋۋەتنىڭ يوقلۇقىغا ئۆزۈم گۇۋاھ.

— گەپ ئۇ يەردە ئەمەس، ئەگەر نازۇ نېمەتلەرگە شېرىك بولۇش ھاشاراتلارنىڭ ئىشى، دەرد بىلەن غەم-قايغۇغا مۇشرىك بولۇش سادىق ئىخلاسمەنلەرنىڭ ئىشى، دەپ چۈشىنىلىدىغان بولسا، بىزنىڭ بۈگۈنكى كېلىشىمىزنىڭ سەۋەبلىرىمۇ چۈشىنىشلىك بولماسمۇ، ئۇستاز!

— بارىكاللا، بارىكاللا!... مىڭ تىللاغا ئەرزىيدۇ! — دېدى داموللام بېرىلگەن ئورۇنلۇق جاۋابقا نىسبەتەن خۇشاللىقىدىن تىزىغا شاپىلاقلاپ تۇرۇپ، — بۇرۇن چىققان قۇلاقتىن، كېيىن چىققان مۈڭگۈز ئۆزۈپتۇ، دېگەن بىر سۆز بار. بۈگۈن بۇ سۆز يەنە بىر مەرتىۋە ئىسپاتلاندى. مانا ئەمدى ئىلپەتچىلىكىمىز كۆزلىگەن يەردىن چىقىدىغان بولدى-دە!

بۇ مېھمانلار قەشقەردىكى ھەرقايسى ئىلىم يۇرتلىرىدا تەلىم ئېلىپ، شۇ كۈنلەردە كۆزگە كۆرۈنۈپ قالغان تالىپلاردىن بولۇپ، مەسلەك جەھەتتە ئابدۇقادىر دامولىنى قوللايدىغان، غايە ۋە چۈشەنچە جەھەتتە، دامولامغا ئوخشاشلا خەلقنى نادانلىق-جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئۇسۇلى تەلىم جەھەتتە، ئىسلاھات يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىي خەلپەتلەردىن ئىدى. ئەمدى ئۇلار ئىلىمدە تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىشنى نەزەردە تۇتۇپ، ئابدۇقادىر دامولىدا بىر مەزگىل تەلىم ئېلىشنى خالاپ، ئۇ كىشىنى ئۇستاز تۇتقان، ئومۇمەن، خاھى مەسلەك، خاھى ئىلىم ئېتىبارىدىن، بەيئەت قىلىپ يېقىنلاشقانلار ئىدى.

— ئەرزىمەيمىز، ئەرزىمەيمىز! — دېيىشتى ئۇلار كەمتەرلىك بىلەن ۋە يەر تېگىدىن بىر-بىرىگە قارىشىپ جىم ئولتۇرۇشتى.

ئۇلارنىڭ ئىلىمدە ئۈستۈن ۋە مۇئەييەن مەسلەك، ئۇمىدۋار غايىگە ئىگە تالىپلاردىن ئىكەنلىكىنى ھەم ھازىرقى كەمتەرلىكلىرىنى كۆرۈپ، چۈشىنىپ ئولتۇرغان ئابدۇقادىر دامولا ئۇلارغا مەسلىكى كېلىپ، بىر ھازاغىچە ئۇستازلارچە يىللىق نەزەر سالغاندىن كېيىن، ئاستا سۆھبەت ئاچتى:

— خۇش مېھمانلار، تاشقىرىدا قانداق يېڭىلىقلار بار؟ — دېدى توساتتىن سوئال چىقىرىپ.

— ھېچقانداق يېڭىلىق كۆرگىنىمىز يوق ھەم ئاڭلىمىدۇق، — دېدى مېھمانلاردىن بىرى جاۋاب بېرىپ.

— ئەلۋەتتە يېڭىلىق يوق! — داموللا ھەسرەت بىلەن ئۇلۇغ-كىچىك تىنىۋېلىپ داۋام قىلدى، — ئەگەر پىتنە، ئىختىلاپ، مۇجادىلە دەيدىغان بولساق، ئوتتۇز ئېشەككە يەتكۈدەك يۈك چىقىدۇ، شۇنداققۇ!

بۇ سۆزگە ھەممەيلەننىڭ مەسخىرە ئارىلاش كۈلكۈسى كەلدى. داموللام بىردىنلا جىددىي تۈس ئېلىپ داۋام قىلدى:

— باش ۋالىيىمىز مەككار ياڭ جياڭجۈن، شىللىمىزغە مىنگۈچى رودىپاي ماتىتەي، ھەقەمسايىمىز «جانابىي» نىكولاي، مۇخالىپەتچى ئەنگلىتىرە (ئەنگلىيە)، ئەقىدە ئوغرىسى شۋېدلار تۇرغان يەردە بىزدە پىتنە-پاسات، ئىختىلاپ-مۇجادىلىدىن باشقا يەنە قانداق يېڭىلىق بولسۇن! نادانلىق، جاھالەت، ھەسەت، ئىتتىپاقسىزلىق، مۇتەئەسسىپلىك، خۇراپاتلىق، بىدئەت ۋە يەنە قانداق ۋابا قۇزغۇنلىرى قوتراپ يۈرگەن شەھىرىمىزدە يېڭىلىق ئۈچۈن قانداقمۇ يول بولسۇن! مەسىلىنىڭ مەركىزى، كېسەلنىڭ تۈپ يىلتىزى مانا مۇشۇ يەردە. ھالبۇكى، ھۆكۈمرانلار، مۇخالىپەتچىلەر ئۇشبۇ ئاجىزلىقىمىزدىن پايدىلىنىپ، پۇتقوللىرىمىزنى بوغۇپ، ھالاكەت گوداڭلىرىغا سۆرەپ ماڭماقتا. بۇ نېمىدېگەن خەۋپلىك، نېمىدېگەن دەھشەت تەقدىر-ھە! — سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە داموللامنىڭ ئاۋازى تۇيۇقسىز بولقا تېگىپ كەتكەن ئالتۇن قوڭغۇراقتەك تىترەپ، مېھمانلارنىڭ يۈرەك تارىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنى

تىترەك باستى، كۆز ئالدىدا قانداقتۇر قىپقىزىل قان ئۇيۇتمىلىرى بىلەن تولغان قورقۇنچلۇق گوداڭلار شەكىللەنگەندەك بولدى. قانداقتۇر قوللىرىغا خەنجەر - پىچاق تۇتقان رەڭگى بەتبەشىرە مەخلۇقلار بىگۇناھ ئادەملەرنى تۈركۈم - تۈركۈملەپ گوداڭغا ھەيدەپ كېلىپ قەتل قىلىۋاتقان دەھشەتلىك مەنزىرە كۆرۈنگەندەك بولدى. ئۇ يەردىن كۆتۈرۈلگەن نالە - پەرياد سادالىرى، تەنەززۇل، ھالاكەت، مۇنقەرزلىك دېگەندەك سۈرلۈك ئاۋازلار جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەندەك بولدى...

داموللام ساقىلىنى تاراشلاپ تۇرۇپ ۋەزمىن ئاھاڭدا داۋام قىلاتتى:

— دوستلار، يارانلار، شۇنى ئۇنتۇلماسلىقىمىز لازىمكى، بىزنىڭ شانلىق تارىخىمىز، سەلتەنەتلىك دەۋرانىمىز، روناق تاپقان زامانلىرىمىز بولغان، بۇ ئەلۋەتتە تارىخ، ئۆتكەنكى تارىخ، شۇنىڭدەك، كېيىنكى زاۋاللىقىمىزمۇ بىر تارىخ. ياخۇدا، ھازىرقى غەپلەت - ئۇيقۇمىزمۇ بىر تارىخ! — داموللام بىر ئاز توختاپ مېھمانلارغا تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن داۋاملاشتۇردى، — ۋەھالەنكى، شانلىق تارىخ، سەلتەنەتلىك دەۋرانلىرىمىزنى ياستۇق قىلىپ ياتىمىزمۇ؟! بۈگۈنكى ئىچكى - تاشقى ھەر خىل سەۋەب - ئامىللار تۈپەيلى، شەكىللەنگەن ئاسارەت تارىخىمىزنى «تەقدىر ئىلاھ» دەپ داڭ قېتىپ، شۈكرى قىلىمىزمۇ؟! ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولساق، ئاللانىڭ «يارىتىشنى مەن ياراتتىم، يارالمىشنى ئۆزۈڭدىن» دەپ ئېيتقانھەق كالامىغا خىلاپ كەلگەن بولىمىزمۇ - قانداق؟بۇنى ھەربىر كىشى ۋىجدانەن ئويلاپ كۆرۈشى كېرەك. يەنە بىر

تەرەپتىن، ئۆز دەۋرىمىزگە كەلگەندە، بىز تارىخنىڭ زاۋالغا يۈزلەنگەن توزغاق تەكىيىسىگە باش قويۇپ، غەپلەت ئۇيقۇدا يېتىۋېرىدىغان بولساق، ئەجدادلىرىمىز يارىتىپ كەتكەن نەچچە مىڭ يىللىق شانلىق تارىخنى ئۈزۈپ قويۇپ، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئالدىدا يەرگە قاراپ قالىدىغان ئېغىر جىنايەت سادىر قىلغان بولىمىزمۇ ـ قانداق؟! بۇنىمۇ ئويلاپ كۆرۈش كېرەك!— ئابدۇقادىر داموللا قىزىشىپ داۋام قىلدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر كۈچلۈك قەتئىيەتلىك نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى،— ھەر نېمە قىل، بىر نېمە قىل، دېگەندەك بىزمۇ بىر ئىش قىلىشىمىز كېرەك. چۈشەنچە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ھەر ئەۋلاد ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردە تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ بىر ئىش قىلىشى، تارىخ يارىتىپ، ئىلگىرىكى تارىخقا ئۇلاپ مېڭىشى لازىم. شۇنداق قىلىش گەدەندىكى قەرز ۋە پەرزدۇر. ئۇنداق بولسا، بىز قانداق قىلىمىز؟ قانداق تارىخ يارىتىمىز؟ بىزمەرىپەتچىلىك، ئىسلاھات تارىخى يارىتىمىز، بۇ ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىش، ئاسارەت كىشەنلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشتىن ئىبارەت شانلىق سەھىپە ئاچىمىز. بۇ بىزنىڭ گەدىنىمىزدىكى جىددىي ۋە زۆرۈر ۋەزىپە!

داموللام بىرئاز توختىۋېلىپ، ئۇياقتىن ـ بۇياققا بىرئىككى قېتىم قاراپ چىققاندىن كېيىن، يەنە داۋام قىلدى:

زەنجانى كىتاب كۈندۈزىمىزنى كېچە قىلدى.
ئالتەيلەن ئىدۇق. يەتتەيلىمىزنى گاچا قىلدى،

بۇ نېمىدېگەن تۇغرا شىكايەت ـ ھە! ھەجۋىيلىكى قانداق كۈچلۈك ـ ھە! ئالتە تالىپ ئوقۇپتۇيۇ، ئۇستازى بىلەن قوشۇلۇپ يەتتىلىسى گاچا بوپتۇ!... قاراڭلار، نېمە-

دېگەن جايدا چىققان مەسخىرە!

مەدرىسىلەردە تارىخىي زامانلاردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قاتمال ئوقۇتۇش ئۇسۇلى مەسخىرە قىلىنغان بۇ ھەجۋىي ئوقۇلۇش بىلەن مېھمانلارنىڭ كۈلكۈسى كەلدى، لېكىن ئۇلار ئۇستاز ئالدىدا كۈلۈش بىئەدەبلىك بولىدىغانلىقىنى بىلىدىغانلىقتىن، چىشلىرىنى چىڭ چىشلەپ، باشلىرىنى تۆۋەن قىلغان پېتى يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك ھالەتتە ئاۋازلىق كۈلۈپ تاشلاشتىن ساقلاندى. داموللام گويا ھېچ نەرسە سەزمىگەندەك سۆزىنى داۋام قىلاتتى:

— ئۇسۇلى ئەلىم ئۇستىدىن قىلىنغان بۇ شىكايەت تولىمۇ ئورۇنلۇق، تولىمۇ ئورۇنلۇق! «سەرپ»، «مۇئىزى»، «زەنجانى»، «ئاۋامىل»قاتارلىق بۇ گراماتىكا كىتابلىرىنى ئوقۇش ئۈچۈنلا قىسقىسى ئۈچ - تۆت يىل، ئۇزۇنى ئالتە - يەتتە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىشنىڭ ئۆزى چوڭ ئىسراپچىلىق ئەمەسمۇ! يەنە ئۇلارنىڭ ھاسىل قىلىدىغىنى «مۇزاپ - مۇزاپۇن ئەلەي مۇپتىدا» «مەۋسۇپ - سۈپەت مۇپتىدا» دېگەندەك ئەرەب گراماتىكىسىدىن ئىبارەت. ھېچ ۋاقىتتا ئۆز تىلى بويىچە، «ئىگىلىك كېلىش بولۇپ كەلگەن باش كېلىش»، «سۈپەت بولۇپ كەلگەن باش كېلىش» دەپ ئوقۇمايدۇ. نەتىجىدە، مۇدەررىس بىلەن قوشۇلۇپ يەتتىلىسى گاچا بولۇپ چىقىدۇ. بۇ، ۋاقىت ئىسراپچىلىقى بولماي نېمە؟ كونا ئۇسۇلدا ئون يىل، 15 يىللاپ مەدرىسە ئوقۇغان تالىپلارنىڭ تولىسى بىلىم ئېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەرەب، پارس تىل تەرجىمانى بولۇشنىمۇ ھۆددىسىدىن چىقالماي، يولنىڭ بېشىدا ياكى ئوتتۇرىسىدا ئوقۇشتىن توختاپ، ياكى ئوقۇش، ياكى ھۈنەر ئىگىسى بولالماي، پۈتۈن ئۆم-

رىنى زايە قىلدۇ. بۇ نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ـ ھە! ئىسىت... ئىسىت! ... ئېھتىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، مەدرىسلىرىمىزدە ھالا بۈگۈنگە قەدەر، مۇقەددىماتى مەنتەقىيە ۋە پەلسەپە، مەۋھۇمە يۇنانىيە① كۆچەپ ئوقۇتۇلۇپ، ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى تالىپلارنىڭ قىممەتلىك ۋاقتىنى زايا قىلماقتا. زاماندىن قالغان بۇ ئىلىملار ھازىرغا قەدەر، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە مىللەتنىڭ تەنەززۇلى ۋە رىزالىتىدىن باشقا نەتىجە بەرمىگەندىن تاشقىرى، تالىپلارنى ئاساسىي ئىلىم بولغان قۇرئان، ھەدىس ۋەپىقەدىن خەۋەرسىز قالدۇرماقتا. ئەگەر مەدرىسلىرىمىزدە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئۇشبۇ تەقلىدتە داۋام قىلىدىغان بولسا، ئىسلام ئالىملىرى زىممىسىدىكى ئېھكام شەرئىيە. ئىسلاھاتى مىللەت ئىسلامىيە ھېچقاچاندا ۋۇجۇدقا چىقماس، شۇنىڭدەك ئېھكام شەرئىيىمىزمۇ ھېچ ۋاقىتتا جاھىل مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلالماس! ھاسىل كالام، مەدرىسلىرىمىزدىكى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا جىددىي ئىسلاھات يۈرگۈزۈش زۆرۈر، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ ئىشنى كۈنتەرتىپىمىزنىڭ ئالدىنقى ئورنىغا قويۇپ، ئىسلاھاتقا دەرھال ئاتلىنىشىمىز كېرەك!

— ئۇستاز رۇخسەت قىلسا، مەن بىر جۈملە سۆز قوشۇمچە قىلسام، — دېدى ئابدۇللا نەئىمى ئىلتىجا نەزەرى بىلەن داموللامنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— سۆزلەڭ، سۆزلەڭ! — تولىمۇ كىچىك پېئىللىق بىلەن رۇخسەت بەرگەن داموللا دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ قۇلاق سالدى.

ئابدۇللا نەئىمى ئۇستاز ئالدىدا دەرھال سۆزلەشكە تار-

---

① زاماندىن قالغان قەدىمكى ئىلمىي مەنتىق ۋە پەلسەپە ھەمدە يۇنان خۇراپاتلىقلىرى.

تىنىپ، ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ بىردەم كېكىردەكلىرىنى قىرىشتۇردى، لېكىن چاپسانلا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزگە كىرىشتى:

— مەدرىسلەردىكى ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى توغرىسىدا بىزنىڭ تۇرپان تەرەپتىكى بىر جىددىي تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن! — دېدى ئۇ ئالدىرىماي تەمكىن سۆزلەپ، — بىزنىڭ باغرى مەدرىسىمىزدە① 12 ياشلىق بىر تالىپ، ئىسمى ئابدۇخالىق②، بىر مىسرا ھەجۋىي شېئىر يېزىپتۇ. شېئىردا مەدرىسلەردىكى قاشاڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ھەجۋى قىلىنغان. مەسىلەن:

«يەتتە يىلدۇر تىنىم تاپماي ئوقۇيمىزلا - ئوقۇيمىز،
بابى ئىستىنجاغا كەلدى ئەمدى بىزنىڭ دەرسىمىز!...»

— ۋاھ، ۋاھ، ۋاھ! ... — دېدى داموللا خۇشاللىقىدا تىزىغا شاپىلاقلاپ. بۇ ھەجۋىي خۇددى چۆلدىن چاڭقاپ چىققان كارۋانغا بۇلاق سۈيى نەق تەگكەندەك، داموللامنىڭمۇ نەق يېرىگە تەگكەنىدى. داموللام خېلى ئۇزۇنغىچە تەئەججۇپ ئارىلاش خۇشاللانغان كەيپىيات ئىچىدە كۆپچىلىككە قاراپ ھاياجانلاندى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن «بىزنىڭ ئىسلاھاتچىلىقىمىز توغرا ۋە ئومۇمىي تەلەپ» دېگەن ئۇقۇم چىقىپ تۇراتتى. خېلىدىن كېيىن، ئابدۇللا نەئىمگە قاراپ:

— بارىكاللا، مەزكۇر ياش تالىپقا رەھمەت! — دېدى مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، — كېيىن تۇرپانغا قايتىپ بارغاندا مەندىن سالام ئېيتىپ قويارسىز! ئۇ تالىپ باردۇ؟

---

① تۇرپان باغرىدىكى مەدرىسىنى دېمەكچى.

② ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى دېمەكچى.

— هازىر چوڭ بولدى، ئۆزىگە «ئۇيغۇر» دەپ تەخەللۇس قويۇپ، كاتتا شائىر بولۇپ قالدى.

— ئۇيغۇر؟ — داموللام ئالدىراپ سورىدى.

خوش، ئۇيغۇر.

— 12 ياش تالىپ بەلكى هازىر 20 ياشقا تولىمغاندۇ! — دېدى داموللا هاياجان ئىچىدە بېشىنى لىڭشىتىپ، — تەئەججۈپكى، ئۇ تالىپنىڭ غايىسى نېمىدېگەن يۈكسەك - ھە!

قۇتلۇق شەۋقى باشلىق بۇيانقى تالىپلارمۇ تەئەججۈپلەنگەن هالدا باش لىڭشىتىپ، مەزكۇر تالىپنىڭ غايىۋى ئۈستۈنلۈكىگە تەھسىن ئوقۇشتى.

— مەلۇم بولدىكى، بىزنىڭ ئىسلاھاتچىلىقىمىز توغرا، — دېدى داموللا سۆزىنىڭ تېمىسىنى يۆتكەپ. ئۇ خۇددى مېۋە سۈيى ئىچىپ ماغدۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغان سپورتچىدەك جانلىنىپ داۋام قىلدى، — 12 ياشلىق تالىپتىن تارتىپ، 60 ياشلىق پىكرى ئوچۇق موللىلارغىچە تەلەپ قىلىۋاتقان ئوقۇتۇش ئىسلاھاتىنى قانداقمۇ توغرا ئەمەس، دەپ ئېيتقىلى بولسۇن. بىر بالا يەتتە - سەككىز يىل ئوقۇپ، ئەمدى ئىستىنجا قىلىشقا كەلسە. بۇنى قانداقمۇ ئوقۇتۇش دېگىلى بولسۇن! ئىسلاھاتنى كېچىكتۈرمەسلىكىمىز كېرەك، بۇ بىر ئومۇمىي تەلەپ. مەن يەنە شۇنى تەكرارلاپ ئۆتەيكى، ئون ياش ۋاقتىدىلا، يەتتە يىل ئوقۇپ، ئەمدى ئىستىنجا دەرسىگە كەلگەنلىكىگە نارازى بولغانلىقىنى ئىنكاس قىلغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا يەنە بىر قېتىم بارىكاللا ئېيتىپ رەھمەت ئوقۇيمەن!..

داموللام يەنە قىزىشىپ داۋام قىلدى:

— «ئۆگەتمەس بىزگە ھەق كالامنى بىلگەن ئالىملار.» بۇ مىسرادىن مەلۇم بولىدۇكى، مۇسۇلمانلار قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ئۆز تىلىدا ئۆگىتىشنى تەلەپ قىلىپ، بىز ئالىملاردىن رەنجىمەكتە. جۈمە ۋە بايرام قۇتبىلىرى ئەرەبچە تىل بىلەن ئوقۇلغاچقا، مۇسۇلمانلار مەنپەئەت تاپالماي رەنجىمەكتە، ئالىملارنىڭ قىلماقچى بولغان ۋەز - نەسىھەت، ئەمرى - مەرۇپلىرى قانداقتۇر گاچا تىللاردا تەتۈر تەرجىمە قىلىنغان جۈملىلەر ئارقىلىق بايان قىلىنغانلىقتىن، ئۇنۇم كۆرسىتەلمەي، جامائەتنى رەنجىتمەكتە. مەسىلەن، داموللا مۇدەررىسلىرىمىز «ئەلەمتەرە» سۈرىسىگە مەنە ئېيتىپ چۈشەندۈرمەكچى بولسا: «ئايا، سەن كۆرمىدىڭمۇ سەن، سېنىڭ رەببىڭ قانداق قىلدى پىل ئىگىلىرىنى» دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ بىر تەتۈر تەرجىمە. بۇنىڭدىن جامائەتنىڭ يېتەرلىك ئۇقۇم ۋە مەنپەئەت ئېلىشى ناتايىن، ئەگەر بۇ ئايەتنى ئوڭ تەرجىمە قىلىپ: «پەرۋەردىگارىڭنىڭ پىل ئىگىلىرىنى قانداق قىلغانلىقىنى كۆرمىدىڭمۇ؟» دەپ چۈشەندۈرۈلسە، بۇنىڭدا ئىلگىرىكى تەتۈر تەرجىمىگە قارىغاندا ئۈنۈملۈك بولىدۇ. خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش، بىزنىڭ پۈتۈن دەرسلىرىمىز ئەنە شۇنداق تەتۈر تەرجىمە بىلەن داۋاملاشماقتا. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ داموللا - مۇدەررىسلىرىمىز نېمە ئۈچۈن ئوڭ تەرجىمە قىلىپ، تالىپلارغا، جامائەتكە كۆپرەك ئۈنۈم ۋە مەنپەئەت بەرمەيدىغاندۇ! بۇ داموللا - مۇدەررىسلىرىمىزگە ئاللا ئۆزى ئىنساپ ئاتا قىلسۇن، ئامىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز بىر تەرەپتىن، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى جەھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بارساق، يەنە بىر تەرەپتىن، مەتبۇئات قۇرۇپ، نەشىر - ئەپكار ئىشلىرىنى يولغا قويۇشىمىز،

گېزىت، مەجمۇئەلەر نەشر قىلىپ، تەشۋىقات - تەرغىبات يۈرگۈزۈشىمىز، قۇتبىلەرنى ئۆز تىلىمىزدا ئوقۇپ، ئەل - جاماەتكە ئۈنۈملۈك مەنپەئەت يەتكۈزۈشىمىز زۆرۈر. ئۈچىنچى بىر تەرەپتىن، ئەقىدە ئوغرىسى، دىن تارقاتقۇچى مىسسىئونېرلارغا تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك، شۋېد مۇداخىلىچىلىرى تولىمۇ خەۋپلىك، ئۇلارنىڭ كۈلكىسى ئىچىگە خەتەرلىك سۈيىقەست يوشۇرۇنغان. ئۇلار خەلقىمىزنى مەنىۋى جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئەقىدە ئوغرىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كەلگۈسىدە ھەددى - ھېسابسىز ئىقتىسادىي بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈشنى قەست قىلماقتا. «سانى بۇخارا» دەپ شۆھرەت تاپقان شەھرىمىزگە 1905 - يىلى تاجاۋۇز قولىنى سۇنۇپ كىرگەن شۋېدلار ھازىر جىق كۆرەڭلەپ كەتتى. شىپاخانا قۇرۇپ، ھەقسىز داۋالاش ئارقىلىق مۇئەييەن ساندا مۇرىت توپلىدى. كېسەل كۆرسەتكۈچىلەرگە ھەقسىز دورا بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنجىل كىتابلىرىنى قوشۇپ تارقىتىپ، ئەقىدە ئوغرىلاشنى كۈچەيتمەكتە. بۇ يەردە مۇنداق بىر ئىشنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى، — داموللام ئاجايىپ يارقىن بىر پىكىر تاپقاندەك جانلىنىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — خرىستىئان دىنىي تەشكىلاتلىرى پۈتۈن ماددى ۋە مەنىۋى كۈچلىرىنى ئايانماستىن سەرپ قىلىپ، دىنىي دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كىشىلەرنى جەلپ قىلىپ، ئېتىقادچىلىرىنى كۆپەيتىش يولىغا خىزمەت قىلىدۇ، شۇڭا ئۇلار دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە چېركاۋلار، شىپاخانىلار قۇرۇپ، دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانماقتا. ئۇلارنىڭ مىسسىئونېرلىرى ئۆز دىنى يولىدىكى پىدائىيلاردۇر، ئەپسۇسكى، ئىسلام دىنىمىزچۇ؟ بىزنىڭ دىنىمىز تامامەن ئۇلارنىڭ ئەكسىچە، ئەۋقاپ كىرىمى

ۋە باشقا سەدىقە ـ ئېھسان كىرىملىرىنى دىنىي ئىسلامنىڭ راۋاجى ئۈچۈن سەرپ قىلىش ئەمەس، بەلكى شەخسىي چۆنتەكلەرنى تولدۇرۇپ، بايلىق توپلاش بىلەن بولدۇق. بىزنىڭ ئۆلىما ـ ئەشرەپلىرىمىز دىنىي مەشغۇلاتنى قانداقتۇر باج تۆلىمەيدىغان شەكىلسىز تىجارەت مەشغۇلاتىغا، نەپسانىيەت سودىسىغا ئايلاندۇرۇپ، ئەتىدىن ـ كەچكىچە بايلىق كۆپەيتىش، ئەۋقاپ تالىشىش، ئابروي، ئىززەت تالىشىش بىلەن ئاۋارە بولماقتا. ئۇلار يەنە دۇئاگۇيلۇق، تەمەخورلۇقتەك يامان خۇيلارنى ئىشقا سېلىپ، مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۈندىن ـ كۈنگە خۇنۇكلەشتۈرمەكتە. دىنىمىزنىڭ پەزىلەتلىرى ۋە ئۇلۇغلۇقى بىلەن خەلقنى تەسىرلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىگە جەلپ قىلىشنىڭ ئورنىغا، ھەر خىل ناسازا ئىشلار ۋە دەھشەتلىك جازا چارىلىرى ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرماقتا. بىزدە خەلققە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىدىغان، خەلقنى ياخشى يولغا باشلايدىغان تەشۋىقات ـ تەرغىبات ئورۇنلىرى يوق، ئەپسۇسكى، مۇنداق قىلىشنى ھازىرغىچە ھېچكىم ئېسىگە كەلتۈرمەيدۇ. بايلىق ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلانغان، ئۇلاردىن ئىنساپ كۆتۈرۈلدى. ئۆشرە ـ زاكات ئايرىشتا كۆز بوياmچىلىق قىلىپ، ھەزرەت سەيلىسىدە داچەن تارقىتىش ۋە ياكى شويلا قايىنتىپ ئاش بېرىشتەك ئاز چىقىم بىلەن چوڭ داۋراڭ كۆتۈرۈپ، ھىيلە شەرئىي قىلماقتا. بۇنىڭ ئەكسىچە، كەمبەغەللىك كۆپەيدى. يېزا ـ سەھرالاردا خانىۋەيران بولغانلار، شەھەر ـ كوچىلاردا خارلىنىپ ئاچلىقتىن زارلىنىپ يۈرگەن تۇل خوتۇن، يېتىم ـ ئوغۇللار كۆپ. ئەگەرچەندە، ئىسلام ئالىملىرى، يۇرت كاتتىلىرى ئىنساپقا كېلىپ ۋاقتىدا تەدبىر قوللانمىسا، كەمـ

بەغەللەرنى ئاچلىقتىن، يېتىم - يېسىرلارنى خارۇزارلىقتىن قۇتقۇلدۇرمايدىغان بولسا، بى تەھقىقكى، ئۇلار ئاچ بېلىقلاردەك، شۋېدلار تاشلىغان تورغا ئۆزىنى ئۇرۇپ قارماققا چۈشىدۇ. خالاس! ئىسلام ئەقىدىسى نۇر چېچىپ تۇرغان سانى بۇخارادا، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئىختىيارسىز ھالدا غەيرىي دىنلارنىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئېتىپ، ئېتىقاد جەھەتتە ئىسلامدىن يۈز ئۆرۈشى بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، مۆلچەرلىگۈسىز يوقىتىش ۋە نومۇس ئەمەسمۇ! — سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە داموللامنىڭ ئاۋازى تاشنى يېرىپ تاشلىغۇدەك دەرىجىدە قاتتىق جاراڭلىدى، ۋۇجۇدى نىمەئۈچۈندۇر غال - غال تىترەپ كەتتى. كۆزلىرىدىن ئوت ياندى، ئۇ بىرئاز تىنىۋېلىپ، يەنە داۋام قىلدى، — قەست قىلغاننى پەس قىلىش كېرەك! بىز بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلمايمىز! قۇللۇق قىلىپ قول قوشتۇرۇپ تۇرمايمىز! بىزنىڭ يولىمىز توغرا، مەسلىكىمىز توغرا! ئۇلار قەست قىلسا، بىز ئۇلارنى پەس قىلىمىز!...

ئابدۇقادىر داموللا ئوتتۇرىغا قويغان كەسكىن سۆز، دادىل پىكىرلەر مېھمانلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، قانداقتۇر قوزغىتىش ۋە قەتئىيلىك تۇيغۇسى بەخش ئەتكەندى.

تۆتىنچى باب

ھەسەت ــ تولغاق تۇتقاندىن يامان

ھەممە ئادەمنىڭ ئىسمى، نامى ــ ئەمالى بولغىنىدەك، قانسىز چىرايىدىن كىشىنىڭ قورققۇسى كېلىدىغان بۇ ئادەمنىڭمۇ ئىسمى ــ شەرىپى، نامى ــ ئەمالى بولغىنىدى! بىراق قانداقتۇر سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئۆچۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەر ئۇنى ھازىر ئاغزىغا رام بولۇپ كەتكەن كېيىنكى ئىسمى، لەقىمى بويىچە «بەدرەك مەخسۇم» دەپ چاقىراتتى. كىتابىمىزدىمۇ ئۇنىڭ كېيىنكى لەقەم ئىسمى قوللىنىلدى، چۈنكى، ئىلگىرىكى ئىسمىنى سۈرۈشتە قىلىپ تېپىپ، كىتابىمىزغا كىرگۈزسەكمۇ، كېيىنكى لەقەم ئىسمىنى قوللانغانچىلىك ئۈنۈم بەرمەيدىغانلىقىنى ئالدىن بايقاپ قالدۇق.

ئۆلىما ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بۇ مەخسۇم ياش ۋاقتىدا ئاق پىشماق، يۇملاق يۈزلۈك، خۇش پىچىم، يىللىق چىراي ئىدى. بۇزۇقچىلىق يولىغا ماڭغاندىن كېيىن، چاپسانلا

ئۆزگىرىش ياسىغان قانسىز چىرايىدىن، كۆكەرگەن لەۋلىرىدىن، تولۇقلانغان ياسالما پولات چىشلىرىدىن كىشىنىڭ قورقۇسى كەلسە، بەتقىلىق، لاۋزا كۈلۈشلىرىدىن ئادەمنىڭ سەسكەنگۈسى كېلەتتى.

ئۆلىما ـ ئالىملارنىڭ پەرزەنتلىرى ھەممىسىلا دادىسىغا ئوخشاش ئۆلىما ـ ئالىم بولۇپ چىقىۋەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن كەپتەرۋاز، قىمارۋاز، پاھىشىۋاز بۇزۇقلارمۇ چىقىپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ چۈشەنچىنىڭ تىرىك شاھىتى بولغان بەدرەك مەخسۇم دەل شۇنداق چىقىپ قالغان بىر مەخلۇق ئىدى.

لەقەم ئاسماندىن چۈشىدۇ، دېيىشىدۇ. گەپ ئۇنداق بولغان بىلەن لەقەمنى يەنىلا خەلق قويىدۇ. بىرى ئۆردەككە ئوخشاش ئىرغىپ ماڭسا، «ئۆردەك»؛ قىلىقلىرى قوپال ھەم خىرامان بولسا، «تۆگە»؛ گومۇش بولسا، «كالا»؛ قورقۇنچاق بولسا، «توخۇ»، «توشقان» دېگەندەك لەقەملەرنى قويۇشىدۇ. بەدرەك مەخسۇمغىچۇ! ئۇنىڭ نېمىسىگە، قانداق قىلىقلىرىغا قاراپ بۇ لەقەمنى قويۇشقاندۇ! بۇنىڭ سەۋەب ۋە جەريانلىرى بىر ئاز مۇرەككەپ.

بەدرەك سۆزى ـــ مۇتتەھەم، ئۇششۇق، زاڭ، رەسۋا قېلىن، ئارسىز··· ۋە يەنە شۇ خىلدىكى نەپرەتلىك سۆزلەنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا توغرا كېلىدىغان ھاقارەتلىك سۆز، ئۇنداق بولسا، مەخسۇمنىڭ قانداق ئىشلىرىغا قاراپ «بەدرەك» لەقىمىنى قويغاندۇ!؟ كۆزىتىش نەزەرى ئۇزۇن، مىزان ئۆلچىمى بەك ئادىل بولغان خەلق ئاممىسى ئۇنىڭ ئۆلىما ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان مەخسۇمزادىلىكىنى، دادىسىنىڭ سايىسىدە ئۇزۇن يىل مەدرىستە ئوقۇغان بولسىمۇ، ئۆردەككە سۇ يۇقمىغانـ

دەك. ئىلىم بۇقماي ئۇتتۇرا يولدا توختاپ قالغانلىقىنى، ئەمما بېشىدىن سەللە تۇمىقى، ئۇچىسىدىن مەخسۇملۇق تونى چۈشمىگەنلىكىنى، دەل شۇنداق تەقۋادار نىقاب ئاستىدا بۇزۇقچىلىق، كەيپ - ساپا يولىغا مېڭىپ چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى، نەزەردە پالاق تۇخۇمدەك سېسىغانلىقىنى بەش قولدەك ئېنىق بىلىپ تۇراتتى. بۇزۇلغان بۇ مەخسۇممۇ ئادەمنى كۆرسە ئادەمچە، ئالۋاستىنى كۆرسە ئالۋاستىچە سۆزلەيدىغان، ئەھلى - ئىلىم سورۇنلىرىدا مەخسۇمزادىلىك دەسمايىسىنى كۆتۈرۈپ چىقسا، ئىلپەتلىرىنى تاپقاندا چىلىم چېكىش، قىمار ئويناشتەك پەسكەشلىكلەر بىلەن ئادەتلىنىپ، خەلق نەپرىتىنى تېگى - تېگىدىن قوزغايدىغان رەزىل شەخس بولۇپ قالغانىدى. خەلق ئۇنىڭ مۇنداق رەزىللىكىگە قاراپ بىر مەزگىل ئۇنى «كاساپەت مەخسۇم» دەپ ئاتاشتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، ھەسەتخور، پىتنىخورلۇقتەك ناچار ئىللەتلىرىنى سەزگەن ئامما ئىلگىرىكى ئىسمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، «بەدرەك مەخسۇم» دەپ ئاتاشتى، بۇ ئىسىم ئۇنىڭغا قوغۇشۇندا قۇيغاندەك ئۇيۇپلا قالدى.

ياۋىدىن قورسىقىغا تۆرەلمە پەيدا قىلىۋالغان بەختسىز ئايال كۈندىن - كۈنگە يوغىناپ كېتىۋاتقان قورسىقىنى ئەل نەزىرىدىن يوشۇرۇش ۋە قانداق قىلىپ بوشىنىۋېلىش كويىدا كۈنلەرنى قانداق بىئارام ئۆتكۈزگەن بولسا، ئىچىگە «ھەسەت» ئىسىملىك تۆرەلمە قاچىلىۋالغان بەدرەك مەخسۇمنىڭ كۈنلىرىمۇ شۇنداق بىئارام ئۆتمەكتە ئىدى.

ئۇ بىئارام بولغىلى خېلى كۈن بولدى. قاچانكى ئابدۇقادىر داموللا قەشقەرگە كەلدى، شۇ كۈندىن باشلانغان بۇ تولغاق

ئۇنى قاتتىق ئازابلاشقا باشلىدى. ياكى كېچىسى ئۇيقۇ يوق، ياكى كۈندۈزى ئارام. كېچىسى ئەمدىلا ئۇيقۇ تاپاي دېگەندە، كۆز ئالدىغا ھېيتكا ۋە ئۇيەرگە توپلانغان سانجاق-سانجاق ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياڭراق ئاۋاز بىلەن سۆزلەۋاتقان ئابدۇقادىر داموللام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ دىققەت-ئېتىبارى ۋە ئالقىش سادالىرى... داموللام شەرىپىگە بولۇنغان چاي-بەزمە، زىياپەتلەر... ئۈزۈلمەستىن مارجاندەك تىزىلىپ كېلەتتى-دە، پۈتۈن بەدىنىگە ئاچچىق زەھەر تارايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇ قانداقمۇ ئۇيقۇ تاپسۇن!

كۈندۈزلىرىمۇ ئوخشاشلا بىئارام بولاتتى. ياكى ئۆيدە ئارامىدا ئولتۇرالمايتتى، ياكى كوچىدا. سەرمەندىن ياكى قۇمدەرۋازىدىن كېلىپ كېتىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئابدۇقادىر داموللىنى زىيارەت قىلىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى-دە، ئولتۇرغان يەردىمۇ بىردەم بېسىپ ئولتۇرالمايتتى.

بۈگۈن ئۇ ئۆيدە ئولتۇرالماي يەنە كوچىغا چىقتى. قەيەردە تۇرۇشىنىمۇ بىلمەستىن، خۇددى كۆكۈيۈن چاققان بايتالدەك يورغىلاپ، ھېيتكادىن قايرىلىپ نورىبېشى تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقاندا، كىمدۇر بىرى چاقىرىپ قالدى. ئۇ ئىتتىك توختاپ قايرىلىپ سول تەرەپتىكى كىتابپۇرۇش دۇكىنىدا ئولتۇرغان «غىلدىرەك» داموللىنى كۆردى-دە، خۇش بولۇپ ئۇچقاندەك بېرىپ كۆرۈشتى. «ھاپىتىغا-شاپىتى، توگرىلىققا مەرەزدا» دېگەندەك، بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللىنىڭ تېپىشىپ مۇنداق قىزغىن كۆرۈشكەنلىكى ئەتراپتىكى كىشىلەرنى ئەجەبلەندۈرمەي قالمايتتى. ئۇلار نېمىدېگەن قىزغىن، نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك-ھە! ئەگەر شائىرلار بىلسە، «بەدرەك-غىلدىرەك»-

تىن ئىبارەت مۇنداق توق قاپىيىگە قىزىقىپ چاپلىشىپلا قالغان بولاتتى!

كىشىنى تەئەججۈپلەندۈرىدىغان يەنە بىر يېرى، «غىلدىرەك» دامولىنىڭ لەقەم تارىخىمۇ بەدرەك مەخسۇمنىڭ تارىخى بىلەن ئوخشاش بولغانلىقىدا، ئەمما، ئۇ ئاددىيراق ئىدى. غىلدىرەك داموللا مەدرىسىدە ناچار ئوقۇغان بولسىمۇ، ئەمما ئاتىسىنىڭ كۈچى بىلەن داموللا ئۇنۋانىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كىچىكرەك مەسچىتنىڭ ئىماملىقىغا تەيىنلىنىۋالغان، لېكىن ئۆزىگە تۇشلۇق ئىش كۆرمەي، جاھانسازلىقتا كۆپرەك بېرىلىپ، چىشىنىڭ ئىپقىنى كۆرسىتىش، سىيلىق - ياغلىما، يالغان - ياۋداق سۆزلەرنى كۆپرەك قوللىنىپ، كەڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت يۈرگۈزۈپ، كوچا - دوقمۇش، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا زاسۇيېچىنىڭ غالتىكىدەك غىلدىرلاپ يۈرۈپ، ھەممە يەرگە يېتىشتى. ئۇنىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرىگە قاراپ ئەھلى-جامائەت ئانچە باش قاتۇرۇپ تۇرماستىنلا «غىلدىرەك داموللا» دەپ ئاتىشىۋالدى.

— ئالدىراشقۇ، قەيەرگە كېتىۋاتقانلىرى؟ — دېدى غىلدىرەك داموللا مەخسۇمنىڭ قولىنى قويۇۋەتمەي تۇرۇپ.

— ھېچ...، — دېدى مەخسۇم ئۆز كەيپىياتىنى ئېيتقۇسى كەلمىگەندەك قىلىپ.

— يوشۇرمىسىلا، خېلى دەردلىرى بار!

— ياقەي، ئىچىم پۇشۇپ...

— قويسىلا، قاملاشمىغان گەپلىرىنى! توققۇزى تەل مەخسۇمنىڭمۇ ئىچى پۇشامدىكەن! — غىلدىرەك داموللا سىنچى كۆزلىرى بىلەن گويا ئۇنىڭ ئىچىدىكى سىرنى بىلمەكچى بولغان-

ىدەك ۋادىلىپ قارىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ قولىنى فويۇۋەتمەي، باھا كېلىشتۇرگۇچى بېدىكتەك سىلكىپ دوستلۇق ئىزھار قىلاتتى.

— نېمە دېگەنلىرى ئۇ، ئىچى پۇشۇقى دېگەن مەلدە!— دېدى مەخسۇم گۆلىيىپ قاراپ، — مۇشۇ كۈندىكى ئىچ پۇشۇقۇمنىڭ ئېغىرلىقىدا قەشقەرنى تاشلاپ، يىراق بىر شەھەرگە كېتەي دەۋاتىمەن!

— بەللى، بەللى،— دېدى غىلدىرەك داموللا يەرگە چۈشۈپ يېرىلىپ كەتكەن چىلگىدەك ھىجىيىپ، ئۇنىڭ چىشلىرى خۇددى چىلگە ئۇرۇقچىسىدەك سېرىق كۆرۈنەتتى، — مەن بىلسەم، سىلى ئىمام ئەزەم ھىندىستاندا تۆھمەتچى ئايالغا تونىنى يېشىپ بېرىپ قۇتۇلغانغا ئوخشاش بىر ئىش قىلاي دەۋاتىلا، شۇنداقمۇ؟

بەدرەك مەخسۇم جاۋاب قىلماي جىم تۇردى. غىلدىرەك داموللا غىلدىرلاپ ئالدىغا ئۆتۈپ يەنە سورىدى:

— سىلى ئىمام ئەزەمنىڭ شۇ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانمۇ؟ ئاڭلىمىغان بولسىلا سۆزلەپ بېرەي! — دېدى ئۇ مەخسۇمغا سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ.

ئاڭلىمىغان ھېكايىنى ئاڭلىغان دېيىشكە ئۇۋايسىزلانغان مەخسۇم ئاڭلىمىدىم دېيىشكە نومۇس قىلىپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. غىلدىرەك داموللا سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىر كۈنى ئىمام ئەزەم ئورمانلىقتا كېتىۋاتسا، يول چېتىدىكى ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا ياۋروپالىق ئاق تەنلىك بىر ئايال بىلەن قارا تەنلىك بىر ھىندى مۇھەببەتلىشىۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئىمام ئەزەم ئويلاپتۇكى، ئۈركىتىۋەتسەم

ئۇلار بۇ ھارام ئىشنى قىلىشتىن توختاپ، گۇناھ ئۆتكۈزۈشتىن ساقلىنىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دەپ يىراقتىنلا «ھايت» دەپ ۋارقىراپتۇ. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان ھىندىستانلىق قوپۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. مۇھەببەت پەيزىنى بۇزۇپ قويغانغا ئاچچىقى كەلگەن ھېلىقى ياۋروپالىق ئايال يۈگۈرۈپ كېلىپلا ئىمام ئەزەمنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ:

«ئادەم بارمۇ، ئىمام ئەزەم ماڭا باسقۇنچىلىق قىلىۋاتىدۇ، قۇتۇلدۇرۇڭلار!» — دەپ ۋارقىراپتۇ. ئىمام ئەزەم: يامان بولدى، خەقلەر كەلسە، ئاق-قارىسىنى بىلگۈچىلىك ماڭا سەت ئەمەسمۇ، دەپ قۇتۇلۇپ قېچىپ كەتمەكچى بوپتۇ، ئەمما ئۇيان قىلىپمۇ، بۇيان قىلىپمۇ چاپاننىڭ پېشىنى ئايالنىڭ قولىدىن ئاجرىتالماپتۇ. قارىسا، ئۇ يەر-بۇ يەردىن ئادەملەر كېلىۋاتقۇدەك، تەمتىرەپ قالغان ئىمام ئەزەم ئاخىر تونىنى سېرىپ سېلىۋېتىپ ئۆزى قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. سىلىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئىش قىلاي دەۋاتامىلا يا!

— بارىكاللا، كۆڭلۈمدىكىنى تېپىۋاللا جۇمۇ! — دېدى بەدرەك مەخسۇم قايىل بولغان قىياپەتتە كۈلۈپ. ئۇ ئەمدى يارىسىنىڭ يىرىڭىنى چىقىرىۋەتكەندەك سەل ئېچىلدى.

— ئۇكام، — دېدى غىلدىرەك داموللا مۇغەمبەر كۈلكىسىگە زور قىلىپ، — سىلى كىمنىڭ ئوغلى بىلەملا! سىلى دېگەن قەشقەرنىڭ نۇرلۇق چىرىغى پەخرۇل ئىسلامنىڭ ئوغلى. سىلىنىڭ پەدەر بۇزۇرگاھلىرى دىنىي ئىسلامنى روناق تاپتۇرۇپ، مۇتلەق كەڭ نوپۇزغا ئىگە بولغان ئۇلۇغ زات، شۇنداق ئۇلۇغ ئەۋلادنىڭ پۇشتى تۇرۇقلۇق، قەشقەرنى تاشلاپ قەيەرگە بارماقچى! مۇنداق سۆزنى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا، بىز ھېچيەرگە

كەتمەيمىز! كىمنى كۆرمىگەن، كىمنى ئۆتكۈزمىگەن قەشقەر بۇ!

بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللا تاسادىپىي ئۇچرىشىپلا خۇددى ئىلگىرى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، پىت بىقىنىشىپ قىچىشقان يەرلىرىگە ئارام بەرمەكچى بولۇشتى. بۇلارنىڭ سىرى، مەقسىتى نېمە؟ بۇنى كىم بىلسۇن! ئۇلار كىتابپۇرۇش دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ، كەڭتاشا سۆزلەشكىلى بولمايدىغانلىقىنى ئوخشاش ھېس قىلىشقاندەك، بىر - بىرىگە قاراشتىدە، تەڭلا ئورنىدىن تۇرۇپ، قوشماقتەك يانداشىپ يۈرۈپ كېتىشتى.

— دۇكان ئالدىدا ئوچۇق سۆزلەشكىلى بولمىدى، — دېدى غىلدىرەك داموللا دۇكاندىن 20 - 30 قەدەم يىراقلاشقاندا، — قېنى، سۆزلىسىلە، ئىچلىرى نېمىگە پۇشتى، ئاڭلاپ كۆرەي!

— سىلى سورىمىسىلا، مەن ئېيتماي جۇمۇ! — بەدرەك مەخسۇم نېمە ئۈچۈندۇر ئوڭايسىزلانغاندەك، ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ قويدى.

— دېسىلە، ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدا يوشۇرىدىغان سىر يوق، دېسىلە، نېمىگە ئىچلىرى پۇشتى؟

— ئىچىم پۇشقان يېرى، — دېدى مەخسۇم ئەلەم بىلەن، — ھازىر قەشقەردە قەيەرگىلا بارسا ئابدۇقادىر داموللا، كىمنىڭلا ئاغزىغا قارىسا ئابدۇقادىر داموللا دېگەندىن باشقا گەپ يوق. ئۇنداق ئالىم، مۇنداق ئۆلىما. قانچە - قانچە كىتاب يازغان، رىسالە تۈزگەن دېيىشىپ، بەزىلەرنىڭ ئاغزىدىن كۆپۈك قاينايدىكەن تېخى. شۇنداقمۇ گەپ بولامدۇ!؟ راست سۆز قىلسام، مەن بۇ گەپلەرگە چىداپ تۇرالمىدىم! مېنىڭ ئىچ پۇشۇقۇم مانا مۇشۇ يەردە! بۇ خەق قاراپ تۇرۇپ

بىر ئاتۇشلۇقنى مۇشۇنداق ئاسمانغا كۆتۈرۈۋەتسە، ئۇ چاغدا بىز قەيەرگە بارىدىكەنمىز! ئەخلەتخانىغا بارامدۇق، بىزنىڭ شەھەرنىڭ ئۆزىدىن كۆتۈرگۈدەك ئادەم چىقمامدىكەن! سىلى تۇرۇپلا، سىلىگە ئوخشاش نى ـ نى داموللىلار تۇرۇپتۇ، بىزمۇ تۇرۇپتۇمىزغۇ! ـــ مەخسۇم بىرئاز توختىۋېلىپ، غەزىپىنى باسقاندەك چوڭقۇر تىنىۋالغاندىن كېيىن داۋام قىلدى، ـــ قەشقەرلىق دېگەن مۇشۇنداق ئوسال خەق، بىر ئادەمگە ئېقىپ كەتسە چېكىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، شۇڭا قۇلىقىم ئاڭلىمايدىغان، كۆزۈم كۆرمەيدىغان يەرگە كېتەي دېگەن!

غىلدىرەك داموللا بىر ھازاغىچە قاقاقلاپ كۈلگەندىن كېيىن، كۈلكە ئارىلاش سۆزلىدى:

ـــ سىلى قالتىس ئادەم، جۇما! ـــ دېدى ئۇ مەخسۇمنىڭ غولىنى قېقىپ، ـــ مېنىڭ كۆڭلۈمدە نېمە بولسا، سىلىنىڭ كۆڭۈللىرىدىمۇ شۇ ئىكەن، ماڭا قانداق خىيال كەچكەن بولسا، سىلىدىمۇ شۇنداق ئىكەن، نېمىدېگەن ئوخشاشلىق ـ ھە! لېكىن كېيىنكى گەپلىرىگە قوشۇلمايمەن! ـــ دېدى ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، كېيىن چىرايىغا جىددىي تۈس ئېلىپ داۋام قىلدى، ـــ ھېچ يەرگە كەتمەيمىز، قەشقەرنى ئابدۇقادىر داموللا سورىمايدۇ، ئىگىسى بار. بېشىمىزدا سايىۋەن بولۇپ ماتىتەي جانابلىرى تۇرۇپتۇ. قەشقىرىمىزنىڭ گۈل تاجىسى ھەمراھبايدەك نى ـ نى بايلىرىمىز تۇرۇپتۇ، خاتىرجەم بولسىلا، ھېچ يەرگە كەتمەيمىز، ئۇنداق گەپنى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا!

ـــ مەن قارىسام تىتەيىنىڭمۇ، بايلارنىڭمۇ كارى يوق، مەيلى دەپ قويۇۋەتكەندەك قىلىدۇ، ـــ دېدى مەخسۇم مەيۈسانە قىياپەتتە بوينىنى قىسىپ.

— ئۇنداق دېمىسىلە، خۇدايىمنىڭ ئارغامچىسىغا ئوخشاش، بۇلارنىڭمۇ ئارغامچىسى ئۇزۇن، — غىلدىرەك داموللا كۆزىنى مايمۇندەك ئوينىتىپ داۋام قىلاتتى، — ئاستا - ئاستا مېلىڭنى ئالىدۇ، ئاغرىتماستىن جېنىڭنى، دېگەندەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆزلەپ قويغان يېرى باردۇ! ۋاقتانىشۋاق كەلگەندە، ئارغامچىنى بىر تارتسا، ھەرقانداق شاش ئاتمۇ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇغۇ! شۇنداق ئەمەسما!

بۇلار سۆزلىشە - سۆزلىشە تىتەي يامۇل ئالدىغا يېقىنلاپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالغانىدى. ئالدى تەرەپتىن ئاپلا بەگ چىقىپ كەلدى.

بۇمۇ بىر قىزىق ئىسىم. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇللا، ئېغىزچە ئېيتقاندا، ئابلا. تىتەي يامۇلغا ئارىلىشىدىغان بولغاچقا، ئابلا بەگ دەپ ئاتايتتى، بىراق ئۇنىڭ قانداقلا گەپ قىلسا، پات - پاتلا «ئاپلا» دەپ ئۇچلۇق ساقىلىنى تۇتاملايدىغان غەلىتە ئادىتى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ مۇشۇ ئادىتىگە قاراپ «ئاپلا» بەگ دەپ ئاتاشقان.

— بېگىم، سىلى خىزىر ئىلياستەك ئادەم، جۇما، — غىلدىرەك داموللا غىلدىرلىغان پېتى بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ داۋام قىلدى، — ئادەم قەيەردە سېغىنسا شۇ يەردە ھازىر بولىدىغان ئەۋلىيادەك ئادەم ئىكەنلا! بىز سىلىنى ئىزدەپ كېتىۋاتاتتۇق. ئازراق گېپىمىز بار ئىدى، سۆزلىشىۋالغان بولساق.

— ئاپلا... — دېدى ئۇ ئۇچلۇق ساقىلىنى تۇتاملاپ، — مۇھىم ئىش بىلەن كېتىۋاتاتتىم، جۇما، بولمىسا ئەھۋاللاشساق بوپتىكەن!

— ھەرقانچە مۇھىم ئىش بولسىمۇ، بىر پىيالە چاي

قويۇپ بېرەي، لەۋزىمنى يىرىمىسىلا، خۇش بولاي!

— ئاپلا... يامان يەردىن تۇتتۇڭلار، جۇما! — دېدى ئاپلا بەگ غىلدىرەك داموللىغا قاراپ، ئۇ خىلىلا يۇمشاپ قالغانىدى.

بۇلار دوقمۇشتىكى چايخانىغا كىرىپ، بىر پىيالىدىن چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ مۇڭداشتى.

— شەھەرنى ئالدى قۇنتەيجى، دېگەنىدەك ھازىر قەشقەرنى ئابدۇقادىر داموللا ئالدى! — غىلدىرەك داموللا ئەلەم بىلەن دەرد تۆكۈشكە باشلىدى، — بۇ ئادەم يەنە شۇ باشتىكىدەك شەھەرگە پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتىدۇ. بۇ ئادەمنىڭ مەقسىتى نېمە، زادى چۈشىنىپ يەتكىلى بولمايۋاتىدۇ!

— نېمىشقا چۈشەنگىلى بولمىسۇن! — دېدى بەدرەك مەخسۇم كەسكىن تەلەپپۇزدا ھۆكۈم قىلىپ، — مەقسىتى ئېنىق. ئۇ ئادەمنىڭ دەيدىغىنى خەلقنى ئويغىتىش، خەلقنى ئويغىتىپ نېمە قىلماقچى؟! تىتەيگە قارشى چىقماقچى، تايىنلىق تۇرۇپتۇ. بۇ توغرىدا بىزنىڭ بىلگەنلىرىمىزمۇ ئاز ئەمەس، بېگىمگە ئېيتىمىز دەپ كەلدۇققۇ، بېگىم ئاڭلاپ باقسۇن، ئاندىن يەتكۈزىدىغان جايغا يەتكۈزۈپ قويمامدۇ!

— ئاپلا...، — دېدى ئۇ ساقىلىنى تۇتامىلاپ ئۇياق - بۇياققا چۆچۈپ قارىسۇۋېلىپ، ئاندىن سۆزلىدى، — بىز يامان يەردە سۆزلىشىپ قالدۇق، لېكىن ئىككىڭلەرگە ئىشەنچىم بار، سىلەرنى ھېچكىمگە تىنمايدۇ، دەپ قاتتىق ئىشىنىمەن. مۇشۇ كۈندە تىتەينىڭ ئالدىغا كىرىدىغان ئادەم بەك نۇرغۇن، باپكارنىڭ موكىسىدەك كىرگەن - چىققان، ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئابدۇقادىر داموللا توغرىسىدا

شىكايەت قىلىشىۋاتىدۇ. شۇ خەق شىكايەت قىلمىسا تىتەيىنىڭ نېمە كارى! ئۇ دېگەن بىر ئويۇنچى ئادەم، ئالتەكۈنلۈك ئالەمدە ئويناپ كۈلگىنىم قالدى، دەپ تەيتەي خېنىملار بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ، كۈننى كەچ قىلىۋېرىدۇ. كېچىسى تېخى تاماشانىڭ يوغىنى... ئاپلا... تىتەيىنىڭ غەيۋىتىنى قىلىپ قويدۇممۇ-قانداق؟ ئەگەر ئاڭلاپ قالىدىغان بولسا، تانابىمنى غىر تارتىدۇ! — ئاپلا بەگ ئۆزىچە خاۋاتىرلىنىپ، ئالاق-جالاق بولۇپ، ئەتراپقا بىر قۇر نەزەر تاشلىغاندىن كېيىن، يەنە داۋام قىلدى، — لېكىن، تىتەي بايلارنىڭ سۆزىنى بەك ئاڭلايدۇ، جۇما! باي دېگەن بەك يامان بولىدىكەن، ئۇلار ئۆزى كىرىشتىن بۇرۇن بىرمۇنچە قىممەتلىك نەرسە-كېرەكلەرنى كىرگۈزۈپ تامىقىدىن ئىلىدىكەن. بېلىققا ئوخشاش ئىلىندۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆزى كىرىدىكەن. بۇ چاغدا ئۇلار نېمە دېسە، تىتەي ماقۇل دەۋېرىدۇ، ھەرگىز ئۇلارنىڭ گېپىنى يىرىۋېتەلمەيدۇ. ئاپلا... ئاغزىم مۇشۇنداق ئەسكى، ئاغزى يېشىلىپ كەتكەن تافاردەك سۆزلەۋەردىمۇ-قانداق! بولۇپمۇ چايخانىدا ئولتۇرۇپ، كېلىش-پەخەس گەپنى قىلىۋەرگىنىمنى قاراڭلار، بۇ قاملاشمىغان ئىش بولدى. ئاپلا ... بىزگە يامۇلنىڭ ئىچىدىكى ئىشنى سىر تۇتۇڭلار، ھېچكىمگە سۆزلىمەڭلار دەپ تاپىلاپ تۇراتتى، بۈگۈن مەن ئەمەل قىلالمىدىم، يامان بولدى، جۇما، ئاپلا... — ئۇچلۇق ساقىلىنى تۇتاملىغان ئاپلا بەگ مەخسۇم بىلەن داموللىغا بەزدەك قاراپ داۋام قىلدى، — لېكىن ھەرقايسىڭلارغا ئىشىنىمەن، ئىنس-جىنسمۇ تىنمايدۇ، دەپ ئويلايمەن. گەپ مۇشۇ يەردىلا قالسۇن، لېكىن ئوتتۇرىغا چىقىپ قالىدـ

غان بولسا، بۇنىڭ دەردى ھەممىدىن بەكرەك ماڭا تېگىدۇ. ھەر قايسىڭلار تېخى ماڭا تۆت تەڭگە چاي پۇلى بەرگىنىڭلار يوققۇ، بىر پىيالە چاي ئىچىپلا شۇنچە نۇرغۇن گەپنى قىلىپ تاشلىغىنىم چوڭ خاتا، جۇما، ئاپلا...— دېدى ئۇ ساقىلىنى تۇتاملاپ.

— بېگىم، — مەخسۇم ئىلتىماس نەزىرىدە قاراپ سۆز ئاچتى، — بىزنىڭ مەقسىتىمىزنى ئىتتەيىنىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزۈپ قويارلىمۇ!

— يەتكۈزمەمدىغان، مەن ھەر كۈنى ئىتتەيىنىڭ پۇتىنى تۇتقىلى كىرگەندە، قانداق گەپ - سۆزلەر بار، دەپ سورايدۇ. مۇنداق تەرەپلىرىگە ئىتتەي بەك چېچەن. ھەرقايسىڭلار تۆت - بەش تەڭگە چاي پۇلى بەرمىگەن بولساڭلارمۇ، ئۇنچىلىك گەپنى يەتكۈزمەي قالامتىم. ئاپلا ... ئۆيگە گۆش ئاپىرىپ بېرىدىغان بىرمۇھىم ئىشىم بار ئىدى، كېچىكىپ قالدىم، قانداق قىلارمەن، ئەمدى قوشناچىم ساقلىمنى يۇڭدايدىغان بولدى - دە! ئاپلاھۇ ئەپكەر....

ئاپلا بەگ ئورنىدىن تۇرۇپ ماڭماقچى بولدىيۇ، بىردىنلا توختاپ قالدى.

— ئاپلا...— دېدى ئۇ بېشىنى چايقاپ، — ھېلى چىقار ۋاقتىمدا ئالدىراپ پۇلنى ئۇنتۇپ قاپتۇمەن، ئەمەسما! يېنىمدا گۆش ئالغۇدەكمۇ پۇل قالماپتۇ، ئاپلا!

— كېرەك يوق، بېگىم، بىزدە بولغاندىكىن ئوخشاشقۇ،— مەخسۇم ئىككى مىسقاللىق تەڭگىدىن بىرنى ئۇزارتتى، — بىزنىڭ گەپلىرىمىزنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ قويماسلا! — دېدى ئۇ تەڭگىنى تۇتقۇزۇپ.

— خاتىرجەم بولسىلا!

ئاپلا بەگ خوشلىشىپ كېتىپ قالدى. بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللىمۇ چايخانىدىن چىقتى. ئۇلارنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشمىغانىدى.

— داموللام تېخى خەلقنى ئويغىتارئىمىشكەن، ئۇ ئويغاتمىسىمۇ مەزىناخۇنۇملار هەر كۈنى ئەتىگەندە ئويغىتىشۋاتمامدۇ!

— داموللامنىڭ مۇشت ئاتمايدىغان ئادىمى يوق ئىكەن، شۋېدلار ئاچقان شىپاخانىغىمۇ چاڭ سېلىپ...

— تىتەيگىمۇ، نىكولاي پاشاغىمۇ، ئىنگلىزلارغىمۇ ئۆكتە قىلىپ...

— بىر گەپنىڭ ئىككىسى بولسا مەرىپەت دەيدىكەن!

— ئىسلاهات دەپ، نەچچە يۈز يىلدىن بولۇپ كېلىۋاتقان ئادەتلىرىمىزنى بۇزۇپ، قانداق مەقسەتكە يەتمەكچىكىنتاڭ!

ئىشتاندىكى كۆڭۈلگە تايىن، دېگەندەك ئىككىسىنىڭ ئىچىدە يېنىۋاتقان هەسەت ئوتى بىر - بىرىگە تۇتۇرۇق بولۇپ، دەردىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئۇلار بىرئاز ۋاقىت سۆزسىز ماڭدى، لېكىن كۆڭلى بىئارام ئىدى. ئىچىنى قانداقتۇر بىر خىل زەهەرلىك قۇرت تاتىلاۋاتقاندەك بىئارام بولاتتى. ياق، توغرىراقى، تەتۈر تولغاق تۇتقاندەك هالسىزلاندۇراتتى. هازىرلا ۋايجان دەپ تولغۇلۇپ يېتىۋالغۇدەك دەرىجىدە ئازاب سېلىپ قاقشىتاتتى. بۇ نېمە؟ ئۇلارنىڭ ئىچىدە راستتىن تۆرەلمە پەيدا بولغانمۇ! راستتىن تولغاق تۇتقانمۇ! ياق ... ئۇلارغا ئازاب سېلىۋاتقان نەرسە، قانداقتۇر زەهەرلىك قۇرتمۇ ئەمەس، تولغاق تۇتقانلىقتىنمۇ ئەمەس، ئۇلارنى ئازابلاۋاتقان، قاقشىتىۋاتقان نەرسە ئۆزلىرى كەسىپ قىلىۋالغان هەسەتخورلۇق، كۆرەلمەسلىك،

ئىچى تارلىق!

ئۇلار بىئارام بولۇپ كېتىۋاتاتتى. ئالدى تەرەپتىن بىر ئاشىق پەيدا بولدى. بېشىغا ئۇچلۇق كۇلا، ئۇچىسىغا قۇراق چاپان كىيگەن بۇ ئاشىق ئەگمە دوناي ھاسىسىنى توكۇلدىتىپ، قانداقتۇر بىر سۆزلەرنى تەكرارلاپ كېلەتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق، تەلەپپۇزى ئېنىق ئىدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى ھەممە ئادەمگە چۈشىنىشلىك ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بەدرەك مەخسۇم، غىلدىرەك داموللا ئاشىقنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سالدى، ياق، ئۇلار قۇلاق سالمىدى، بەلكى ئاشىقنىڭ ئېيتقانلىرى دانە ـ دانە بولۇپ، تاش ساقىدەك ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئاشىق تەكرارلىماقتا:

بىنامازنىڭ گۆرى تار
گۆرىگە قانداق پاتار.
پېتىشى پاتقان بىلەن
ئازاب چېكىپ قانداق ياتار؟!

ئىچى تارنىڭ ئۆيى تار
ئۆيىگە قانداق پاتار.
پېتىشى پاتقان بىلەن
سىغىشىپ قانداق ياتار؟!

پىتنىخورنىڭ شەھرى تار
شەھرىگە قانداق پاتار.
پېتىشى پاتقان بىلەن
چىقىشىپ قانداق ياشار؟!...

— نېمە دەۋاتىدۇ، ماۋۇ ساراڭ دىۋانە! — دېدى بەدرەك مەخسۇم روبىروسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئاشىققا خۇددى چاينىۋېتىپ پۈركۈپ تاشلايدىغان ئەلپازدا ھومىيىپ قاراپ.

— يوللىرىغا ماڭسىلا، ئۇنداق گەپكىمۇ قۇلاق سالامدىغان! — دېدى غىلدىرەك داموللا مەخسۇمنىڭ بىلىكىدىن تارتىپ، — ساراڭ دېگەن ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ، ئۇنىڭ نېمە ئېتىبارى.

— ياق، ئەمدى... ئادەمگە سوغۇق ئاڭلىنىدىكەنچۇ! ئاغزىغا بىرنى قويۇپ، ھېلى بىكار...

— قىزىق مەخسۇم ئىكەنلا، جۇما، مۇشۇ كەمگىچە تېخى چۈشەنمەپتىكەنمەن! — دېدى غىلدىرەك داموللا مەخسۇمنىڭ كۆزىگە مەسخىرە ئارىلاش قاراپ، — بۇنىڭغا خاپا بولۇش ھاجەتسىز، مېنىڭچە، قىلچە ھاجىتى يوق. سىلى ياكى بىناماز بولمىسىلا، ياكى ئىچى تار، پىتنە - پاساتچى بولمىسىلا، يەنە نېمىدەپ خاپا بولىلا! مەن ھاي بەرمىسەم بېرىپ ئۇرۇپ قويۇشتىن يانمايدىكەنلا، جۇما، ئەگەر ئۇرۇپ قويغان بولسىلا، قانداق بولاتتى، بىلەملا؟ ئۇ ئەبگا يېتىۋېلىپ ئۆلۈكىنى ساتاتتى!...

— قورقامتىم! — دېدى بەدرەك مەخسۇم دوستىنىڭ سۆزىنى قايرىپ، — ئۇرغان بولسام، ساراڭ دىۋانىنى ئۇرۇپ ئوبدان قىلدى، دەپ خەلق خۇش بولاتتى!

— يوغسۇ، ھەرگىز ئۇنداق دېمەيدۇ، سىزنىكى بار سەكرەپتۇ، دەپ شاڭخو قىلىدۇ، بىلەملا! يۈرسىلە، باينىڭ كانتورىغا بارايلى، دەردىمىزنى شۇ يەردە چىقىرىمىز، — غىلدىرەك

داموللا مەخسۇمنىڭ بىلىكىدىن تارتىپ باينىڭ كانتورى تەرەپكە باشلاپ كەتتى.

ئۇلار ئەمدى قەشقەرنىڭ «ئۇلۇغ پىشىۋاسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان زەردار ۋە ھوقۇقدار ھەمراھباينىڭ كانتورى تەرەپكە قاراپ يول ئالدى.

قورسىقىغا ياۋىدىن تۆرەلمە قىلىۋالغان قىز ئۆز سىرىنى پەقەت ئانىسىغىلا ئېيتقاندەك، بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللامۇ ئۆز دەردلىرىنى بىردىنبىر ھىمايىچىسى بولغان ھەمراھبايغا ئېيتماقچى بولۇپ ئالدىراپ ماڭغانىدى.

× ×

ھەمراھباي ھەر كۈنى كانتوردا بوغالتىر ئۆيىدە بىر - ئىككى سائەت ئولتۇراتتى. بۇ ئۇنىڭ كۈندىلىك ئادىتى ئىدى. ھەر كۈنى ئۇ، بۇ ئۆيدە ئولتۇرۇپ بوغالتىردىن كىرىم - چىقىم، پايدا - زىيان توغرىسىدا ئەھۋال ئىگىلەيتتى. باشقا ئەھۋاللاردىمۇ ئۇچۇر ئېلىپ تۇراتتى، دادى - مۇئامىلە قىلغانلار بىلەن كۆرۈشەتتى، سۆزلىشەتتى، سودا نوختىلىرى تۈزىشەتتى، شۇنىڭدەك ئۆز ئادەملىرىگە ئىگىلىك توغرىسىدا يوليورۇق بېرەتتى. ئۇ بۇ خىل ئىشلارنى بىۋاسىتە ئۆز قولىدىن ئۆتكۈزۈپ، پىسەنتىگە كەلتۈرۈپ ئىشلەشكە تولىمۇ خۇشتار ئىدى. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ، يېگەن غىزاسى تېنىگە سىڭەتتى.

سودا - سېتىق، دادى - مۇئامىلە ئىشلىرى باينىڭ كۆڭ-

لىدىكىدەك ئويلىغان يېرىدىن چىقسا، شۇ كۈنى باينىڭ چېھرى ئوچۇق، كەيپى چاغ بولاتتى. كىشىلەر بىلەن خۇش مۇئامىلە قىلىپ ئوچۇق سۆزلىشەتتى، لېكىن بەزىدە ئىش ئۇنىڭ ئويلىغان يېرىدىن چىقماي قالسا، چىرايى تۇتۇق، كەيپى بۇزۇق بولاتتى. خۇددى ئۇتتۇرۇپ قويغان قىمارۋازدەك خاپىلىق باساتتى. ئەمما مۇئامىلىدە پايدا كۆرۈلمىسە ياكى چوڭراق زىيان تارتسا، توختام بۇزۇلسا، قەرەل كېچىكسە، ئىشقىلىپ ئىگىلىك ئىشلىرىغا پايدىلىق بولمىغان بىرەر ئوڭۇشسىزلىق كۆرۈلسە، ئۇنداق كۈنلىرى كانتورنى جۇت باساتتى. ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چاقاتتى. بىردەمدە شارقىراپ يامغۇر قۇيسا، بىردەمدىلا تاراسلاپ مۆلدۈر چۈشەتتى. بۇنداق كۈنلەرنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن! ھويلا ـ ئارام، كانتور ئىچى مۇزلاپ قالغاندەك جىمجىت بولۇپ كېتەتتى. ھېسابچىلار چاراقلىتىپ چوت سوقۇشقىمۇ پېتىنالمايتتى!

بەختكە يارىشا، بۈگۈن نورمال كۈن ئىدى. بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلىدىرەك داموللا ھويلىغا كىرگەندە، بوغالتىر ئۆيدە ئولتۇرغان باي دېرىزىدىن ئۇلارنى كۆرۈپ، لاپ ئېتىپ قاراپ قويدى ـ دە، كۆرمىگەن كىشى بولۇپ قولىدىكى قەغەزگە كۆز يۈگۈرتۈپ ئولتۇردى.

باي ئۇلارنىڭ كىملىكىنى، قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغانلىقىنى، ئەمما يىراقتا تۇرۇپ قاۋاشقا يارامىلىق ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنەتتى، بۇلار نېمە ئۈچۈن، قانداق ئىش بىلەن كەلگەندۇ؟ باي ئەمدىلا ئويلاۋاتقاندا، ئۇلار بەرگەن سالام ئاۋازى ئاڭلىنىپ، باينىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — دېدى باي ئۇلارغا يىلىلىق

نەزەر تاشلاپ، — كېلىڭلار، بۇيان كېلىپ قاپسىلەرغۇ؟

باينىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، ئەدەب بىلەن ھۆرمەت كۆرسىتىپ تۇرغان غىلدىرەك داموللا جاۋاب قىلدى:

— ئۆزلىرىگە سالام بېرىپ چىقايلىمىكىن، دەپ كېلىۋىدۇق.

— ياخشى، خۇداۋەندە كېرىمنىڭ ئىلتىپاتىدا تىنچ-ئامان تۇرۇۋاتىمىز! — دېدى باي ئۇلارغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ قاراپ، گويا ئۇلارنىڭ يۈرىكىدە نېمە بارلىقىنى بىلمەكچى بولغاندەك. قادىلىپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، — شەھەردە قانداق گەپ-سۆزلەر بار، مەنغۇ كەچكىچە كانتوردا ئولتۇرۇپ، ھېچ گەپ ئاڭلىمايدىكەنمەن، تىژلىقتۇ!

— ئىنشائاللا، تىژلىق، — غىلدىرەك داموللا ئالدىراپ جاۋاب قىلدى. بەدرەك مەخسۇم نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ كۆزىگە ئاچچىق ھومىيىپ قويدى. ئەلپازىدىن، ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلمايدىغانلىقى، خوپ كۆرمىگەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بىر ئازدىن كېيىن، ئۇ بايغا بۇرۇلۇپ سۆز قىلدى:

— ھازىر دەھرىلىك، جەدىتلىك يېڭىباشتىن باش كۆتۈرۈۋاتقان شەھەرنى قانداقمۇ تىژ دېگىلى بولسۇن!

— نېمە!؟ يېڭى گەپقۇ بۇ، مەن تېخى ئاڭلىمىغان ئىش ئىكەن!

ھەمراھباي مۇنداق ئىشلاردا قۇۋ ئىدى. بىلىپ تۇرسىمۇ، چاندۇرماستىن بىلمەسكە سېلىپ، قارشى تەرەپنى كۆپرەك سۆزلىتىشنى، دەلىل-پاكىتلارنى كۆپرەك ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى، شۇڭا ئۇ، چۆچۈگەن، ھەيران بولغان قىياپەتتە مەخسۇمغا قېنى سۆزلىسىلە، قۇلىقىم سىلىدە، دېگەندەك قىلىپ تۇراتتى. مەخسۇم ئۇنىڭ سەممىي قاراشلىرىدىن روھلىنىپ، باينىڭ پىكرىمنى ياقتۇرۇپ قالدى دەپ، كۆڭۈللۈك سۆزلەشكە كىرىشتى:

— خەۋەرلىرى بار، — دەپ سۆز باشلىدى ئۇ قۇرۇغان لەۋلىرىنى تىلى بىلەن ئانچە-مۇنچە نەملىۋېلىپ، — قاچانكى ئابدۇقادىر داموللا شەھىرىمىزگە كەلدى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ ئىش قۇتراپ چىقىشقا باشلىدى. ھازىر ھەممە ئادەم دەجالنىڭ ئارقىسىغا ئەگەشكەندەك، شۇ ئادەمگە ئەگىشىپتۇ. قەيەرگىلا بارساق شۇ ئادەمنىڭ گېپى. ئويغىنىش، مەرىپەت، ئىسلاھات ... دېگەن سۆزلەر، كىمنىڭلا ئاغزىغا قارىساق، ئۇ ئادەمنى ئالىم، ئۆلىما، مەرىپەت يۇلتۇزى، دېگەندەك مەدھىيلەشلەر... سۆزنىڭ كۆپلىكىدە ئادەمنىڭ قۇلىقى گاس بولۇپ كېتەي دەپ قالدى! ھەر كۈنى بىرقانچە يەردە چاي، زىياپەت، يېگۈزۈۋاتقان، ئىچۈرۈۋاتقان، كىيدۈرۈۋاتقان، زەللە قويۇۋاتقان، دۇئا ئېلىۋاتقان، ئۇنداق ئالىم، مۇنداق ۋەلى، دەپ تەرىپلىشىۋاتقان، ئۇنداق كىتاب يازدى، مۇنداق دەرس ئېيتتى، دەپ كۆككە كۆتۈرۈۋاتقان، ئادەمنىڭ قوۋۇرغىلىرى ئېگىلىپ كەتكۈدەك، زادى...

مەخسۇم بۇ سۆزلەرنى خۇددى قولىدىكى تاماق قاچىسىغا چىۋىن چۈشۈپقالغاندەك، سەسكەنگەن قىياپەتتە سۆزلەيتتى، ئەمما بۇ سۆزلەر باينىڭ كۆڭلىدىكى گەپلەر بولغاچقا، باي ئىنتايىن ياقتۇرۇپ ئاڭلىدى، چۈنكى ئابدۇقادىر داموللا بۇ قېتىم قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان ئىجتىمائىي دولقۇن ۋە شىاۋشۇلارغا كۆز - قولاق بولۇپ كەلگەن ھەمراھباي خۇددى بەدرەك مەخسۇمغا ئوخشاشلا ھېس قىلاتتى، شۇڭا مەخسۇمنىڭ سۆزى قۇلىقىغا خۇش ياقتى، ئەمما ھەمراھباي ئۆز ھېسسىياتىنى بەدرەك مەخسۇمغا ئوخشاش، ئۇنداق كوچا - كويلار-

دا كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، كۆرگەنلا كىشىگە دادلاپ يۈرىدىغانلاردىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئۇ ھېسسىياتىنى، كۆڭۈل سىرلىرىنى يوشۇراتتى، بەلكى پادىشاھ خەزىنىسىدىنمۇ پۇختا تۇتاتتى. بۈگۈن ئۇ كۆڭلىدە يوشۇرۇن ساقلاۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى بەدەرەك مەخسۇمنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىدى. ئىچىدە يېرىلىپ كەتكۈدەك خۇش بولدى. ئەمدى ئۇنىڭغا قوشۇلۇش كېرەكمۇ ياكى ھېسسىياتىنى يوشۇرۇش كېرەكمۇ؟ بۇ ئىككىسىنىڭ قايسىسى پايدىلىق، قايسىسى زىيان؟ بۇنى ئۇ چاقماق تېزلىكىدە ئويلاپ بىر قارارغا كەلگەنىدى.

بەدەرەك مەخسۇمنىڭ ھېسسىياتىغا قوشۇلۇش — بايىنى چاكىنىلاشتۇرۇپ، ئىناۋىتىنى چۈشۈرەتتى. بۇ بىرىنچى زىيان؛ ئىككىنچىدىن، ھەرقانداق ئىشنى سىر تۇتۇش، سىرلىق ئىش يۈرگۈزۈش، سامانتېگىدىن سۇ قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ئۆز پرىنسىپىغا خىلاپ كېلەتتى، شۇڭا، ئۇ بەدەرەك مەخسۇمنىڭ ھېسسىياتىغا قوشۇلماسلىق، ھەتتا ھازىرقى ھېسداشلىق كەيپىياتىنىمۇ يوشۇرۇشنىڭ ئىنتايىن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى - دە، شۇئانلا ئۇنى چەكلەپ تاشلىدى:

— بولدى، بولدى! — دېدى ئۇ بەدەرەك مەخسۇمنىڭ سۆزىنى كېسىپ، — مەيلى ئەمەسمۇ! خۇدا بېرىپتۇ، يېسۇن، ئىچسۇن، كىيسۇن، بىزگە نېمە! خۇدا ئۇ كىشىگە ئىلىم بېرىپتۇ، رىزقى بېرىپتۇ، ئۇنىڭغا نېمىدەپ يامان بولاتتۇق، ئۇنداق قىلماڭلار، ئۆپكەڭلارنى بېسىۋېلىڭلار! — دېدى ئۇ نەسىھەت تەرىقىسىدە داۋام قىلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن زاھىرەن غەزەپ، ئىچىدىن يىللىق بىر نەزەر چاقناپ تۇراتتى، — ئىچىمىزدىن چىققان ئالىم ئادەم، كېلە - كەلمەيلا، ئۇنداق قاملاش-

مىغان گەپ - سۆزلەرنى كۆتۈرۈپ يۈرسەك، سەت ئەمەسمۇ! ئالىم ئەمدى كەلدى، ئۇنىڭ باش - ئاخىرى قەيەردىن چىقىدۇ، شۇ ۋاقىتقا يەتكەندە، ئاندىن بىرنېمە دېيەكمۇ ئۈلگۈرەرمىز، قانداق دېدىما، سۆزۈم توغرىمۇ؟

— توغرا، توغرا! — دېيىشتى ئۇلار تەڭلا باش لىڭشىتىپ. باي ئۇنداق دېگەن يەردە ئۇنىڭغا قوشۇلماي مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئۇلار ياخشى چۈشىنەتتى.

— شۇنداق بولسۇن! ئۇ كىشى دېگەن كاتتا ئالىم، زېرەك ئادەم. يۇرتىمۇ قەدىر - قىممىتىنى بىلىپ، بېشىدا كۆتۈرگەندىمۇ ئارتۇق ئىززەت قىلدى. ئۇ ئادەممۇ ئەلۋەتتە ئىززەت قىلغاننى بىلىدۇ. ئىززەتنى بىلمەسلىك ناداننىڭ ئىشى، شۇنداقمۇ! — مەخسۇم بىلەن داموللا ئىككىسى باينىڭ سىرلىق سۆزى ۋە سىرلىق كۆزىگە قاراپ «شۇنداق» دېگەننى قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ جىم تۇرۇشتى. باي داۋام قىلدى، — ئىززەتنى بىلمىگەن ئالىممۇ ئوخشاشلا نادان ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقمۇ! مېنىڭچە، بۇ ئادەم ئەلۋەتتە ئىززەت قىلغاننى بىلىدۇ. ئۇ كىشى كاتتا ئالىم، كاتتا ئالىم... سۇنىڭ ئېقىشى، تۆكىنىڭ يېتىشى، دېگەننىمۇ ياخشى چۈشىنىدۇ، ئالىم چۈشەنمەيدىغان ھېچ ئىش يوق. ئۆزىگە ئىززەت كۆرسەتكەن يۇرتنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ كەلسە، ئۇ چاغدا يۇرت كۆتۈرمەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ! ئۇ چاغدا ھەرقانچە گەپ قىلساڭلىمۇ مەيلى!..

— خوش، شۇنداق!..

بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللا شۇنداق دېگىنىچە خوش ئېيتىپ چىقىپ كېتىشتى.

بەشىنچى باب

ئىسلاهات مۇقەددىمىسى

ئىتلار قاۋاپ قېلىۋېرىدۇ،
كارۋان يولىغا كېتىۋېرىدۇ.
(خەلق ماقالى)

«ئۆلىمالار جەمئىيىتى» تەرىپىدىن چاقىرىلغان بۈگۈنكى يىغىلىشقا قەشقەر بويىچە نۇرغۇن ئۆلىمالار، داموللا مۇدەررىسلەر، خەلىپەت ـ تالىپلار ئىشتىراك قىلدى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدە خانىقا ـ ئايۋانچە ئاستى قىم ـ قىم قىلاتتى.

كاتتا ئۆلىمالاردىن قازى موللا ئىسلام داموللا، قازى ئوبۇلقاسىم ئاخۇنۇم، خانئېرىق قازىسى ئابدۇغوپۇر ئاخۇن مەخدۇم قاتارلىقلار تۆردىن ئورۇن ئالغانىدى. «كۆللى ئۇستاز» دەپ ئاتالغان ئىمىن هاجى خەلپىتىم، مامۇت مۇپتى ئاخۇنۇم، ياقۇپ هاجى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر موللىلارمۇ، قۇتلۇق شەۋقى، موللا سابىت خەلپەت، موللا سالىھ خەلپەت، ئاب-

دۇللا نەئىمى (تۇرپانى)، كۇچالىق مۇسەيىبىپ خەلپەتلەرمۇ سورۇندىن مۇۋاپىق ئورۇن ئالغانىدى. سورۇندا يەنە «ئۆلىمالارنىڭ سەرخىلى»، «ئاتاقلىق مەدرىس مۇدەررىسى» دەپ نام ئالغان مىراقۇل داموللا، غاپپار داموللا قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

ئابدۇقادىر داموللا سۆزلىمەكتە، ھەممە ئادەم زەن قويۇپ ئەستايىدىل ئاڭلىماقتا.

— ھەر قانداق ئىشنى بىلىش تەس، بىلگەندىن سوڭ ئۇنى ئىشلەش ئاسان. بىز بىلىمسىزلىكتىن قانچىلىك زىيان چېكىۋاتقانلىقىمىزنى ھازىرغىچە چۈشەنمەي تەنەززۇلغا يۈزلەنمەكتىمىز! — داموللامنىڭ ئاۋازى بارغانچە كۆتۈرۈلۈپ، تىترەپ، ئۇرغۇلۇق جاراڭلايتتى، — بىلىمسىزلىك، چۈشەنمەسلىك تۈپەيلى، كونىدىن ئادەتلىنىپ كەلگەن ئادەت - قائىدىلەرنىمۇ يېڭىلاشقا جۈرئەت قىلالمايۋاتىمىز! شۇنى بىلىشىمىز لازىمكى، ھازىرقى زامان ئويغىنىش ۋە ئاگاھلىق زامانىدۇر، غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت زامانىدۇر، جاھالەت - نادانلىق زامانىسى ئەمەس، سەيئى - غەيرەت ۋاقتىدۇركى، سۇسلۇق، بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس. ئويلاپ كۆرەيلىكى، بىزنىڭ ھازىرقى تەلىم ئۇسۇلىمىزدا، بىر تالىپ ئۆزىنىڭ 20 يىللىق ئۆمرىنى زايە قىلماقتا. بۇ نىمىدىگەن ئۇزۇن ۋاقىت، نىمىدىگەن ئىسراپچىلىق - ھە! — داموللام قىزىشىپ سۆزلىمەكتە، يىغىن ئەھلى باشلىرىنى بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ، گويا چۈشىنىۋاتقاندەك ئىپادە بىلدۈرۈپ ئولتۇرۇشاتتى، قىمىر قىلماستىن مۇزدەك قېتىپ ئولتۇرغانلارمۇ بار ئىدى. داموللام داۋام قىلدى، — ۋاقىت ئۆزگە

نىسبەتەن چەكسىز بولىسىمۇ، بىزگە نىسبەتەن چەكلىك. ھازىر تەرەققىي تاپقان ئەللەر تالىشىپ ۋاقىت ئۇتماقتا. ئۇلار بىر دەقىقە ۋاقىتنىمۇ بىكار ئۆتكۈزمەيدۇ، زايە قىلمايدۇ. بىزچۇ، ئۇن يىللاپ، يىگىرمە يىللاپ ۋاقىتنى زايە قىلماقتىمىز. بۇ ئېچىنىشلىق ئەمەسمۇ! ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىمىزنى نېمە ئۈچۈن ئىسلاھ قىلمايمىز. ئىسلاھات يۈرگۈزمەسلىككە يەنە قانداق ئاساسىمىز بار! بىزنىڭ مەدرىسلىرىمىز ھالا بۈگۈنگە قەدەر نەچچە يۈز يىلدىن ئادەتلىنىپ كېلىۋاتقان قاتمال ئۇسۇلدا دەرس ئۆتمەكتە. پەرزەنتلىرىمىز تاختىدا كۆتۈرۈپ، ھەپتىيەك ھەجىلەپ، بەش-ئالتە يىل ۋاقىت سەرپ قىلسا، سوپى ئاللايار، چاھارى كىتاب* ئوقۇيمىز، دەپ يەنە بىرقانچە يىللىق ۋاقىتنى زايە قىلىدۇ. ئاندىن «سەرپ»، «مۆئزى»، «زەنجانى»، «ئاۋامىل» كىتابلىرىنى قولتۇقلاپ يۈرۈپ بىرقانچە يىلغىچە ئەرەب، پارس تىل گراماتىكىسى ئوقۇيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەرسلەرنىڭ بىر خىللىقى، قىيىنلىقى، شۇنىڭدەك تالىپلار سىنىپلارغا بۆلۈنمەي، يەككە ـ دەرس ئالىدىغان بولغىنى ئۈچۈن مۇدەررىس بىكار بولالماسلىق، ۋاقىت زىچ بولۇشتەك سەۋەبلەردىن، تالىپلار دەرسكە چۈشەنمەسلىك، چۈشەنسىمۇ باش لىڭشىتىپ چۇرقىراپ ئوقۇش، ياد ئېلىش بىلەن بىرقانچە يىللار سەرپ بولىدۇ. ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى مۇشۇنداق قاتماللىق تۈپەيلى، تالىپلار ئىچىدە ھەرخىل ئىنكاسلارمۇ يوق ئەمەس، مەسىلەن، «زەنجانى كىتاب كۈندۈزىمىزنى كېچە قىلدى، ئالتەيلەن ئىدۇق، يەتتىلىمىزنى گاچا قىلدى»، «يەتتە يىلدۇر

---

* چاھار كىتاب — ھايىز شىرازىنىڭ تۆت پارچە پارسچە شېئىرىي كىتابى.

ئىنىم تاپماي ئوقۇيمىزلا - ئوقۇيمىز، بابى ئىستىنجاغا كەلدى ئەمدى بىزنىڭ دەرسىمىز!» بۇ ئىنكاسلار نېمىدېگەن جانلىق - ھە! ئاۋۋالقىسى ئوقۇشنىڭ قېيىنلىقىدىن كاچىلىشىپ كەتتۇق دېسە، كېيىنكىسى، ئوقۇتۇش سۈرئىتىنىڭ بەك ئاستىلىقىنى ئىنكاس قىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تالىپلار مەكتەپتىن قاچىدىغان، مەكتەپ دېسە قورقىدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭا بىر تالىپ: ئىگىسى يېتەكلەپ كېتىۋاتقان ئۆچكىنىڭ كاجلىق قىلىپ تىرەجەپ تۇرۇۋالغانلىقىنى كۆرگەندە، ئەي ئۆچكە سېنى ھەرقانچە يامان يەرگە ئاپارسا قاساپنىڭ ئالدىغا ئاپىرا، مەكتەپكە ئاپارمىغاندىكىن نېمە ئانچە تىرەجەپ تۇرۇۋالىسەن، دەپتۇ، دېگەن بىر ھېكايىنى ئاڭلىدىم. بۇ نېمىدېگەن جانلىق ئىنكاسلار - ھە! ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بىز يەنە نېمە ئۈچۈن ئىسلاھ قىلمايمىز! ھازىر مىسىر، ئىستانبۇل مەدرىسلىرى ئوقۇتۇش - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، جىق ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. 20 يىللىق ئوقۇش ۋاقتىنى سەككىز - ئون يىلغا قىسقارتتى، بىزچۇ، بىز ھامان كونا ئۇسۇلدا قېتىپ قالماقتىمىز! قېنى، قانچىلىك قېتىپ ئۇخلايمىزكى!... — ئۇ مەسخىرە ۋە كىنايە ئارىلاش بىر نەزەردە سورۇندا ئولتۇرغۇچىلارغا تەكشى قاراپ داۋام قىلدى، — ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەرەب تىلى نەھۋىگە ئائىت «كافىيە»نىڭ ئىزاھى بولغان «شەرھى موللا» كىتابىنى ئوقۇش ئۈچۈنلا بەش يىل ۋاقىت كېتىدۇ. ۋاقىت ئەنە شۇنداق ئىسراپ بولۇپ، بىھۇدە ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، يەنە نېمە ئۈچۈن كونا قائىدە، كونا ئۇسۇللارغا مەھكەم چاپلىشىۋالىمىز، ئەجەبا!... — داموللا ئېغىر ئەلەم ئىچىدە مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ يەنە داۋام قىلدى، — بىز جۈرئەت قىلىپ ئىسلاھات يۈرگۈزۈشىمىز، لاي سۇ-

دەك ئېقىپ كېتىۋاتقان ۋاقتىمىزنى تېجەپ، زىياننى پايدىغا ئايلاندۇرۇشىمىز، 20 يىللىق ئوقۇش ۋاقتىنى سەككىز ياكى ئون يىلغا قىسقارتىپ، بىلىملىك كىشىلەرنى كۆپلەپ يېتىشتۈرۈشىمىز شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈركى، بۇ ئارقىلىق جاھالەت ــ نادانلىقنى تۈگىتىش ياكى ئازايتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولۇر، ئىنشائاللا...

داموللامنىڭ پىكرىگە قارشى پىكىر چىقمىدى. ئۆلىمالار باش لىڭشىتقاچ بىر مەزگىل مۇھاكىمىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، بىر ـ بىرىگە قارىشىپ كۆز ئۇچراشتۇرۇشتى. ئايرىم كۆزلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپساندىكىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن داموللامنىڭ پىكرىگە قوشۇلغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. پېشقەدەم ئۇستاز موللا ئىسلام قازى كېكىردىكىنى قىردى. ئۇ پىكىر بېرىدىغاندەك قىلاتتى. يان يېقىدا ئولتۇرغانلار دەرھال ئۇنىڭغا قاراپ تەكلىپ نەزەرى بىلەن «خوش» ئېيتقاندەك ئىگىلىپ قويۇشتى.

— بۇ ناھايىتى توغرا پىكىر، توغرا سۆز بولدى، — دېدى موللا ئىسلام قازى ناھايىتى ۋەزمىن ۋە سالماق سۆزلەپ، ھەممە ئۆلىمالار شاققىدە بۇرۇلۇپ ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشتى، ئۇ پەرىشتىدەك ياراشقان ئاپئاق ساقىلىنى تىترىتىپ ئولتۇرۇپ داۋام قىلدى، — بىز ھەممىمىز ئۇزۇن يىل ئاشۇ خىلدىكى رىيازەتلەرنى چېكىپ ئوقۇغان. ئەينى ۋاقىتتا شۇ رىيازەتلەردىن قۇتۇلۇشنى ئويلىغان بولساقمۇ، لېكىن موللا بولۇپ يېتىشكەندىن كېيىن، ئىسلاھ پىكىرلىرىدە بولماي، كونا قائىدىگە چاپلىشىپ، ئادەت يولىمىزدا مېڭىۋەردۇق. ھازىر كونا يوللار ئىسلاھ قىلىندى، توپا يوللارنىڭ ئورنىغا تۆمۈر يوللار ياسالدى، باشقا ئەل ماڭغان يولدا بىزمۇ ماڭساق بولۇۋېرى-

بۇ كاتاڭلاشقان يوللىرىمىزنى ياساپ - تۈزەپ، سىيلىق قىلىپ ماڭماق بۇنىڭ نېمە يامىنى! زىياندىن قېچىپ پايدىغا، ياماندىن قېچىپ ياخشىغا، قوناق ناندىن كۆچۈپ ئاق نانغا قاراپ مېڭىش ياخشى ئەمەسمۇ!

— توغرا، توغرا! كونا ئۆي بۇزۇلمىسا، يېڭى ئۆي قەيەردە! — دېدى ئوبۇلقاسىم قازى ھاياجانلىق بىلەن پىكىر قىستۇرۇپ، — يېڭى ئىمارەت قۇرۇپ ئولتۇرۇش تىرىشچىلىكنىڭ تەقەززاسىغۇ! — دەپ قوشۇپ قويدى ئاخىردا.

......

شۇنىڭدىن كېيىن، قەشقەر بويىچە مەدرىسلەردىكى ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ئىسلاھات - يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى، بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان «ئابدۇۋەلى باي»مەدرىسىدە ئىسلاھات قددىمى كۆڭۈلدىكىدەك باشلاندى. ئىلگىرىكىدەك يادلاش ئۈچۈنلا ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى چۈشەندۈرۈپ ئوقۇتۇشقا ئۆزگەرتىپ، تالىپلارنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىلدى. ئىلگىرىكىدەك مەنتىقىسىز قۇرۇق مۇنازىرىنىڭ ئورنىغا، ھەر تالىپ ئۆز ئالدىغا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش يولغا قويۇلدى. پەسىللىك، يىللىق ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، تالىپلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئۆستۈرۈلدى.

ئىمارەت كونا بولسىمۇ، يېڭى روھ، يېڭى كەيپىيات مەنبەسى بولۇپ قالغان «توقام» (ئابدۇۋەلى باي) مەدرىسىسى باشقىچە جانلىق قىياپەتكە كىردى. بۇ يەردىكى ئوقۇش قىزغىنلىقى ئۆز تەسىرى بىلەن پۈتۈن شەھەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەندى. تالىپلارنىڭ سانى بىردىنلا كۆپەيدى. يېزا - سەھرا

مەدرىسلىرىدە ئوقۇۋاتقان تالىپلارمۇ شەھەرگە كېلىپ، ئابدۇقادىر داموللامدا ئوقۇيمىز، دەپ تەلەپكار بولۇشتى. بۇ مەدرىسە بىر مەزگىل ئەنە شۇنداق ئوقۇش قىزغىنلىقى ئىچىدە قاينام بازاردەك قىزىپ كەتتى.

ئابدۇقادىر دامولla تۈركۈم - تۈركۈم، گۇرۇھ - گۇرۇھ تالىپلارغا دەرس ئۆتەتتى. داموللام چۈشەندۈرۈپ تەلىم بېرىشنى ئاساس قىلغانلىقتىن، چارەك سائەت ياكى يېرىم سائەتلىك دەرس ئاڭلاشقا مۇۋەپپەق بولغان ھەربىر تالىپ ئۇستاز قولىدىن خۇددى ئەگۈشتەر ئاچقاندەك، خۇشال بولۇپ قايتىپ چىقاتتى. ئۇزۇن يىللار مەدرىستە دەرس ئوقۇپ كېلىۋاتقان چوڭ - چوڭ تالىپلار داموللامدا ئوقۇش باشلىغاندىن كېيىن، ئۆتكەن ئۆمۈر، كەتكەن ۋاقىتلىرىغا پۇشايمان قىلىشتى. ئۇلار خۇشاللىقنى باسالماي، يېقىنلىرىدىن بىرىگە سۆزلەپ بەرسە، ئۇ ئادەم ئونىغا، ئون ئادەم يۈزگە سۆزلەپ داموللامنىڭ شۆھرىتى بىردىنلا ئاشتى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا يۇرت خەلقى ئابدۇقادىر داموللىنى باش قازىلىققا سايلاپ چىقتى.

ئىش كۆپەيدى، مەشغۇلات ئىككى باراۋەر ئېغىرلاشتى، لېكىن داموللام ئىشچان، تىرىشچان، غەيرەتلىك، جەسۇر ئادەم ئىدى. ئىش قانچىكى كۆپ، مەشغۇلات زىچ بولسا، ئۇ شۇنچە خۇش بولاتتى. ئۇ ھەر كېچىسى جىق بولسا تۆت - بەش سائەتتەك ئۇخلايتتى. كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇش ئۇنىڭ پەزىلىتى ئىدى.

ھەر كۈنى ئادەت بويىچە، بامداتقا ئەزان چىقىشتىن بىرەر سائەت بۇرۇن تۇرۇپ، تەرەت ئېلىپ تۇپتوغرا كىتاب-

خانا ئۆيىگە كىرەتتى. ئۇ ئىچى تىنچ ھەم ئادەمنىڭ تېنى شۈركەنگۈدەك قاراڭغۇ بولاتتى. داموللام ئۆزىگە تونۇش ھەم رام بولۇپ كەتكەن بۇ ئۆيدە تەمتىرىمەستىنلا بىرىپ شامدانغا ئوت ياقاتتى. شام يورۇقى ئالدى بىلەن ئاخشام ئوچۇق قالغان كىتاب سەھىپىلىرىنى يورۇتاتتى ـ دە، داموللامنى ئۆزىگە چوغدەك تارتاتتى.

چۈنكى، داموللام كىتاب بىلەن ئۈلپەت بولۇشنى بەك ياخشى كۆرەتتى. بۇ ئۇنىڭ تالىپ ۋاقتىدىن تارتىپ ئۆگىنىپ قالغان ئوبدان ئادىتى ئىدى، شۇڭا ئۇ شام نۇرى يورۇتقان ئورۇندا ئولتۇرۇپ كىتاب كۆرۈشكە باشلايتتى. كىتاب كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلىش ۋە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق بىلىم خەزىنىسىنى يېڭى ـ يېڭى پىكىرلەر ۋە ئەخلاق ـ پەزىلەتلەر بىلەن تولۇقلاشنى ئالىي كەسىپ قىلغانىدى. كىتابنى بىلىم كانى ھېسابلايتتى، شۇڭا ئۇ ھەرقانداق كىتابنى مەيلى كىچىك ياكى چوڭ ھەجىمدىكى كىتاب بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئېرىنمەستىن كۆرۈپ چىقاتتى. مەيلى ئۇ قايسى كىتابتىن ئۆزىدە كەم بولغان بىرەر تامچە بىلىم ۋە ئەخلاق ـ پەزىلەت تاپقان بولسا، ئۇنىڭدىن مەمنۇن بولاتتى. كەتكەن ۋاقىت ۋە چەككەن ئەجرىگە ھەرگىز ئاغرىنمايتتى. تىرىكچىلىك مەشغۇلاتلىرى ئىچىدە كىتاب كۆرۈش ۋە كىتاب مۇتالىئە قىلىشتىن ئارتۇقلەززەت بىرىدىغان مەشغۇلات يوق، دەپ ھېسابلايتتى.

بامداتقا ئەزان چىققاندا، داموللا ئۆيدە بامداتنىڭ سۈننىتىنى ئوقۇپ، ئاندىن مەسچىتكە باراتتى ـ دە، جامائەت بىلەن بىرلىكتە بامداتنىڭ پەرزىنى ئوقۇيتتى. نامازدىن كېيىن، تالىپلارغا دەرس ئۆتەتتى. ئەتىگەنلىك دەرس ۋاقتى

كەم بولغاندىمۇ ئىككى سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلاتتى. نەچچە گۇرۇھ، نەچچە بالداقتا بۆلۈنگەن تالىپلارغا دەرسنى خۇددى سەھەر سايرىغان بۇلبۇلدەك، ئوچۇق ۋە خۇش ناۋا سۆزلەپ، ئۇلارنىڭ ئوچۇق مېڭىسىگە مۆھۈر باسقاندەك ئورناشتۇراتتى.

دەرستىن كېيىن، ئۆيىگە قايتىپ ئاددىيلا ناشتا قىلاتتى - دە، قازىخانىغا باراتتى. ئۇ يەردە ھەر كۈنى ئۈزۈلمەستىن بولۇپ تۇرىدىغان دەۋا - دەستەك، تالاش - تارتىش، ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. ئەرزۇ ھال، داد - پەرياد ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنىڭ دەردىنى ئاڭلايتتى. دەۋالارنى ئەدلى - ئادالەت قىلىپ، شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئادىل ھۆكۈملەر چىقىراتتى. ۋاقىت چىقىرىپ جامائەتچىلىك ئىشلىرىغىمۇ ماڭاتتى. ئۆلۈك - تىرىك، نەزىر - چىراغ، توي - تۆكۈنلەرگە باراتتى. ناماز ئەسىردە ھېيتكا جامەسىگە بېرىپ، نامازدىن كېيىن جەم بولغان جامائەتلەرگە مەسەل قىلىپ، ھەدىس ئوقۇپ، ئەمىر مەرۇپ ئۇسۇلىدا باشقا ئۆلىمالارغا ئۆرنەك بولغۇدەك نەمۇنە تىكلەپ، ئەل - جامائەتنى رازى قىلاتتى.

كەچ خۇپتەندىن كېيىنمۇ ئىستىقامەت ھۇجرىسىدا ئۇزاقىچە كىتاب كۆرەتتى. ئەتە ئۆتىلىدىغان دەرسلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەچ تەييارلىق كۆرۈپ قوياتتى. يېشەلمىگەن مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپاتتى. بەزەن ئاخشاملىرى پېشانىسىدىن مونچاق - مونچاق تەر قۇيۇلغىنىغا قارىماي، قومۇش قەلەمنى سايرىتىپ مۇھاكىمە ماقالىلەر يازاتتى. بەزەن ئاخشاملىرى ئەرەب، پارس، تۈركىي تىللاردا پاساھەتلىك غەزەل، مەرسىيەلەر يازاتتى. كۈندىلىك مەشغۇلاتىنىڭ بۇ خىل زىچ ئورۇنلاشقان تەرتىپلىرى

داموللامغا شۇقەدەر لەززەتلىك سېزىلەتتىكى، تولا ھاللاردا مەشغۇلاتنىڭ قىزىقچىلىقىدا ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالاتتى.

ئۇ ھازىر ئىپتىخار ھەققىدە يېزىلغان غەزەلنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىنى كۆزدىن كەچۈرمەكتە ئىدى.

غەزەلنىڭ تەرجىمىسى مۇنداق ئىدى:

خىسلەتىمدىن بىل سىدقۇ - ئەدەبلەر،
گۈزەل ئەخلاق، ئالىي ھىممەتلەر،
شەرىپىمگە دېلىل خەيرۇ ساخاۋەت
ئەدنائى خىسلەت كەرەم - ئېھسانلار،
پىكرى ئېسىل راي ئاشنادۇر ماڭا
ئىلىم - ئىرفان، زوق، تامام ھېكمەتلەر.

غەزەلنى كۆچلۈك ئاھاڭ، تولۇق تەلەپپۇزدا بىرقانچە قېتىم ئوقۇپ چىققان ئاپتورنىڭ دىلى شام يېقىلغاندەك پىللدە خۇش بولدى. مەشغۇلات، ئەجىر، ئىجتىھات ۋە ئىجادىيەت بەخش ئەتكەن بۇ خۇشلۇق قەلەم ساھىبى ئابدۇقادىر داموللىغا خاس خۇشلۇق ئىدى... ئۇچۇق دېرىزە ئالدىدا ئابدۇقادىر داموللا كېچىنىڭ ساپ ھاۋاسىدىن قانغۇچە نەپەس ئېلىپ خىيال سۈرۈۋاتاتتى. ئۇنىڭ خىيال ئېكرانىغا بىردىنلا ئۆز ئەجرى، سىڭگەن «ئاقايىت زۆرۈرىيە»، «ئىبادەت ئىسلامىيە»، «ئىلمىي تەجۋىت»، «ئىلمىي ھېساب» كىتابلىرى، ئەرەبىي ئىلمىنى تۈركىي تىلدا ئوقۇيدىغانلار ئۈچۈن يېزىلغان «بىدايىتى سەرپ»، «بىدايىتى نەھۋى» ۋە «موپتاھىل ئەدەب» ئەسەرلىرى كەلدى. ئىجتىھات بىلەن تىرىشچانلىقنىڭ مەھسۇلى بولغان بۇ ئەسەر-

لىرىمدىن خەلقىم، مىللىتىم ئاخىر بىر كۈن مىننەتدار بولىدۇ، دەيدىغان ساددا خىيال بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆز ئەمگىكىنىڭ تولىمۇ ئازلىقىنى، بىر ئادەمنىڭ هاياتى تولىمۇ چەكلىك بولىدىغانلىقىنى هېس قىلىپ، بۇنىڭدىن كېيىن تىرىشىپ بەجانىدىل ئىشلەشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى - دە، خەلق هازىر نېمىگە موهتاج؟ يەنە نېمىلەرنى ئىشلەش كېرەك؟ دېگەن سوئالنى ئالدىغا قويۇپ مۇلاهىزە قىلىشقا باشلىدى.

خەلق هازىر زۇلۇم - كۈلپەتتىن، نادانلىق - جاهالەتتىن، خۇراپاتلىقتىن، بىدئەتتىن خالىي بولغان پارلاق كۈنلەرگە موهتاج. بۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ يېگانە يولى خەلقنى ئويغىتىش، ئۇلارغا مەرىپەت بېرىش، تەشۋىق - تەرغىبات، يەنە نەسىهەتنى كۈچەيتىش، ئىلمۇ نەشىر، گېزىت - ژۇرنال، رىسالىلەر نەشىر قىلىش...

خىيال بۇ يەرگە كەلگەندە، داموللامنىڭ كۆز ئالدىغا قازان، تاشكەنتلەردىكى ئويغىنىشلار، مىسىر، ئىستانبۇللاردا كېتىۋاتقان ئۇسۇلى تەلىم، ئىسلاهات كۆرۈنۈشلىرى، ياۋروپادىكى ئىلىم - پەن تەرەققىيات مەنزىرىلىرى سۈرەتتەك كېلىشكە باشلىدى.

ئۇه ... كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس، خەلق بەرىبىر ئويغىنىدۇ، مەرىپەت چىراغلىرى يۇلتۇزدەك چاقنايدۇ، دىللار يورۇپ، كۆزلەر ئېچىلىدۇ. ئويغانغان خەلق ئىسلاهات يۈرگۈزۈپ، ئىلىم - پەن بىلەن ئۆزلىرىنى قوراللاندۇرۇپ، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزلىرى هەل قىلىدۇ، قويۇق چاتقاللىقلاردىن يوللار ئېچىلىدۇ. بېشىمىزدىكى قارا تۇمانلار سۈرۈپ - توقاي قىلىنىدۇ،

ئاسارەت كىشەنلىرى پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ، زۇلۇم زىندانلىرى كۇمپەيكۇم قىلىنىدۇ!...

داموللامنىڭ خىيال كەپتىرى ئۇچۇق ئاسماندا راسا پەرۋاز قىلىۋاتقان پەيتتە، كىتابخانا ئۆيگە مەھبۇبى نائىلە خانىم ئاستا كىرىپ كەلدى.

— تاڭ ئېتىپ قالمىغاندۇ، نەۋاخ بولدى؟ — دېدى خانىم ۋاقىتنى ئۇقماي بىمەھەل كىرىپ قېلىپ پۇشايمان قىلغان تەرزدە ئىچىگە تىن تارتىپ، — تاڭ ئېتىپ قالغان بولسا، تەرەت سۈيى ھازىرلاپ بېرەي دەپتىم!

خانىمنىڭ سۆزىدە قانداقتۇر نازۇك مەنە ۋە ئاچچىقتەنە يۇرۇقى چىقىپ تۇراتتى. بۇنى سەزگەن داموللام قايرىلىپ قارىدى. چىراغنىڭ كۆڭگا شويلىسىدا نائىلە خانىم خۇددى تۇمانلار ئىچىدە تۇساتتىن پەيدا بولغان پەرىزاتتەك نازىنىن كۆرۈنەتتى. خانىم نېپىز شايىدىن كۆڭلەك كېيگەنىدى. ئۇنىڭ ئەۋرىشىم كۆرۈنۈشى داموللامنىڭ دىققىتىنى ماگنىتتەك تارتىپ تۇراتتى. ئۇ بىردىنلا بوشاشتى، پۇتۇن ئۇگىلىرى شۇرقىراپ تېلىپ، قانداقتۇر يۇمشاق پەررىگە باش قويۇپ يېتىش، بەلكى پەررىدىنمۇ نەچچە باراۋەر يۇمشاقراق بولغان قانداقتۇر ئاق بۇلۇتقا چىرمىشىپ يېتىپ ئارام ئېلىشتەك ئىنسانىي ئىستەك ۋە ۋۇجۇدى تەلەپىنىڭ ئۇرغۇۋاتقانلىقىنى سەزدى - دە، چېقىلىپ:

— سىلىگە تاڭئېتىپ كەتكەندەك تۇيۇلۇۋاتامدۇ؟ — دەپ سوئال نەزەرىدە خانىمغا قاراپ قويدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر ھېس - تۇيغۇلارغا تويۇنغان ئوت ئۇچقۇنلىرى خۇددى بازغاندىن چاچرىغان ئۇچقۇنىدەك چاچراپ، خانىمنىڭ

بەدىنىنى كۆيدۈرەتتى.

— سائىگە تۇيۇلمىدىما! — نائىلە خانىم سۆزىنىڭ ئاخىرقى بوغۇمى«ما»نى ئاتايىن سوزۇپ ئېيتىپ، تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولالمايدىغان نۇرغۇن مەنىلىك سۆزلەرنى ئىما قىلدى، ئارقىدىنلا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ، — بەك كەچ بولۇپ كەتتى! — دېدى تەنە ئارىلاش، — ھەر ئىش ئۆز چېغىدا، ئۆز يولىدا بولسا بولارمىكىن!

— بولامدىغان... ھەر ئىش ئۆز يولىدا ماڭىدۇ! — دېگەن داموللام ئىرغىپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، تامىقىنى قىرىپ قويۇپ ياتاق ئۆيگە قاراپ ماڭدى...

ئالتىنچى باب

قازىخانىدىكى ئادىل ھۆكۈم

ھەر قانداق ئادىل ھۆكۈم رازى بولغۇچى
بىلەن نارازى بولغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ.
(دانالار سۆزى)

ئۆستەڭ بويى تەرەپكە كېتىدىغان چوڭ كوچا شەھەرنىڭ ئەڭ ئاۋات كوچىلىرىدىن ئىدى، كوچىنىڭ ئىككى قاسنىقى ھۆكۈمەتنىڭ بىر ـ بىرىگە تۇتاش سېلىنغان سان ـ ساناقسىز كىچىك دۇكانلار — مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، توقۇمىچىلىق، ساندۇقچىلىق، قۇيمىچىلىق، يەنە قانداقتۇر سىلىچ مال ۋە گەزمال دۇكانلىرى، ئاشخانا، ناۋايخانا، چايخانا، ساتىراشخانا ۋە باشقا ئۇششاق باققال دۇكانلىرى بىلەن سانجاق ئىدى. بۇ كوچىدا خېرىدار ئۈزۈلمەيتتى. بۇ يەرگە ھېيتگا تەرەپتىن ھەم قۇمدەرۋازا، جانان كوچا، باغچا كوچا، تاغارچى كوچا دەپ ئاتىلىدىغان نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك كوچىلاردىن خېرىدارلار

سۈدەك ئېقىپ كېلەتتى. ئۇلار چېچەك تاللاپ يۈرگەن ھەسەل ھەرىلىرىدەك، دۇكان ئارىلاپ يۈرۈپ سودا قىلاتتى ۋە ھەر كىم ئۆزىگە كېرەكلىك ماللارنى سېتىۋالاتتى.

بۈگۈن بازار كۈنى ئادەم تېخىمۇ كۆپ. كوچىلار خۇددى ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغانىدى. ئاش ۋاقتى بولغان چاغ، سودا-سېتىق راسا قىزىغان بىر پەيتتە، كوچىدىكى سانجاق ئادەملەر بىردىنلا خۇددى قىلىچتا چېپىلغاندەك چوڭ ئىككى بۆلەككە بۆلۈندى. كوچا ئوتتۇرىسىدا يول ئېچىلدى.

— قازى داموللام كېلىۋاتىدۇ.

— ئابدۇقادىر داموللام كېلىۋاتىدۇ.

بۇ سۆز بىلەن تەڭ كوچىدا بولۇۋاتقان سودا - سېتىق ۋە باشقا ئۇششاق ھەرىكەتلەر، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، شاۋ - شۇ ئاۋازلار بېسىلىپ، پۈتۈن دىققەت ھېيتگا تەرەپكە بۇرالدى. خەلق توپى تەقەززالىق بىلەن تەلمۈرەتتى.

قازى داموللام سالماق قەدەم تاشلاپ كېلەتتى. ئۇ كىشىنىڭ روبىروسىغا كەلسە، كىشىلەر ئېگىلىپ سالام بېرەتتى. بەزىلەر دامولامنىڭ قوللىرىغا، ئېتەك - پەشلىرىگە تاۋاپ قىلاتتى. خەلقنىڭ بۇ قەدەر قىزغىن ھۆرمىتىنى كەمتەرلىك ۋە كىچىك پېئىللىق بىلەن قوبۇل قىلغان دامولا ئاممىغا مېھرىبانلارچە يىللىق جاۋاب قايتۇرۇپ سالام بەرگەچ ئاستا يول باساتتى.

قازى دامولا ئۆستەڭ بويىدىكى قازىخانا ئالدىغا يەتكەندە، كۆتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى. چۆچۈرىدەك تۆت بالىسىنى ئەگەشتۈرگەن بىر دېھقان ھۆكىرەپ يىغلىغان پېتى قازى داموللامنىڭ ئايىغىغا تاشلىنىپ پۈتلىرىغا چىرماشتى. 50 ياشلارغا كەلگەن، ئەمما جاپا - مۇشەققەتتىن ۋاقىتسىز

قىرلىق يىتىپ، چىرايلىرى قاقتەك قورۇلۇپ كەتكەن دېھقاننىڭ جانسىز كۆزلىرىدىن بۇلدۇقلاپ ياش قۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ تۆت بالىسىمۇ تەڭلا تاشلىنىپ، نالە - پەرياد قىلىپ ياش تۆكەتتى. بالىلارنىڭ چوڭى 12 ياش، كىچىكى ئالتە ياش بولۇپ، ئەڭ كىچىكى ئوغۇل، قالغانلىرى قىز ئىدى. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى جۇل - جۇل، يېرىم يالىڭاچ، چاچلىرى تاراقسىز بولۇپ، يوقسۇللۇق ئازابىدا جاپا چېكىۋاتقان دەردمەنلەر ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— هاي... هاي ...، — قازى داموللا ئېڭىشىپ ئۇندەرىگەن هالدا دېھقاننىڭ بېشىنى قېرىنداشلارچە يۆلەپ داۋام قىلدى، — ئۇنداق قىلماڭ، ھەرقانداق گەپ بولسا ئۆرە تۇرۇپ سۆزلەڭ، مەن خۇش بولاي!

دېھقان هامان يىغلايتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قۇيۇلغان ياش خۇددى يىپى ئۈزۈلگەن مارجاندەك رەتسىز چاڭگاساقاللىرى بويلاپ يەرگە تامچىلايتتى. بالىلارنىڭ مەسۇمانە كۆزلىرىدىنمۇ مونچاق - مونچاق ياش قۇيۇلاتتى. ئادەملەر توپلاشتى. ھەممە ئادەم ئىچ ئاغرىتاتتى. ھەممىدىن بەكرەك ئىچىنىپ، زەردە كاۋاپ بولغان قازى ئابدۇقادىر داموللا دېھقاننى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ئەھۋال سوراشقا كىرىشتى:

— سۆزلەڭ، قېنى قانداق ئىش، قانداق دەرد، ئايانماي سۆزلەڭ، — دېدى ئۇ دېھقاندىنمۇ ئارتۇق پۇچۇلىنىپ.

دېھقان هامان بۇقۇلداپ يىغلايتتى. ئۇنىڭ ئاغزىغا گەپ كەلمەيۋاتاتتى. مۇنداق ئەھۋالدا ئابدۇقادىر داموللا تەكرار يالۋۇرماقتىن باشقا چارە تاپالماي ھەرەج چەكتى:

— سۆزلەڭ قېرىندىشىم، سۆزلەڭ! ھەرقانچە زور ئىش

بولسىمۇ، ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىپ سۆزلەڭ! زادى قانداق ئىش؟

— مەن تويدۇم... جاندىن، جاھاندىن، ھەممىدىن تويدۇم! ماڭا بۇ جاننىڭ لازىمى يوق! — دېھقان يىغا ئارىلاش زەردە بىلەن سۆزلەپ بوغۇلۇشقا باشلىدى.

— سەۋر قىلىڭ، سۆزلەڭ، مانا بىز ياردەم قىلىمىز! — داموللامنىڭ كۆزلىرىدىن مېھرىبانلىق نۇرلىرى خۇددى چەللەباراڭدىن چۈشۈپ تۇرغان نۇر تەڭگىلىرىدەك دېھقاننىڭ پۈچۈلغان زەئىپ تېنىگە تۆكۈلۈپ تۇراتتى. ئەتراپتا ئولاشقان ئەھلى - جامائەتتىن بىرنەچچىسى ئارىلىشىشقا توغرا كەلدى.

— سۆزلەڭ ئاكا، ئۆزىڭىزنى بېسىۋېلىپ ئېيتىڭىز، قازى داموللام دەردىڭىزگە يېتىدۇ! — دېدى بىرى نەسىھەت قىلىپ.

داموللامنىڭ يىللىق سۆزلىرى ۋە جامائەتنىڭ پەند-نەسىھەتلىرى ئاستىدا تەسىرلەنگەن دېھقان بىرئاز يۇمشاپ، بەلبېغىنىڭ ئۇچى بىلەن كۆز يېشى ۋە بۇرۇن ئۇچلىرىنى سۈرتۈپ تازىلاپ سۆزلەشكە كىرىشتى.

— مېنىڭ يېرىم 3 - دەرىجىلىك يەر، — دېدى ئۇ ئۆكسۈپ تۇرۇپ، — شورلۇق، ئۇنۇمسىز يەر، ھەرقانچە ئىشلەپ تېرىساممۇ ھوسۇل بەرمەيدۇ. بەزەن يىللىرى چاچقان ئورۇقنىمۇ يىغىۋالالمايمەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق، نەچچە يىلدىن بېرى 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ غەللىسىنى تۆلەپ كېلىۋاتىمەن، ھېچ ھالىم قالمىدى. ئۆيدە بەش بالا نان دېسە، دوغا - بەگلەر دان دەيدۇ. ھال ئېيتسام تىڭشايدىغان كىشى يوق. بىر كۈنىسى بەگكە بېرىپ ھال ئېيتىپ كېلەي، دەپ كېتىۋاتسام، ماراپ چىشلەيدىغان

بىر لالما ئىست پاقالچىقىمنى چىشلىۋالدى. بۇنىڭ دەردىدە قىمىر قىلماي ئىككى ئاي ياتتىم. بالىلىرىم ئاچ قالدى. ئامالىنىڭ يوقىدا ئايالىم كىشى تونۇمايدىغان ياقا يۇرتلارغا بېرىپ نان تىلەپ كەلدى. قانداق قىلاتتۇق، بۇنىڭدىن باشقا نېمە ئامال... يامۇلغا ئەرز قىلىپ قانچە قېتىم باردىم. ئۇ يەردىمۇ قازىنىڭ قۇلىقى تۆت ئىكەن، گېپىمنى تىڭشايدىغان ئادەم چىقمىدى. يەر خېتىڭنى ئەكەل، كۆرىمىز دەيدۇ، خەتنى كۆرسەتسەم، ئوقۇپ كۆرۈپ، يېرىڭ 1 - دەرىجىلىك يەر ئىكەن، ئۇششۇقلۇق قىلىپ كېلىپسەن، دەپ تىللايدۇ. چىگراق تۇرسام قامچىلايدۇ. ئۇنداق ئەمەس، 3 - دەرىجىلىك ئونۇمسىز يەر دېسەم، يەر خېتىگە ئىشەنمەيدىغان ساراڭمۇ سەن، دەپ تىللاپ قوغلايدۇ. غەللىنى تاپشۇرالمىسام، باغلاپ مەھەللىمۇ - مەھەللە ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلىدۇ. سولايمىز، زىندانغا تاشلايمىز، دەپ قورقىتىدۇ. ئەھۋال شۇ، مەن ئەمدى تويدۇم، يەرگىمۇ، بالىغىمۇ، جېنىمغىمۇ تويدۇم، ھەممىگە تويدۇم!...

— يەر خېتىڭىز قېنى؟ — دېدى داموللام بىرقەدەم يېقىنلاپ كېلىپ، دېھقان بەلبېغىغا تېڭىۋالغان خالتىدىن بىر كاللەك خەت - چەكلەرنى چىقىرىپ دامولامغا سۇندى. ئۇنىڭ قوللىرى تىترەيتتى.

— قازىخانىغا كىرەيلى، يۈرۈڭ، — خەت - چەكلەرنى ئالغان قازى داموللا دېھقاننى باشلاپ ماڭدى. تۆت بالىسىنى ئەگەشتۈرگەن دېھقان داموللامنىڭ ئارقىسىدىن ماڭدى. بۇلارغا ئەگەشكەن بىر توپ جامائەتمۇ قازىخانىغا كىردى.

قازىخانىغا يىغىلغان ئادەملەر گۇرۇلدەپ كىرىشكە باشلىدى. تۆرنىڭ ئالدىدا قازى ئابدۇقادىر داموللا سالماق قەدەم

تاشلاپ كېلەتتى. ئۇ ئويچان، خىيالچان، غەمكىن ۋە جىددىي ئىدى. قازىخانىغا بالدۇر كېلىپ، قازىلار ئولتۇرىدىغان سورۇندا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشقان ئۈچ قازى بۇ ئەھۋالغا ھەيران بولۇشۇپ، خۇددى پايلاقچىلىق قىلىۋاتقان تۇرنىدەك چۆچۈپ، بويۇنلىرىنى سوزۇشتى. نېمە ئىش، نېمە ۋەقە، دېگەندەك سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ قېلىشتى. ۋەقە تېخى ئۇلارغا ئايان ئەمەس ئىدى. ئابدۇقادىر داموللا تۆت تەكچىلىك پەلەمپەيئارقىلىق سۇپىغا چىقىپ، قازىلار ئولتۇرىدىغان سورۇنغا يېقىنلاشقاندا، بالدۇر كەلگەن ئۈچ قازى ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىپ ئېھتىرام بىلدۈرگەندىن كېيىن، قازى داموللامنىڭ قولىدىكى بىرتۇتام خەت، ۋەسىقىلەرگە قارىشىپ، ۋەقەنى بىلىشكە تەقەززا بولۇشتى. ئاڭغىچە سۇپا ئالدىدا سەپ تۈزۈپ، سوراق مەيدانى راسلاشتى. سۇپا بىلەن ئامما ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى غۇلاچ بوش يەردە دەۋاگەر دېھقان بىلەن ئۇنىڭ تۆتبالىسى تۇراتتى. دەرد ـ ئەلەم ۋە قايغۇ ـ ھەسرەتلەر ئىچىدە قوۋۇزلىرى چۆكۈپ كەتكەن دېھقانىنىڭ چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەنسۇيى قۇرۇغان كۆلچەكتە جان تالىشىپ پىلتىڭلاۋاتقان قۇمچاقلاردەك زەئىپلەشكەن بالىلارنىڭ قاپقارا كۆزلىرىدىن ئادالەت، ھەقىقەت ئىزدەنگەن بىر خىل ئۈمىدۋارلىق نۇر چاقناپ تۇراتتى. ئۇلار پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئادالەت قازىسى ئابدۇقادىر داموللىغا قاراپ تەلمۈرەتتى.

— يېرىڭىز زادى قانداق يەر؟ — دېدى قازى داموللا قولىدىكى خەت ـ چەكلەرگە ئىنچىكىلەپ كۆز يۈگۈرتۈپ، ئۇنىڭ چىرايىدىن گۇمانلىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈنەتتى.

— شورلۇق، ئۈنۈمسىز يەر، زەيچاقىدىغان ئاجىز يەر، —

دېدى دېھقان ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكرار تونۇشتۇرۇپ.

توپ ئىچىدىن بىر كىشى بۆسۈپ ئالدىغا چىقتى. «مەن گۇۋاھلىقتىن ئۆتەي» دەپ چاقىلداپ چىققان بۇ ئادەم قول قوشتۇرۇپ قازىلارغا سالام بەرگەندىن كېيىن سۆزگە كىرىشتى:

— مەن نۇراخۇنكامنىڭ يەر قوشنىسى. مېنىڭ يېرىممۇ نۇراخۇنكامنىڭ يېرىگە ئوخشاش شورلۇق، زەي چاقىدىغان يەر، چاچقان ئۇرۇقنىمۇ تۆلەپ بېرەلمەيدىغان بولۇمسىز يەر! — دېدى گۇۋاھلىق بېرىپ.

— ئۇنداق بولسا، نېمە ئۈچۈن نۇراخۇننىڭ يەر خېتىگە ئالىي يەر دەپ يېزىلغان؟ — دېدى قازى داموللا قولىدىكى يەر خېتىنى بىگىز قولى بىلەن نوقۇپ تۇرۇپ.

— ۋاي تاڭ! — دېدى گۇۋاھچى ھەيران بولغان ھالدا، — مېنىڭ يېرىمگە 3 - يەر دەپ يېزىلغان. نۇراخۇنكامنىڭ يېرىگە نېمە ئۈچۈن ئالىي يەر دەپ يېزىلغانلىقىنى نەچچە يىللاردىن زادى چۈشىنەلمىدۇق. قارا تۇرك ئادەملەر ھېچ يېرىنى بىلمەيدىكەنمىز. بولمىسا، نۇراخۇنكامنىڭ بېشىدىكى قىيىنچىلىقنى كۆرۈپ كېلىۋاتىمىز، ئامالىمىز يوق!...

ئەسلىدە، 3 - دەرىجىلىك ناچار يەر «مەرعا» دەپ ئەيىن ھەرپى بىلەن يېزىلىشى لازىم ئىدى، ئەپسۇسكى، نۇراخۇننىڭ يەر خېتىگە «مەرئا» دەپ ئەمزە ھەرپى بىلەن يېزىلىپ، ئالىي دەرىجىلىك يەر قىلىپ قويغان. ئەرەب يېزىقىدىكى بىر ھەرپنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق ئالمىشىپ يېزىلىپ قېلىشىدىن كېلىپ چىققان بۇ خاتالىق دېھقان نۇراخۇنغا بىرقانچە يىلدىن بېرى زۇلۇم - ئازاب سېلىپ، جاندىن، جاھاندىن كېچىشكە تاس - تاماس قويغانىدى. بۇ نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق - ھە!

قازى دامولla قولىدىكى يەر خېتىدىن گۇمانلاندى ــ دە، كۆرۈپ بېقىڭلار، دېگەندەك قىلىپ، خەتنى بۇيانقى قازىلارغا سۇندى. قاتار ئولتۇرغان قازىلار خەتنى قولدىن ــ قولغا يۆتكەپ كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۆز ئارا كۆز ئۇچراشتۇرۇپ، ئاندىن باش قازىغا قارىدى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ گۇمانلانغان قاراشلار ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ھەممە قازىنىڭ چۈشەنچىسى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشكەنلىكىنى سەزگەن ئابدۇقادىر دامولla تەھقىقلەش قارارىغا كەلدى ــ دە، دېھقاندىن سورىدى:

ــ بۇ خەت قاچان ۋە قەيەردە يېزىلغان، قايسى خەتتات يازغان بىلەمسىز؟

ــ تۆت ــ بەش يىل بولدى! ــ دېدى دېھقان ھودۇققان ھالدا.

ــ مەن بىلىمەن! ــ دەپ ۋارقىرىدى ھېلىقى گۇۋاھچى يەنە ئالدىغا چىقىپ، ــ بۇ يىل نەق يەتتە يىل بولدى. شۇ يىلى تۇغۇلغان كەنجى ئوغلۇم بۇ يىل يەتتە ياشقا كىردى. شۇ كۈنىسى خوتۇنۇم ئوغۇل تۇغدى، دەپ خۇش بولۇپ، يېڭى بۆشۈك سېتىۋالغىلى بازارغا كىرسەم، تۇراخۇنكام ھېيتكا ئالدىدا موللا ئەخمەتئاخۇن دېگەن خەتتاتقا خەت يازدۇرۇپ يۈرۈپتىكەن، ھازىرقىدەك يادىمدا بار!

ــ خەتتات ھازىر بار ئادەممۇ؟

ــ بار بولمامدىغان، يېڭىلا كۆردۈم، قولىغا قەلەم قىستۇرۇپ ھېيتكا ئالدىدا ئولتۇراتتى.

قازى دامولla گۇۋاھچىغا ئادەم قوشۇپ خەتتاتنى قىچقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى....

ــ خەتچى موللا كەلدى!

شۇڭلاشقان ئاما بىردىنلا قايرىلىپ، دەرۋازا تەرەپكە قاراشتى. ئوتتۇرا بوي، ئەمما گەۋرى كۆرۈنمىدىغان، ئۆڭى قارامتۇل، مىس رەڭ چىراي بىر ئادەم كىرىپ كەلدى. بۇ ھېلىقى خەتتات ئەخمەتئاخۇن ئىدى. ئۇ كىرىپلا قازىلارغا سالام بەرگەندىن كېيىن، قول قوشتۇرۇپ تۇردى. قازى داموللام بۇ ئادەمگە باشتىن - ئاياغ سەپسېلىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن سورىدى:

— ئىسمىڭىز؟

— ئىسمىم موللا ئەھمەتاخۇنۇم! — دېدى ئۇمۇ جاۋاب بېرىپ.

— بۇ خەتنى سىز يازغانمۇ؟

موللا ئەھمەت بېشىنى كۆتۈرۈپ قازى داموللىغا قارىدى. ئۇنىڭ ئۆچكىلەرنىڭكىدەك نۇرسىز كۆزلىرى بېزەڭ كۆرۈنەتتى.

— كۆرۈڭ، قولىڭىزغا ئېلىپ جاۋاب بېرىڭ، — دەپ قىستىدى قازى داموللا خەتنى سۇنۇپ. موللا ئەھمەت خەتنى قولىغا ئېلىپ سىنچىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

— خوش، مەن يازغان.

— ئەسلىدە «مەرعا» دەپ ئەيىن بىلەن يېزىلىدىغان خەت «مەرئا» دەپ ئەمزە بىلەن خاتا يېزىلغان. نېمە ئۈچۈن شۇنداق خاتا يېزىلدى؟

خەتچى موللا جاۋاب قىلماستىن، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ شۈك تۇراتتى. ئۇنىڭ گەدەن - قۇلاقلىرى قان ئۇيۇپ قالغاندەك قارىداپ كېتىۋاتاتتى. داموللام ئۇنىڭ ئوڭايسىزلىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئاغزىغا گەپ سېلىپ يەنە سوئال قويدى:

— بىلىپ يازغانمۇ ياكى بىلمەسلىكتىنمۇ؟

— خۇش، بىلمەپتۇمەن! — موللا ئەخمەت خەتچى قىزىرىپ تېخىمۇ قارىداپ كەتتى.

— مەدرىستە ئوقۇغانمۇ؟

— بىر نەچچە يىل ئوقۇغان. زەنجانى، ئاۋامىلغىچە....

— دېمەك، سىز يېرىم يولدا توختاپ قالغان، شۇنداقمۇ؟

— خۇش....

داموللا شۇئانلا «زەنجانى كىتابىتا گاچا بولۇپ، يېرىم يولدا توختاپ قالغانلاردىن بىرى ئىكەن» دېگەننى كۆڭلىدىن كەچۈرۈپ نىمە ئۈچۈندۇر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ خورسىندى - دە، مەدرىسلەردە ئوقۇتۇش ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈشنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى يەنە بىر مەرتىۋە ھېس قىلدى. ئۇ [illegible]، ھەممىگە ئىچ ئاغرىتاتتى. قانچە يىللاردىن ئازاتلىقتىن ئوقۇبەت چېكىپ، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان دېھقانلىرىمىزنىڭ قانچە يىللار مەدرىستە ئوقۇپ گاچا بولۇپ چىققان چالا موللىلىقىمۇ ئىچ ئاغرىتاتتى.

مەلۇم بولدىكى، مەرغا دەپ يېزىلىدىغان 3 - دەرىجىلىك يەرنى بىلمەسلىكتىن، ئەمزە بىلەن مەرئا دەپ ئالىي دەرىجىلىك يەر قىلىپ يېزىپ قويۇپسىز. نەتىجىدە، يەر ئىگىسى نۇرئاخۇن 3 - دەرىجىلىك يەر ئۈچۈن 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ غەللىسىنى تۆلەپ ئازاب تارتقان، ھەتتا ئەزىز پەرزەنتلىرىدىن ۋاز كېچىش ھالىتىگە يەتكەن. بەختكە يارىشا، پاجىئەلىك ۋەقە كېلىپ چىقمىغان. ئەگەر پاجىئە كېلىپ چىققان بولسا، ئۇۋالى كىمگە! شۈبھىسىزكى، بۇنىڭ ئۇۋالىقى سىز ئەخمەت موللىنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى. سىز بۇ يەردىكى سەۋەنلىكىڭىزنىڭ ئېغىرلىقىنى چۈشىنەلەمسىز، بۇ خاتالىقنى ئۈستىڭىزگە ئالالامسىز؟

— خۇش، ئىلتىپاتلىرى! — نېمە ئۈچۈندۇر ئەخمەت موللىنى تىترەك باسماقتا ئىدى.

— بۇ خاتالىقىڭىز ئۈچۈن جازا ھۆكۈم قىلىنسا، سىزدە باشقىچە پىكىر تۇغۇلارمۇ؟

شەرىئەت ئېھكامىدىكى قانۇن - ماددىلارنىڭ يۈزەكى بېزىلىپ قالغان ماددىلار بولماستىن، بەلكى كۆپلىگەن ئاق كۆڭۇل ئادىل ئۆلىمالارنىڭ ئۇزۇن يىللار مۇزاكىرە ۋە مۇتالىئە قىلىشى ئارقىلىق تۈزۈلۈپ، ئۇزۇن يىللىق ئىجتىمائىي سىناقلاردا تاۋلانغان ئادىل ماددىلار ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشىنىدىغان قارى ئابدۇقادىر داموللا بۈگۈنكى سوراقتا ئالدى بىلەن جاۋابكارنىڭ ئىقرارىنى ئېلىش، ئاندىن ئاشكارىلەنگەن سەۋەبلىك ۋە جىنايەتكە يارىشا قانۇنىي جازا ھۆكۈم قىلىنىدىغانلىقىنى تونۇتۇش ئارقىلىق جاۋابكارغا بېرىلگەن جازانى ئەقلىي قوبۇل قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ناھايىتى سىلىق ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن سوراق قىلدى. سوراق داۋامىدا ھەيۋە قىلمىدى، غەزەپ - لەنەت بىلدۈرۈپ، دىل ئازار قىلىدىغان ئىشلارنىمۇ قىلماستىن، پۈتۈنلەي قائىدە سۆزلەپ، يوللۇق سوراق قىلىش ئارقىلىق جاۋابكارنى قايىل قىلىشقا، سادىر بولغان گۇناھقا يارىشا جازا ھۆكۈم قىلىنىدىغانلىقىنى مەجبۇرەن ئەمەس، ئەقلەن تونۇتۇشقا تىرىشقان داموللا نۇقتىلىق سوئاللارنى يەنە تەكرارلىدى:

— بۇ خاتالىقىڭىز ئۈچۈن جازا ھۆكۈم قىلىنسا، ئەلھۆكمىلىللا دەپ، چىن دىلىڭىزدىن قايىل بولامسىز!

— خۇش، ئىلتىپاتلىرى! — دېدى ئەخمەت موللا تېخىمۇ تىترەپ.

جاۋابكارنىڭ «ئىلتىپاتلىرى» دېگىنى بىلەن تېنىگە

ئۇلاشقان تىترەككە قاراپ، ئۇنىڭ جازاغا قايىل ئەمەسلىكىنى، شۇنىڭدەك كاللىسىدىن ئۆتمەيۋاتقان قانداقتۇر بىر مەسىلە بارلىقىنى ھېس قىلغان داموللا ئۇنىڭغا يەنە چۈشەنچە بېرىشنى مۇۋاپىق كۆردى:

— جازا قانۇنى مەن ياكى باشقا قازىلار ئۆز مەيلىمىزچە تۈزۈۋالغان نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئۇنى بىز ئىلتىپات قىلالمايمىز. ئۇ دېگەن كىتابىي قانۇن، كىمكى سەۋەنلىك ۋە خاتالىق ئۆتكۈزگەن بولسا ۋە بۇ خاتالىقلاردىن جىنايەت شەكىللەنگەن بولسا، مەزكۇر جىنايەتنىڭ كىشىلەرگە يەتكۈزگەن زىيان تەخمىنىنىڭ ئېغىر ياكى يېنىكلىك دەرىجىسىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىنىدىغان تەنبىھ، بۇنى چۈشىنىشىڭىز كېرەك!

— خوش، تەقسىر!

جاۋابكار يەنىلا تىترەيتتى، داموللام ئۇنىڭ سەۋەبىنى بىلمەكچى بولغانىدەك زەن سېلىپ قاراپ تۇرۇپ قالدى، لېكىن بۇ بىر «سىر» ئىدى.

بۇ سىر پەقەت موللا ئەخمەتكىلا ئايان ئىدى. ئۇ، بۇ خەتنى يېزىش ئالدىدا يېزا زومىگىرى ماموت بەگدىن بىر سەر كۈمۈش پارە ئېلىپ، ئاندىن خەتنى خاتا قىلىپ يازغان، ئەمما ئۇ، ماموت بەگنىڭ مۇنداق قىلىشتىكى مۇددىئاسىدىن بىخەۋەر ئىدى، دېمەك ئۇنىڭ ئىچىدە مۇشۇنداق بىر سىر بولغانلىقتىن تىترەۋاتاتتى. بۇ سىرنى ئاشكارا قىلاي دېسە، بىرىنچىدىن، بەگدىن قورقىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، مۇسۇلمانلار ئىچىدە بىر سەر تەڭگىچىلىك ئازغىنا پۇل ئۈچۈن ۋىجدان سېتىپ، مۆمىن، بىچارە ئادەمگە زىيانكەشلىك قىلدىڭمۇ، دەيدىغان تاپا - تەنىلەردىن ئەندىشە قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، سىرنى

ئاشكارا قىلغان تەقدىردىمۇ، بەگنىڭ مۇددىئاسى توغرىسىدا بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق مۇرەككەپ خىياللار قوينىدا ئارىسالدى بولغان موللا ئەخمەت ئاخىر بۇ ھەقتە بىر نېمە دېمەسلىك قارارىغا كەلگەن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، بۇ سىر ھامان ئۇنى تىترەتمەكتە ئىدى.

سىرنىڭ تېگى - تەكتى بەگكە ئايان. ئەسلىدە، بەگنىڭ ئۇراخۇننىڭ يېرىگە يانداش كەتكەن بىر سالا يېرى بولۇپ، ئۇنى كېڭەيتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. يوقسۇل، ئاجىز دېھقانلارنى ۋەيران قىلىش ھېسابىغا يەر - زېمىن كېڭەيتىپ ئادەتلەنگەن بەگ ئۇراخۇننىڭ يېرىگە كۆزىچۈشىدۇ - دە، يەر خېتى يېزىلىش پۇرسىتىدە ئەخمەت موللىغا بىر سەر تەڭگە پارا بېرىش ئارقىلىق يەر خېتىنى خاتا يازدۇرۇپ، ئۇراخۇننى ۋەيران قىلىش، يەردىن ئاجرىتىۋېتىشنى كۆزلەيدۇ. قاچانكى يەرنى سېتىشقا مەجبۇر بولغاندا، بەگ ئۆزى سېتىۋېلىپ، ئۆز يېرىنى كۆپەيتىشنى قەستلەيدۇ. بۇ خىل سۇيىقەستنى موللا ئەخمەت چۈشەنمەيتتى. نەتىجىدە، جىگگىلىماچ يىلتىزلاردەك بىر - بىرىگە تۇتىشىپ شەكىللەنگەن بۇ جىنايەت دېھقاننى جېنىدىن جاق تويدۇرۇپ يىغلاتقان بولسا، موللا ئەخمەتنى ئارىسالدى قىلىپ تىترەتكەنىدى.

قازى داموللا بىر مەزگىل دىققەت قىلىپ قارىغان بولسىمۇ، موللا ئەخمەتنىڭ ئىچكى سىرلىرىنى بىلىشكە ئاجىزلىق قىلدى، لېكىن ئۇنىڭ كۆڭلىدە قانداقتۇر بىر خىل دەرد بارلىقىنى ھېس قىلىپ، يەڭگىل چارە بىلەن ھەل قىلماقچى بولدى.

— موللا ئەخمەتمۇ تىترىمىسۇن، ئۇراخۇنمۇ يىغلىمىسۇن.

بۇ ئىشنى مۇنداق بىر تەرەپ قىلايلى، — دېدى قازى داموللا كۆپچىلىككە ۋە يېنىدىكى ئۈچ قازىغا قاراپ، — دېھقان نۇراخۇننىڭ يەر خېتى تۈزىتىپ قايتا يېزىلسۇن، ئىلگىرىكى خاتا يېزىلغان خەت مەنسۇخ قىلىنىپ، كۆيدۈرۈپ تاشلانسۇن، مەھكىمىدىن ئادەم قوشۇپ، يامۇلدىكى غەللە - پاراق دەپتىرى تۈزىتىلسۇن، نۇراخۇننىڭ غەللە - پاراقنى بىرقانچە يىل ئارتۇق تاپشۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە ھازىرقى قىيىن ئەھۋالى ئېتىبارغا ئېلىنىپ، ئىلگىرى ئورۇنسىز ئارتۇق تۆلەپ كەلگەن غەللە - پاراق مىقدارى تولدۇرۇلغانغا قەدەر غەللە - پاراق ئېلىنمايدىغان قىلىنسۇن، شۇنداق قىلساق بولامدۇ؟!

ھاياجانلانغىنىدا بۇقۇلداپ يىغلاپ كۆز يېشى تۆككەن نۇراخۇن ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. جامائەت ئىچىدىن: «ئادالەت»، «ئادالەت» دېگەن ئۈنكاسلار ئاڭلاندى.

قازى داموللا بۇرۇلۇپ موللا ئەخمەتكە قارىدى:

— گەرچە ئىچىنىشلىق ئېغىر پاجىئە كېلىپ چىقمىغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا ئەھۋالنىڭ مىزاجى ئېغىر. بۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىلدىكى ئۇۋالچىلىق ئەھۋاللارنىڭ قايتا سادىر بولماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، كاتىپ موللا ئەخمەتكە بۇنىڭدىن كېيىن ھېيتكا ۋەقازىخانا ئالدىدا خەتتاتلىق قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمىسۇن، شۇنداق قىلساق بولامدۇ؟

— بولىدۇ!

— ئادالەت، ئادالەت!

كۆپچىلىك ئىچىدىن تەسىرلىك ئەكس سادالار ياڭرىدى. دۇئا - ئالقىشلار ئاڭلاندى. ئەدلى - ئادالەتنىڭ قۇدرىتى نامايان بولۇپ، ھەممە ئادەمنى خۇش قىلغانىدى.

يەتتىنچى باب

غەمخورلۇق

قەشقەردە ياش باللا ھامام ئاستىدا —
كۆلدە ياتۇرلار.

(مەكتەپ مارشى)

قىش ئاسمىنى نىپىز تومان بىلەن قاپلانغان، قۇياش خۇددى پەردە ئارقىسىدا يانغان چىراغدەك غۇۋا كۆرۈنەتتى. شەھەردە قانداقتۇر ئاچچىق قەھرىتان سوغۇق ھۆكۈم سۈرەتتى. ئىزغىرىن شامال گۈركىرەيتتى. ھەر ئەتىگەنلىكى سۈپۈرۈپ تازىلاپ، ئازراق سۇ چېچىلغان رەستە-كوچىلاردا نىپىز بىر قەۋەت مۇز قاتقانىدى.

ئەنجان رەستىسى، ئۆستەڭ بويى، قۇمدەرۋازىغا كېتىدىغان ئاساسلىق كوچىلاردىكى دۇكاندارلار سوغۇقنىڭ

يامانلىقىدا بەقەسەم تون ياكى قېلىن جۇۋا، چەكمەن چاپانلىرىغا قونچاقتەك سىپتا ئورىنىپ، يۈكۈنگەن پېتى قىمىر قىلماي ئولتۇرۇشاتتى. بەزدىن دۇكاندارلار سەندەل چوغى سىنغاچ، تەسۋى سىيرىپ، مۇزلىغان قوللىرىنى پات - پات ئىسسىتاتتى. سوغۇقنىڭ كۈچىنى كۆرسۈن دېگەندەك ئاشخانىلاردىن خۇددى جادۇگەر پەيدا قىلغان تۇمانلاردەك قويۇق هور پۇرقۇپ تۇراتتى.

كوچىدا ئادەم كۆپ، سودا - سېتىق قىلغۇچىلار، ئۇيان-بۇيان ئۆتكۈچىلەر تىنىمسىز ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. سوغۇقنىڭ كۈچىدىن بولسا كېرەك، تولا ئادەملەر چەكمەن چاپانلىرىغا چىڭ يۆگىنىپ، تۇمشۇقىنى مەيدىسىگە تىقىپ، بىر مۈرىسىنى ئېگىز، بىر مۈرىسىنى پەس قىلغان هالدا شامالغا قارشى دولا چىقىرىپ قىيپاش مېڭىشاتتى. سارايدىن - سارايغا ماتا - چەكمەن توشۇغۇچى هامماللار كۆزگە چېلىقاتتى. ئۆز گەۋدىسىدىن نەچچە باراۋەر يوغان ماتا تايلىرىنىڭ ئېغىرلىقىدىن بەللىرى ئېگىلىپ، پۇتلىرى دىر - دىر تىترىگەن هامماللار ئېغىر هاسىرىغاندا، ئېغىز - بۇرۇنلىرىدىن پۇرقىراپ هور چىقاتتى، قاش - كىرپىكلىرىنى ئاپئاق قىراۋ باغلايتتى، بۇرۇت - ساقاللىرىغا مۇز تۇتاتتى. هېلى ئۇ، هېلى بۇ كۆلدىن سۇ توشۇپ، توختاملاشقان ئۆيلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ هايات كەچۈرگۈچى ئەپكەشچىلەرمۇ سوغۇقنىڭ كۈچىدىن بولسا كېرەك، شۇنداق تېز ماڭاتتىكى، ئۇلارنىڭ قايسى كوچىدىن چىقىپ، قايسى كوچىغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۈلگۈرگىلى بولمايتتى. ئۇلار شەيتاننىڭ ئۆزى ئىدى. غىل - پال كۆرۈنۈپ قالاتتى - دە، غىپ قىلىپ يوقاپ كېتەتتى.

سوغۇقتىن پەرۋايى پەلەك، ئۇچىسىغا كەمچەت ياقىلىق جۇۋا، بەقەسەم تون ياكى ئاۋات چەكمىنىدە تىكىلگەن پاختىلىق چاپان، بېشىغا كەمچەت ياكى قاما تۇماق كىيىپ، دۇغدايماستىن كېرىلىپ يۈرىدىغان بايلار ۋە بايۋەچچىلەر شالاڭ ئىدى. ئىگىن - ئايىغى يېلىڭ - يۇپۇڭ كىشىلەر كۆپ ئىدى. سوغۇقنىڭ ئاچچىقىدا چاپاننى چىڭ يۆگەۋېلىپ قولتۇقى سۆكۈلۈپ، مازلىرى چۇۋۇلۇپ قالغان ياكى چاپان پەشلىرىنى سارغايتىپ كۆيدۈرۈپ قويغان غېرىب - غۇرۋالار تېخىمۇ كۆپ ئىدى. كىشىلەرنىڭ تولىسى قاسقان تۇماق كىيەتتى. كۆك موۋۇتتا تاشلانغان قەشقەر تۇمىقى كىيگەنلەر شالاڭ ئىدى، ئەمما ئۇلارنىڭ تۇمىقىنى قولىقىغىچە چۆكۈرۈپ چۈشكەپ كىيىۋالغانلىقىدىن سوغۇقنىڭ كۈچىنى مۆلچەرلىگىلى بولاتتى.

ئاھ سوغۇق، قەھرىتان سوغۇق، سېنىڭ چويۇندەك سوغۇق قوينۇڭدا، جۇت - شىۋىرغانلىق شامالىرىڭدا كىشىلەرنىڭ قانداقلىقىنى، كىشىلەرنىڭ كېرىلىپ، كىشىلەرنىڭ دوغدىيىپ يۈرگەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولغاندەك. ھايات تەڭپۇڭلۇقىنىڭ نەقەدەر بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنىمۇ كۆرۈپ يەتكىلى بولىدۇ - ھە!

رەھىمسىز قارا سوغۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان شەھەر ھاياتىنىڭ «گۈلەخ» دەپ ئاتىلىدىغان ھامام كۈلخانىسىدا يەنە بىر خىل ھايات داۋام قىلماقتا. ئۇ يەردە جېنى چىڭ، توڭ تاشتەك بىر توپ بالىلار ئۇچىسى يېلىڭ، تىزى ئوچۇق، پۇتى يالاڭاياغ بولۇشىغا قارىماي، بويىنى بىلەن تەڭ كۈلگە كۆمۈلۈپ، سوغۇققا قارشى جەڭ ئېلان قىلىپ، قىزىقارلىق ھېكايە سۆزلەشمەكتە.

ئۇلارنىڭ ئىككى ھېكايىسى بار: بىرى، خەلق ئىچىدىن

كەلگەن، بالىلار تولىمۇ قىزىقىدىغان، پىششىق ياد بىلىدىغان قىزىق ھېكايە؛ يەنە بىرى، ئۆزلىرىنىڭ ھېكايىسى ئىدى.

باش - كۆزلىرى كۆلگە بۇلغانغان، قول - پۇتلىرى قاسماق، چاچلىرى ئۆسۈپ، گەدەن ياپقان، كۆزلىرى پىلدىرلاپ، قارىقۇمچاقتەك ئويناپ تۇرغان بىر توپ بالا ئىمىننىڭ ھېكايە سۆزلەپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ چۇرۇقلاشماقتا.

— ھېكايە ئېيتىپ بەرگىنە، خۇش بولۇپ كېتەيلى، ئىمىن ئاكا!

— جېنىم ئاكا، غوجام ئاكا دېيىشسەڭ ئېيتىپ بېرىمەن! — دەيتتى ئىمىن ئۆزىنى بازارغا سېلىپ.

— دەيمىز، دەيمىز!

— جېنىم ئاكا، غوجام ئاكا، خۇش بولايلى ئاكا، ئېيتىپ بەرگىن، ئاكا!

بالىلار ئارقىمۇ - ئارقا چۇرۇقلاپ، يالۋۇرۇپ قىستاۋەرگەنلىكتىن، ئىمىن ھېكايە سۆزلەشكە باشلايتتى:

— زامان زامانىنىڭ زامانىسىدا، بۇرۇن بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا، دەرياغا يېقىنمۇ ئەمەس، يىراقمۇ ئەمەس، بىر ئورمانىنىڭ نەق ئوتتۇرىسىدا، پاكارمۇ ئەمەس، ئېگىزمۇ ئەمەس، بىر يېتىم توغراقنىڭ سايىسىدە پىت ئاداش بىلەن بۆرگە ئاداش دوست بوپتۇ، — ئىمىن ھېكايىسىنى باشلىدى، بالىلار ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشاتتى.

— كۆلسەڭ سۆزلىمەيمەن، ھېچ نەرسىنى كۆزلىمەيمەن، كاشلاچىقسا تۈزلىمەيمەن، يىغلاشاڭ بەزلىمەيمەن، ماتا - چەكمەن گەزلىمەيمەن، يوقاپ كەتسەڭ ئىزدىمەيمەن، جىم

ئولتۇرۇپ ئاڭلاشساڭ، توخۇنى تاق، مۈشۈكنى پەش دېمەيمەن، ئاڭلاشتىڭمۇ شۇمتەكلەر، ھېچقايسىڭغا خوش دېمەيمەن! — دېگەن ئىمىن كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇپ ھېكايىنى داۋام قىلدى، — شۇنداق قىلىپ، پىت بىلەن بۈرگە دوست بوپتۇ، دوست بولغاندىمۇ بەكمۇ خوش بوپتۇ، بىرى بىر ئۆچكە، بىرى بىر قوچقار سويۇپ، ئىككى تەڭنە گۆش قىپتۇ، قاتتىق ئوتۇندا ئوت قالاپ، قىزىل مارجان چوغ قىپتۇ، ئۇسساپ قالساق ئىچىمىز دەپ ئىككى مالتاق دوغ قىپتۇ، گۆشنى كاۋاپ قىلىپ قورساق دېگەننى تويدۇرۇپتۇ. مەيدىسىنى ئوتقا قاقلاپ، راھەتلىنىپ ئولتۇرۇپتۇ - ئولتۇرۇپتۇ - ئولتۇرۇپتۇ، بىر چاغلارغا يەتكەندە پىت ئاداش قوپۇپ سۆز قىپتۇ: جېنىم ئاداش، قورساق تويدى، مۇنداق ئولتۇرۇۋەرسەك زېرىكىپ قالىدىكەنمىز، بىكار ئولتۇرۇپتېلىپ قالىدىكەنمىز، بىكار ئولتۇرغاندىن بىكارغا ئىشلە دەپتىكەن، مۇنداق ئولتۇرغاندىن ئىككىمىز بىر ئويۇن قىلساق، قانداق دەپتۇ. بۈرگە ئاداش ماقۇل كۆرۈپ، قېنى، قانداق ئويۇن قىلىمىز، دەپتىكەن، پىت قوپۇپ: ئىككىمىز بەسلىشەيلى، مۇشۇ چوغنىڭ ئۈستىدىن قايسىمىز سەكرەپ ئۆتۈپ كەتسەك، شۇ ئوغۇل بالا — نوچى ھېسابلانسۇن، دەپتۇ. بۈرگە بۇ شەرتكە ماقۇل كېلىپ، شادىپاچاقلىرىنى يەرگە تىرەپ، بىر تۈگۈلۈپ، ئىككى دەسسەپ، تاق قىلىپ بىر سەكرەپتىكەن، چوغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇرۇتىنى سىلاپ، ساقلىنى پۈلەپ، قانداق، نوچىمىكەنمەن، دەپ ئۆڭ قېشىنى ئېتىپ، سول كۆزىنى قىسىپ قاراپ تۇرۇپتۇ. ئەمدى نۆۋەت پىتقا كەپتۇ. بۇ پالاكەت خۇمسى قوللىرىغا تۈكۈرۈپ، ئالدى-كەينىگە مېڭىپ، ئۆزىنى راسا دەسسەپ، قانات - قۇيرۇقىنى تەڭشەپ بىر سەكرەپتىكەن، چوغنىڭ

نەق ئوتتۇرىسىغا چۈشۈپ، پۇرچاقتەك «پارس» قىلىپ ئېتىلىپ، ئۆچەي-قارنىنى يېرىلىپ ئۆلۈپتۇ. ۋاي ئىسىت، بىر ئوبدان ئادىشىمدىن ئايرىلىپ يالغۇز قالدىم، دەپ كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆزىگە ياش ئولاشقان بۆرگە مەيۈسلىنىپ هازا ئېچىپ، ئېڭەك تۇتۇپ ئولتۇرسا، توغراق سۆزلەپ: ۋاي بۆرگە ئاداش، نېمە بولدۇڭ؟ يېڭىلا ئوت سۇنۇپ، كاۋاپ يەپ خۇشال ئولتۇراتتىڭ، بىردەمدىلا چىرايىڭ تۇتۇلۇپ، باشقىچە بولۇپ قاپسەن، ساڭا نېمە دەرد كەلدى؟ دەپ سوراپتۇ. بۆرگە كۆزىگە ياش ئېلىپ: ۋاي جېنىم ئاداش، سەن سورىما، مەن ئېيتماي، دەپتۇ. توغراق زىنهار ئۇنىماي، سەن بولۇپ، مەن بولۇپ، ئوتتۇرىمىزدا يوشۇرىدىغان نېمىمىز بار، دېگىنە، سۆزلە، ئاڭلاپ كۆرەي، دەپتۇ. ئاندىن بۆرگە سۆزلەپتۇ: پىت ئاداش ئۆلدى، بۆرگە ئاداش هازىدار، توغراق شاراق - شۇرۇق، دەپتىكەن، توغراق شۇ زامان قاتتىق سىلكىنىپ، پۈتۈن يوپۇرماقلىرىنى شاراق - شۇرۇق قىلىپ يەرگە تۆكۈپتۇ. هەر كۈنى توغراق تۆۋىدە يوپۇرماق يەيدىغان قوچقار كېلىپ قارايدىغان بولسا، بۈگۈن ئىش باشقىچە. ئۇ هەيران بولۇپ، ۋاي توغراق ئاداش، هەر كۈنى ماڭا تۇشلۇق يوپۇرماق تاشلايتتىڭ، بۈگۈن ساڭا نېمە بولدى؟ هەممە يوپۇرماقلىرىڭنى يەرگە تۆكۈپ، ئۆزۈڭ قۇرۇق - قاقشال بولۇپ قاپسەن؟ دەپ سوراپتۇ. توغراق ئۇنىڭغا: ۋاي جېنىم ئاداش، سەن سورىما، مەن ئېيتماي، دەپتۇ. قوچقار زىنهار ئۇنىماپتۇ. توغراق ئامال قىلالماي: پىت ئاداش ئۆلدى، بۆرگە ئاداش هازىدار، توغراق شاراق - شۇرۇق، قوچقار قاسىر - قۇسۇر، دەپتىكەن، قوچقار شۇئان توغراققا ئۇسۇپ، بىر ئوبدان

مۈڭگۈزلىرىنى سۈندۈرۈپ تاشلاپ، دەرياغا سۇ ئىچكىلى كېتىپتۇ. قوچقارنى كۆرگەن دەريا ھەيران بولۇپ، ۋاي قوچقار ئاداش، ھەر كۈنى سۇ ئىچكىلى كەلگىنىڭدە ئاجايىپ چىرايلىق مۈڭگۈزلىرىڭ بار ئىدى، بۈگۈن ساڭا نېمە بالا كەلدى، مۈڭگۈزلىرىڭ يوققۇ؟ دەپتىكەن، قوچقار جاۋاب بېرىپ: پىت ئاداش ئۆلدى، بۈرگە ئاداش ھازىدار، توغراق شاراق - شۇرۇق، قوچقار قاسۇر - قۇسۇر، سۇ تەتۈر ئاقماق، دەپتۇ. دەريا سۈيى شۇ ئانلا تەتۈر ئېقىپتۇ! ھەر كۈنى دەريا سۈيىدە قاچا - قۇچا يۇيىدىغان بىر غالچا بار ئىكەن، بۈگۈن ئۇ قاچا يۇغىلى چىقىپ، دەريا سۈيىنىڭ تەتۈر ئېقىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولغان ھالدا: ئەي دەريا، ھەر كۈنى ئوڭ ئاقاتتىڭ، بۈگۈن ساڭا نېمە بولدى، نېمىشقا تەتۈر ئاقىسەن؟ دەپ سوراپتۇ. دەريا جاۋاب بېرىپ: پىت ئاداش ئۆلدى، بۈرگە ئاداش ھازىدار، توغراق شاراق - شۇرۇق، قوچقار قاسۇر - قۇسۇر، سۇ تەتۈر ئاقماق، غالچا قاچا چاقماق، دەپتىكەن، بۇ غالچا كۆتۈرۈپ چىققان قاچا - قۇچىنىڭ ھەممىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، كۇكۇم - تالقان قىلىپ تاشلاپتۇ. پادىشاھ قۇرۇق قول قايتىپ كەلگەن غالچىنى كۆرۈپ، ئاتەش غەزەپكە كەپتۇ - دە، ئەي غالچا، ھېچقاچان قاچا چاقمايتتىڭ، بۈگۈن ساڭا نېمە بولدى، نېمىشقا قاچا چاقتىڭ؟ دەپ سوراپتۇ. غالچا جاۋاب بېرىپ: پىت ئاداش ئۆلدى، بۈرگە ئاداش ھازىدار، توغراق شاراق - شۇرۇق، قوچقار قاسۇر - قۇسۇر، سۇ تەتۈر ئاقماق، غالچا قاچا چاقماق، پادىشاھ ئۆزىنى بوغۇزلىماق، دەپتىكەن، پادىشاھ شۇ ئانلا يېنىدىكى خەنجەرنى چىقىرىپ، ئۆزىنى بوغۇزلىۋاپتۇ!...

— ها، ها، ها، ها....

ئەتىگەندىن بېرى ئازادە كۈلەلمەي بۇرۇقتۇم بولۇپ كەتكەن بالىلار شۇقەدەر ساز كۈلۈشتىكى، ئۇلارنىڭ كۈلكە سادالىرى گۈلەخ ئەتراپىنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى. بەزەنلىرى كۈلۈپ تېلىقىپ، كۈلگە تاشلىناتتى، بەزەنلىرى بىر - بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ، پومداقلىشىپ ئېغىنىشاتتى.

بۇ ھېكايە ئۇلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايدىغان، ھەر كۈنى نەچچە قېتىم ئاڭلىسىمۇ تويماستىن، يەنە ئاڭلىغۇسى كېلىدىغان ھېكايە ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈننىڭ قانداق كەچ بولغانلىقىنى سەزمەي قالاتتى، ھېكايىنى خام سېمىز، يوغان باش، ئورا كۆز كەلگەن ئون ياشلار چامىسىدىكى ئىمىن ئېيتاتتى. ھېكايە تېخى تۈگىمىگەنىدى:

— شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ ئۆزىنى بوغۇزلاپتىكەن، ئالەم بۇزۇلۇپ، جاھان ئوڭتەي - توڭتەي بولۇپ كېتىپتۇ. سەھرالىقلار شەھەرگە، شەھەرلىكلەر سەھرالارغا قېچىپتۇ. دېھقان تاغىرىنىڭ ئاغزىنى مەھكەم بوغۇپتۇ، دورغا چىقىپ بەگنىڭ گېلىنى بوغۇپتۇ، قورقۇپ كەتكەن بەگنىڭ خوتۇنى بىر يولدىلا ئىككى موزاي تۇغۇپتۇ (كۈلكە)، تىتەي - شىتەي، پايى - ئامبال ئۆركۈپ كېتىپتۇ، ئارقىمۇ ئارقا دورا ئىچىپ جەھەننەمگە كېتىپتۇ، ئېتەك ياقا بوپتۇ، ياقا ئېتەك بوپتۇ، دومۇدو، ئىمىننىڭ دوسى دەپ ماڭا ئامباللىق تېگىپتۇ، ھەممە ئادەم خۇش - خۇش دېيىشىپ، ماڭا بېشىنى ئېگىپتۇ!... ها، ها، ها .. ھەممىسى ماڭا باش ئېگىشۋاتسا، ھەرقايسىڭ نېمىشقا باش ئەگمەيسەن، ئېگىشە. بېشىڭنى ئېگىشە، بولمىسا ھېكايە ئېيتىپ بەرمەيمەن، بېشىڭنى ئېگىش، ھارامدىن بولغانلار! ها، ها، ها... ئىمىن بىقىنىدا ئولتۇرغان

لارنىڭ بېشىنى بېسىپ چاقچاق قىلاتتى. بالىلارمۇ بىر تەرەپتىن، قاقاقلاپ كۈلۈپ تەزىم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھېكايىنى قايتا سۆزلەپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىشاتتى.

— يەنە بىر ئېيتىپ بەرگىنە، خوش بولاي! — دېدى بىرى يېڭىلا ئاخىرلاشقان ھېكايىنى تەكرار ئاڭلىغۇسى كېلىپ.

— بۇدا ئېيتىپ بەرسەڭ، جەزمەن بىر سامسا بىلەن مېھمان قىلىمەن.

— مەن گۆش گىردە ئەكىلىپ مېھمان قىلىمەن!

بالىلار ھەر خىل يېمەكلىكلەرگە ۋەدە قىلىپ، ھېكايە سۆزلىتىشكە ئۇرۇناتتى.

— ماڭ - ماڭ نېرى بېرىش. تولا سۆزلەپ ئاغزىم قۇرۇپ، قورساقلىرىم كولدۇرلاپ كەتتى، — ئىمىن ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ، شەرت قوياتتى، — ئاۋۋال گۆش گىردەڭنى، سامسىلىرىڭنى ئەكىلىپ ئالدىمغا قويۇش، مېھمان بولۇپ يەپ ئولتۇرۇپ، ئاندىن ئېيتىپ بەرسەممۇ مەيلى!

تۆت - بەش بالا تەرەپ - تەرەپكە پاتىراقشىپ چېپىپ كېتىشەتتى. ئۇلار يالاڭ تامبال، يالىڭاياغ بولسىمۇ، كۆك مۇز ئاق قىراۋ قاتقان چويۇندەك سوغۇق كوچىنى گۇرس - گۇرس دەسسەپ يىراقلارغا كېتەتتى. ئاشخانا، ناۋايخانا، سامسىخانىلارغا بېرىپ تىلەمچىلىك قىلاتتى.

يالىڭاچ، يالىڭاياغ، يېرىم توق، يېرىم ئاچ ھايات كەچۈرۈۋاتقان بۇ بالىلارنىڭ كوچىمۇ كوچا گۇرسۇلدەپ يۈگۈرۈپ يۈرگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىككى مەڭزى قىپقىزىل، مۇسكۇللىرى مۈڭگۈزدەك چىڭ ۋە ساغلاملىقىنى كۆرگەن كى-

شىلەر بىر تەرەپتىن، ئىچ ئاغرىتسا، بىر تەرەپتىن، «توڭ تاشتەك چىڭ باللار ئىكەن.» دەپ ھەيران بولۇشاتتى.

شەھەر ھاياتى ئۆز يولىدا داۋام قىلماقتا. بۇ باللارمۇ ئۆز يولى بىلەن قەھرىتان سوغۇقنىڭ رەھىمسىز ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تەبىئىي كۈرەش قىلىپ ياشىماقتا...

— باللا، ۋا باللا! — قايسى بىر بالا ئالقىنىدىكى بىر نېمىنى پۈلەپ تۇرۇپ، — كارامىتىمنى كۆرسىتىمەن، ماۋۇنىڭغا قاراڭلار! — دەپ توۋلىدى.

باللار بىردىنلا ئۇنى ئورىۋېلىشتى. ئۇ بالا كۆل ئارىسىدىن تېپىۋالغان چىلانچىلىك بىر تال چوغنى پۈلەپ، قولدىن - قولغا يۆتكەپ كارامەت كۆرسىتەتتى.

— قاراڭلار، مانا مېنىڭ قولۇم كۆيمەيدۇ، — دەيتتى ئۇ ماختىنىپ.

كۆل ئاستىدىن تېپىۋالغان چوغنى پۈلەپ قولدىن - قولغا يۆتكەپ ئويناشمۇ باللارنىڭ قىزىقارلىق ئويۇنلىرىدىن بىرى ئىدى.

— قېنى، كىم يىراققا يەتكۈزەلەيدۇ، دو تىكىمەن! — دەپ توۋلىدى ھېلىقى كارامەت كۆرسىتىۋاتقان بالا.

— مەن يەتكۈزىمەن، نېمە تىكىسەن؟ — دېدى بىرى مەيدىسىگە مۇشتلاپ.

— سەن يەتكۈزەلمەيسەن، مەن يەتكۈزىمەن! — دېدى يەنە بىر بالا ھىجىيىپ تۇرۇپ. بۇ بالىنىڭ ئوتتۇرا چىشى يېڭىلا چۈشۈپ كەتكەن بولغاچقا، ھىجايغاندا ئاغزىنىڭ ئىچى قۇشقاچ كامىرىدەك كۆرۈنۈۋىدى، بۇيانقى باللار زاڭلىق قىلىشىپ پاراقىدە كۈلۈشتى.

— يەرەڭ دوختۇرخانىسىغا بىرىپ، ئاۋۋال چىنىش سالدۇرۇپ كەل، ئاندىن باغلاشقىن، — دېدى بىرى ئۇنى چەتكە قېقىپ.

— مانا مەن يەتكۈزىمەن، نېمە قويىسەن؟ — دېدى ئۇ قەتئىي ئاھاڭدا ۋارقىراپ.

— بىر گىژدە.

— ياق!

— بىر سامسا، بولامدۇ؟

— ياق!

— ئەمىسە، نېمە! قويي گۆشىدە ئەتكەن گۆش گىژدە، بولدىمۇ، نوچاڭ بولساڭ ئاۋۇ دوقمۇشقا بىرىپ يانىسەن!

— دوقمۇشقا يېتەلمىسەڭ ھېساب ئەمەس!...

بۇ تەرەپتىكى يان كوچىدىن تىلەمچى ئايال چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كىيىملىرى يېلىڭ - يۇپۇڭ ئىككى بالا سوغۇقتا غال - غال تىترىشىپ يىغلاپ كېلەتتى. كۆلەختىكى باللار ۋاڭ - چۇڭدىن توختاپ، تىلەمچى ئايالغا ۋە ئۇنىڭ باللىرىغا قاراشتى. تىلەمچى ئايال مۇناجات ئوقۇيتتى:

«پاتىمەمنىڭ كۆڭلەكى
سەكسەن يەردىن ياماقى
......»

بىراق، بۇ ئايال مۇناجاتنى يېرىم يولدا توختىتىپ ئارقىغا بۇرۇلدى. باللارنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ سىيرقىراتقانىدى.

— ئىلدامراق مېڭىش، ھېلى بىكار تاشلاپ كېتىمەن، جېنىمغا تۆرەلگەنلەر...، — دېدى ئەلەم بىلەن ئاچچىق ۋارقىراپ.

تىلەمچى ئايالنىڭ شۇ كۈنلەردە ئۆز بېشىغا چۈشكەن قىيىنچىلىقلارغا، يېرىم - يالىڭاچ قالغان باللارنىڭ يىغا-زارىغا چىدىغۇچىلىقى قالمىغانىدى، شۇڭا ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئىلدامراق مېڭىش، دەپ مېھرىبانلىق بىلەن باللارنى يېنىغا چاقىرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تاشلاپ كېتىمەن، دەپ دوق قىلىپ قورقۇتاتتى، ئەڭ ئاخىردا، جېنىمغا تۆرەلگەنلەر، دەپ ھەممىدىن بىزار بولاتتى. ئۇ ھازىر جانىدىن، جاھاندىن، ھەممە نېمىدىن ۋاز كېچىشتەك ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى.

— ئاچا، ئاچا! — گۈلەختىنكى باللاردىن بىرى ئۈنلۈك توۋلاپ سۆزلەيتتى، — باللارنى بىزگە قوشۇپ قويۇڭ، بىز ئىسسىق ساقلاپ بېرىمىز!

— جېنىڭنى يېقىشقىنا، يېتىمەكلەر، دەۋاتقان گېپىنى! — دېدى ئايال ئاچچىقىدا ھومىيىپ.

— خاپا بولمىسىلا ئاچا، بىز يامان گەپ قىلمىدۇق!

— گۈلەختىنىڭ ئىچى ئىسسىق، باللىرىڭىز بىزنىڭ يېنىمىزدا تۇرۇپ تۇرسا، كوچا چۆگىلەپ كەلگەندە ئەكەتمەمسىز!

— بىز باللىرىڭىزنى يەۋالمايتتۇق!...

ئاتا - ئانىسىز، ماكانسىزلىقتىن گۈلەختە قالغان قارا يېتىملەرنىڭ سوغۇقتا قالغان، ئەمما ئانىسى بار باللارغا ئىچ ئاغرىتىپ غەمخورلۇق قىلماقچى بولغانلىقى ھەرقانداق كىشى

گە تەسىر قىلغۇدەك ئىش ئىدى، ئەپسۇسكى، تىلەمچى ئايالغا ئانچە تەسىر قىلمىدى، بەلكى ئۇنىڭ ئۆز باللىرىنى گۆلەختە قالغان قارا يېتىملەر قاتارىغا قوشقۇسى كەلمەيۋاتقاندۇ ئەمما، تىلەمچى ئايالنىڭ باللىرى گۆلەختىكى باللارنىڭ يېنىغا ئاللىقاچان يېقىنلىشىپ بولغانىدى.

كوچا دوقمۇشى تەرەپتە بىر توپ سالاپەتلىك ئادەملەر كۆرۈندى. ئۇلار توپتوغرا گۆلەخ تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتاتتى. بۇلار كىم؟ نېمە ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىۋاتىدىغاندۇ؟! باللار هەيران بولۇپ قاراپ قېلىشتى.

باللار ئەلۋەتتە هەيران بولاتتى، چۈنكى ئۇلار ياشاۋاتقان بۇ گۆلەخكە مۇنداق سالاپەتلىك ئادەملەرنىڭ كېلىشى بۈگۈن بىرىنچى قېتىم ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئۇخلاپ چۈشىدىمۇ كۆرمىگەن ئاجايىپ ئىش ئىدى. ئادەتتە بۇ يەرگە ئۆتەر-كېچەر دىۋانىلەر، يېرىم سارالڭ - سەۋدايىلەر ئاندا - ساندا كەلگەندىن باشقا، هېچكىم كەلمەيتتى. بايلار، قازى، ئەهلەم، داموللا، مۇدەررىسلەر تېخىمۇ كەلمەيتتى. ئەجەبا، بۈگۈن بۇ قەدەر سالاپەتلىك كىشىلەر قانداق بولۇپ كېلىپ قالدى، نېمە ئۈچۈن كەلدى؟ بۇ سوئاللار باللارنى ئەلۋەتتە هەيران قالدۇراتتى. تىلەمچى ئايالمۇ هەيران بولغىنىدا قانداق قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ تۇرۇپ قالغانىدى.

كەلگۈچىلەردىن ئوتتۇرا بويلۇق، كەڭ يەلكىلىك، يوغان باش، قارا قاش، ئۆتكۈر كۆزلۈك، كەكە ساقال، بېشىغا چاققانىغىنا سەللە يۆگىگەن بىر كىشى يىراقتىنلا باللارغا چەكسىز ئېچىنىش ۋە مېھرىبانلىق بىلەن نەزەر تاشلاپ هەممىنىڭ ئالدىدا كېلەتتى.

— ئاھ ئەزىز بالىلىرىم، قەدىرلىك بالىلىرىم، جانىجىگەرلىرىم! — دەيتتى ئۇ كىشى چەكسىز كۆيۈمچانلىق بىلەن، — ئەي ئەۋلادى مىللەت، ھالىڭلار ئۇشبۇ كۈنگە قالغانمۇ! بېشىڭلارنى سىيلار كىشىڭلار يوقمۇ؟

گۈلەختە توپلىشىپ، غۇجمەكلىشىۋالغان بالىلار كۆزلىرىنى قۇمچاقتەك پارقىرىتىپ قادالغىنىچە قېتىپ قېلىشقانىدى. ئۇ كېلىپلا تىلەمچى ئايالنىڭ بالىلىرىنى يېنىغا تارتىپ، بېشىنى سىيلاپ غەمخورلۇق كۆرسەتكەچ:

— ئەي ئەزىز بالىلىرىم، نېمە ئۈچۈن سوغۇقتا قالدىڭلار؟ ئۆي - ماكانىڭلار يوقمۇ؟ دەپ سورىدى.

— دادا، — دېدى بالىلاردىن بىرى چاڭقى ئاۋاز بىلەن جاۋاب بېرىپ، — سوغۇق دېگەن يامان ئىكەن، ئىلاجىمىز يوق، شۇڭا كۈلگە كىرىۋالدۇق! — بالا سۆزلەپ بولۇپلا تىلىنى چىقىرىپ باشقا بالىلارغا قاراپ كۈلۈپ قويدى.

— توغرا! — دېدى ئۇ كىشى ئېچىنىشلىق بىلەن، — سوغۇق دېگەن بۇ نائىنساپ، ئۆز نەشتىرىنى سىلەردەك ئۆي - ماكانسىز، ئاچ - يالىڭاچ قالغانلارنىڭ بەدەنلىرىگە سانجىپ، شەپقەتسىزلىك قىلغانلىقى ئارى راست. ئىلاجەڭلار يوق، ھالىڭلاردىن خەۋەر ئالغۇچىلار تېخىمۇ يوق، شۇنداقمۇ؟! شۇنى سوراي، ئاتا - ئاناڭلار يوقمۇ؟

— ئاتا - ئانىمىز بولسا، بىزمۇ ئىسسىق ئۆيدە پۇتىمىزنى سەندەلگە تىقىپ، يوتقان ئىچىدە ئىسسىق ئۇخلايتتۇق.

— بارىكاللا، توغرا جاۋاب، توغرا جاۋاب!

مويسىپىت كىشى يېرىم بۇرۇلۇپ تىلەمچى ئايالغا قارىدى ۋە ئۆزى بېشىنى سىيلىغان بالىلارنى كۆرسىتىپ:

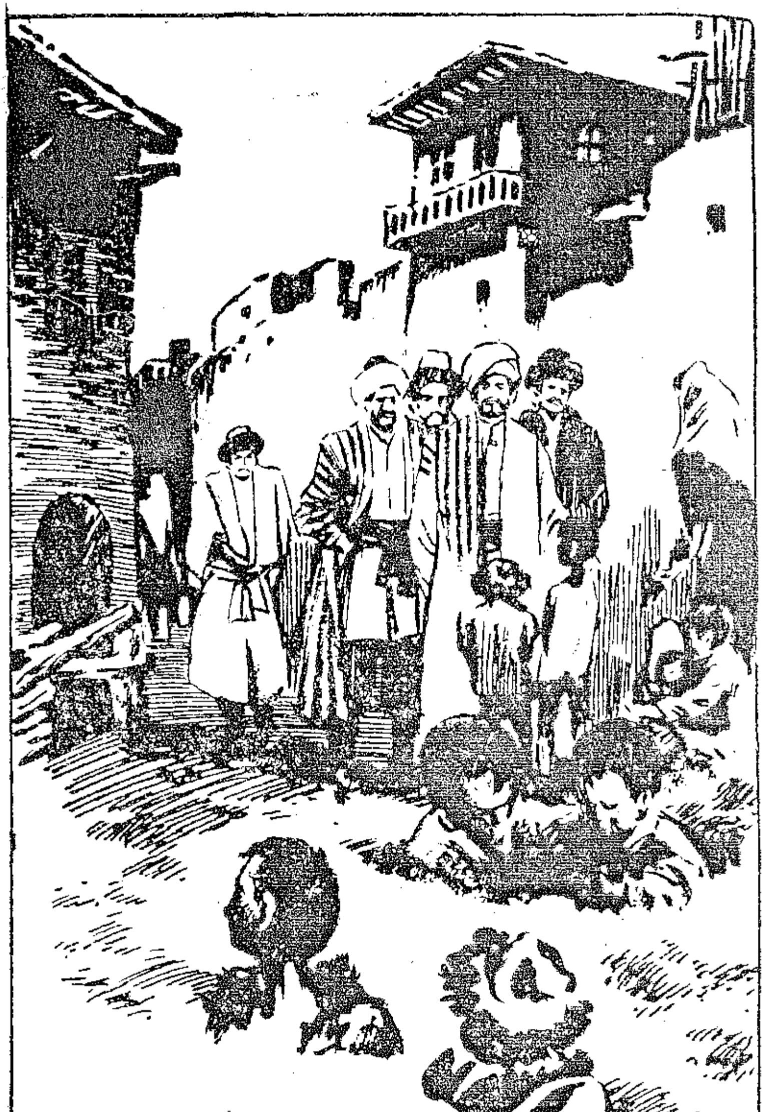

— ئەي قىزىم، بۇ بالىلار سىزنىڭ بالىلىرىڭىزمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئاشۇ ئىككىسى مېنىڭ بالام، — دېدى ئايال يەرگە قاراپ تۇرۇپ.

— يامان بوپتۇ، بالىلار بەك يوپۇق ئىكەن، رەھىمسىز سوغۇق يەنە بىزنى پۈتمەس - تۈگمەس ئەلەمدە قويمىسۇن! مۇنداق قىلايلى، ھەممىڭلار بىز بىلەن ئۆيگە بېرىڭلار، بىزگە مېھمان بولۇڭلار، سىلەرنى ئىسسىندۇرايلى، شۇنداق قىلساق قانداق، بۇنىڭغا ماقۇل كېلىڭلار؟!

قۇلىقىغا جاراڭلاپ ئاڭلىنىۋاتقان بۇ سۆزلەرنىڭ راست ياكى غەلىتە ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلغان بالىلار بىر - بىرىگە قارىشىپ ھىجىيىشاتتى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن، ھىجىيىپ كۈلۈشلىرىدىن ئىشەنمەسلىك ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئارىدىن بىرى كۈلۈپ تۇرۇپ:

— دادا، سىلى كىم بولىلا؟ — دېدى - دە، پىخىلداپ كۈلۈپ، ئاغزىنى ئوچۇملاپ ئەتكەنچە يەنە بىر بالىنىڭ ئارقىسىغا مۆكۈندى.

— ياخشى سورىدىڭلار. مەن دېگەن ئابدۇقادىر داموللا بولىمەن، مانا بۇ كىشىلەر موللا ساۋۇت خەلپەت، ئىمىناخۇن خەلپەت، ئابدۇللا خەلپەت... بىز سىلەردىن ھال سورىغىلى، بېشىڭلارنى سىلىغىلى كەلدۇق. بىزنىڭ سۆزلىرىمىز راست، ئىشەنمىسەڭلار بىز بىلەن بىرگە يۈرۈڭلار، سىلەردەك ئەۋلادى مىللەتكە ئىسسىق ئۆي، ئىسسىق ئاش - غىزا تەييارلاپ قويدۇق. سىڭلىم سىزمۇ شۇنداق قىلىڭ. بالىلىرىڭىز ھەم ئۇششاق، ھەم يوپۇق ئىكەن، بۇ يىل سوغۇق قاتتىق كەلدى. بىزنى داغۇ ھەسرەتتە قالدۇرمىسۇن، شۇنداق قىلىڭ!

ئابدۇقادىر داموللا قىزغىن ئەمەلىيەتچى ھەم جۇشقۇن روھلۇق ئىجتىمائىي پائالىيەتچى ئىدى. ئۇ بۇ يىل سوغۇقنىڭ قاتتىق كەلگەنلىكىنى، كوچىلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈۋاتقان يېتىم - يېسىر، يوقسۇل - تىلەمچىلەرنىڭ كۆپلۈكىنى بايقاپ، ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلىشنىڭ جىددىي زۆرۈرلۈكىنى خېلىدىن بېرى ئويلاپ يۈرگەنىدى.

مانا، ھەش - پەش دېگۈچە چىللە كىردى. پۈتكۈل يەر - جاھاننى جۇتتەك قاپلىغان قارا سوغۇق چۆيۈندەك ئېغىرلىقى بىلەن ھەممىنى قىساتتى. گويا ياۋۇز قارا قۇشتەك شۇڭغۇپ كېلىپ، غېرىب - غۇرۋالارنىڭ گەجگىسىدىن، ئورۇق ئەتلەرنىڭ تۆشىدىن ئالاتتى. گويا ماراپ چىشلەيدىغان قارا كۈچۈكتەك كېلىپ، يالىڭاياغلارنىڭ پاقالچىقىنى ئاچچىق چىشلەيتتى. «بۇ يامان بولدى، ئەمدى كېچىكتۈرگىلى بولمايدۇ!» دەپ پەرياد كۆتۈرۈپ چىققان ئابدۇقادىر داموللا شۇ كۈنى، سالاپەتلىك، مويسىپىت كىشىلەر مۇتلەق ئاياغ باسمايدىغان ھاممامنىڭ «گۈلەخ» دەپ ئاتىلىدىغان كۈلخانىسىغا كەلگەنىدى. بۇ يەردە ئۇلار قەھرىتان سوغۇققا قارشى جەڭ قىلىپ، جان تالىشىۋاتقان بىر توپ قارا يېتىملەرنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، قۇربى يەتكۈچە غەمخورلۇق قىلىش قارارىغا كەلدى.

مورا ئوچاقتا چاراسلاپ ئوت كۆيمەكتە. ئۇنىڭ يان - ياقىسىدا قارلىغاچنىڭ بالىلىرىدەك تىزىلىپ ئولتۇرۇشقان بالىلار چەكسىز ھاياجان ئىچىدە خۇشال ئولتۇرۇپ ئوتسىنىماقتا. ئۇلار جانغا ئارام بېرىدىغان مۇنداق يېقىملىق ئوتنى ھېچقاچان كۆرمىگەنىدى. ئوت دېگەننى ئۇلار كوچىدا نان تىلەپ يۈرگەن چاغلاردا، ئاشپەزنىڭ ئوچىقى، ناۋاينىڭ تونۇرىدا كۆرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئوق

لار بۈگۈنكى ئوتقا پەقەت ئوخشاشمايتتى. يىراقتىكى سۇ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرالمىغاندەك، ئاشخانا، ناۋايخانىلاردىكى ئوتمۇ ئۇلارغا ھېچقانداق مەنپەئەت بەرمەيتتى. بۈگۈنكى ئوت ئۆي ئىچىدە ئىدى. ئۇلار خۇددى ئۆزلىرى قالاپ گۈللەندۈرگەن ئوت يالقۇنىدا راھەتلىنىپ ئولتۇرماقتا ئىدى. بۇ نېمىدېگەن ھۇزۇر، نېمىدېگەن راھەت ـ ھە!

ئۇلار ھازىر ئوچاقتىكى ئوت بەخش ئەتكەن راھەتكە قاراپ، بەلكى دۇنيادا ئوتتىن ئۇلۇغ، ئوتتىن يېقىملىق نەرسە بولمىسا كېرەك، دەپ ئويلاۋاتقان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئۇلار ھەۋەس بىلەن ئوتسىناتتى، قوللىرىنى قاقلاپ تىنىمسىز ئۇۋۇلايتتى، گويا يۈرىكىگە زاپاس ئىسسىقلىق قاچىلىۋالماقچى بولغاندەك، ئالدىنى ئېچىپ مەيدىسىنى ئوتقا قاقلايتتى. ئۇلار شۇ تاپتا، قەلەم بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە خۇشال ۋە ھاياجانلانغانىدى. بىر كۈن ئىچىدە يۈز بەرگەن ئاسمان - زېمىن ئۆزگىرىشلەر — ئۇلار ئاڭلىغان ھېكايىدىكى ئۆزگىرىشلەردىنمۇ تېزرەك بولغان ئۆزگىرىشلەر — ئۇلارنى ئەنە شۇنداق ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز خۇشال قىلغان، قەلەمدە تەسۋىرلەپ بەرگۈسىز دەرىجىدە ھاياجانلاندۇرغانىدى.

باھاردا ئۈجمىدىن كېيىن ئۆرۈك پىشقاندەك، ئۇلارغا بولغان غەمخورلۇق ئارقىمۇ ئارقا كېلىشكە باشلىدى. مانا ئەمدى ھەر بىر بالا ئوچاق ئالدىدا ئازادە ئولتۇرۇپ بىر تاۋاقتىن پولۇ يېدى. بۇ تاماق ئۇلارنى تېخىمۇ رازى قىلغانىدى. كەمبەغەلنىڭ بىر تويغىنى بىر قېتىم پادىشاھ بولغىنى دېگەندەك، بالىلار پادىشاھ بولغاندىنمۇ ئارتۇق ھۇزۇرلاندى.

ئابدۇقادىر داموللا بۇ ئۆيگە — ئاتالمىش يېتىملەرخانـ

سىغا بىردەم ـ بىردەم كىرىپ يوقلاپ تۇراتتى. گۆھەر تېپىۋالغان ساددا دېھقان قوينىدىكى گۆھەرگە بىردەم ـ بىردەم قاراپ كۆرگۈسى كەلگەندەك، داموللامۇ بۇ بالىلارنى كۆرگۈسى كېلىپ چىدىيالمايتتى، شۇڭا ئۇ پات ـ پات يوقلاپ، ئۇلارنىڭ نېمە قىلىۋاتقانلىقى، قانداق بولۇۋاتقانلىقىنى كۆزدىن كەچۈرەتتى ۋە كېيىنكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇراتتى.

تاماقتىن كېيىن، ساتىراش كېلىپ بالىلارنىڭ چېچىنى ئالدى، يۇيۇندۇرۇشقا مەسئۇل ئادەم چېچى ئېلىنىپ بولغان بالىلارنى بىر ـ بىرلەپ سوپۇنداپ يۇيۇپ تازىلىدى. قاسماق باسقان بالىلار بىردەمدىلا پاكىزلىنىپ پارقىراشقا باشلىدى. ھەر بىر بالىغا بىر قۇردىن كۆڭلەك، تامبال، ئۆتەك ۋە بىردىن ئاق تۇماق كىيدۈردى. بالىلار سائەتمۇ سائەت ئۆزگىرىپ، بىر ـ بىرىنى تونۇيالمىغۇدەك دەرىجىدە يېڭى تۈسكە كىردى. ئەڭ ئاخىرىدا، بىردىن پاختىلىق چەكمەن چاپان كىيىپ، بېلىنى باغلاپ ئالىپچاق قىياپىتكە كىرگەن بالىلار بىر ـ بىرىگە قارىشىپ، خۇشاللىقتىن كۈلۈشۈپ، تىللىرىنى چىقىرىشتى.

ناماز ئەسىردىن كېيىن، يېتىملەرخانىسىغا ئالدىراش كىرىپ كەلگەن ئابدۇقادىر داموللا داڭقېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇ باشقا بىر جايغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلاتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پېشىندىن ئىلگىرى باش ـ كۆزلىرىنى قاسماق باسقان يېتىم بالىلار ئەمەس، بەلكى بىر ـ بىرىدىن چىرايلىق، ساغلام بەدەن، پېشانىسىدىن نۇر تۆكۈلۈپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرىدىغان بىر توپ تالىپ پەرزەنتلەر تۇراتتى.

— ئەزىز بالىلىرىم، بىزنىڭ سۆزلىرىمىز راستىمكەن! — دېدى داموللا سەلدىن كېيىن بالىلارغا يېقىملىق قاراپ،

— راستكەن! — باللار ئۆز دادىسىغا سۆزلىگەندەك تەمكىن جاۋاب بېرىپ كۈلۈشتى. ئۇلارنىڭ چىراي - تۇرقىدىن قارىغاندا، باللار بىلەن داموللام ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن دەرىجىدە ئاتا - بالىلىق مۇھەببىتى پەيدا بولغانىدى.

داموللام خۇپتەندىن كېيىن يېتىملەرخانىسىغا يەنە بىر قېتىم كىردى. بۇ چاغدا باللار ئۇيقۇغا كەتكەنىدى. ئۇلار پۇتلىرىنى سەندەلگە تىقىپ سوزۇلۇپ، راھەتلىنىپ ياتاتتى. ئۆي ئىچى ئىسسىق بولغاچقىمۇ، بەزەن باللار يېپىنغان يوتقانىنى قايرىپ تاشلىغانىدى. داموللام ئاستا بېرىپ ئېچىلغانلارنى يېپىپ قويغاندىن كېيىن، ئاندىن چىقىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، داموللام باللارنىڭ دىلىغا مەرىپەت چىرىغى يېقىش توغرىسىدا ئويلاندى. خەلپەت، تالىپلار ئىچىدىن ئوقۇتقۇچى ۋە خۇجۇلۇق باشقۇرغۇچى تاللاپ ئۇزۇنغىچە خىيال سۈردى. ئۇنىڭ خىيال ئېكرانىدا يېڭى باشلانغان ئىپتىدائىي غەمخورلۇقنىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتى، گۈزەل مەنزىرىسى، مىللەتنىڭ ئىستىقبالى قاتارلىق نۇرغۇن - نۇرغۇن مەسىلىلەر ئارقىمۇ ئارقا تىزىلىپ ئۆتەتتى.

سەككىزىنچى باب

غەللە ئېچىش

ئالتۇن ــ كۈمۈش بولسا بېگۈز ھەممىگە،
ئۆزۈڭمۇ يەپ ــ ئىچكىن، كۈنۈڭ خۇش ئۆتسۇن،
سەندىنمۇ قالىدۇ بۇ ئىمارەتلەر،
خىشى بولسىمۇ كۈمۈش يا ئالتۇن.

(سەئىدى شىرازى)

يېتىملەرخانىسىدىن قايتقان ئابدۇقادىر داموللا ئوتتۇر ئۆيگە كەلدى. ئۇ تولىمۇ خۇشال ۋە روھلۇق كۆرۈنەتتى. قويۇق قاش ــ كىرپىكلىرى ئاستىدا بۇلاقتەك پارقىراپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن قانداقتۇر ئىشەنچ ۋە كۈچلۈك ئىتىقاد نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى. مۇنداق ھالەت، كۆپىنچە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىر ئىشنى يەنە بىر بالداق ئۆرلىتىپ، تېخىمۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە يەتكۈزۈش ئارزۇسىدا بولغان ۋە شۇنداق بولۇشىغا كۆزى يېتىپ ئىشەنچ ھاسىل قىلغان كىشىلەردىلا ئىپادىلىنەتتى.

داموللام ئۆيگە كىرىپ سەللىسىنى قوزۇققا ئىلدى، تونىنى سېلىپ كاتوغا تاشلاپ ئولتۇرۇشىغا، ئوغلى پەتنۇستا چاي كۆتۈرۈپ كىردى. ئۇ ئاستا ئاۋايلاپ كېلىپ پەتنۇسنى دادىسىنىڭ ئالدىغا قويدى ـ دە، ئىتتىك ئارقىغا ياندى.

— توختا! — داموللامنىڭ بۇيرۇق خاراكتېرىدىكى كەسكىن ئاۋازى دەھلىزگە يەتكەن ئوغلىنى خۇددى تانابىتا تارتقاندەك توختاتتى، — غەللە ساندۇقنى كۆتۈرۈپ چىق! — دېدى بۇيرۇق قىلىپ.

— قايسى غەللىنى؟

— ئاناڭ بار ئۆيدىكى غەللە ساندۇقنىچۇ!

— ھېلىقى ئاغزى ئېچىلمايدىغان غەللىنىما؟

— ھەئە.

— نېمە قىلىلا؟

— نېمە قىلاتتۇق، ئاچىمىز! — دېدى داموللا ھاياجانلىنىۋاتقان ئوغلىنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ.

غەللە ساندۇقنى ئاچىمىز، دېگەن سۆزنى ئاڭلىغان ئوغۇل خۇشال بولغىنىدا ئىچكىرى ئۆيگە ئۇچقاندەك كىرىپ، ساندۇقنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ساندۇققا ئەگىشىپ نائىلە خانىم بىلەن كىچىك قىز ئامىنە خېنىملارمۇ كىرىپ كېلىشتى.

— يا ئاللا ... ئولاش ـ چولاش ھەممىلىرى چىقىشىپلا! — دېدى داموللام ھەيران بولغان قىياپەتتە كۈلۈمسىرەپ.

— غەللە ساندۇق ئېچىلغۇدەك، دېگەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ، ھەممىمىز خۇش بولۇپ چىقتۇق، قانداق، بولماپتۇما؟! — كۈلۈمسىرەپ سۆزلىگەن خانىم ئېتىراز بىلدۈرگەن ئاھاڭدا سۆزىنىڭ ئاخىرىنى سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلدى.

— بولمايدىغان ھېچيېرى يوق... ئەمما، ھەرقايسىلىرىغا نەپ تەگمەسمىكىن!

— نەپ تەگمىسە مەيلى، غەللىنىڭ ئېچىلغىنىنى كۆرسەكلا نەپ ئالغاندەك بولارمىز! — نائىلە خانىم چاقچاق ئارىلاش تەنە قىلىپ داۋام قىلدى، — بىز تېخى ئۆمۈرۋايەت ئېچىلمايدىغان ساندۇقمىكىن دەپتىكەنمىز. بېچارە بالام غەللە ساندۇقىنىڭ ئېچىلىشىغا تەقەززا بولۇپ، قۇلۇپنى كۈندە نەچچە قېتىم تاراقلىتاتتى، قۇلۇپقا تەگمە، دامولللا دادىڭ كايىپ قالارمىكىن، دەپ مۆشۈ كۈنگىچە توسۇپ كەلدىم. كارىم بولماي قويۇپ بەرگەن بولسام، قۇلۇپ ئاللىقاچان چېقىلىپ كەتكەن بولاتتى.

— بۇ گەپچە، بالىمىز خېلى كەپسىزلىكلەرنى قىپتۇ-دە! — دېگەن دامولللام كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ھومىيىپ ئوغلىغا قاراپ قويدى. قورقۇنچ ۋە خىجالەت ئىچىدە قىزارغان بالا يەر بېقىپ جىم تۇراتتى. كىچىك قىز ئامىنە خېنىم گەپ ئارىلاپ كەيپىياتنى بۇراپ تاشلىدى:

— دادا، ساندۇقتا نېمە بار؟

— ساندۇقتا لىتاپا بار، خېنىم بالام.

— يىتاپىنىڭ ئىچىدە نېمە بار؟

— لىتاپىنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى مەنمۇ بىلمەيمەن! — دېدى دامولللا كىچىك قىزچاقنىڭ ئاچچىق-چۈچۈك سۆزلىرىگە مەسلىكى كېلىپ.

— دادام سىلىنى گوللاۋاتىدۇ، لىتاپىنىڭ ئىچىدە پۇل بار! — ئاكىسى ئاغزى ئىتتىكلىك قىلىپ سىڭلىسىغا سۆز ئۆگىتىشكە پېتىنغانىدى.

— پۇلنى نېمە قىلىدۇ؟

— پۇل دېگەننى خەجلەيدۇ. دادامدىن پۇل ئالسىلا، خەجلەيمىز، سىلىگە ماتاڭ، لەگپۈك ئېلىپ بېرىمەن...

— هاي...، — دېدى داموللا ئوغلىغا چەكچىيىپ، — ئۆزەڭلىنى بېسىۋېلىڭلا. سىلى خەجلىسەڭلا توغرا كەلمەسمەكىن! — داموللا ئىستىهزا ئارىلاش ھەممىگە تەكشى كۆز يۈگۈرتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن نارازىلىق چىقىپ تۇراتتى. باللارنىڭ دىمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى.

ئۆي ئىچىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزىگە تارتىپ كەلگەن غەللە ساندۇقنىڭ ئېچىلىش - ئېچىلماسلىقى بىر تېپىشماق ئىدى. بۇ سىرنى داموللامدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى.

ئابدۇقادىر داموللا ھىجرەتتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇرت خەلقى بېشىدا كۆتۈردى، يەتكۈچە ئىززەت - ئىكرام كۆرسەتتى. ئۇنىڭ شەرىپىگە مېھمان چاقىردى، زىياپەت - بەزمىلەرگە تەكلىپ قىلدى. داموللام قەدەم تەشرىپ قىلغان چاي - زىياپەت، نەزىر - چىراغلاردا پۇل ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى قويۇپ داموللامدىن دۇئا ئالدى. بۇنىڭدىن باشقا كىرىملەر، مەسىلەن، سەدىقە، ئىسقات قاتارلىقلارمۇ بولۇپ تۇردى. بۇ كىرىملەر باشقا ئۆلىمالارنىڭ يۇرتقا چېچىلغان رىسقىغا ئوخشاش، ئابدۇقادىر داموللىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس رىسقى - نېسىۋىسى بار ئىدى، ئەمما ئۇ، بۇ كىرىم - پۇللارنى شەخسەن ئىشلارغا ۋە ئۆي خىراجىتىگە سەرپ قىلمىدى. ئۆي خىراجىتىنى مۇدەررىسلىكتىن بولغان مائاش كىرىمى بىلەن تەمىنلەپ، باشقا كىرىملەرنى ئىزچىل يوسۇندا

غەللە ساندۇققا تاشلاپ، قۇلۇپ سېلىپ، ئاچقۇچنى ئۆز يېنىدا ساقلىدى. ئائىلىنىڭ باشقا ئەزالىرى بۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلىدۇ، ساندۇق قاچان ئېچىلىدۇ، دېگەندەك مەسىلىلەر ئۇلارغا قىيىن تېپىشماق بولۇپ كەلگەندى، لېكىن بۇ سىرلىق غەللە ساندۇق ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بەزەن كەپسىزلىكلەرنى قىلىشىغا، تۈرلۈك خام خىياللاردا بولۇشىغا سەۋەب بولاتتى. مەسىلەن، دامولLAMنىڭ ئوغلى بەزەن چاغلاردا پۇل خەجلىگۈسى كەلسە، ماتاڭ، لەڭپۇڭ يېگۈسى كەلسىلا، قۇلۇپنى تاراقلىتاتتى. نائىلە خانىم بولسا، ئوغلىغا ۋارقىراپ - جارقىراپ، كەپسىزلىك قىلما، داداڭ خاپا بولۇپ قالىدۇ، دەپ توسايتتى، لېكىن ساندۇقنىڭ يىللاپ - يىللاپ ئېچىلماي تۇرۇۋاتقانلىقىغا گاھىدا ئۆزىنىڭمۇ ئىچى پۇشاتتى، ئەمما تولا ۋاقىتلاردا ئۆزىگە ھاي بېرىپ بېسىلىپ قالاتتى: بوپتۇ، يىغىلىپ تۇرسۇن، داموللام قەيەرگە ئەكىتەتتى، بەربىر مۇشۇ ئۆيگە خىراجەت قىلىدۇ. قانچە جىق يىغىلسا شۇنچە ياخشى ئەمەسمۇ! ۋاقتانىۋاق كەلگەندە، بىرەر جۈپ ئالتۇن بىلەزۈك، بالىلارغا ئاتاپ بىرقانچە جۈپ ھالقا، ئۈزۈك قىلدۇرۇپ قويسام، قالغىنىغا ئۆي - بىسات ئېلىپ يېڭىلاپ، بىرەر ئۆينى زىلچا - گىلەم بىلەن قىزارتىپ، مېھمان باشلىغۇدەك قىلىپ قويسام... يەنە ئېشىپ قالغۇدەك بولسا، جىڭ مەرۋايىتتىن بىر-ئىككى سەر ئېلىپ بوينۇمغا ئاسسام...نائىلە خانىم ئۆزىگە ھاي بېرىپ بېسىلىپ قالمىغان چاغلاردا، گاھى مۇشۇنداق خىياللاردا بولۇپ كۆڭۈل تىندۇراتتى، لېكىن بۇ خىياللار خانىمغا نىسبەتەن بىر سىر ئىدى، بۇنى يالىڭاچ ھالدا قويغىلى

بولمايتتى. بۈگۈن غەللىنى ئاچماقچى بولغان پەيت ئوبدان پۇرسەت بولغاچقا، باشقىچە يول بىلەن سۆزلەپ، ئىچىنى بوشىتىۋېلىشقا بولاتتى، شۇڭا نائىلە خانىم پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي سۆز ئاچتى:

— غەللە قاچان ئېچىلاركىن، دەپ چوڭ - كىچىك ھەممىمىز ئۈزۈندىن زار بولۇپ كەلدۇق، ھەرقانداق بولسا بۈگۈن ئېچىلغانلىقىنى كۆرگۈدەكمىز، ھازىر خۇشلۇقىمىز ئىچىمىزگە سىغمايۋاتىدۇ، — دېدى خانىم ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

خانىمنىڭ پىكرى بارلىقىنى ئۈزۈندىن بايقاپ كەلگەن داموللام بۈگۈن بۇ پىكرىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ ئاتايىن قۇلاق سالدى. خانىم ئەلەم بىلەن يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

— ھازىر ئۆيىمىزكانايىغا يەتكۈچە قەرزگە بوغۇلۇپكەتتى. ئەلا خېنىم ئۈچ قېتىم داستىخان قىلىپ كەلدى، بىز بولساق بىر قېتىم ياندۇرقى قىلالمىدۇق. ھاجى خېنىم، ئامانگۈل خېنىم، تاجىنىسا خېنىملارمۇ قانچە - قانچە داستىخان قىلىپ كېلىپ، گەدىنىمىزگە ئارتىپ قويۇشتى، ياندۇرايلى دېسەك، ئۆينىڭ ھالى تەڭ. تاپقان پۇللىرى غەللىگە چۈشۈۋەردى، بىزنى كىم دېسە ھاجى داموللامنىڭ قوشناچى دەپ خەقنىڭ ئاغزىغا بىر كېلىدىكەنمىز، ئېتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق دېگەندەك، مەنمۇ داستىخان ياندۇرغۇدەك ھالى يوق قوشناچىم بولۇپ كېلىۋەردىم. بۇنداق تەرەپلىرى بىلەن سىلىنىڭ بىر قىللىق كارىلىرى يوق، تاپقان - تەرمەكلىرىنى چاچقانغا كېپەك ئالدۇرماي، غەللىدە ساقلايلا، بار خىجالەتنى ئۆزۈم چېكىمەن! بىر يەرگە بېرىشقۇ يىراق تۇرسۇن، ئىشىكتىن بېشىمنىمۇ چىقىرالمايدىغان بولۇپ قالدىم، ئادەمگەرچىلىك-

تىنمۇ چىقىپ كەتتىم،

— ياﺋاللا، توشۇپ كېتىپتىكەنسىلا! — دېدى داموللا ئىستىهزا ئارىلاش كۈلۈپ، بىرئازدىن كېيىن كۈلكىسىنى بېسىپ داۋام قىلدى، — سىلىچە بولغاندا، داستىخانغا - داستىخان ياندۇرسا ياكى بىرىنىڭ باركاللىسىغا داستىخان كۆتۈرۈپ بارسا ئادەمگەرچىلىك بولۇپ، ئۇنداق قىلمىسا، ئادەمگەرچىلىك بولمايدىكەن - دە!؟

— ئەلۋەتتە شۇنداق، بار تاۋۇقىم - يان تاۋۇقىم ئەمەسما!

— سىلىنىڭ بۇنداق چۈشەنچىلىرىگە كەمىنىلىرى قوشۇلالماسمەنكىن، — داموللا بىرئاز توختاپ، ئالدىدا مۈزلاپ كەتكەن چاينى بىر يولى ئىچىپ تۈگىتىپ، ئاندىن داۋام قىلدى، — ھەرقايسىلىرىنىڭ كۆتۈرمەكچى بولغان داستىخانلىرى ئادەملەر بىلەن ئادەملەر، ئائىلىلەر بىلەن ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا بولۇۋاتقان ئادەت - رەسمىيەتلەرگە قارىتىلغان، شۇنداققۇ! كوچىلاردا مەزە كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقانلار ياكى داستىخان - تاۋاقلىرىنىڭ ئېغىرلىقىدىن زەمبىلگە سېلىپ كۆز - كۆز قىلىپ كېتىۋاتقانلار بەلكى ئۆزلىرىنىڭ چۈشەنچىسىدىكى ئادەمگەرچىلىككە كېتىۋاتقاندۇ، ئەجەبا، ئۇلارنىڭ داستىخانلىرى تۇرمۇشتا ھېچ نەرسىدىن خىجالىتى بولمىغان بايلارنىڭ، بايلىقى ئېشىپ - تېشىپ كەتكەن قازى - قۇززات، ئەمەلدار بەگلەرنىڭ ئۆيلىرىگە، شۇ ئۆيلەردىكى خان - ئاغىچىلارنىڭ باركاللىسىغا بولۇۋاتىدۇ. بۇ خۇددى ياغلىق ئۆچەيگە ياغ تىققاندەك بىر ئىش ئەمەسمۇ؟! بۇنى قانداقمۇ ئادەمگەرچىلىك دېگىلى بولسۇن! مېنىڭ قوشۇلماسلىقىمنىڭ سەۋەبلىرى مانا

مۇشۇ يەردە! خېنىملارنىڭ كۆتۈرۈپ ماڭغان داستىخانلىرى كوچىلاردا سەرسان بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچ يۈرگەنلەرگە، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىگە زادى بارمايدۇ. بىزنىڭ بالىلىرىمىز ھاممامنىڭ كۈلخانىسى گۈلەختە ياتسا، كوچىلىرىمىز تىلەمچىلەر بىلەن تولۇپ كېتىۋاتسا، شەھەردە كەمبەغەللىك، ئاچ - يالىڭاچلىق، قەھەتچىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتسا، بۇ خارۇزارلىققا ھېچكىم ئادەمگەرچىلىك قىلمىسا، بۇ قانداق بولغىنى! بۇ ئىشلارنى خۇدا راۋا كۆرەرمۇ؟! بۇنى ئۆزلىرىمۇ ئوبدانراق ئويلاپ كۆرسىلە خېنىم! ــ داموللامنىڭ لەۋلىرى ۋە ساقاللىرى تىترەيتتى، نائىلە خېنىم داموللامنىڭ غەزەپ تۈسى ئالغان سۈرلۈك قىياپىتىگە تىك بېقىپ قارىيالماي، يەر بېقىپ جىم تۇردى. داموللام ئالدىرىماستىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ ئوبدانراق ئويلىسىلا، بىز مۇشۇ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆستۇق. بىزنىڭ كۈنىمىز ئىنشائاللا بىرقەدەر ياخشى. قولىمىزدىن قانچىلىك ئادەمگەرچىلىك كەلسە، بىز ئۇ ئادەمگەرچىلىكنى ھالاۋەتتىن كېرىلىپ، بۇرنىدىن ياغ تېمىپ تۇرغان ئاغىچا - خېنىملارنىڭ بارىكاللىسىغا قىلماستىن، بىچارە زەئىپ يېتىم - يېسىرلەرگە، سەرسان بولۇپ يۈرگەن يوقسۇللارغا قىلىشىمىز كېرەك. شەھىرىمىزدە بايلىق ئازچىلىقنىڭ قولىغا توپلانغان. كەمبەغەللەر ناھايىتى كۆپ. بىزنىڭ قۇربىمىز ھەممىگە يەتمەيدۇ. ئەمدىگىنە ئۇن نەچچە يېتىم بالىغا ئادەمگەرچىلىك قىلىۋاتىمىز. ھاسىل كالام، ئىككىمىز بىر ئادەمگە ئوخشاش يېقىن ھەم قەدىناس، ئۇنداق بولغانىكەن، مەن قىلغان ئىش سىلىگىمۇ تەئەللۇق. مۇبادا قۇربىمىز يەتكەن بولسا، پۈتۈن شەھەر، پۈتۈن قەشقەر-

دىكى ئاجىز يېتىملەرگە ئاش بېرىپ بېشىنى سىيلىغان بولساق بەك ياخشى بولاتتى. ئامال قانچە! ھازىر بايلار، ئۆلىما ـ ئەشرەپلەر، ئەمەلدارلار، شەيخ ـ مۆتىۋەللىلەر بۇ ئىشىمىزنى قوللاش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى قارشى چىقىۋاتىدۇ. ئۇلار مەدرىسە ۋەخپىلىرىدىن بىر نەرسە ئاجرىتىپ بېرىشكە مۇتلەق رازى ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئوي ـ خىيالى ئۆز يانچۇقىنى تولدۇرۇشتا، ئەمما بۇ غەللە ساندۇقتىكى نەرسىلەر ماڭا تەۋە، بۇنى يۇرت خەلقى ئالدىمغا قويغان، ئالمىسام رەنجىيدۇ، ماقۇل دەپ ئالدىم. بۇ پۇللارنى ئۆز خەجمىگە سەرپ قىلسام توغرا كېلەمدۇ ـ كەلمەمدۇ، بۇنى مەن ئوبدان چۈشىنىمەن. بىزنىڭ مەئىشىتىمىز ئوتتۇراھال كېتىۋاتىدۇ، ئائىلىمىز سەدىقە ـ ئېھسان يېسە توغرا كەلمەيدۇ! بۇ تەرەپلىرىنى ئويلاش كېرەك! كىتابلىرىمىزدا، سەدىقە ـ ئېھساننىڭ ئىگىسى ــ كەمبەغەل، ئاجىز، يېتىم ـ يېتىمە، مىسكىنلەر، دەپ بايان قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن غەللىگە بىزنىڭ چاڭ سېلىشىمىز توغرا ئەمەس، بۇنىڭ ھەغدا ئىگىسى كوچىدا ئاچ ـ يالىڭاچ قالغان كىيىمسىز، ئاش ـ نانسىز، ماكانسىز، ئىگە ـ چاقىسىز يېتىم ـ يېسىرلەر، بىز شۇلارغا ئادەمگەرچىلىك قىلىپ، ھالىدىن خەۋەر ئالساق، ھەق جايىغا تەگكۈزگەن بولىمىز! ــ سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە خانىمنىڭ كۆزلىرىدىن ۋە چىرايىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ۋە مەقسەتنى چۈشەنگەن ئالامەتلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى، بىر قاراش بىلەن بۇ خىل ئۆزگىرىشنى سەزگەن داموللا بۇ ھەقتىكى سۆزنى توختىتىشنى خوپ كۆردى ـ دە، بۇرۇلۇپ ئوغلىغا قارىدى:

ــ ئوغلۇم، ــ دېدى ئۇ ئىش بۇيرۇماقچى بولۇپ، ــ ئۇچقاندەك چىقىپ يېتىمخانىدىكى خەلپەتلەرنى قىچقىرىپ كىرگىن!

نائىلە خانىم بۈگۈن قەدىناسى دامولّامدىن ئەھمىيەتلىك دەرس ئالدى. كۆڭلى يورۇپ، چىرايى ئېچىلدى. روھى كۆتۈرۈلۈپ قالغاندەك بولدى، شۇڭا مەخسۇم ئوغلىغا يېقىملىق قاراپ:

— ئوبدان بالام، چاپسانراق قىچقىرىپ كىرگىن، يۈگۈر، چاپسان بول! — دەپ دامولّامنىڭ بۇيرۇقىنى كۈچەيتتى، بۇ ئۇنىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

مولّا ساۋۇت باشلىق بىر نەچچە خەلپەتلەر كىرگەندە، نائىلە خانىم ئىچكىرى ئۆيگە كىرىپ كەتكەنىدى.

— كېلىشسىلە، كېلىشسىلە! — دېدى دامولّا خەلپەتلەرنى قىزغىن قارشى ئېلىپ.

خەلپەتلەر تۆرگە ئۆتۈپ، قائىدە بويىچە بەقەسەم كۆرپەلەر ئۈستىدە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ پاتىھە قىلغاندىن كېيىن، خىزمەتكە بىز تەييار، دېگەندەك ئۇستازغا قاراشتى. ئۇستاز ئۇلارغا قانداقتۇر بىر ئەرزىمەس ئىشنى ئېيتىشقا ئېغىز ئاچالمايۋاتقاندەك ئوڭايسىزلىنىپ، بىر خەلپەتلەرگە، بىر غەللە ساندۇققا قاراپ ئاخىر سۆز ئاچتى:

— ھەرقايسىلىرىنى قىچقارتىشتىكى مەقسەت، — دېدى ئۇ ئاستا، ۋەزمىن سۆزلەپ، ئۇنىڭ ئاۋازى تىترەپ چىقاتتى، — مەن ماۋۇ غەللىنى ھەرقايسىلىرىغا تاپشۇرماقچىمەن، ئىچىدىن نېمە چىقسا، قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ھەرقايسىلىرىغا ھېساب بولسۇن! قېنى كىم ئاچىدۇ، مانا ئاچقۇچ.

خەلپەتلەر ھەيران بولۇپ بىر-بىرىگە قاراشتى، چۈنكى ئۇلار غەللىنىڭ سىرىنى، ئىچىدە زادى نېمە بارلىقىنى چۈشەنمەيتتى.

دانىشمەن غۇرۇرىنى يوشۇرۇن ساقلايدۇ، دېگەندەك داموللا غەللىدىن ئىبارەت بۇ سىرنى ئىنتايىن مەخپىي تۇتۇپ، ھېچكىمگە تىنمىغانىدى. ئائىلە ئەزالىرى گەرچە بۇ سىرنى قىسمەن بىلسىمۇ باشقا بىرلىرىگە دەپ يۈرمەيتتى.

— قېنى، كىم ئاچىدۇ، تۇتسىلا موللا ساۋۇت خەلپەت، — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ئاچقۇچنى تەڭلەپ.

موللا ساۋۇت خەلپەت بىسمىللا ئېيتىپ غەللىنى ئاچتى، ئۆڭتۈرۈپ ئىچىدىكى پۇللارنى ئوتتۇرىغا تۆكتى. بىرنەچچە قول تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ قەغەز پۇل، تەڭگە پۇللارنى ئايرىپ ساناشقا، لېپاپ ئىچىدىكى پۇللارنى ئاجرىتىپ قوشۇشقا كىرىشتى. داموللا دومىلاپ چەتلەپكەتكەن تەڭگىلەرنى تۇتۇپ، تويقا قوشقاچ ئاستا سۆزلەشكە باشلىدى:

— بۇ پۇللارنى ئېنىق ساناپ، ئاۋۋال دەپتەرگە ئورناتسىلا، ئىككىنچى قەدەمدە سەرپىي بىلەن بالىلارغا خىراجەت قىلسىلا، بىر تىيىن، بىر مىسقال پۇل ئۇيان-بۇيان بولۇپ كەتمىسۇن! — ئۇ، سۈرلۈك ۋە تەسىرلىك قىلىپ داۋام قىلاتتى، — ئىش ئېغىر، ۋەزىپە چوڭ. خەلق ئۇستىدىكى ئازاب-ئوقۇبەت، مىللەتنىڭ تەنەززۇلى تېخىمۇ ئېغىر، — دېدى ئۇ ھەسرەت بىلەن ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى تەسىرلىك ئاڭلىناتتى، — قانداق قىلىمىز، قولىمىز قىسقا، دەپ قاراپ تۇرۇشقا تېخى بولمايدۇ. كۈچ يەتكەن يەرگىچە تىرىشىپ-تىرمىشىپ، ئازدۇر-كۆپتۇر چارە قىلمىساق، تاڭلا مەھشەر كۈنى ئاللانىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالىمىز. بىچارە مىللەت، بىچارە خەلق ھازىر كانارىغا ئېسىلغان بىر پارچە خام گۆش بولۇپ قالدى، زالىم ھۆكۈمرانلار، ئەغيارلار بەس-بەس

بىلەن خام تالاش قىلماقتا. بايلار، ئۆلىما ـ ئەشرەپلەر، ئەمەلدار ـ بەگلەر ئۆز بايلىقىغا ۋە ئىمتىياز ھوقۇقلىرىغا مەغرۇرلىنىپ، مەنىۋى جەھەتتە بىخۇدلاشتى، بەلكى ئۇلار خەلقنىڭ خانىۋەيران بولۇشى، ئاچلىق ـ يالىڭاچلىق ئازابىدا خۇراپاتقا يۈزلىنىشى ھېسابىغا ئۆزلىرىنى تېخىمۇ بايلاشتۇرۇش يولىغا ئۇرۇنماقتا. خەلقنى كەمبەغەللەشتۈرۈش، ئاممىنى نادانلاشتۇرۇش يولىغا ئۇرۇنماقتا، خەلقنى كەمبەغەللەشتۈرۈش، ئاممىنى نادانلاشتۇرۇش ھېسابىغا ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىنى كۆچەيتىشكە تىرىشماقتا. مىللەت غېمى، خەلق قايغۇسى ئۇلارنىڭ ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمەيدۇ... ئەھۋال ئېغىر، بەك ئېغىر!... ئىستىقبال قايغۇسى ھەممىدىن ئېغىر!...

توققۇزىنچى باب

ئاللا، ھىممەت كەمەر ئاتا قىلسۇن!

ئىتتىپاق كۈچىدىن غايىل بولما ھېچ،
تاشنى تالقان قىلۇر بىرلەشكەندە چىش.
(بېدىل)

«بۈگۈن ئابدۇقادىر داموللام نۇتۇق سۆزلەيدۇ.» دېگەن خەۋەر ئاڭلانغاندىن كېيىن، شەھەردە قانداقتۇر غەيرىي تەبىئىي جانلىنىش پەيدا بولدى. تەرەپ - تەرەپتىن تالىپلار، خەلپەتلەر، داموللا - ئىماملار توپ - توپ بولۇپ خانلىقمەدرىس تەرەپكە ئاقاتتى. مەدرىس ئىچى بىر پەستە ئادەمگە تولدى. ئادەملەرنىڭ كۆپلۈكىدە سەينا تارلىق قىلدى. ئادەملەر خۇددى ئانارنىڭ دانىسىدەك سانجاقلاشتى. ئۇلارنى كۈچلۈك تەقەززالىق ۋە ھاياجان قاپلىغانىدى. ھەممە ئادەمدە ئابدۇقادىر داموللىنىڭ جامالىنى كۆرۈش، نۇتقىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاشتەك قىزغىن ئىستەك چاقنايتتى. چاپسان-

راق كەلسەئىكەن، سۆزىنى تېزرەك ئاڭلساقئىكەن، دەيدىغان بىتاقەتلىك مىنۇتلار ئۈستىگە ئابدۇقادىر داموللا يېتىپ كەلدى. دېڭىزدەك چايقىلىپ تۇرغان خەلق توپى خۇددى قىلىچ بىلەن چېپىقاندەك ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئوتتۇرىدىن يول ئاچتى.

ئابدۇقادىر داموللا بىر توپ قازى، داموللا، خەلپەتلەر بىلەن بىرلىكتە سالماق قەدەم تاشلاپ، ئاممىنىڭ سالىمىغا سالام، ھۆرمىتىگە ھۆرمەت قايتۇرۇپ كىرىپ كەلدى. موللا ئىسلام داموللا، ئوبۇلقاسىم قازى، ئابدۇغوپۇر داموللا، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، موللا ساۋۇت خەلپەت، ئىمىناخۇن خەلپەت، يەنە نۇرغۇن مەرىپەتپەرۋەر زاتلار داموللام بىلەن بىللە كەلگەنىدى. بۈگۈنكى پائالىيەت، سۆزلىنىدىغان نۇتۇق، ئېلان قىلىنىدىغان «نەسىھەتى ئامما» يۇقىرىقى كىشىلەر بىلەن بامەسلىھەت بولغانىدى. بۇ زاتلار ئاممىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، قىزغىن ئالقىشى ئاستىدا ئوتتۇرىدىن ئۆتۈپ، سەينانىڭ غەربى — مەسچىت ئايۋانچىسىنىڭ ئالدىدىكى سۇپىغا چىققاندىن كېيىن، ئارقىغا قايرىلىپ كۆپچىلىككە ئومۇمىي ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى. ئاندىن ئۇلار بىر مىنۇتتەك شىۋىرلىشىپ، ئىما - ئىشارەتلەر قىلىشقاندىن سوڭ، قازى ئابدۇقادىر داموللىنى سۆزگە تەكلىپ قىلىشتى.

— قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار! — دەپ سۆز باشلىدى ئابدۇقادىر داموللا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، كۆپچىلىك خۇددى تىنىق سۇدەك تىنچ تۇرۇپ قۇلاق سالاتتى، داموللا ئۆزىگە قادىلىپ تۇرغان مىڭلىغان ئوتلۇق كۆزلەرگە تەكشى نەزەر تاشلاپ چىققاندىن كېيىن، ھەمدۇ - سانا ئوقۇدى، بىرمۇنچە ئايەت - ھەدىسلەرنى سۇدەك گۈركىرەپ ئوقۇۋېتىپ، ئاندىن ئەس-

لى مۇددىتىغا كەلدى، — خەلقىمىز ھازىر ئىنتايىن دەھشەتلىك ئېغىر ئەھۋالدا تۇرماقتا، زۇلۇم — زالالەت، ئاسارەت، جاھالەت، نادانلىق، خۇراپاتلىق، مەرىپەتسىزلىك، ئىتتىپاقسىزلىق ۋابالىرى بىزنى خار — زەبۇنلۇققا ۋە زاۋاللىققا يۈزلەندۈرمەكتە. دەھشەتلىك بۇ ئېغىر ئەھۋالنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرغان ھەرقانداق كىشى بۇنىڭغا قاراپ ئىچىنماي، قايغۇرماي، چارە — تەدبىر قوللانماي تۇرالمايدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، خەلقنى، مىللەتنى زاۋاللىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يېگانە يولى خەلقنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ كۆزىنى ئېچىش، تەرەققىياتقا، ئىسلاھاتقا باشلاشتىن ئىبارەتتۇر. بىز بۇ يولنى ئەمدىلەتىن باشلىماقتىمىز، ئىجتىھات قىلماقتىمىز، لېكىن بىزدە ئىش تولا، ئادەم ئاز، گەپ كۆپ، ھىممەت كەم. بىز بۇ خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ھىممەت ئەھلىگە موھتاج... شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈنكى كۈنلۈكتە بېلىگە ھىممەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىغان مەردلەرنى چىن دىلىمىزدىن سېغىندۇق. بەختىمىزگە يارىشا، شۇنچە چوڭ جامە مەردانىلەر بىلەن تولۇپتۇ. ھىممىتىڭىزلارغا ئاپىرىن ئوقۇيمىز. خۇدا ھەممىمىزگە غەيرەت — شىجائەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!...

سەھنىدە گۈرۈلدىگەن ئاۋاز كۆتۈرۈلدى. شاۋقۇن بېسىلغۇچە بىر ئاز تىنىۋالغان داموللام سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— دۇنيادا ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقارغان ئەل كۆزلىگەن مەقسەتكە مۇقەررەر يېتىدۇ، ۋەھالەنكى، بۈگۈن بىز شۇنداق قىلماقچى، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقارماقچى، بىز مەرىپەت نۇرى بىلەن خەلقنى ئويغاتماقچىمىز. تەشۋىقات — تەرغىبات، پەند — نەسى-

ھەتلەرنى يولغا قويۇپ، ھەممىنى ئىنساپقا دالالەت قىلماقچىمىز. قېرىنداشلار، تۆۋەندە بىز دىققەت - ئېتىبارىڭىزلارغا «نەسىھەتنى ئاما» نى ئوقۇپ ئاڭلاتماقچىمىز، قۇلاق سېلىپ ئاڭلىڭىزلار!..

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

(رەھىمدىل، شەپقەتلىك ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن)

ئىسلامىيەت ئالىمىنىڭ دانىشمەنلىرى ۋە دىيانەت دۇنياسىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىگە روشەن ۋە ھەۋەيدا (ئوچۇق) بولسۇنكى، ھازىر ۋە كەلگۈسىنىڭ بەخت - سائادىتى ۋە شاراپەتلىرى ئىمان (نىيەت) ۋە ياخشى ئەمەل (ياخشى ئىش) لەرنى قىلىش بىلەن ھاسىل بولۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس قانۇنى بولغان قۇرئانى كەرىمنىڭ بىر قانچە يېرىدە ئىمانىنى (نىيەتنى) ياخشى ئەمەل (ئىش) بىلەن كۆرسىتىش ھەققىدە، يەنى دىلدا ياد ئەتكەننى ئەمەلدە بەجا كەلتۈرۈش توغرىسىدا ئالاھىدە ئايەتلەر كەلتۈرگەن.

ھەرقانداق بىر ئىش ياخشى نىيەت بىلەن بولمىسا، ئۇ قىلچە پايدا بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى يامان ئاقىۋەتكە گىرىپتار قىلىدۇ. ئىمان (نىيەت) قانچە ياخشى بولغان بىلەن، ئۇ پايدىلىق ئەمەل (ئىش) بىلەن بىرلەشتۈرۈلمىسە، كامالەتكە يەتمەيدۇ. بۇ سىرلاردىن مۆتىۋەر - پېشقەدەملىرىمىز ۋە ئىلگىرىكى ئۆلىمالىرىمىز خەۋەردار بولۇپ، پۈتۈن غەيرەت - شىجائىتىنى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا، ئۇنى باشقىلارغا بىلدۈرۈپ ھەقىقەتنى تونۇشتۇرۇشقا سەرپ قىلىشتى. ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن غەيرەت - شىجائەتلىرى سايىسىدە ھەقىقەت نۇرى تامام

ئالەمگە ئاشكارا بولدى، ئىتتىپاقلىق، ئىلىم ـ مەرىپەت، ئىنساپ ۋە ئادالەت ئۆز قۇدرىتىنى نامايان قىلدى. جەبىر ـ زۇلۇم، ئىختىلاپ، ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ئىنامسىزلىك (جاھالەت)لەر زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. ھەقىقەتنىڭ ئابرويى ۋە ھەيۋىتىدىن ئۇنىڭغا خىلاپ ئىش قىلغۇچىلار ھەيرانلىق ۋە غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە قالدى. بۇ بولسا ياخشى نىيەت، ياخشى ئەمەللەرنىڭ نەتىجىسى ھەم خاسىيىتىدۇر. تۆۋەندە بايان قىلماقچى بولغان ياخشى نىيەت، ياخشى ئەمەللەر مۇنۇلار: ئىخلاسقا، پاكىزلىققا رىئايە قىلىش، ئىبادەت (ھەققە بويسۇنۇش)، ئىتتىپاقلىق، ئۇيۇشقاقلىق، نەسىھەت (ئەلگە مەرىپەت قىلماق)، دوستلۇق ئىنساپ ۋە ئادالەت، كېچىمىش، دىلنى خىيانەت ۋە ئاداۋەتتىن پاك قىلىش، سېخىيلىق، ئىسلاھ قىلىش روھى بولۇش، چىداملىق ۋە ئېغىر ـ بېسىق بولۇش، گۈزەل ئەخلاقنى پەزىلەتكە ئىگە بولۇش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش ۋە ياردەم بېرىش، ياخشى ئىشلارغا ئۈندىلىش، ئېھتىياتچان ۋە ئىشەنچلىك بولۇش، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە ياشلارغا ئۆگىتىش، ئىنسانىي مۇناسىۋەتنى بىلدۈرۈش، ياشلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، كۆيۈمچانلىق، سادىقەتلىك، كەڭ قوللۇق، ساخاۋەتلىك، ياخشىلىق، تەدبىرلىك، راستچىللىق، ھەر ئىشنى توغرا يوليورۇققا بىنائەن قىلىش، ياخشى يولغا مېڭىش، يامان يولدىن قايتىش قاتارلىقلار ئىسلامىيەتتە بۇيرۇلغان ياخشى ئەمەللەردۇر. ئۆتكەندە يۇقىرىدا ئېيتىلغان ياخشى ئەمەللەر بارلىق ئەھلى ئىسلامغا ئۆزلىشىپ، ھەممە كىشى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى قىلغان، ئىشلار بولسا، كىتابىنىڭ، پەيغەمبەرنىڭ ۋە مۇنەۋۋەر پېشقەدەملەرنىڭ كۆرسەتمىسى ھەم يوليورۇقى بويىچە بولغاندى. غەلىبە ۋە يېتەكچىلىكمۇ ئەھلى ئىسلامنىڭ مەخسۇس نېسىۋىسى بولۇپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت تەگدىكە، پەيغەمبەرگە

ۋە ئۇلارغا سادىق كىشىلەرگە» دېگەن ئايەتنىڭ ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق ئىش بولغانىدى.

قاچانكى، ئەھلى ئىسلامنىڭ ئەخلاقلىرى بۇزۇلدى، ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا نۇقسان يەتتى. ئىتتىپاقلىق يوقالدى، ھۇرۇنلۇق ۋە بىكارچىلىقلار، زۇلۇم ۋە خىيانەتچىلىكلەر مەيدانغا چىقتى. ئىلىم - مەرىپەت كېمەيدى، پۈتۈن ئەھلى ئىسلامنىڭ شۆھرىتى يوقىلىپ، خارۇزارلىققا يۈزلەندى.

پېشۋالىرىمىزنىڭ ئەخلاقى ۋە ئەسەرلىرى ئۇنتۇلۇپ، خۇراپاتلىق باش كۆتۈردى، ئىززەت - ئابرۇيلار قولدىن كەتتى. ئەجنەبىيلەر ۋەتىنىمىزگە قول ئۇزارتتى. «ھەرقانداق ئەل ئۆز ئابرۇيىنى ئۆزى يوقاتمىغۇچە ئاللا ئۇنى يوقاتمايدۇ.» دېگەن ئايەتنىڭ مەنىسى ئەمەلىيەتتە ئىسپاتلاندى. ئىنساپ بىلەن ياخشى مۇلاھىزە قىلساق، بۇنداق يامان ئاقىۋەتكە ئۆز قىلمىش ھەرىكەتلىرىمىز، ئۆز پېئىلى ئىتىبارىمىز سەۋەبچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۈگۈن بىر پەرىشانلىق ۋە خارۇزارلىققا، ئازاب - كۈلپەت، غەم - ئەندىشىگە گىرىپتار بولۇپ، پۇشايمان ۋە ھەسرەت - نادامەت چەكمەكتىمىز. ھازىر زىرائەت (دېھقانچىلىق)، سودا - سانائەت جەھەتتە، باشقا مىللەتلەردىن تۆۋەن تۇرماقتىمىز! كېلىڭ ئەي قېرىنداشلار! ئۇدۇنيا، بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلەر! بىز ئىلگىرىكى تارىخي تەرەققىياتنىڭ سەۋەبلىرىنى تەتقىق قىلايلى، ھازىرقى تۆۋەنلىكنىڭ ئۆزىمىزدىكى ئۈمىدسىزلىك، ھۇرۇنلۇق ۋە جۇرئەتسىزلىكتىن كېلىپ چىققانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، ناچار ئەخلاقتىن يانايلى، ھازىرقى تەنەززۇلدىن غەم - ئەندىشە قىلايلى! ئاتىلىرىمىزنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ، ئۇلارغا ئۈمىد باغلايلى! ئاتىلىرىمىزمۇ زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ، ياخشى ئەمەللەرنى خالايىققا ئەينەن يەت-

كۆزسۇن، ئۇلۇغ پېشۋالىرىمىزنىڭ تەلىماتلىرىنى مەجلىس ۋە سورۇنلاردا بايان قىلسۇن، خەلق ئاممىسىغا ياخشى - ياماننى چۈشەندۈرۈپ، ئەخلاقى، ئەقلىي تەربىيىلەر بەرسۇن، ئەسىرى (زامانىۋى) يېڭى يوللارنى كۆرسەتسۇن! شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز يېتىم - يېسىر، غېرىب - غۇرۋالارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئۆشرە - زاكات، سەدىقە - ئېھسان ۋە ماددىي ياردەملىرىنى ئاجرىتىپ، قولىدىكى ئىقتىسادنىڭ سەرپىياتىنى توغرا باشقۇرسۇن! خەلق ۋە مىللەتكە، شۇنداقلا ئەلگە خىزمەت قىلسۇن!

ئەر ۋە ئاياللارغا ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ پەرزلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنىڭغا دىققەت - ئېتىبارىمىزنى قوزغىشىمىز، خوتۇن - قىزلار ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپلەرنى ئېچىشىمىز لازىم، چۈنكى كىچىك باللار ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدىكى چاغدا. يامان ئىللەت ۋە بىلىمسىزلىككە گىرىپتار بولسا، كىچىكلىكىدە ئادەتلەنگەن ئۇ ئىشتىن قۇتۇلدۇرۇش ناھايىتى جاپالىقتۇر.

ئەگەر ئانىسى بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولسا، پەرزەنتىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيە قىلار. بۇنداق باللارنىڭ چوڭ بولغاندا، كامالەتكە يەتمىگىمۇ ئاسان بولىدۇ. ھەدىستىمۇ «ھەربىر بالا تۇغۇلۇشتا ئەيىبسىز، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسىگە باغلىق.» دېگەن مەزمۇن بار. ھەممىمىز ئۆزىمىزنى تونۇيلى، كەلگۈسى ئىستىقبالىنى ئويلايلى، بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، خەلقىمىزنى، مىللىتىمىزنى زاۋاللىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالايلى!

كۆپلىگەن يوقسۇل ۋە ئىگە - چاقىسىز باللار ئاش، نان ۋە تۇرمۇشنى دەپ، ئىلاجسىزلىقتىن دىن - ئەقىدىسىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىدىن بىخەۋەر، ئەجنەبىلەرنىڭ مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ، يامان ئاقىۋەتكە يولۇقماقتا. بىز

ئىنسانىلىق ۋە مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىزنى ئادا قىلىش ئۈچۈن غەيرەتكە كېلىپ ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدەيلى! بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىقنىڭ زامانىسى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىسىدۇر. جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرىدۇر. سۇسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر. باشقا مىللەتلەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدە ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا. سۇ ئاستىدا بولسا، خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۈزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئۇيقۇ بولسا، ئۆلۈمنىڭ نۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق بو- قىلىش ۋە ئۆلۈم بولىدۇر! ھېلىمۇ ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار. جانابىي ھەقنىڭ رەھمەت ۋە ئىنايەت خەزىنىسىنىڭ ئىشىكى دائىم ئوچۇقتۇر. دۇنيادا ئۈمىدسىزلىك بىلەن ياشاش توغرا ئەمەس. ئىنسان كىچىكلىكىدىن تارتىپ ئىلىم ئۆگىنىشى ۋە كەسىپ (ھۈنەر - سانائەت) بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەككى، ھەرقانداق ئىشنى ئۆزلۈكىدىن مەيدانغا چىقىرىشنى تەڭرى ئىبادەت قىلمىغاندۇر، يەنى، ھەربىر ئىش تىرىشچانلىق ۋە ئىجتىھات بىلەن بەرپا بولىدۇ. ھەممە ئىشقا تىرىشچانلىق ۋە پىداكارلىق كۆرسىتىش خۇدانىڭ بۇيرۇقىدۇر. «ئىنساننىڭ تىرىشچانلىقىغا لايىق نەتىجە باردۇر.» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا گۇۋاھ، ئىسپاتتۇر.

سالام ياخشى يولغا ماڭغان كىشىلەر!

ئىمزالار:

ھەرقاچان مەسئۇلدۇرمىز: كەمىنە قازى موللا ئىسلام داموللا ئەئلەم قازى ئىمزا قويدۇم.

كەمىنە قازى ئودۇلقاسىم قول قويدۇم.

موللا ئابدۇغوپۇر داموللا قول قويدۇم.

مەيدانىنى ھاياجان قاپلىدى. ماقالىنىڭ جانلىق تىل، سېھرىي مەزمۇن، قەلەم پاساھىتى تەتبىقلاشنىڭ مەنتىق ئۇيغۇنلۇقى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلەر ھەممە ئادەمنىڭ ۋىجدانىنى ئويغىتىپ، روھىنى ئۇرغۇتقانىدى، شۇڭا ئۇلار ئاخىردا يەنە قانداق سۆزلەرنىڭ بولۇشىغا تەقەززا بولۇپ، داموللامنىڭ ئاغزىغا تەلمۈرۈپ تۇرۇشاتتى. داموللام ئوقۇلغان ماقالىنىڭ قولىيازما كۆپىيىسىنى قاتلاپ، خەلپەتلەردىن بىرىگە بېرىپ، ئاندىن ئاخىرقى سۆزلەرنى قىلىشقا كىرىشتى:

— يۇقىرىدا ئوقۇپ ئاڭلىتىلغان «نەسىھەتى ئامما» ماقالىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە غايىسى بىزنىڭ ھازىرقى ئەڭ كەسكىن جىددىي پىكىرلىرىمىز ۋە مۇددىئا - مەقسەتلىرىمىزنىڭ جەمئىيسىدۇر — دېدى داموللا ئۇرغۇلۇق قىلىپ. ئۇنىڭ ئاۋازى تىترەپ چىقاتتى، يىغا تۇتقان ئادەملەردەك چىرايى ئۆمچىيىپ تەسىرلىك كۆرۈنەتتى، ساقال مويلىرى ئىچىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان نېپىز لەۋلىرى بىلىنەر - بىلىنمەس تىترەيتتى. ئۇ داۋام قىلدى، — بىز بۇ پىكىرلىرىمىزنى، مۇددىئا - مەقسەتلىرىمىزنى خەلق ئاممىسىغا، مىللىتىمىزگە ئاڭلىتىشىمىز، ئۇلارنىمۇ ۋاقىپلاندۇرۇشىمىز كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۈگۈن بۇ يەرگە جەم بولغان ھەربىر تالىپ - خەلپەتلىرىمىزگە، داموللا - ئىماملىرىمىزغا بۇ ماقالىنى خەلق ئاممىسىغا ئاڭلىتىش، تەشۋىق - تەرغىب قىلىشنى ۋەتەن يولىدا شەرەپلىك ۋەزىپە قىلىپ تاپشۇرماقچىمىز. بۇ ۋەزىپىنى ئىجرا قىلىشنى ئىمان ۋە ياخشى ئەمەللەر جۈملىسىدىن دەپ بىلگەيسىزلەر! ئاللا ھەممىمىزگە غەيرەت - شىجائەت، ھىممەت كەمەر ئاتا قىلسۇن... ئامىن!...

ئونىنچى باب

راۋاق ئۈستىدىكى سۆھبەت

سەن تاش سالمىغۇچە، خەقنىڭ
بالىلىرى قوۋم سالمايدۇ.
(خەلق سۆزى)

— جانابى جېك ئەپەندى، قادىلىپلا قالدىڭىزغۇ، گۈزەل مەنزىرىلەردىن ھۇزۇرلىنىۋاتقان بولسىڭىز كېرەك! — دېدى كونسۇل راۋاقنىڭ شىمالىي بۇرجىسىدا دۇربۇن سېلىپ شەھەر ئەتراپىدىكى مەنزىرىلەرنى كۆزىتىپ تاماشا قىلىۋاتقان جېك ئەپەندىگە يېقىنلاپ.

— بىر رومكا ۋىسكى ئىچكەنچىلىك! — كۆزىدىن دۇربۇننى چۈشۈرگەن ئاق سېرىق ئۆڭلۈك، ئېگىز بويلۇق، كۈچتۈڭگۈر قامەتلىك جېك ئەپەندى خۇش خۇي كۈلۈمسىرەپ جاۋاب قىلدى.

— ياخشى... قەشقەر دېگەن مانا مۇشۇنداق، ئولتۇراق ئۆيلەر بىلەن گۈلىستان باغلار گىرەلىشىپ كەتكەن ساپ ھا-

ۋالىق ھەم مەنزىرىلىك گۈزەل شەھەر، بۇ شەھەرگە يېڭى كەلگەن بولىسىڭىزمۇ، مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلۇق ھېس قىلغانلىقىڭىز مېنى تولىمۇ خۇشال قىلىدۇ، — دېدى كونسۇل ئۇنى قولتۇقلاپ راۋاقنىڭ شەرقىي تەرىپىگە باشلاپ كېلىۋېتىپ.

ئۇلار ھازىر قەشقەر چىنىباغ ئەنگلىز كونسۇلخانىسىدىكى راۋاق ئۈستىدە تۇراتتى. كونسۇل ئەپەندى يېڭىدىن خىزمەتكە كەلگەن جېك ئەپەندىنى بۈگۈن راۋاققا تەكلىپ قىلىپ، قەھۋە ئىچكەچ، شەھەر ئەتراپىدىكى مەنزىرىلەرنى تاماشا قىلدۇرۇۋاتاتتى.

سېنتەبىرنىڭ باشلىرى، كۈز مەنزىرىسى كامالەتكە يەتكەن، مېۋە - چېۋە مەي باغلاپ، راسا تۆكمە بولغان چاغ. ئەنگلىز كونسۇلخانىسى (ھازىرقى چىنىباغ مېھمانخانىسى)نىڭ شەرقىي شىمالى بۇرجىكىدىكى يارداڭلىقنىڭ دوقمۇشىغا سېلىنغان راۋاقتىن قارايدىغان بولسا، شەھەر ئەتراپىدىكى مەنزىرىلەر — شامالباغ، سەمەن، قورغان، نەزەرباغ، پارقىراپ ئېقىۋاتقان تۈمەن دەرياسى، ئېقىن ئىچىدىكى يېشىل شىۋاقلىقلار، ئېتىزلار، تۈگمەنلەر؛ شەرقىي جەنۇبىي تەرەپتە گەرچە سېپىل سوقمىسى توسۇپ تۇرسىمۇ، شەھەر ئىچىدىكى قىسمەن جايلار، جامە - مەسچىتلەر، مەشھۇر مەدرىسلەرنىڭ پەشتاقلىرى، كەسكەنيار، جانقورغان، بۇلاق بېشى مەھەللىلىرىدىكى خۇددى دارۋازىنىڭ تەختى پەرلىرىدەك ئاسمان پەلەكتە كۆرۈنىدىغان ئۆي - ئىمارەتلەر بىمالال كۆرۈنەتتى. جانابىي جېك ئەپەندى دۇربۇن بىلەن يىراقنى يېقىن قىلىپ مەنزىرە تاماشاسى قىلىۋاتقاندا، جانابىي كونسۇل سۆزلەپ قالدى. جېك ئەپەندى شۇ سەۋەبتىن جاۋابەن سۆزلەشكە مەجبۇر بولدى.

— گۈزەل مەنزىرىلەردىن ھۇزۇرلىنىش مېنىڭ ياخشى ئادەتلىرىمدىن بىرى، — دېدى ئۇ يېقىملىق جاۋاب بېرىپ.

— بۇ بەك ياخشى ئادەت، جانابىي جېك ئەپەندى! — كونسۇل تېخىمۇ ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن سۆزلەپ داۋام قىلدى، — بىرىتانىيىلىكلار گۈزەل مەنزىرىلەردىن ھۇزۇرلىنىشنى ئەزەلدىن ياخشى كۆرىدۇ. بۇ بىزدىكى تۇغما خۇسۇسىيەت بولسا كېرەك. شۇڭا دۇنيانىڭ قانداق يېرىدە گۈزەل مەنزىرىلىك جايلار بولسا، بىرىتانىيىلىكلەر شۇ خايغا يېتىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيە تەشكىللەپ، ھېچكىم تاپالمىغان مەنزىرىلىك گۈزەل جايلارنى تاپقان. ئاۋستىرالىيىنىڭ تېپىلىشى مېنىڭ سۆزلىرىمنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلىسە كېرەك!

— ئەلۋەتتە!

جېك ئەپەندى قىسقىلا سۆز بىلەن كونسۇلنىڭ سۆزلىرىگە قوشۇلغانلىقىنى ئىپادىلىدى.

— زېرەكلىكىڭىزگە مۆلچەردىن ئارتۇق مەمنۇنمەن، — دېدى كونسۇل تېخىمۇ تېتىكلىشىپ، — مەنزىرە — ماھىيەتلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى. ئۇنىڭ ئاستىدا نۇرغۇنلىغان قىممەتكە ئىگە بايلىقلار يوشۇرۇنغان، دەپ چۈشىنىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا، قەشقەرنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرىدىن تېخىمۇ كۆڭۈللۈك ھۇزۇر تاپالىشىڭىزغا شەكسىز ئىشەنسەم بولغۇدەك!

— ئىشىنىۋېرىڭ، — دېدى جېك قەتئىي ئاھاڭدا، — ئەگەر ماھىيەتنى مۇشۇ يۇرتنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىقى، دەپ ئورتاق چۈشىنىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا، ئاۋستىرالىيىگە بېرىپ يەرلەشكەن، كانادا، جەنۇبىي ئافرىقىدا ماكانلاشقان بىرىتانىيىلىكلەرنىڭ سۇباتىدىن ئۆزۈمنى كەم ھېسابلاشقا ھەق-

لىق ئەمەسمەن! — ئۇ سۆزى بىلەن تەڭ كۆكرىكىنى چىقىرىپ قەتئىيەتلىك بىلەن كونسۇلغا قاراپ قويدى. ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى ھەرىكەتلىرىدىن ئالىي قوماندانىدىن جەڭ ۋەزىيىتى تاپشۇرۇۋالغان ئوفىتسېرنىڭ ۋەدە بېرىۋاتقان چاغدىكى قەتئىي جاسارەتلىك تۇرقى چىقىپ تۇراتتى.

— رەھمەت! — دېدى كونسۇل كۈلۈمسىرىگەن قىياپەتتە ۋە سىنچى كۆزلىرى بىلەن جېك ئەپەندىگە قادىلىپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، — مەن ھىندىستاندا تۇرغان يىللىرىمدا پىلغا تولىمۇ قىزىقاتتىم، چۈنكى ئۇ، زور، ھەم كۈچلۈك، ھەم ئىشچان، ھەم بۇزغۇنچى، ھەم ئاداۋەتچى، ھەم ئۆزىنى قوغداشقا قەيسەر ھايۋان. سىزنىڭ چۈشەنچىڭىزمۇ شۇنداقتۇ، جېك ئەپەندى؟

— داۋام قىلىڭ، جانابىي كونسۇل. سۆزىڭىزگە قىزىقىۋاتىمەن! — دېدى جېك جاۋاب ئورنىدا ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— ھەربىر بىرىتانىيىلىك پىلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقانداق يېرىدە قەيسەرلىك بىلەن ئۆز بۇرچىنى ئورۇندىشى لازىم دېسەم، بۇنى ھەربىر بىرىتانىيىلىكنىڭ نورمال ئۆلچىمى دەپ تونۇسام، سىزنىڭچە قانداق بولار؟

— مۇھاكىمىڭىزدىن مەمنۇنمەن، جانابىي كونسۇل ئەپەندى! — دېدى جېك مەمنۇنىيەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ، — مېنى قەيسەر پىللار قاتارىغا قوشۇپ تىزىملاپ قويۇشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن. ئەگەر ۋاقتىڭىز يەتسە، گۈزەل قەشقەرنىڭ ماھىيەتلىرى توغرىسىدا ئازراق تونۇشتۇرۇپ قويسىڭىز تېخىمۇ مەمنۇن بولاتتىم.

— بۇ تەلەپنى كۈتۈپ تۇراتتىم — دېدى كونسۇل تا-

ماكىسىنى قاتتىق ئىككى شوراپ، ئاندىن بىردىنلا جانلىنىپ داۋام قىلدى، — قەشقەرنىڭ ماھىيەتلىرىدىن سۆزلىسەك، شەھەر كوچىلىرى توپىلىق بولسىمۇ، تەڭگە - تىللا جاراڭلاپ تۇرىدۇ. يىپەكلەر خۇددى ئالدىڭىزدىكى تۇمەن سۇيىدەك جىلۋىلىنىپ سوزۇلۇپ ئاقىدۇ. نەزەر دائىرىمىزنى يىراق مەنزىرىلەرگە قاراتساق، بۇ يەردە پېتى بۇزۇلمىغان يەر ئاستى بايلىقلىرى تولۇپ ياتىدۇ. يۇقىرىقىلارنى بۇ زېمىننىڭ ماھىيىتى دەپ تونۇساق، بىزنىڭ قىزىقىپ كۆڭۈل قويۇشىمىزغا ئەرزىمەسمۇ! — سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، كونسۇل قانداقتۇر بىر توغرىدا ئويلىنىپ جىم بولۇپ قالدى، شۇ ئارىلىقتا ئۇ، ئۆچۈپ قالاي دېگەن تاماكىسىنى قاتتىق شوراپ تۇتاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى، تاماكىنى ھەربىر شورىغاندا، ئۇنىڭ قوۋۇزلىرى خۇددى ئۇيۇپ تاشلىغاندەك ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى. خېلىدىن كېيىن، ئېغىز - بۇرۇنلىرىدىن چىققان ئىس ئارىلاش ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئەپسۇسكى، شۇنى چۈشىنىش لازىمكى، بۇ يەرگە بىرىتانىيىگە قارىغاندا، روسىيە بەك يېقىن!

— بۇ يېرى چۈشىنىشلىك! سىگارىڭىزدىن مەرھەمەت قىلامسىز، جانابىي كونسۇل!

— نېمە، روسىيىنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپلا خوماريڭىز تۇتتىما؟ — كونسۇل ئۇنىڭغا تاماكا ئۇزارتقاچ، چۆچۈگەن قىياپەتتە چېقىلدى ۋە كىنايە ئارىلاش سوغۇققىنا كۈلۈمسىرەپ قويدى.

— مەن ئەزەلدىن روسىيىنى مەنسىتكەن ئەمەسمەن! — دېدى جېك چىرايىغا قەتئىي ۋە مەغرۇر تۈس ئېلىپ، — بۇ ھەقتە جانابىي چېمبىرلىننىڭ روسىيىنى بۆشۈكىدە بوغۇپ تاش-

لايمىز، دېگەن سۆزى ئېسىمدە چىڭ ساقلانماقتا. بۇ سۆز قۇلىقىمدا خۇددى ھەبەش ھالقىسىدەك دائىم جىرىڭلاپ تۇرىدۇ.

— بۇ ستراتېگىيە مەسىلىسى! — دېدى كونسۇل پېشانىسىنى تۈرۈپ، ئۇنىڭ چوققىسىغىچە تۈكى چۈشۈپ غىلتاڭلىشىپ كەتكەن كەڭ پېشانىسى تۈرۈلگەندە، خۇددى كىر يۇيۇش ناختىسىدەك تال - تال قىر بولۇپ كۆرۈنەتتى، — بىلىۋاتىدىغانسىز، روسىيىدىكى قىزىل ھاكىمىيەتنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش توغرىسىدا جانابىي چېمبېرلىن ھەرقانچە كۈچەپ سۆزلىگەن بولسىمۇ، بۇ ھاكىمىيەت ئۇجۇقمىدى، بەلكى بارغانچە كۈچىيىپ كېڭەيمەكتە. قەشقەرىيىدە بىزگە قارىغاندا، ئۇنىڭ تەسىرى يەنىلا كۈچلۈك، ئۇ بىزگە كۈچلۈك رەقىب بولۇپ تۇرماقتا. بۇ رەقىب بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ، بەل تۇتۇشىدىغانلار جانابىي چېمبېرلىن بولماستىن، فرونتنىڭ بىرىنچى سېپىدە تۇرغان يەنىلا سىز بىلەن بىزغۇ! قىلىچۋازلىق قىلساقمۇ، چېلىشساقمۇ، بوكسيورغا چۈشسەكمۇ يەنە بىزغۇ! — كونسۇل سۆز ئاخىرىدا بېشىنى قانداقتۇر بىر مەنىدە چايقاپ بېسىلىپ قالدى.

— كارامىتى چاغلىق، كونسۇل ئەپەندى! مەن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا، قىلىچۋازلىقتا فرانسۇز كوماندىسىنى، بوكسيورلۇقتا نورۋېگىيە كوماندىسىنى يېڭىپ چېمپىيون بولغانمەن! — دېدى جېك ئانچە ئويلانماستىنلا.

كونسۇل قاتتىق كۈلدى. كۆزىدىن ياش چىققانغا قەدەر كۈلگەندىن كېيىن، ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىنى سۈرتۈپ، بۇرۇتلىرىنى چىمداشتۇرۇپ، ئاندىن سۆزگە كىرىشتى:

— بۇ گەپچە سىز ھەممىدىن خەۋەردار ئىكەنسىز! — دېدى

ئۇ كۆلكىسىنى مەسخىرە ئارىلاش داۋاملاشتۇرۇپ، — ئىككى ئىسپورتچى چېمپىيونلۇق تالاشقاندا، ئوچۇق مەيدانغا چۈشۈپ، شۇنچە كۆپ تاماشىبىنلار ئالدىدا كۈرەش قىلىدىغانلىقىنى ئەگەر خاتالاشمىسام، مەندىن ياخشىراق چۈشىنىدىكەنسىز، چۈنكى، سىز چېمپىيونلۇق تالىشىش كۈرەشلىرىگە بىۋاسىتە قاتناشقان - دە!

— شۇنداق، جانابىي كونسۇل! — دېدى جېك كۆزلىرىنى تەنتەكلەرچە ئوينىتىپ، — مەسىلەن، قىلىچۋازلىقنى ئالايلى، رەقىبىڭىز ئالدىدا سەل - پەل بوشاڭلىق قىلسىڭىز ياكى بىخۇد تۇرسىڭىز، سىزنى دەھشەتلىك ئاقىۋەتلەرگە چۈشۈرۈپ قويىدۇ، شۇنداققۇ!

— ئەمما بۇ يەردە بىز ئىسپورت قائىدىسى بويىچە ئەمەس، باشقىچە ئۇسۇلدا — تەڭداشسىز ئالىيجانابلىق بىلەن ئىش كۆرىمىز! — دېدى كونسۇل ئۇنىڭ «شۇنداققۇ» دېگەن سوئالىنى رەت قىلىپ، — شۇنىڭغا چۈشىنىڭكى، بۇ يەردە بىز ئاداۋىتىنى ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمگە سەزدۈرمەيدىغان ھىندى پىللىرىغا ئوخشاش، سەۋرچانلىق، ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن سالماق قەدەم تاشلاپ، ئەقىل - ئىدراكىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا ساقلاپ كەلگەن ئاجايىپ ماھارەتلىرىمىز ئارقىلىق رەقىبلىرىمىزنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىمىز، يالىڭاچ قىلىنىدىغان باشقا چارىلەرنىڭ ھەممىسى ئىدراكسىزلىق، تەنتەكلىك ھېسابلىنىدۇ. بىزگە بۇ يەردە كىشىلىك ھوقۇقى ئاساسىدىكى ئىجتىمائىي پائالىيەتچانلىقىمىز بىلەن تەشكىلاتچانلىقىمىز، ئادەمگەرچىلىك ئاساسىدىكى مەنپەئەتدارلىقىمىز ئۇنۇملۇك ياردەم كۆرسىتىدۇ، دېگەنلىرىمگە چۈشىنىۋاتىدىغانسىز، جېك ئەپەندى.

— چۈشىنىۋاتىمەن، كەچۈرۈڭ، كونسۇل ئەپەندى! — دېدى جېك ئۆز خاتاسىنى تونۇپ، ئەپۇ سوراپ.

— چۈشەنگەنلىكىڭىزگە رەھمەت، تاماكىدىن يەنە بىر تال چېكىڭ!

رەھمەت! — دېدى ئۇ تاماكا تۇتاشتۇرۇپ بولۇپ، ئاندىن ئىككى نەپەس شورىۋالغاندىن كېيىن سورىدى، — سىز ئېيتقان ئىجتىمائىي پائالىيەتچانلىقنى قانداق چۈشەنسەم بولىدۇ؟

— قەشقەردە بىزگە قارىغاندا، روسىيە تەرەپكە مايىل كىشىلەر كۆپ، — دېدى كونسۇل ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، — ئۇلارنى ئىككى تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچى تىپى، روسىيە بىلەن بولغان قوشنىدارچىلىق ۋە روسىيە بىلەن بولغان سودا-مۇئامىلىدە كۆرگەن پايدا-مەنپەئەتكە مايىل بولسا، ئىككىنچى تىپى، رۇس قىلىچىدىن قورقۇش، ئېھتىيات قىلىش تۈپەيلى، مايىللىق كۆرسىتىدۇ. ئەمما بىز كىشىلىك ھوقۇقى ئاساسىدىكى پائالىيەتلىرىمىز، ئادەمگەرچىلىك ئاساسىدىكى مەنپەئەت كۆرسىتىشىمىز ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىمىز، مەن ئېيتقان ئىجتىمائىي پائالىيەتنى مۇشۇ مەنىدە دېسەم چۈشىنىشلىك بولغاندۇ؟

— چۈشەندىم! — دېدى جېك ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، ئاندىن بىلىنەر-بىلىنمەس قىلىپ مىيىقىدا كۈلدى

— كۈلسىزغۇ، قايىل بولمىغان تەرەپلىرىڭىز بولسا، يەنە سۆزلەڭ! — دېدى كونسۇل سەل جىددىيلەشكەندەك قاراپ.

— پايدا-مەنپەئەت كۆرسىتىمىز، دېگەننى كۆپرەك

تىلغا ئېلىۋاتىسىز، بۇنىڭدا بىرىتانىيە زىيان تارتىدۇ، دېگەن ئۇقۇم چىقامدۇ؟ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچەم بىرئاز مۇجمەل، شۇڭا كۈلۈمسىرىگەن بولۇشۇم مۇمكىن، ئەپۇ قىلىڭ!

— سۆھبىتىمىزنىڭ كۆڭۈللۈك يېرى مانا ئەمدى چىقىۋاتىدۇ. سىز شۇنى چۈشىنىڭكى، مېنىڭ پايدا-مەنپەئەت كۆرسىتىش دېگىنىم، روسىيە ئىنقىلابچىسى لېنىننىڭ كۆرسەتكىنىدىن چەتلەپ كەتمەيدۇ. لېنىن نېمە دېگەن، بىلەمسىز؟

— مەن لېنىننى ئانچە ياخشى كۆرۈپ كەتمەيمەن، رادىئودا ئۇنىڭ سۆزى ئاڭلانسىلا دەرھال ئۆچۈرۈپ تاشلايتتىم!

— سىزنىڭ يېتەرسىزلىكىڭىز دەل مۇشۇ يەردە ئىكەن، — دېدى كونسۇل سەممىي كۈلۈپ، ئۇ خۇددى ئوقۇغۇچىسىنىڭ خاتالىقىنى تۈزىتىۋاتقان ئوقۇتقۇچىدەك كۆيۈمچانلىق بىلەن داۋام قىلدى، — مەن ئىمكانقەدەر يامان كۆرگەن ئادەمنىڭ سۆزىنى كۆپرەك ئاڭلاشقا تىرىشىمەن، چۈنكى ئۇنداق ئادەملەر تولا ھاللاردا ماڭا ئەقىل ئۆگىتىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتسام، لېنىن بىز ئىنگلىزلارنى «ئىككى پايدا بىر كەلگەندە، ئالدىغا ئۆتتۈۋالىدۇ.» دەپ كۈلگەن. بىز بۇنى ئەقىل ئورنىدا پايدىلاندۇق، شۇڭا ئىككى ھەسسە پايدا ئېلىشقا كۆز يەتكەندىلا، بىر ھەسسە زىيان تارتىشقا رازى بولىمىز، مەيلى ئەمەسمۇ، بۇنىڭ نېمە زىيىنى؟ مۇشۇنداق چۈشەنسىڭىز، سىزنىڭ يېتەرسىز تەرەپلىرىڭىز تولۇقلىنىپ قالىدۇ. شۇنداقمۇ، جانابىي جېك ئەپەندى؟ — دېدى ئۇ كۈلكە ئارىلاش يېقىنلىق قىلىپ.

— شۇنداق!

— رەھمەتسىزگە! — دېدى كونسۇل بىردىنلا جانلىنىپ، كېيىن بىردىنلا چىرايىغا كۆڭۈلسىزلىك تۈس ئېلىپ داۋام قىلدى، —

ئېسىمدە بار ۋاقىتتا يەنە شۇنى ئېيتىپ قويايكى، ھازىر قەشقەردە بىزگە ئەڭ كۆڭۈلسىزلىك كەلتۈرۈۋاتقان ئادەم ئابدۇقادىر داموللا. بۇ ئادەم ئىسلاھات، مەرىپەت شوئارى ئاستىدا خەلقنى بىزگە قارشى قويماقتا.... بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ قېلىڭ!

— كېچە ئارخىپتىن كۆرۈپ شۇنىڭغا ھەيران قالدىمكى، دىندار بۇ ئادەم نېمە ئۈچۈن بولشېۋىكلارغا قارشى ھەرىكەت قىلماستىن، بىزگە قارشى تۇرىدۇ؟ — دېدى جېك ھەيران بولغانلىقتىن، ئىككى قولىنى قۇلۇلە قېپىنى ئاچقاندەك ئىككى تەرەپكە قايرىپ تۇرۇپ.

— قاتتىققا چىشى ئۆتمەيدىغانلىقىنى بىلىدۇ.

— بىزنى يۇمشاق دەپ ھېسابلامدۇ؟

— ئېھتىمال...

— ئاۋازسىز تاپانچىلىرىمىزنىڭ بارلىقىنى ئۇ كىشى بىلمىسە كېرەك!

— قەيەردىكى گەپلەرنى قىلىۋاتىسىز-ھە! — دېدى كونسۇل قاقاقلاپ كۈلۈپ. ئۇنىڭ كۈلكىسىدە يۇقىرىقى سۆزنى خوپ كۆرمىگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— ئۇ بولمىسا، خەنجەر!....

— تاماق ۋاقتى بولۇپ قالدى، يۈرۈڭ! — دېدى كونسۇل راۋاقتىن چۈشۈپ كېتىشكە تەمشىلىپ. كۈن خېلىلا قايرىلىپ قالغانىدى.

بۇلار قايرىلىپ پەلەمپەي تەرەپكە ماڭدى. گويا يەنە بىرئاز سۆزلىشىشنى خالاپ قالغاندەك، پەلەمپەيگە ئاز قالغاندا، كونسۇل بىردىنلا توختىدى-دە، جېك ئەپەندىگە قاراپ

كۈلۈمسىرىدى. بۇنى چۈشەنگەن جىبك ئەپەندىمۇ «خۇش، مەرھەمەت» دېگەندەك قىلىپ قاراپ تۇردى. كونسۇل سۆز ئاچتى:

— سىزگە بىر ئىش توغرۇلۇق ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇشنى ئويلاۋاتىمەن، ئەگەر خالىسىڭىز، — دېدى ئۇ سوئال نەزەرى بىلەن جىبك ئەپەندىگە قاراپ.

— سۆزلەڭ، قۇلىقىم سىزدە! — دېدى جىبك سەممىي قىياپەتتە كۈلۈمسىرەپ.

— ئەگەر خالىسىڭىز، سىز ئۆزىڭىزنىڭ قەشقەردە ئىسلام دىنى مۇھىتىدا تۇرۇۋاتقانلىقىڭىزنى ھەرگىز ئېسىڭىزدىن چىقارماسلىقىڭىز كېرەك! — دېدى ئۇ ئاستا ئاۋازدا سالماق سۆزلەپ، جىبك قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى، كونسۇل داۋام قىلدى، — باشقا دىنلارغا ئوخشاش، قەشقەردىكى ئىسلام دىنى مۇرىتلىرىمۇ خۇدانى بىر دەپ ئېتىقاد قىلىدۇ، لېكىن ئېتىقادچىلار تۈرلۈك مەزھەپ، پىرقە - گۇرۇھلارغا ئايرىلىپ، ياراشتۇرۇپ كەتكىلى بولمايدىغان ئىختىلاپلار ئىچىدە ياشايدۇ. ھازىر بۇلارنى چوڭ ئىككى ئېقىمغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، ئۆز مۇرىتلىرىغا ئېتىقادتا قۇللۇق قىلىشنى، مەنىۋى جەھەتتە غەپلەت - جاھالەتنى، سىياسىي ھاياتتا ئۆز ھۆكۈمرانىغا شەرتسىز ئىتائەتنى، بۇ دۇنيادا ھەرقانچە جەبىر - جاپا، مۇشەققەت كۈنلەرنى كۆرۈشكە رازى بولۇپ، راھەت - پاراغەتنى ئۆلگەندىن كېيىن ئاخىرەتتە كۆرۈشنى ئەمرىمەرۇپ قىلىدۇ؛ يەنە بىرى، خەلقنى ئويغىتىپ، ھازىرقى زامان تەرەققىياتىغا باشلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئابدۇقادىر داموللا مانا شۇ كېيىنكى (جەدىتى) ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى. بۇ ئىككى

ئېقىم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھازىر بەك كەسكىن. مەن بۇ مەسىلىلەرنى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن سۆزلەپ تۇرۇشۇمدىكى مەقسەت، ھەربىر بېرىتانىيىلىك زىددىيەتلەر ئىچىدە قايمۇقۇپ، ھالدىن كەتكەن ئەللەردىن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك، دېمەكچىمەن!

جېك ئەپەندى گويا جان كۆيەر دادىسىنىڭ نەسىھىتىنى ئاڭلاۋاتقان بالىدەك بېشىنى بىلىنەر - بىلىنمەس لىڭشىتىپ، سۆزگە سەمىمىي قۇلاق سالاتتى. بۇ ئۇنىڭ چۈشىنىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى، بۇنىڭدىن مەمنۇن بولغان كونسۇل قىزشىپ داۋام قىلدى:

— ھىندىستان چوڭ ھەم ئۇلۇغ مەملىكەت. بۇ قانداق قىلىپ بېرىتانىيىنىڭ قولىغا قاراشلىق بولۇپ بولغان، ئەگەر بېرىتانىيىلىك شۇ ئەلدىكى مىللىي نىزا، دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ، مەزھەپلەر ئىچىدىكى زىددىيەتلەر ۋە شۇ ئەلدىكى خۇراپاتلىق، جاھالەت - غەپلەتلەردىن پايدىلىنىشقا ماھىر بولمىغان بولسا، شۇ قەدەر چوڭ مەملىكەتنى بىرقانچە يۈز يىلدىن بېرى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرالمىغان بولاتتى. ئاۋازسىز تاپانچا ياكى خەنجەرگە تايانغان بولسا، بۇ مەقسەتكە يېتىش تېخىمۇ مۇمكىن بولمايتتى. ئويلاپ كۆرۈڭ، شۇنداق ئەمەسمۇ!؟

— چۈشىنىشلىك، — دېدى جېك كەسكىن جاۋاب قىلىپ.

— چۈشەنگىنىڭىزگە رەھمەت، يۈرۈڭ تاماققا چۈشەيلى! — كونسۇل مەمنۇن ھالدا جېك ئەپەندىنى باشلاپ ماڭدى. ئۇلار پەلەمپەيدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقاندا، كونسۇلنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى ئوچۇق ئاڭلاناتتى:

— بىر - بىرىنىڭ كۆزىنى ئويۇشۇپ، پۇت - قوللىرىنى كېسىشىپ، پۈتمەس - تۈگىمەس ئاداۋەت، ئارازلىقلار ئىچىدە كېتىۋاتقان بۇ شەھەردە، بىزنىڭ تاپانچا ئېتىپ ئوق زايە قىلىشىمىز ياكى خەنجەر ئېتىپ تۇرۇشىمىز قىلچە ھاجەتسىز. شۇنى چۈشىنىپ قويۇڭكى، جانابىي جېك ئەپەندى، بۇلار ئۆزىنى ئۆزى بوغۇزلىشىدۇ، بىر - بىرىگە ئۆزلىرى خەنجەر - پىچاق سېلىشىدۇ. بىز بىر چەتتە تۇرۇپ، قەدىمكى رىم تىياتىرخانىسىدا تىراگېدىيە كۆرگەندەك تاماشا كۆرسەكلا بولىدۇ!

شۇنىڭدىن كېيىنكى سۆزلەر قاتتىق كۈلكە ساداسى ئىچىدە ئاڭلانماي قالدى. ئۇلار قۇم ساناپ، يەنە نېمىلەر دېيىشتىكىن!

شەھەردىن يانغان ياش بىر دېھقان ئېشەكلىك سەمەن يولىدا كېتىۋېتىپ ناخشا توۋلىماقتا:

شامال چىقسا لىڭشىيدۇ،
سەمەن يولىدا تېرەك.

دەرۋەقە، ناخشىدا كۈيلەنگەندەك، سەمەن يولىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئاسمان بويلاپ ئۆچ تارتقان سۆۋادان تېرەكلەر باھار شاملىدا نازغىن لىڭشىپ، ئۇسسۇلچى قىزلاردەك ئەۋرىشىم بويلىرىنى ئەگمەكتە ئىدى.

شەھەردىن لەڭگەرگە، لەڭگەردىن سىمخانىغا كەتكىلى بولىدىغان بۇ سەمەن يولى شۇ يىللاردىلا بىردىنبىر ياسالغان تاشيول بولۇپ، بىرقەدەر كەڭ ۋە ئازادە ئىدى. يولنىڭ ئىككى ياقىسىغا تاكى توغراقلىق مازارغا بارغۇچىلىك قاتار تېرەك قويۇلغانىدى. ئادەتتە بۇ يولغا بەلگىلىك ۋاقىتتا سۇ سېپىلىپ

تۇراتتى، شۇڭا، بۇ يول چاڭ ـ توزاندىن خالىي، ھاۋاسى بىر قەدەر ساپ بولۇپ، ئەتىگەن ـ كەچلىكلەردە كىشىنىڭ زوقىنى قوزغاپ، ھاۋالىنىپ سەيلە قىلىش ھەۋىسىنى كەلتۈرەتتى.

كەچ پېشىن ۋاقتى، كۈن قايرىلغان چاغ. بۇلۇتسىز ئاسماندا ئوتتەك قىزىق يېنىپ تۇرغان قۇياش بوستان تېرەكلەرنىڭ تارغاقتەك قېلىن ئاراچىلىرىدىن تىلىم ـ تىلىم نۇر تۆكۈپ، يولنىڭ يۈزىنى قولان تېرىسىدەك ئالتاغىل قىلىپ، ئاجايىپ چىرايلىق كۆركەملەشتۈرەتتى. يولدا ئىككى كىشى پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى، تەقى ـ تۇرقى، قوللىرىدىكى زاكون تاياقلىرىنى ئوينىتىپ مېڭىشلىرى چەت ئەللىك كىشىلەر ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇراتتى.

داخۇڭگەيلىك قىلىپ، كوچا كېزىۋاتقان شەھەر بىكارچىلىرىدەك لاغايلاپ، ئالدىرىماي كېتىۋاتقان بۇ چەت ئەللىك سەيلىچىلەر يول ئۈستىدە ئۇچرىغان ھەممە نەرسىگە قىزىقىپ قارايتتى. ئېشەك ھاڭرىسىمۇ، توخۇ چىللىسىمۇ، ئىتلار قاۋاشسىمۇ قىزىقىپ قاراپ كۈلۈشەتتى. ئېشەكلىك كېتىۋاتقان ئاپئاق ساقال بوۋايلارغا، پىيادە كېتىۋاتقان مومايلارغا، قېتىق سېتىپ يانغان چوكانلارغا، غەزەل توۋلاپ كېتىۋاتقان قىغچى دېھقانلارغا، بىكار بولغان شاپتۇل سېۋەتلىرىنى مۈرىسىگە ئارتىپ كېتىۋاتقان بالىلارغا ... ئىشقىلىپ، ئۇچراشقان ھەممىگە قىزىقىپ قارايتتى. بۇلار قەيەرگە كېتىۋاتىدىغاندۇ!

ئۇلار يۇقىرىلاپ مېڭىپ ئۆزگىچە ئاقىرىپ تۇرغان بىنانىڭ ئالدىغا بارغاندا توختاشتى. سەمەننىڭ ئەڭ كۆركەم يېرىگە چۈشكەن بۇ ئەلچىخانا كۆلەم جەھەتتە، چوڭ ھەم ئازادە بولۇپ، ھەيۋەتلىك، كۆركەم ئىدى. ئومۇمىي كۆرۈنۈشىدىن پۈتۈنلەي مەن-

زىرىلىك باغ دېيىشكە بولاتتى. دەرۋازىدىن كىرىپ ئوڭ قول تەرەپتە ــ بوستان تېرەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈستى يېشىل قاڭالتىر بىلەن قاپلانغان رۇس پاسونىدىكى ئۆيلەر كۆز چاقاتتى. ئوتتۇرىدىكى ئارا - ئارىسىغا يول قويۇلغان قويۇق تېرەكلىك باغ كۆڭۈللۈك كۆرۈنەتتى. تېرەكلىك باغنىڭ يان - ياقىسىغا مۇۋاپىق ئورنىتىلغان ئورۇندۇقلار ھەرقانداق كىشىنىڭ بىر پەس سەگدەپ ئولتۇرۇۋېلىش ئارزۇسىنى كەلتۈرەتتى. سول قول تەرەپتىكى ۋالىبول مەيدانىمۇ ئازادە ئىدى.

جانابىي جېك باشچىلىقىدىكى ئىككى كىشىلىك سەيلىچى باغ مەنزىرىسىگە قىزىقىپ قالغانىدى. ئۇلار دەرۋازىغا كەلگەندە، ياندىكى كىچىك ئۆيدىن قاراۋۇل چىقتى. سەيلىچىلەردىن بىرى ئىشىك باقار بىلەن سۆزلىشىۋاتقاندا، جېك ئەپەندى ۋالىبول مەيدانىغا بىرىۋالدى. ئۇ قانداقتۇر بىر ئاھاڭغا ئىسقىرتىپ، گويا ۋالىبول سېتكىسىنى بۈگۈن تۇنجى قېتىم ئۇچرىتىۋاتقاندەك، سىنچىلاپ قاراپ ئايلىناتتى.

ئىشىك باقار ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەپ ۋالىبول مەيدانىغا كېلىۋاتقاندا، جانابىي جېك لاغايلاپ تېرەكلىك باغ تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تولىمۇ ئەركىن ۋە بىمالال كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىدىن مەنسىتمەسلىك ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى.

ئۆز - ئۆزىگە خوجا بىر مۇستەقىل دۆلەتنىڭ ئەلچىخانا ھويلىسىغا ئالدىن سۆزلەشمەي ياكى رۇخسەت ئالماي كىرىپ، ئۆزى بىلگەنچە كېزىپ يۈرۈش شۇ دۆلەتنى كۆزگە ئىلمىغانلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلغانلىق ھېسابلىناتتى. ئىشىك باقار

ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ قاتتىق توستى. جانابىي جېك چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى، لېكىن ئۇنىڭ غۇرۇرى بار ئىدى.

ئۇ چېكىنىپ دەرۋازا ئالدىغا كەلگەندە، ئارقىسىدىن سوڭدىشىپ كېلىۋاتقان ئىشىك باقار رۇس گويا ئۇنى قوغلاۋاتقاندەك سۈرلۈك كۆرۈندى. ئۇنىڭ خوجايىنلىق سۈرلۈك قىياپىتى جانابىي جېكنىڭ غۇرۇرىغا تەگدى. ئۇ بوكسيورلۇقتا چېمپىيون بولغان ئەمەسمىدى! ئوقۇۋاتقان چېغىدا چېمپىيون بولغان جاناب بۈگۈن قوغلاندى بولۇپ قالغىنى نېمىسى! نومۇس قىلغۇدەك بىر ئىش ئەمەسمۇ! ئۇ تۈرلۈك خىياللار ئىچىدە دەرۋازا ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالدى - دە، بىردىنلا ئارقىغا بۇرۇلۇپ، ئىشىك باقارنىڭ يالغۇز كېلىۋاتقانلىقىدىن، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تۇيۇقسىز تۇرغانلىقىدىن پايدىلىنىپ بىر مۇشت سالدى. ئىشىك باقارنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى، خېلىدىن كېيىن كۆزى ئېچىلغاندا جانابىي جېكنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى.

ئۇ قېچىپ كەتكەندى!

ئون بىرىنچى باب

چىدىماسنىڭ ئۆيى پايلىماسنىڭ يېنىدا

كېچىچە... قايسى كوچا، قايسى مەيدانلارغا بېرىپ تاماشا قىلىش، قايسى ساماۋارخانىدا كىملەر بىلەن ئۇچرىشىپ، چاي ئىچىپ ئۈلپەتلىشىش، قايسى باغ، قايسى مېھمانخانىدا مەشرەپ ئويناپ، ناخشىچى سەتەڭلارنىڭ يېقىملىق خۇش ئاۋازىنى ئاڭلاپ كۆڭۈل ئېچىش، ئۇسسۇلچى جومباقلارنىڭ مەجنۇن تالدەك ئەۋرىشىم نازغىنىشلىرى، شوخ ئويناق كۆزلىرىدىن لەززەت ئېلىپ ھۇزۇرلىنىش، پىنەك چېكىش ياكى ناۋات چاي بىلەن مەجۇن كاپ ئېتىپ كەيىپ سۈرۈش، يەنە قانداق لەززەتبەخش قىلىدىغان تاماشىلاردا بولۇشتەك شېرىن خىياللار قوينىدا پىلان تۈزۈپ، تەستە تاڭ ئاتقۇزغان بەدرەك مەخسۇم كوچىغا چىقىش بىلەنلا ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۇچۇپ كەتتى.

ئۆيىدىكى خىيال بازارغا توغرا كەلمەپتۇ، دېگەنىدەك بۈگۈنكى بازار كەيپىياتى مەخسۇمغا باشقىچە

كۆرۈندى، كەكىلىكتەك يۇرغىلاپ ھېيتكاغا چىقتى، سوكۇلداپ ئوردا ئالدى، قۇمدەرۋازا تەرەپلەرنى ئايلاندى. ھەممىلا يەردە ئوخشاش ئەھۋال. قەيەرگىلا بارسا ئادەملەر توپ - توپ غۇجمەكلىشىۋالغان، ھەممىلا يەردە تەشۋىقاتچى خەلپەت، تالىپلار يېڭى گېزىت (مەجمۇئە) «نەسىھەتى ئامما»نى جاراڭلىق ئوقۇپ، جانلىق سۆزلەپ، كەڭ ئاممىغا ئاڭلىتىۋاتقان، قايسىلا توپقا قارىسا، ئانارنىڭ دانىسىدەك سانجاق تۇرۇشقان ئامما پۈتۈن زېھنى بىلەن روھنى ئۇرغۇتىدىغان شېرىن كالامغا قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتقان، بەزىلەر تېخى كۆز يېشى قىلىپ يىغلاۋاتقان!...

جۇشقۇن روھلۇق بۇ يېڭى كەيپىياتنى كۆرۈپ چىدىغۇچلىكى قالمىغان بەدرەك مەخسۇمنىڭ ئوغىسى قايناپ، ئۆتى تاشتى. نېمىدېگەن قاملاشمىغان ئىش بۇ؟! ھەپتىدە بىر كېلىدىغان بازارنى ئويناتقىلى قويماي، خەلقنى بىر يەرگە توپلىۋېلىپ نېمە قىلغىنى!... دېگەندەك ئاچچىق خىياللاردا نارازى بولۇپ زەھەر يۇتتى.

سەۋر قاچىسى تولدى، چىداپ تۇرغۇدەك ھال قالمىدى، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمىگەن مەخسۇم ئاتايىن سەپنى بۇزۇپ كىرىپ، سۆزلىنىۋاتقان ۋەز - نەسىھەتكە ئەل قاتارى قۇلاق سېلىپ... نېمە گەپ ئىكىن دەپتۇمەن، يەنە شۇ جەدىتى سۆزلەر ئىكەنغۇ، مۇنداق سۆزنى ئاڭلىغاندىن، بازار ئوينىغان مىڭ ياخشى، يۇرۇڭلار كېتەيلى، بازارچۆكىلەيمىز! دەپ چاڭ چىقىرىپ، كەيپىياتقا سوغۇق سۇ سېپىپ كۆردى، سەپنى بۇزۇپ قايتىپ چىققانمۇ بولدى، ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالىدىغان ۋە ئەگىشىدىغان بىرمۇ كىشى چىقمىدى. ئامما قىمىر قىلماستىن مىختەك قادىلىپ،

شىرىن كالامغا قۇلاق سالاتتى. بۇ خۇددى ئىستلارقاۋاپ قىلىۋېرىدۇ، كارۋان يولىغا كېتىۋېرىدۇ، دېگەننىڭ نەق ئۆزى ئىدى. زەھەر يۇتۇۋالغان لالمىدەك، ئەلىمنى ياكى ئىچىگە يۇتۇۋالالماي، ياكى سىرتىغا چىقىرىۋېتەلمەي ئازاب چەككەن مەخسۇم كۆز كۆرمەيدىغان، قۇلاق ئاڭلىمايدىغان خىلۋەت جايغا بېرىپ، بىر پىيالە چاي ئىچكەچ ئارام تېپىش خىيالىغا كەلدى - دە، چايخانىغا قاراپ يول ئالدى.

چايخانىدا ئادەم جىق ئىدى. مەخسۇمغا ئوتتۇرىدىكى سورۇننىڭ بۇرجىكىدىن ئاران دېگەندە بىر كىشىلىك ئورۇن تەگدى.

— «نەسىھەتى ئاما»نى ئابدۇقادىر داموللام ئۆز قولى بىلەن يېزىپتىكەن - ھە!

تېخى ئولتۇرا - ئولتۇرمايلا ئاڭلانغان بۇ سۆزدىن پۈتۈن بەدىنى توك سوققاندەك تىترەپ كەتكەن بەدرەك مەخسۇم زەردە بىلەن سۆز قىلغۇچىغا ھومىيىپ قارىۋېتىپ، ئاندىن ئاستا ئولتۇردى.

سۆزلىگۈچى ئېگىز بويلۇق، ئوراكۆز، قويۇق قاشلىق دېھقان سوپەت بىر ئادەم ئىدى. ئۇ سالاپەتلىك ئولتۇرۇپ، ئەتراپىدىكى چايخورلارغا يۇقىرى ئاۋازدا قىزغىن سۆزلەۋاتاتتى:

— نېمە دېگەن شىرىن كالام - ھە! ھەممىسى لىللا گەپ، ئادەمنىڭ ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇسى كېلىدىغان ھەق سۆزلەر ئىكەن. ئەتىگەندىن تۆت - بەش قېتىم ئاڭلاپتۇمەن، چاي ئىچىۋېلىپ چىقىپ يەنە بىر - ئىككى ئاڭلىسام...

— مەنمۇ تۆت - بەش قېتىم ئاڭلىدىم، سىز ئېيتقاندەك راست شۇنداق ئىكەن. ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇسى كېلىدىكەن! —

يۇمىلاق يۈزلۈك، چار ساقال بىر كىشى قوشۇمچە قىلغاچ ھېلىقى سالاپەتلىك كىشىگە چاي تۇتۇپ داۋام قىلدى، — نەسىھەتى ئاممىغا يېزىلغان «ھەرقانداق ئەل ئۆز ئابرويىنى ئۆزى يوقاتمىغۇچە ئاللا ئۇنى يوقاتمايدۇ.» دېگەن ھەدىس ماڭا ھەممىدىن بەك تەسىر قىلدى، — دېدى ئۇ چىرايىغا قاتتىق تەسىرلەنگەن تۈس ئېلىپ، — ھەدىسكە قارىغاندا، ياخشى-يامان كۈنلەرگە قېلىش ئۆزىمىزدىن بولىدىكەن. نەچچە ۋاقىتتىن قاملاشمىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى خۇدايىمدىن كۆرۈپ، قېيداپ يۈرۈپتىكەنمىز، بۇنداق قىلىشىمىز دۇرۇس بولماپتىكەن، جۇما، بەختلىك بولساقمۇ، بەختسىز بولساقمۇ، ھەممىسى ئۆز پەيلىمىزدىن بولىدىكەن، مانا ئەمدى چۈشەندۇق!

— ئىلگىرىكى ئۆلىمالىرىمىز مۇنداق ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بەرمەيتتى. ھەممە ئىش خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن بولىدۇ. خۇدانىڭ ئىرادىسىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ، دەپ، شۈكرى-قانائەت قىلىشقا دەۋەت قىلاتتى، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى چايخورلاردىن بىرى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر نەپرەتلىك ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى، بۇ نەپرەت ئاللانىڭ سۆزلىرىنى توغرا چۈشەندۈرمىگەن ئۆلىمالارغا قارىتىلغانىدى، ئەلۋەتتە! كېيىن ئۇ، چىرايىغا بىردىنلا يىللىق تۈس ئېلىپ داۋام قىلدى، — مانا بۇ ئابدۇقادىر داموللام ھەقىقەتنى چۈشەندۈرىدىكەن. مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندە، ھەممە ئادەم ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى تونۇپ، ئۆز بېشىنى ئۆزى ئوڭشىۋالامدۇ!

— داموللام خەلقنى خۇش قىلىدىغان نۇرغۇن ئىش قىلىۋەتتى، — دەپ سۆزگە ئارىلاشتى ئۇيانقى سورۇندا ئولتۇرغان چوڭ ياشلىق بىر كىشى، — ھازىر مەدرىستە ئوقۇۋاتقان

تالىپلارنى بەش - ئالتە يىلدىلا موللا قىلىپ يېتىشتۈرىدىغان ئوبدان يول تاپتى. بۇنى ئاڭلىغان خەلق بالىلىرىمىزنى داموللامغا ئاپىرىپ ئوقۇتىمىز، دەپ خۇشال.

— ئىلگىرى ئون يىلدىمۇ موللا بولالمايتتى، شۇنداقمۇ؟ ئىلگىرى دېگەن سەككىز - ئون يىلغىچە ئاخۇنۇمنىڭ ئىتىنى يېتىلەپ، كەشىنى كۆتۈرەتتى. 15 يىلدىمۇ موللا بولالماي ھېرىپ، ئاخىر يېرىم يولدا توختاپ قالاتتى.

قۇلىقىغا مۇشت بىلەن ئۇرغاندەك ئاڭلىنىۋاتقان بۇ سۆزلەر بەدرەك مەخسۇمنىڭ ھېچ ھالىنى قويمىدى. ساماۋارخانىدا، چاينى ئۇ ئىچتىمۇ ياكى چاي ئۇنى ئىچتىمۇ، ئىشقىلىپ، ئىنتايىن كۆڭۈلسىز ئولتۇردى. قارشى چىقىشقا تېخى بولمايتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ساماۋارخانىدا قانداقتۇر قارشى تۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر خىل يېڭى كەيپىيات ھۆكۈم سۈرگەندەك قىلاتتى. بۇ كەيپىياتقا كىمدە - كىم قارشى چىقسا، مەغلۇپ بولۇپ، ئەبجەقى چىقىپ كېتىشى چوقۇم ئىدى، شۇڭا ئۇ، قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

دەرۋەقە، شۇ كۈنلەردە قەشقەر بويىچە قەيەرگىلا بارسا، كىمنىڭلا ئاغزىغا قارىسا ئىلىم - مەرىپەت، ئىسلاھات، تەرەققىيات توغرىسىدىكى سۆز - ھەرىكەتلەر، مەدرىسىلەردىكى ئىسلاھات ۋە ئوقۇش قىزغىنلىقى، يېتىملەر تەربىيەتخانىسىدىكى سۆز - سۆھبەتلەر ئەۋج ئېلىپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مەرىپەت - ئويغىنىش دەۋرىمەدھىيىلىنىدىغان يېڭى كەيپىيات شەكىللەنگەنىدى. كەڭ جامائەتنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ، يېڭى روھ بېغىشلىغان بۇ كەيپىيات ھوشىدىن كەتكەن ئادەمنى سۇ چېچىپ ھوشىغا كەلتۈرگەنگە ئوخشاش، ھەممىنىڭ ئۇيقۇس-

نى ئېچىپ، سەگەكلەشتۈرگەندى. تارىختىن بېرى، بوۋايى قەمبەرنىڭ ساداقىتى، ھاتەمنىڭ ساخاۋىتى، غەۋسۇل ئەزەمنىڭ كارامىتى، دېگەندەك مەجھۇل مۆجىزىلەر تۇغرىسىدا بەس - مۇنازىرە قىلىشىپ. مەنىۋى جەھەتتە ئۆزىنى - ئۆزى چۈشكۈنلەشتۈرۈپ كەلگەن ئامما بىردىنلا بۇرۇلۇش ياساپ، كۆز ئالدىدىكى ئۆز ئادەملىرى كۆرسىتىۋاتقان ساداقەت، ساخاۋەت، غەيرەت - جاسارەتلەرگە نەزەر سالىدىغان ۋە بۇ ھەقتە كەڭ - كۇشادە غۇلغۇلا قىلىپ، بەس - مۇنازىرە قىلىشىدىغان يېڭى روھ، يېڭى كەيپىياتقا ئىگە بولغانىدى. مۇنداق قۇدرەتلىك ئومۇمىي كەيپىيات ئىچىدە سۇغا چۈشكەن چاشقاندەك بولۇپ قالغان بەدرەك مەخسۇم قانداقمۇ قارشى چىقالىسۇن!؟ ئەڭ ياخشىسى، بۇ يەردىن يۇلقۇنۇپ چىقىپ كېتىش كېرەك.

— مېھمان، چاي پۇلىنى تاشلاپ كېتەلا! — چايخانا ئىگىسىنىڭ يۇمشاق، ئەمما جانغا پاتىدىغان كىنايىلىك ئاۋازى چاي پۇلى تۆلەشنى ئۇنتۇپ، دۇكان ئالدىغا چىقىپ قالغان مەخسۇمنى تىزگىنلەپ تارتقاندەك توختاتتى. ئۇ گويا يەر بىلەن يەكسان بولغاندەك ئىزا چەكتى. مۇنداق ئوسال ئەھۋالدا غىلىڭ قىلالمىغان مەخسۇم تەسلىكتە ھوشىنى تېپىپ، چاي پۇلىنى تۆلىۋەتتى - دە، گەپ قىلماستىن كېتىپ قالدى. ئۇ قەيەرگە بېرىپ، قەيەردە تۇرۇشنى بىلمەستىن، خۇدىنى يوقاتقان ھالدا ئاستا كېتىۋاتاتتى، ئارقا تەرەپتىن تونۇش بىر ئاۋاز ئاڭلاندى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم... ھارمىغايلا!...

بۇرۇلۇپ ئارقىغا قارىغان مەخسۇم ئۆزىگە قاراپ كۈلۈپ كېلىۋاتقان غىلدىرەك داموللىنى كۆردى. ئۇ خۇددى كۈنگە

قاراپ ئەسنىگەن قېچىردەك، سارغىيىپ كەتكەن چىشلىرىنى تولۇق كۆرسىتىپ ھىجايغان پېتى يېقىنلاپ ئەھۋال سوراشقا باشلىدى:

— قەيەرگە بېرىپ، قەيەردىن كېلىۋاتىلا، تاماشا قىزىغاندۇ! سىلى بوشكەلمەيدىغان ئادەم، جۇما، بازار ئويناپ كەللىمۇ؟

— ھا!··· — دېدى مەخسۇم زەردە بىلەن قىسقىلا جاۋاب بېرىپ، چۈنكى، غىلدىرەك داموللىنىڭ سۆزلىرى خۇددى تۇيۇقسىز تۇرغاندا، ئاچ بېقىنىغا قاتتىق تەگكەن مۇشتتىنمۇ قاتتىق تەگكەنىدى.

— نېمە بولدىلا، يىڭنە يۇتتۇۋالغاندەك مىجەزلىرى بۇزۇققۇ! — دېدى غىلدىرەك داموللا ئۇنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن رەنجىگەن قىياپەتتە.

— بۇيانقى دەردنى كۆتۈرەلمەيۋاتقاندا، سىلى قالغانمۇ ئەمدى! — قېيىدىغان مەخسۇم غىلدىرەك داموللىنىڭ قولىنى سىلكىۋېتىپ، كېتىشكە تەمشەلدى.

— توختىسىلا، زادى نېمە بولدى؟ — شىلىمدەك چاپلاشقاق غىلدىرەك داموللا ئۇنىڭ قولىنى قويۇۋەتمەستىن، سىلكىپ تارتىپ سۆزلەيتتى، — سىلىنىڭزە··· كىچىك بالىدەك مىجەزلىرى بار، جۇما، نېمىگە خاپا بولۇپ قاللا، قېنى سۆزلىسىلە!

— جاھاندا دەرد يۇتقاندىن ئېغىر ئىش يوق ئىكەن! — دېدى مەخسۇم رەنجىگەن قىياپەتتە ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ. ئۇنىڭ ئاغزى ئۇمچەيگەندەك كۆرۈنەتتى.

— قېنى، نېمە دەرد؟!

— سىلىمۇ ماڭا ئوخشاش بازارنى بىر ئايلىنىپ چىققان بولسىلا، ئاندىن چۈشىنىپ قالاتتىلە!

— يۇرسىلە، بىللە چۆگىلەيمىز، قانداق دەرد ئىكەن ئۇ، ماڭا بىر كۆرسەتسىلە! — دېگەن غىلدىرەك داموللا ئۇنىمىغانىغا قويماي مەخسۇمنىڭ قولىدىن تارتىپ سۆرەپ ماڭدى. ئۇلار دولقۇن يېرىپ ماڭغان قولۋاقتەك چايقىلىپ، كوچىلاردىكى ئادەم دېڭىزى بويلاپ ئىچكىرىلەپ كەتتى. دوقمۇش - دوقمۇشتا تەشۋىق قىلىشۋاتقان تالىپلار ۋە تەشۋىق ئاڭلاۋاتقان خەلق توپى ئۇچراپ تۇراتتى.

— قارىسىلا، مۇشۇ ئىشلارغا ئاچچىقلىرى كېلەمدۇ، كەلمەمدۇ؟ — دېدى مەخسۇم تەشۋىق قىلىشۋاتقانلارنى يىراقتىن كۆرسىتىپ.

— ھەممىسى قۇرۇق گەپ. ئون ئېغىز كاپ - كاپتىن، بىر ئېغىز چىپچاپ ياخشى، دېگەن بىر گەپ بار، شۇنداق ئەمەسمۇ! — دېدى ئۇ مەسخىرە ئارىلاش كۈلۈپ.

— سىلى ئۇنداق دېگەنبىلەن نادان خەلق ئۇنداق چۈشەنمەيدۇ، كىشىگە ئەلەم قىلىدىغىنى، تېخى بەزىلەر كۆزىگە ياش ئېلىپ يىغلىشىۋاتىمادۇ!

— مۇشۇ ئىشقىمۇ ئاچچىق يۇتقان بارمۇ، خاتىرىلىرىنى جەم قىلسىلا، بۇ ئىش ئۆزلۈكىدىن توختاپ قالىدۇ، قارا خەلققە مەرىپەتنىڭ نېمە لازىمى، بۇلارنىڭ مەرىپەت دېگەنلىرىمۇ ئۇچىغا چىققان ئەخمەقلىك! ھەر - ھەر ئۆلىمالىرىمىز ئۆمۈر بويى ئەمرىمەرۇپ قىلىپ، يۇسۇپ - زىلەيخا قىسسەسىنىڭ سىرىنى چۈشەندۈرۈپ كېتەلمەي ئالەمدىن ئۆتكەن. نى - نى زاتلىرىمىز ئىمام ھەسەن بىلەن ئىمام ھۈسەيىننىڭ كەربالادا شېھىت بولغان جەڭنامىسىنى سۆزلەپ بولالماي كەتتى. ئەمدى بۇلار قانچىلىك بولماقچى! بىر يېرىگە بېرىپ ھېرىپ

توختاپ قالىدۇ. چېچىلىپ، پاراكەندە بولمىسىلا، خاپا بولغۇدەك ئىش يوق. خەلققە ئارتۇقچە مەرىپەتنىڭ نېمە لازىمى، بەش نامازنىڭ قائىدىلىرى، ئۆشرە - زاكات، سەدىقە - ئېھسانىنىڭ يوللىرىنى بىلدۈرۈشلا كۇپايە... شۇنداققۇ!...

غىلدىرەك داموللىنىڭ سۆزى ئاخىرلاشمايلا، بولار دەرۋازىسى شەرققە قارايدىغان مەھەللە مەسچىتى ئالدىغا بېرىپ قالدى. مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئەگمىسى ئاستىدىكى سۇپىدا ئۈچ كىشى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئولتۇرۇپ مۈڭدىشىۋاتاتتى. ئۇ كىشىلەر كونا تونۇشلاردىن بولۇپ، بىر مۇقامدا يورغىلايدىغان ئىلپەتلەردىن ئىدى. بۈگۈن ئۇلارمۇ شەھەردىكى يېڭى كەيپىياتقا چىداپ تۇرالماي، ئۆزلىرىنى چەتكە تارتىپ ئولتۇرۇشاتتى. شۇنىڭ ئۈستىگە غىلدىرەك داموللا بىلەن بەدرەك مەخسۇم كەلدى. چىدىماسنىڭ ئۆيى پايلىماسنىڭ يېنىدا، دېگەندەك، بۈگۈنكى كەيپىياتقا چىدىمىغانلار بىلەن پايلىمىغانلار بىر - بىرى بىلەن قىزغىن سالاملىشىپ، سۇغا سۇ قوشۇلغاندەك ئاسانلا قوشۇلۇپ كېتىشتى.

بۇ يەردە ئولتۇرغانلاردىن سوغۇق ۋە تەكەببۇر كۆرۈنىدىغان، شالاڭ ساقىلى ئاستىدىكى نېپىز لەۋلىرىدە قانداقتۇر ياۋۇز ئىستىھزا چىقىپ تۇرىدىغان، زور گەۋدىلىك، يۇملاق كۆپچۈمە يۈزلۈك ئادەم مۇشۇ مەسچىتنىڭ ئىمامى تاھىر داموللا ئىدى. بۇ ئادەممۇ غىلدىرەك داموللىغا ئوخشاش ياخشى ئوقۇيالمىغان بولسىمۇ، ئەمما تىرىشىپ يۈرۈپ، تۆۋەن دەرجىدە خەتىمدىن ئۆتۈپ، داموللا ئۇنۋانىنى ئالغاندىن كېيىن، ئىمامەتچىلىككە تەيىنلەنگەنىدى. ئىمامەتچىلىكتە بىر توپ جامائەتكە ئەمرىمەرۇپ قىلغاندىن تاشقىرى، مەھەللىدىن

يىغىلغان يەتتە - سەككىزدەك تالىپچاقلارغا باشلانغۇچ ساۋاتلاردىن ئاز - تولا ئىمان - ئىسلام ئۆگىتەتتى، لېكىن ئۇ ئەرزىمەس كىچىك ئىشى بىلەن جامائەت ئالدىدا كېرىلىپ، تەكەببۇرلۇق قىلىپلا قالماستىن، چوڭ مۇدەررىسلەر بىلەنمۇ ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرىدىغان، بىرنەچچە چالا ساۋات قېرىلار «راست» دەپ بەرسە، ئاغزىدىن چىققان سۆزنى ئالەم ھەقىقىتى، دەپ تونۇۋالىدىغان ئىچى قارا مۇتەئەسسىپ ئادەم ئىدى.

ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا بوي، كەڭ غوللۇق، يوغان قورساق، ئاغزى لەھەڭنىڭ ئاغزىدەك چوڭ كۆرۈنىدىغان كىشى قاسىم مۇتەۋەللى ئىدى. ئۇنىڭ چوڭقۇر چۆكمە، چىلبۆرىلەردەك ئوتلۇق كۆزلىرىدىن قەبىھ ئاچكۆزلۈك چىقىپ تۇراتتى. ئېيىقلارنىڭكىدەك كەڭ ئالقانلىرى بىرەر تاۋاق ئاشنى ئىككى سىيرىپلا لەھەڭ ئاغزىغا سېلىپ يۇتۇۋېتەلەيدىغان ئەلپازىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇ ئەسلىدە، بىرقانچە قېتىم مۇتەۋەللى بولغان، بىراق ئاچكۆزلۈك قىلىپ، جامائەت مۈلكىگە خىيانەت قىلغانلىقتىن، بىرنەچچە قېتىم موللاق ئېتىپ يىقىلغان سابىق مۇتەۋەللى ئىدى. ھازىر ئۇنىڭدا «مۇتەۋەللى» دېگەن قۇرۇق نام بىلەن ئاچكۆزلۈك، قارا نىيەتلىك، زومىگەرلىكتەك خۇسۇسىيەتلا ساقلىنىپ قالغانىدى.

بۇ كىشىلەرنىڭ ئۈچىنچىسى ئەھمەت موللا ئىدى. جامائەت ئۇنىڭ ئىسمىنى بىرنەچچە خىل ئاتايتتى. يۈزتۇرا سۆزلەشكەندە، ئەھمەت موللا، ئەھمەت مەزىناخۇنۇم، دەپ چاقىراتتى. يوق يەردە بولسا، «تەلۋە»، «تەلۋەمەت» دەپ سۆزلىشەتتى.

«تەلۋە» لەقىمى ئۇنىڭ مىجەزىگە قاراپ قويۇلغانىدى. ئادەتتە كۆپ گەپ قىلمايدىغان، باشقىلار بىلەنمۇ ئانچە كارى يوق، مۆرىمەس كالىدەك جىمغۇر يۈرىدىغان بۇ ئادەمنىڭ تەلۋىلىكى خېلىلا بار ئىدى. ئاچچىقى كەلگەندە، گەپ - سۆز قىلماستىنلا بېرىپ ئاچچىقىنى كەلتۈرگەنلەرنىڭ گېلىدىن ئالاتتى. ئۇنداق چاغلاردا، ئۇنىڭ چىشلىرى كىرىشىپ غۇچۇرلاپ كېتەتتى. ئۇنىڭدا قانداقتۇر بىر خىل تەلۋە كۈچ بولۇپ، بوغۇۋالغان ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويغىلى قىل قالاتتى. شۇڭا قولۇم - قوشنا جامائەتلەر ئۇنىڭ تەلۋە مىجەزىدىن قورقۇپ، ئاسانلىقچە يېقىنلاشمايتتى. دادى - مۇئامىلىدە ھەزەر ئەيلەپ، ئۇنىڭ رايىغا بېقىپ مادارا قىلاتتى.

ئۇنىڭ قازىخانا ئالدىدا خەتتاتلىق قىلىش ئىشى توختىتىلغاندىن كېيىن، مىجەزى تېخىمۇ تەرسالىشىپ كەتتى. چىرايى قارىداپ، كۆزلىرى قىزىرىپ، قەدىمكى زامان پادىشاھلىرىنىڭ ھەر كۈنى قانچە ئون ئادەمنىڭ قېنىنى ئىچكەن قارا كۆڭۈل جاللاتلىرىغا ئوخشاش، سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ بۇ خىل تۈرقى - ئەلپازىدىن ھەرقانداق ئادەمنىڭ قورققۇسى كېلەتتى.

— كېلىشسىلە، ئەزىز مېھمانلار، بىرلىرى كۈن، بىرلىرى ئاي، جىمى ئالەمنى تەڭ كۆرگەچ سەيلە قىلىپ كېلىشلىمۇ، قېنى، مەرھەممەت، ماۋۇ يەرگە ئولتۇرسىلا! — دېدى تاھىر داموللا ئولتۇرغان ئورنىدىن سەل نېرىراققا سۈرۈلۈپ ئورۇن بوشاتقاچ چاقچاق قىلىپ.

— ھەرقايسىلىرىچۇ، تولا سەيلە قىلىپ، ھېرىپ ئولتۇرۇشلىمۇ! — دېدى غىلدىرەك داموللا بوشىتىلغان ئورۇنغا ئولتۇرۇۋېتىپ.

پاتىھەدىن كېيىن بۇلار رەسمىي سۆزگە كىرىشتى:

— بۈگۈن بازار ئاجايىپ سوغۇق، سەيلە قىلغۇچىلىقىمۇ يوق! — دېدى تاھىر داموللا سۆز ئېچىپ. ئۇ ھەممە كىشىگە سوغۇق نەزەر سېلىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن داۋام قىلدى، — بازارغا ئەنجۈرمۇ كىرمەپتۇ، ئېغىزغا تېتىغۇدەك شاپتۇلمۇ يوق. قەيەرگىلا قارىساق ئادەملەر توپلىشىۋاپتۇ. قولاق سېلىپ تىڭشاپ باقساق، بولۇۋاتقان گەپ - سۆز مۇستاپامۇ ئەمەس، پۇلتاپامۇ ئەمەس، يەكسان قۇرۇق گەپ! ئەزەلدىن قۇرۇق گەپ بىلەن خۇشۇم يوق ئادەم، ئۇنداق سۆزلىرىڭنى ئۇچۇلۇق بازىرىغا ئاپىرىش، مېنىڭ ئاڭلايدىغان قۇلىقىمۇ يوق، دەپ كېلىپ، مۇشۇ يەردە سەگدەپ ئولتۇردۇم، شامالىق سالقىن يەركەن بۇ. جانغا راھەت قىلدۇق، ھەر قايسىلىرىڭچۇ؟

كەلگۈچىلەرنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، يۈرىكىنى تىڭشاپ، مىجەزىنىڭ ئىسسىق - سوغۇقلۇقىنى بىلىشكە قىزىققان تاھىر داموللا سۆزى ئاخىرلاشقانغا قەدەر ئۇلارنىڭ كۆزىگە قاراپ، كەيپىياتىنى كۆزەتتى. ئۇمىدكە يارىشا، ئۇلارنىڭ كەيپىياتىمۇ ئۆزىنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى. ئۇنىڭ بۈگۈن كوچىدا ئەۋج ئالغان تەشۋىقاتنى«قۇرۇق گەپ»دەپ ھاقارەت قىلغانلىقى بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللىنىڭ كۆتكەن يېرىدىن چىقتى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللىنىڭ كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ، كۆزلىرىدىن خۇشلۇق ئالامەتلىرى قويۇلۇشقا باشلىدى. بۇلار ئەمدى ئۆزئارا تامامەن تونۇشۇپ، بىر مۇقامدا ھۇۋلايدىغان بىر جاڭگالنىڭ كىشىلىرى ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلىشتى.

— بىزنىڭمۇ ھەرقايسىلىرىغا ئوخشاش قۇرۇق گەپ بىـ

لەن خۇشىمىز يوق، شۇڭا قۇلىقىمىزنى گاس، كۆزلىرىمىزنى ئەما قىلىپ، بۇيان كەلدۇق، — دېدى غىلدىرەك داموللا تېتىكلىشىپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئارىدا بىرئاز ۋاقىت جىمجىتلىق پەيدا بولدى. بۇ جىمجىتلىق ئۇلارغا ئويلىنىۋېلىش پۇرسىتى ئىدى. بەزىلەر كالپۇكلىرىنى چىشلەپ، باشلىرىنى بىلىنەر-بىلىنمەس لىڭشىتىپ خىيال سۈرسە، بەزىسى، ساقىلىنى تاراشلاپ ئولتۇرۇپ ئويلاندى. ئېڭىكىنى سىيلاپ - سىيپاپ ئولتۇرۇپ، سۆزىنى قەيەردىن ۋە قانداق باشلاش توغرىسىدا بىر يەرگە كېلىپ بولغان تاھىر داموللا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ سۆز ئاچتى:

— بۇ خەق زادى نېمە قىلماقچى، قانداق مەقسەتكە يەتمەكچى؟ — دېدى ئۇ چىرايىغا ئاچچىق ۋە غەزەپ تۆس ئېلىپ، ئاندىن ئاۋازىنى پەسەيتىپ، بەدرەك مەخسۇمغا قاراپ داۋام قىلدى، — بىزگە قارىغاندا، مەخسۇمنىڭ مۇھاكىمىسى چوڭقۇرراق، بۇ توغرىدا مۇھاكىمە قىلىپ بەرسە بىر ئاڭلاپ كۆرەيلى! — دېدى.

— يوغسۇ، بىزگە قارىغاندا، سىلىنىڭ مۇھاكىمىلىرى چوڭقۇر، سىلى سۆزلىسىلە، بىز ئاڭلايلى! — دېدى بەدرەك مەخسۇم ھۇپپىدە قىزىرىپ.

— ئەمىسە، مۇتىۋەللاخۇنۇم سۆزلىسۇن! — تاھىر داموللا قارشىسىدا ئولتۇرغان مۇتىۋەللىگە قاراپ كۆز قىسىپ قويدى.

— مەن سۆزلىسەم، يەنە ھېلىقى گەپ!

— مەيلى، سۆزلەۋەرسىلە!

— مېنىڭ سۆزۈم يەنە شۇ، — دېدى مۇتىۋەللى كۆپچىلىككە قاراپ، ئۇ قاپىقىنى ئۇچۇرۇپ داۋام قىلدى، —

مېنىڭ قارىشىمچە، ئابدۇقادىر داموللىنىڭ كاللىسى ئايلىنىپ قاپتۇ، ئەگەر ئايلىنىپ قالمىغان بولسا، كوچىدا ئۆز كۈنىنى كۈن ئېتىپ يۈرگەن يېتىم ئوغلاقلارنى باقىمەن، تەربىيەت قىلىمەن، دەپ ئۆزىگە يۈك قىلىۋالمىغان بولاتتى. بىكاردىن - بىكار بېشىغا پىت سېلىۋېلىپ، مانا ئەمدى بىر مۇنچە ئادەمنى كوچا - كوچىغا ئەۋەتىپ مەدداھلىق قىلدۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئاۋارىگەرچىلىك بولماي نېمە!؟

— داموللام بوش ئادەم ئەمەس، بەلكى ساۋاب تاپىمەن، دەۋاتقاندۇ! — دېدى غېلىدىرەك داموللا سۆزنى تېخىمۇ قىزىتماقچى ھەم چوڭقۇرلاشتۇرماقچى بولۇپ. ئەمەلىيەتتە ئۇ، ئېچىشتۇرۇپ يېغىر تاپماقچى بولاتتى.

— ساۋاب!؟ — مۇتەۋەللىنىڭ كۆزلىرى چەكچەيدى، ئۇ غېلىدىرەك داموللىغا ھومىيىپ داۋام قىلدى، — ساۋاب دېدىلىمۇ، يەنە بىر دەپ باقسىلا!

— ساۋاب تاپىمەن، دەۋاتقاندۇ!

— سىلى مۇشۇنداق دېسىلە، باشقا ئادەم نېمە دە! — دېگەن مۇتەۋەللى غەزەپ بىلەن داۋام قىلدى. ئۇنىڭ كالپۇكلىرى، قوۋۇز گۆشلىرى خۇددى چاشقان كىرىپ قالغان خالتىدەك قىمىرلايتتى، — كوچىدا قالغان ھارامزادىلەرنى يىغىۋېلىپ باققانغا ساۋاب بولىدىغان بولسا، ئۇنداق ساۋابنىڭ قوڭى تۆشۈك!

— داموللام ساۋاب تاپىمەن، دېگۈچە، باشقىلارغا ئۇۋال بولىدىغان ئىشلارنى ئازراق قىلىپ، شۈك يۈرسە ياخشى بولاتتى، — دېدى تاھىر داموللا مۇتەۋەللاخۇنۇمنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ.

— ئۇۋالچىلىق قىلغان يەرلىرىمۇ بارمۇ تېخى!

— دەلىللىرىمىز تولۇق! — مۇتەۋەللى گويا قوينىدىن ھۆججەت چىقارغان دەۋاگەردەك مەغرۇر قىياپەتتە داۋام قىلدى. — باشقىنى قويۇپ، يېنىمىزدا ئولتۇرغان ئەخمەت مەزىناخۇنۇمنى دەيلى. مەسىلەن، بۇ ئادەم قازىخانىدا خەتتاتلىق قىلىپ، بالا - چاقىسىنى بىر ئوبدان بېقىپ كېلىۋاتاتتى. داموللام كېلىپلا، تايىنى يوق بىر ئىشنى باھانە قىلىپ خەتتاتلىقتىن ھەيدەپ سالدى. ئۇۋالچىلىق دېگەن بۇنىڭدىن ئارتۇق بولماس! ھازىر بۇ ئادەمنىڭ تارتىۋاتقان ئازابى... ئەزرائىلجان دېسە، بەش بالىسى نان دەۋاتقان... نېمىدېگەن قىيىنچىلىق بۇ!

ئەھمەت موللىنىڭ چىرايى تېخىمۇ قارىداپ كەتتى. نېپىز كالپۇكلىرى تىترەيتتى. ئومۇمىي كۆرۈنۈشىدىن، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىغىر دەرد - ئەلەم، كۆچلۈك ئاداۋەت ئوتى يېلىنجاۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

— شۇنداق ئىشلارمۇ بولغانمۇ؟ بىز تېخى ئاڭلىماپتىكەنمىز! — دېدى مەخسۇم مۆغەمبەرلىك بىلەن ئىچ ئاغرىتقان بولۇپ. ئەمەلىيەتتە ئۇ، بۇ ئىشنى بەش قولدەك ئېنىق بىلەتتى.

— دەپ كەلسەك گەپ تولا، قىسقىسى، بۇ ئادەم شەھەرگە سىغمايۋاتىدۇ! ئۇنى ئۇنداق دەۋاتقان، بۇنى مۇنداق دەۋاتقان، بايلارنىڭ ياقىسىغا، موللىلارنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋاتقان...

— شەھەرگە سىغمايۋاتىدۇ، دېگەندىن، جاھانغا سىغمايۋاتىدۇ دېسىلە! — دېدى مەخسۇم تاھىر داموللىنىڭ سۆزىنى

تارتىۋېلىپ، — ئۇ كىشى ھازىر جاھاننى سوراۋاتقان ئىنگلىزلارغىمۇ، شۋېتلارغىمۇ ئوخشاشلا مۇشت ئېتىۋاتىدۇ، خەۋەرلىرى يوقمۇ تېخى!

— ئەگەر شۇنداق قىلغان بولسا قاملاشماپتۇ.

ۋاپاغا جاپا بارمۇ دېسە، بىزگە ئىككى، دېگەندەك، ئىنگلىزلار بىزگە نېمە يامانلىق قىلدى. شۋېدلارچۇ! ئۇلار شىپاخانا ئېچىپ، ھەقسىز داۋالاپ ياخشىلىق قىلىۋاتقان يەردە، بىز قارشى تۇرساق بولامدىكەن!؟

— ئۇ خەق جاھاننى ئۆز قولىدا تۇتۇپ سوراپ كېلىۋاتقان جاھانگىر، بىز مۇشت ئېتىپ تەڭلىشەلەيمىزمۇ! چاقچاق قىلىدىغان ئىش ئەمەس!... ئۆزۈمنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىپتۇمەن، پالازغا يۆگىنىپ ھەپتە يېتىپتۇمەن، دېگەندەك!...

«ئابدۇقادىر داموللا ئىنگلىزلارغىمۇ، شۋېدلارغىمۇ قارشى تۇرۇۋاتىدۇ» دېگەن سۆز ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەن ئۇلار تەرەپ - تەرەپتىن سۆزلەپ، بۇ ھەققانىي ھەرىكەتنى پەسەنت، كۆرمىگەنلىكىنى ئىپادىلەشتى. بۇ ئۇلارنىڭ چەتئەل دېسە، قارىغۇلارچە بەيئەت قىلىپ، جاھانگىرلاردىن ئۆلگۈدەك قورقىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى.

— داموللام! — دېدى مۇتىۋەللى سوئال نەزىرى بىلەن تاھىر داموللىغا قاراپ، داموللا ئۇنىڭغا دىققىتىنى بۇراپ قارىۋىدى. مۇتىۋەللى چوڭكمە كۆزلىرىنى ئالاق - جالاق قىلىپ سوئال قويدى، — «جاھانگىر»، «جاھانگىر» دەپ تولا ئاڭلايمىز، بۇ گەپنىڭ سىغمىسى نېمىكىن، تەقسىر؟

بۇ سوئالنى ئۇ «جاھانگىر»نىڭ كۈچلۈكلۈكى يەنە بىر قېتىم نامايان بولسۇن، دېگەن غەرەزدە ئاتايىن سورىغانىدى.

تاھىر داموللا كېكىردىكىنى قىرىشتۇرۇۋېلىپ جاۋاب بەردى:

— جاھان — ئۇنسەككىز مىڭ ئالەمدۇر، «گىر» سۆزى «تۇتۇش» دېمەكتۇر. «جاھان - گىر» جاھان تۇتقۇچى، جاھان سورىغۇچى دېمەكتۇر... ۋەللاھۇئەلەم...

— يائاللا... ياھەزرەت... ئۇنسەككىز مىڭ ئالەمنى تۇتقۇچى دېسىلە! — دېدى مۇتىۋەللى پېشانىسىگە بىرنى ئۇرۇپ. ئاندىن ھاڭ - تاڭ بولغان قىياپەتتە ئۇنىڭ - بۇنىڭ كۆزىگە قاراپ قويدى.

سورۇندىكى سۆھبەتنىڭ گىرادۇسى كۆتۈرۈلۈپ قىزىشقا باشلىدى:

— نېمىدېگەن قاپ يۈرەك ئادەم بۇ!

— قاپ يۈرەكلىك قىلغىنى ئەمەس، شىلتىڭ ئاتقىنى!

— قىسقىسى، كاللىسى ئاينىپ قالغىنى، ئۇنداق بولمىسا، جاھانگىرغا مۇشت ئاتىمەن دېمەيتتى!

— ئاڭلىسام، توقام مەدرىسىنى قوچۇپ، ئۇماچ قىلىۋېتىپتۇ، دەيدۇ. تالىپلار ياكى ئۇنىڭدىن، ياكى بۇنىڭدىن بەھرە ئالالماي، كەپتەرۋازنىڭ قاپىقىدەك كولدۇرلاپ كېتىپتۇئىمىش!

— موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىققىچە، دېگەنىدەك، بۇ ئادەمنىڭ كوچىدىكى يېتىمچەكلەرنى توپلاپ تەربىيەت قىلىمەن دېيىشىدىكى مەقسەت، ئۆزىگە پۇل توپلىۋېلىش. بۇ توغرىدا گۇمان تولا!

— ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ھەربىر قەدىمى مۇستاپا ئۈچۈن ئەمەس، پۇل تاپا ئۈچۈن بولۇۋاتقانلىقىنى كىم بىلمەيدۇ! بىز دېگەن بىر داچەننى «ئىككى پۇل»، ئىككى داچەننى «تۆت پۇل» دەپ خەجلەيدىغان خەق. ھەممە ئادەم بىرنى ئىك-

كى قىلىمىز دەۋاتسا، ئۇ داموللا بىلمەي قالارمۇ! قاراپ تۇرۇڭلار، ئۇ ئادەم ھازىر غەللىسىدىن بىر پۇل چىقارغان بىلەن، كېيىن ئىككى پۇل تېپىۋېلىشنى ھەممىدىن ئوبدان بىلىدۇ!...

— قاراپ تۇرۇڭلار، ئۇ كىشى تېخى يوغان يەرگە چاڭ سالىدۇ، ھەزرەتنىڭ① ۋەخپىسى، ھېيتكانىڭ ئەۋقاپلىرى... قاراپ تۇرۇڭلار، جەزمەن شۇنداق قىلىدۇ!...

تىلىنىڭ ئۇستىخىنى يوق، دېگەندەك، بىر گۇرۇھ ئادەم توپلىشىپ، ئۆز خاھىشلىرى بويىچە، ياخشى ئىشنى يامان قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولسا، «تىل» ئۇلارنىمۇ يېتەرلىك گەپ - سۆزلەر بىلەن تەمىنلىيەلىشىنى بىلەتتى... شۇڭا بۈگۈن بىر گۇرۇھ چىددىماسلار بىلەن پايلىماسلار بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئۆز يۇرتىدىن چىققان بىر ئالىمنىڭ خەلق مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ئىجابىي پائالىيەتلىرىنى يوققا چىقىرىش، يېڭىلا تۇتاشقان مەرىپەت گۈلخانلىرىنى ئۆچۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋېتىشتەك ياۋۇز نىيەتتە كەڭتاشا سۆزلەشمەكتە ئىدى. ئۇلارغا گەپ تېپىلىپ تۇراتتى، ئۆزئارا بىر - بىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش يۈزىسىدىن گەپتىن - گەپ، شاختىن - شاخ ئايرىپ، پىتنە - پاسات، غەيۋەت - شىكايەت، بوھتان ۋە تۆھمەتلەردىن تۈرەلگەن گۇمانلارنى «پاكىت» قىلىپ سۆزلەشتى، ئەپسۇسكى، نېمە ئۈچۈندۇر، ئۇلارنىڭ ئىچى يەنىلا بوشمايۋاتاتتى، شۇڭا، ئۇلار سۆھبەتنىڭ گىرادۇسىنى ئۆرلىتىپ، يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ قىزىشماقچى بولۇپ، سۆز ئورانىنى يۆتكەشتى:

— تىتەينىڭ نېمىشقا كارى بولمايدىغاندۇ! — كىمدۇر بىرى پوسۇقىدە سۆزلەپ، سۆھبەتنىڭ مىجەزىنى باشقا ياققا بۇرـ

---

① ئاپئاق خوجا مازىرى.

ۋىدى، غىلدىرەك داموللا ئالدىراپ جاۋاب بەردى:

— تىتەينى كارى يوق، دېگىلى بولماس! — دېدى ئۇ ئىستىھزا ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، — نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا جەدىتلەر ئاچقان مەكتەپلەرنى تاقىتىپ، ئەپەندىلەرنى قوغلاپ، پالاندى قىلىپ، سولاپ، زىندانغا تاشلاپ ئەدىبىنى بەرگەن تىتەي بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە جىم ياتارمۇ! ھېلىقى ئەھمەت كامال ئەپەندىنى قەپەسكە سولاپ، ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى ھازىرقىدەك ئېسىمدە. شۇ چاغدا، كىچىكلىكىمدىنمۇ ياكى ئەقلىم توشمىغانلىقتىنمۇ، ئەھمەت كامالنى ئېلىپ ماڭغان ھارۋىنى ئەگىشىپ تاربوغۇزغىچە بېرىپتۇمەن، ئۇ ئادەم قەپەس ئىچىدە خۇددى قەشقەردىن ئايرىلىشقا كۆڭلى قىيمىغاندەك، تويۇنماستىن ئەتراپقا، ئەگىشىپ چىققان خەلق ئاممىسىغا قاراپ ئولتۇرىدۇ. خەلق ئۇ ئادەمدىن دۇئا ئالىمىز، دەپ ئۆزىنى ئېتىپ تۇرىدۇ، يايى - بەگلەرنىڭ توسقىنىغا قارىماي، نان - توقاچ، ئالما - ئانار، قەنت - ناۋات دېگەننى ياغدۇرۇۋەتتى!...

غىلدىرەك داموللا ئەسلىدە بۇ سۆزى بىلەن ماتىتەي گەپ قىلمايدۇ ئەمەس، ۋاقتى كەلگەندە، ئابدۇقادىر داموللىنىمۇ خۇددى ئەھمەت كامالغا ئوخشاش، قەپەسكە سېلىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى بىلىدۇ، دېگەننى ئەسلەتمەكچىدى، بىراق ئۇ، بىر مۇنچە تەپسىلاتلارنى سۆزلەپ، ئاساسىي مەقسەتنى چېچىلاڭغۇلاشتۇرۇپ، مۇددىئاسىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى. ئۇنىڭ سەزمەستىن شۇنداق قىلىپ قويغىنىغا نارازى بولغان تاھىر داموللا كەيپىياتنى ئوڭشىماقچى بولدى - دە، غىلدىرەك داموللىنىڭ سۆزىنى كېسىپ:

— خۇدا ساقلىسۇن، خۇدا ئۇنداق كۈنلەرنى ھارام قىلسۇن!—

دېدى ئۇ قورقۇنچىدا تىترەك باسقان ئادەمدەك شۈركۈنۈپ.

— قورقمىسىلا! — دېدى بەدرەك مەخسۇم سۆز نۆۋىتىنى ئېلىپ، خۇدايىم ئۇنداق كۈنلەرنى سىلى بىلەن بىزدەك مۆمىن ئادەملەرنىڭ بېشىغا سالمايدۇ، ئاشۇنداق ئەھمەت كامالىدەك ئادەملەرگە كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ ئانچەبەك قورقۇپ كەتكۈچىلىكى يوق! داموللا ئابدۇقادىرنىمۇ شۇنداق قىلسا مەيلى ئەمەسمۇ، يۇرت تۇپرىقى تىنچاقايدۇ، ھەممە ئىش ئۆز يولى بىلەن — سۇنىڭ ئېقىشى، تۆكنىڭ يېتىشى بىلەن ماڭىدۇ. شۇنداق بولسا ياخشىغۇ، ھەممىمىزگە ياخشىغۇ!

بەدرەك مەخسۇم يەنە سۆزلىمەكچىدى، مۇتىۋەللى ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى:

— تىتەي دېگەن ئويۇنچى ئادەم! — دېدى ئۇ ئاۋازىنى ئاتايىن سوزۇلدۇرۇپ. كەيپىياتنى يېڭى پەدىگە بۇراپ داۋامقىلدى، — ئۇ كىشى غەمسىز، ئەتىدىن - كەچكىچە تەتەي - خېنىملارنىڭ بېقىنىغا كىرىپ، كۆزىگە قاراپ، تىلىدا چېقىپ بەرگەن گازىرنى شوراپ ياتىدىغان ياغ ئىچىدىكى بۆرەكتەك، قەشقەرنىڭ راھىتىگە چۆكۈۋالغان بىر ئادەم، ئۇنىڭ ئۇنداق ئىشلار بىلەن نېمە كارى! — ئۇ سۆزنى يوغان يەردىن باشلىغانلىقى ئۈچۈنمۇ چىرايىغا مەغرۇر تۈس ئېلىپ داۋام قىلدى، — بۇ ئىشنىڭ ئاچقۇچى شەھرىمىزنىڭ مۇتەسەددىسى بولغان ھەمراھبايدا. شۇ كىشى ئارىلاشمىغۇچە ھېچكىم بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. تىتەينىڭ قۇلىقىنى ئوڭغا بۇرىسىمۇ، سولغا بۇرىسىمۇ شۇ كىشى قىلالايدۇ، قانداق دېدىسىما؟

— جىڭ گەپ بولدى، — دېدى تاھىر داموللا دەرھال قوشۇلۇپ، — خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن زېمىننى بىر كۆك كالا

مۈڭگۈزىدە تۇتۇپ تۇرغاندەك، قەشقەرنىمۇ بىر ھەمراھباي تۇتۇپ تۇرىدۇ ــ دە! ئەگەر شۇ كىشى قەشقەرنى ئوڭغا دېسە ئوڭغا، سولغا دېسە سولغا چۆگىلەيدۇ، شۇنداققۇ!

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق، باي ئانچىكىم قىمىرلاپ قويسا قەشقەردە يەر تەۋرەيدۇ! ــ غىلدىرەك داموللىمۇ قاتاردىن قالغۇسى كەلمەي سۆز قوشتى، ــ ئەگەر باي قوشۇمىسىنى بىر تۈرۈپ قويسا، ئاسماننى شۇ زامان بۇلۇت قاپلاپ مۆز ياغىدۇ. چىرايىنى ئېچىپ قويسا، پارقىراپ كۈن چىقىدۇ. بۇ ئۆزۈڭدىن شۇنداق بولۇپ كېلىۋاتقان، بىزمۇ كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان ئىشلارغۇ!

ــ باينىڭ خەۋىرى باردۇ؟

ــ قەشقەردە يىلان كۆشىگەننى بىلىپ تۇرىدىغان باي بۇ ئىشنى بىلمەي قالارمۇ! بەلكى بىزدىن ياخشىراق بىلىدۇ، ــ بەدرەك مەخسۇممۇ سۆز قىستۇرۇپ قاتاردىن ئورۇن ئالدى، ــ مەن تېخى ئۈلۈشكۈنلا سالام بېرىپ چىقتىم. ئۇ ئادەمنىڭمۇ شەھىرىمىزدە بولۇۋاتقان بەزەن ئىشلارغا ئاچچىقى كېلىپ، ئۆتى تېشىپ تۇرۇپتۇ!

سۆھبەتكە بىر ئەخمەت مەزىنلا سۆز قاتمىدى، ئەمما بولۇنغان سۆزلەرگە زەن قويۇپ قۇلاق سالدى. سۆز ئورانغا بېقىپ، ئۇنىڭ چىرايى ئۆزگىرىپ، ھەر خىل تۈسكە كىرەتتى: بەزىدە، غورا چاينىۋالغاندەك قوشۇمىسى تۈرۈلۈپ كېتەتتى؛ بەزىدە، قىزارغان كۆزلىرىدىن خۇددى قىزىل چىراغدەك قىپقىزىل ئوت چاقنايتتى؛ بەزىدە، قارام خىياللارغا چۆكۈپ، خۇددى يەر تىرەجەپ تۇرۇۋالغان قوتازدەك، قىمىر قىلماستىن يەر بېقىپ تۇراتتى؛ بەزىدە، تولغاق يەۋاتقان كالىدەك ئىڭ-

جىقلاپ قوياتتى. گەپ ئابدۇقادىر داموللا ئۈستىدە توختالغاندا، چىرايى تېخىمۇ بۇزۇلۇپ كېتەتتى. كۆز ئالدىغا قازىخانا كېلەتتى، قۇلىقىدا ئۆزى توغرىسىدا چىقىرىلغان ھۆكۈم جاراڭلىغاندەك بولاتتى ـ دە، بېشى تۈگمەن تېشىدەك چۆگىلەپ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلاتتى....

ئۇ نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر كۆپ ئۆزگىرىدۇ، ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىۋاتقان نەرسە نېمە؟ «ئەزرائىل جان دېسە، بەش بالا نان» دەۋاتقان ئائىلىۋى قىيىن تۇرمۇش ئۇنىڭ چىرايىنى كۆپ ئۆزگەرتىۋاتقان ئامىل ھېسابلىنامدۇ!؟ بۇنىڭغىمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ، بۇ ھەم مۇھىم بىر سەۋەب. بۇنىڭدىنمۇ مۇھىم يەنە قانداق ئامىللار بار؟ تەسەۋۋۇر يولىدا ئىشانغا قول بېرىپ، مۇرىت بولغان بىر ئىشچۇ؟! قارا گۇرۇھقا مۇرىت بولۇپ، سوپى بولغان ئىشقا ھەرگىزمۇ سەل قارىغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭغا يەنە ئەخمەت مەزىنىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى تۇغما تەلۋىلىك قوشۇلسا، ئۇ تېخىمۇ دەھشەتلىك، ئادەمنىڭ قورققۇسى كەلگۈدەك بىر خىل قارا كۈچ بولۇپ شەكىللەنمەمدۇ!؟ ئەنە، ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا تەلۋىچۈك دەرياسىنىڭ سۈيىدەك قاپقارا تەلۋە قان ئويناپ يۈرمەكتە. تۇزلۇق قاپاقتىن تۇز، ياغلىق قاپاقتىن ياغ تېپىدۇ، دېگەندەك، ئۇنىڭ تومۇرلىرىدىكى قارا قان ھە دېسىلا تېشىغا تېپىپ چىقىپ، ئۇنى قورقۇنچلۇق قاپقارا دىۋىدەك كۆرسىتىۋاتامدۇ!؟

سۆھبەت تېخى داۋاملاشماقتا:

— بۇ دەھرى داموللا ھالىغا باقماي، تېخى بىزنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىمىزغىمۇ تىل تەگكۈزۈپ سۆكىدىكەن! — دېدى قاسىم مۇتىۋەللى سۆز تېمىسىنى يۆتكەپ. ئۇ بۇ سۆزنى قىلغان

دا نېمە ئۈچۈندۇر چوڭقۇر، ئوتلۇق چۆكمە كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاچرىتىپ، بۇيانقىلارغا تەكشى قاراپ داۋام قىلدى، — جالالىدىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋىسى»، ئىمام رەببانىنىڭ «مەكتۇباتى»، ئابدۇراخمان جامىنىڭ «نەپاھاتى»دەك مۇقەددەس كىتابلارغا ھاقارەت كەلتۈرۈپ، بۇ كىتابلار خەلقنى زەھەرلەيدۇ، دەپتۇ!

— راست گەپ! — تاھىر داموللا تاقەتسىزلىك بىلەن سۆز نۆۋىتى ئېلىپ سۆزگە كىرىشتى، — دەھرى داموللا بىر قانچە سورۇندا ئاشۇنداق لاۋزا گەپلەرنى سۆزلىگەنلىكىنى سوپىلار ئاڭلاپ قېلىپ، بۇ مۇرتەد ئادەمنى شۇ يەردىلا چايلاپ تاشلايمىز، دېيىشكەنلەرمۇ بوپتۇ، بۇ ئىش ھازىر سەل - پەل بېسىلىپ قالدى. بىر سوپى مەندىن «مۇرتەت بولغان ئادەمنى ئۆلتۈرسە گۇناھ بولامدۇ - يوق؟» دەپ سوراپ كىرىپتىكەن، مىرا قۇل داموللىدىن سوراڭلار، دەپ يولغا سېلىۋەتتىم!

ئەخمەت مەزىننىڭ كۆزلىرى جىددىيلەشتى. ئۇنىڭ قىزارغان ئوتلۇق كۆزلىرى بىردەم بۇنىڭ ئاغزىغا، بىردەم ئۇنىڭ كۆزىگە قارايتتى، ئەلپازىدىن، قانداقتۇر بىر خۇنلۇق ئىشقا تەۋەككۈل قىلىۋاتقاندەك خۇنخورلۇق چىقىپ تۇراتتى....

شۇ كۈنكى سۆھبەت خېلى ئۇزۇن داۋام قىلدى. چىدىمىغانلار بىلەن پايلىمىغانلار جەم بولۇپ، ھال - مۇڭ تۆكۈشتى. ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئىچ - قارنىنى بوشاتماقچى بولۇشقاندى. ئەمەلىيەتتە، ئىلگىرىكىدىنمۇ ئېغىر دەردكە مۇپتىلا بولۇشتى. ئۇلار بۇ شىكايەت، پىتنە - پاسات داستىخىنىدىن يېتەرلىك ئوزۇقلىنىپ، ھەر كىم ئۆز كۆڭلىگە يارىشا قارا كۈچ توپلىغاندەك بولۇشتى. قانداقتۇر قاراملىق، تەۋەككۈلچىلىك قىلىشتەك، پاسىق يوللارنى تاپقاندەك بولۇشتى.

ئون ئىككىنچى باب

لاچىن دىۋانە ۋە ھەمراھباي

ئۆزگىنى يېيىشتىن كىمكى بولسا شاد،
ئۇنى بۆرە دېگىن، دېمە ئادەمزات.
(خۇسراۋ دېھلەۋى)

بايلارنىڭ ياتقۇسى كەلمەس، يالاڭتۆشىنىڭ قوپقۇسى، دېيدىغان بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. ئەل ئىچىدىكى بۇ سۆز ئۇزۇن يىللار سىناقتىن ئۆتۈپ، تاۋلىنىپ پىشقان كەڭ مەنىگە ئىگە سۆز. ئاددىيلاشتۇرۇلغاندا، بايلارنىڭ غېمى تولا، بېيىش ئارزۇسى چەكسىز، خاتىرجەم ياتالمايدۇ، ۋەھالەنكى، يوقسۇلنىڭ بىر قېتىم قورسىقى تويسىلا خاتىرجەم ئۇخلىيالايدۇ، دېگەن مەنە كېلىپ چىقىدۇ.

بايلارنىڭ ياتالماسلىقى تۇرغان گەپ، چۈنكى، ئۇلار باي، نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك، دۇنيا ـ دەپىنە خوجىسى، ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز ئۆز بايلىقىنىڭ كويىدا بولىدۇ،

غەم قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز بايلىقىنىڭ توختام سۇدەك توختاپ، بىر سەۋىيىدە تۇرۇشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ، پۇلنى ـ پۇل تاپىدۇ، دەيدىغان تىجارەت ئەقىدىسىگە بويسۇنۇپ، سەرمايىسىنى شۇك ياتقۇزمايدۇ. كۆپەيتىش ئارزۇسىدا دائىم ئايلاندۇرۇپ تۇرىدۇ. ھىندىستانغا، شەمەيگە مال ئەۋەتىدۇ. يولدا زىيان ـ زەخمەتكە، ئوغرى ـ قاراقچىغا ئۇچرىماي، تىنچ ـ ئامان يەتكەنمىدۇ، دەپ غەم قىلىدۇ. كۆپرەك پايدا بولسا ئىكەن، دەپ خۇدادىن تىلەپ، دۇرۇت ئوقۇيدۇ. ئىسكىلاتقا ئوغرى تەگمىگەندۇ، ساندۇقنىڭ ئاغزى ئوچۇق قالمىغاندۇ، خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، دەپ كېچىسى تۈزۈك ئۇيقۇ تاپالمايدۇ. باشقا بايلاردىن ئارقىدا قالمىسام، ھەممىنىڭ بېشىنى دەسسەپ تۇرسام... قانچە يەرگە ئۆي ـ ئىمارەت سالسام، باغ ـ ھويلا، ئايۋانلار قۇرسام، رەستىگە دۇكان سېلىپ، ئىجارە قويسام... سېتىلىدىغان قورۇ ـ جاي، يەر ـ زېمىن بولسا قىممەتكە ئەمەس، ئەرزان سېتىۋالسام، بۇنىڭ ھەممىسى ئالتۇن قوزۇق، تىللا مېۋىلەيدىغان دەرەخ!... ئادەملىرىم قانداق ئىشلەۋاتىدىكىن، ماڭا خىيانەت قىلمىغاندۇ... ھېسابات دەپتەرلىرى ئېگىز ـ پەس بولغاندىمۇ؟!... كىشىنى خاتىرجەم قىلمايدىغان بۇ خىل دەككە ـ دۈككە ھەم ۋەسۋەسىلەر بىر ۋاقىتتا ياكى نۆۋەت بىلەن باينىڭ كاللىسىدا دەۋر قىلىپ، بىردەممۇ خاتىرجەم قىلمايدۇ!

«باي ـ بايغا يېتەي دېسە، باي قوپۇپ خۇداغا يېتەي دەيدۇ.» دېگەندەك بىر سۆزمۇ بار. بۇ ھەم كۆپ يىللىق سىناقلاردىن ئۆتكەن ھېكمەتلىك سۆز بولۇپ، مەنىسە جەھەتتە، بايلارنىڭ بايلىق كۆپەيتىش ئارزۇسى چەكسىز بولىدىغانلىقىنى

ئىسپاتلايدۇ. بېيىش ئارزۇسىنىڭ چەكسىزلىكى بايلارنىڭ كاللىسىنى ئاينىتىپ، ئەقلىدىن ئازدۇرىدۇ. ئۇلار پۇل كۆپەيتىش ئارزۇسىدا نورمال ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي ئۆلچەملەرنى بۇزۇپ ئىنكار قىلىدۇ. تاپتىن چىقىپ، ئاچكۆز زومىگەرگە ئايلىنىدۇ. ئۆز كەسپىگە زومىگەرلىك، رەھىمسىزلىك، قۇۋلۇق - شۇملۇق، يۈزسىزلىك، كاززاپ - ساختىپەزلىك ۋە يەنە ئاللىقانداق ئەسكىلىكلەرنى قوشۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ ماڭىدۇ. گەرچە بۇ ئەسكىلىكلەر نورمال ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، بۇزۇپ تۇرغانلىقىنى ئۇلار بىر تەرەپتىن، بىلىپ تۇرسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، پۇل - مال كۆپەيتىشنىڭ ۋەسۋەسىسى ۋە شەيتانىي خىياللارنىڭ قىزىقتۇرۇشى ئارقىسىدا، بىلگەننى - بىلمەسكە، كۆرگەننى - كۆرمەسكە سېلىپ، زوراۋانلىق بىلەن ئەسكىلىك قىلىۋېرىدۇ، قىسقىسى، چېكىدىن ئاشقان بايلىق ئارزۇسى ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، كۈندىلىك مۇئامىلىدە ھەر خىل ئەسكىلىكلەرنى كەسىپ قىلىپ، ناھەقتىن - ناھەق ئىشلارنى قىلىشتىن خالىي بولالمايدۇ. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئۇلارنىڭ كۆڭلى قانداقمۇ تىنچ ۋە خاتىرجەم بولالىسۇن!

«كەمبەغەلنىڭ بىر تويغىنى، بىر پادىشاھ بولغىنى.» مەيلى ئۇ مەدىكار، ھاممال، تامچى، ياغاچچى، موزدۇز، تىكىمچى بولسۇن، نورمال ئىجتىمائىي ئەخلاق دائىرىسى ئىچىدە ئىشلىگەن كۈندىلىك ئىشقا يارىشا تاپقان كىرىمى بىلەن شۇ كۈنلۈك تۇرمۇشنى تەمىن ئەتكىنى ئۇنىڭ پادىشاھدىن ئارتۇق راھەت كۆرگىنى! ئۇلار شۇ كۈنى شۇنداق خاتىرجەم ئۇخلايدۇكى، ئەتىنىڭ غېمى ئۇلارنىڭ ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمەيدۇ،

دىمەك، مەنىۋى جەھەتتە، شۈكرى ـ قانائەت، كەسپىي جەھەتتە، ھالاللىقتىن ئىبارەت زور بايلىققا ئىگە بۇ كىشىلەردە تىلغا ئالغۇدەك يەنە قانداق غەم بولسۇن!

ھەمراھباي بامداتتىن يېنىپ، ئادىتى بويىچە بىرئاز ۋاقىت دۇرۇت ئوقۇدى، ئۇ تەسۋى تۇتمايتتى. ئادەتتە، بارماق قوللىرىنىڭ بوغۇمىنى ساناپ دۇرۇت ئوقۇشقا ئادەتلەنگەنىدى. ئۇ ھازىر ناھايىتى خاتىرجەم ئولتۇرۇپ دۇرۇت ئوقۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. چەتتىن قارىغان كىشىگىمۇ جاھاندىكى بىردىنبىر خاتىرجەم ئادەمدەك بىلىنەتتى.

ئۆينىڭ پۈزۈرلۈقىغا قاراڭلار! ئاستى ـ ئۈستى تاختايلىق، تاش سىردا سىرلانغان، تاملىرى گەج سۇۋاق بولۇپ، تام ـ تورۇسلارغا مىمارچىلىقتىكى ئەڭ گۈزەل، ئەڭ نەپىس نۇسخىلار رەڭدار نەقىش قىلىنغان، ئۆي قىپقىزىل زىلچە ـ گىلەم بىلەن پۈركەنگەن، تام ياقىلىتىپ بەقەسەم كۆرپىلەر سېلىنغان، تاش ئەينەكلىك دېرىزىلەردىن كۈن نۇرى يېتەرلىك چۈشۈپ تۇرغان مۇنداق شاھانە مېھمانخانىدا غەم ـ قايغۇغا قانداقمۇ ئورۇن بولسۇن! ھەممىدىن مۇھىمى، ھەمراھباينىڭ يامبۇسىنىڭ كۆپلۈكىدىن تىزسا ئۈرۈمچىگە يېتەرمىش، دەيدىغان شۆھرىتى ئىدى. بۇ ئاز بايلىقمۇ؟ ئەمدى يەنە قانداق غەم بولسۇن!؟

دەھلىزدە قەدىناس خېنىمنىڭ زىلۋا بويى كۆرۈندى. ئۇ، بايغا ناشتىلىق چاي بېرىش ئۈچۈن داستىخان كۆتۈرۈپ كىرگەنىدى. ئائىلىۋى ئەدەب ـ قائىدىگە مۇكەممەل توشقان بۇ خېنىم يۇمشاق گىلەملەر ئۈستىدە ھېچقانداق شەپە چىقارماستىن، شامالدەك يېنىك ۋە سىپايلىق مېڭىپ كىردى ـ دە، چىرايىغا

ئالاھىدە خۇشخۇي تۈس ئېلىپ ئەھۋال سورىدى:

— تىنچ قوپۇپسىلىما؟ — خېنىمنىڭ بېجىرىم جانان چىنىسىدەك جاراڭلىق ئاۋازى مېھمانخانىنى خۇددى مۇزىكا زالىدەك جاراڭلىتىۋەتتى.

دۆلەت ساۋابىنىڭ لەززىتىدىن بىھوش بولغاندەك يەر بېقىپ ئولتۇرغان باي بىردىنلا بېشىنى كۆتۈرۈپ، قەدىنىسىغا يىللىق قارىدى، ئاغزى ھامان شاكال قىسىپ مېغىز يەۋاتقان چاشقاننىڭ ئاغزىدەك مىدىرلاپ تۇراتتى. ئۇ دۆلەت ئوقۇشنى توختاتماستىن، سۆز بىلەن ئەمەس، كۆز بىلەن قارشى ئېلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيتتى. چېچەن خېنىم بۇنى چۈشەندى - دە، بىلىنەر - بىلىنمەس چىرايلىقىنا كۈلۈمسىرەپ كېلىپ، بايىنىڭ ئالدىغا داستىخان قويۇپ ئارقىغا ياندى. بۇ شاھانە ئۆيدىكى تەرتىپ ئەنە شۇنداق سىيلىق ۋە لاتاپەتلىك بولاتتى.

خېنىم ئىككىنچى قېتىمدا، گۈللۈك پەتنۇسقا ھەر خىل مېغىز، قەنت - گېزەك تەخسىلىرى ۋە ھەسەل - مۇراببا قاچىلىرىنى رەتلىك تىزىپ كۆتۈرۈپ كىردى ۋە ئاستا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ داستىخاننى يايغاندىن كېيىن، ھەممىنى جاي - جايىغا تىزىپ توقاچ سۇندۇردى. قەلەمپۇر ھىدى پۇرقۇپ تۇرغان چاينى نىكولاينىڭ ئالتۇن ھەللىك پىيالىسىگە قۇيۇپ، پەتنۇس بىلەن بايغا سۇندى. بۇ ئەتىگەنلىك ناشتىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

— بىرى كەلمىگەندۇ؟ — سورىدى باي قايماق چاي كەلتۈرۈش ئۈچۈن چىقىپ كېتىۋاتقان خېنىمنى توختىتىپ.

— تىنچلىقمۇ! — بوسۇغىدا توختىغان خېنىم بۇرۇلۇپ جاۋاب بەردى.

— ناۋادا، بىرەرى كېلىپ قالسا بىردەم ساقلاپ تۇرار، ئىشىكچىگە ئېيتىپ قويۇرلا!

— ناشتىدا مېھمان كەلسە، سىلىدىن بەكرەك مەن پاراكەندە بولىمەن تېخى! — خېنىم چىقىپ كەتتى. بۇ سۆز باينىڭ مىجەزىگە خوپ كېلىدىغان كونا سۆزلەردىن ئىدى، چۈنكى، ھەمراھباي يالغۇز تاماقلىنىشنى ياخشى كۆرەتتى. مېھمان چاقىرغاندىن باشقا چاغلاردا داستىخان ئۈستىگە سىرتتىن ئادەم كېلىپ قالسا، گويا باينىڭ ئۆزىنى يېگىلى كەلگەندەك خۇيلىنىپ كېتەتتى. خېنىم چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، باي ئىككى ئوتلام چاي ئىچىپ، بىر بۇردا نان چىشلىدى.

ئۇ ساغلام چىشلىرىدا غىرىس - غىرىس نان چايناۋېتىپ، بىردىنلا ئابدۇقادىر داموللىنى ئويلاپ قالدى: باشقا ئىشلارنى ئاز دېگەندەك، بۇ دەھرى بېشىمغا بالا بولغىلى تۇردى، — دېدى ئۇ خىيالىنىڭ بېشىدىلا ئاچچىق يۇتۇپ. ئاغزىدىكى ناننى غۇرت قىلىپ يۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ خىيالىنى داۋاملاشتۇردى، — بىرىنچى قېتىمدىكى زەربە بوشراق بولۇپ قاپتىكەن - دە! شۇڭا ئۇ، ساۋاق ئالماستىن، كېيىنلا يەنە شىلتىڭ ئاتقىلى تۇردى، قېنى كۆرەرمىز، قانچىلىك شىلتىڭ ئاتالايدىكىن! موزاينىڭ يۈگۈرۈشى سامانلىقىچە دەپتىكەن، قېنى! ... بۇ دەھرىنى قاماققا ئالدۇرسام قانداق بولار؟ ئىش يوغىناپ كېتەرمۇ؟ بۇنىڭ كەينىدە بىر توپ ئادەم بار، ئويلاپراق ئىش كۆرمەي بولماس! ... ياكى ئەپلەپ تۇرۇپ باشقا يۇرتلارغا كەتكۈزسەكچۇ! ئۆزى قەشقەرلىك بولغان ئادەمنى قانداق كەتكۈزگىلى بولسۇن! ئەھمەت كامالغا ئوخ-

شاشمايدۇ ـ دە! بۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق يول بار؟ قەست قىلىش كېرەكمۇ؟ ئۆلتۈرۈۋېتىش قانداق بولار! خىيال بۇ يەرگە كەلگەندە تېنى جۇغىدە سىيرقىراپ، كۆزى قاراڭغۇلاشقاندەك، يۈرىكى ئېغىشۋاتقاندەك بولدى. خېنىم چاي كۆتۈرۈپ كىرىپ، ئۇنى بۇ ئېغىر ئازابتىن قۇتۇلدۇردى. خۇداغا شۈكرى، باي مۇدھىش خىياللار ئىچىدىن قۇتۇلۇپ، ئالدىغا كەلگەن چايغا قول ئۇزارتتى....

باي شەھەرگە كىرىشكە تەييارلاندى. ئۇنى شەھەردە تۇرغۇن ئىشلار كۈتۈپ تۇراتتى. بۈگۈنكى ئىشلار توغرىسىدا قول ئاستىدىكىلەرگە ۋەزىپە تاپشۇرۇش كېرەك، بۇ ھەممىدىن مۇھىم ئىش!

ئۇ ئات ساقلاپ ھويلىسىدا تۇرغان پەيتتە، ھەزرەتنىڭ شەيخى كېرىم شەيخ ئاخۇنۇم سالام بېرىپ كىرىپ كەلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — باي ئوچۇق كۆڭۈل قوبۇل قىلىپ، ئايۋانچىدىكى بىساتقا تەكلىپ قىلدى. ئوتتۇرا بوي، توغرا تەمبەل، يوغان قورساق، سېمىز كەلگەن شەيخ خىرقىراپ، ئىرغاڭلاپ بېرىپ بىساتتا ئولتۇرغاندىن كېيىن، دۇئاغا قول كۆتۈردى، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن ئايەتلەرنى ئوقۇپ، ئاخىردا: شەھىرىمىزنىڭ مۇتەسەددە تۈۋرۈكى، پېشىۋاسى، قەشقەرنىڭ ھاتىمى جانابىي باي ئالىيلىرىنى ئۇلۇغ پەرۋەردىگارىم ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن! دەپ دۇئانى تاماملىغان شەيخ يەردىن بېشىنى كۆتۈرمەي تۇرۇپلا داد ئېيتىشقا باشلىدى:

— شەھىرىمىزدە پىتنە ـ پاسات ئۇلغايدى، دەھرىلىك شاماللىرى باغلىرىمىزنى ۋاقىتسىز خازان قىلىشقا باشلىدى، شەيتانىي ۋەسۋەسە كۈچەيدى. گۇرۇھ ـ گۇرۇھ كىشىلەر يولدىن

چىقماقتا، خەلقنى ئويغىتىش خەۋپلىكتۇر. ھەممە بالا – قازا دەھرىلىكتىن، جەدىتلىكتىن كېلۇر. بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلىپ، ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كەتمەيلى، دەپ كېچە – كۈندۈز غەم قىلماقتىمەن! جىمىكى پىتنە – پاسات، ئىغۋالار دەھرى داموللا ئابدۇقادىردىن بولماقتا، ھوشيار بولماق كېرەك! ئۆزلىرى شەھرىمىزنىڭ پېشىۋاسى، مۇتەسەددە تۈۋرۈكى، ھەممە ياخشىلىقنىڭ ئىگىسى، ئۆزلىرى قول سېلىپ، بىزگە ئىگە بولمىسىلىرى بىز ئاجىزدۇرمىز، خۇدا ھەققى ئاجىزدۇرمىز. يېقىندا، بۇ دەھرى داموللا بىزگە بىر پارچە خەت ئەۋەتىپتۇ. خەتتە ھەزرىتى ئاپئاقنىڭ ئەۋقاپ كىرىملىرىگە چاڭ سېلىپ، بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ بېرىڭلار، دېيىلگەن. بۇ نېمىدېگەن ئىنساپسىزلىق! ھېچكىم ۋە ھېچقانداق پادىشاھمۇ مۇنداق يولسىز تەلەپنى قىلمىغان، ئەپسۇسكى، بۇ دەھرى ئاغزىنى بۇزۇپ، قاپتەك ئېچىپتۇ. مازار – ماشايىخلارنىڭ ئەۋقاپ كىرىمى ئۆزىنىڭ – ئۆزىگە ئاران يېتىدۇ، تەقسىر! يىلىغا قانچە پاتمان چىراغ يېغى سەرپ بولىدۇ، يىقىلغان، بۇزۇلغان يەرلىرى ئىسلاھ قىلىنىدۇ. دۇئا – تىلاۋەت، نەزىر – نۇزۇرەتلەر بولۇپ تۇرىدۇ. يىلدا نەچچە قېتىم قازان قايىنىتىلىدۇ... بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇق قول بىلەن ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ. بېشىمىز قاتتى، تاقىتىمىز تۈگىدى، تەقسىر! بېشىمىزنى ئۆزلىرى ئوڭشاپ قويمىسىلا بىز چارىسىز قالدۇق!

شەيخ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ئۇزۇندىن – ئۇزۇن داد ئېيتقاندىن كېيىن، بېشىنى كۆتۈرۈپ بايغا قاراپ جاۋاب كۈتتى.

ھەزرەتنىڭكى شەيخ، مۇتەۋەللىلەر ھەمراھىنىڭ ئەڭ ئى-

شەنچىلىك ئارقا تىرىكى ئىدى، شۇڭا شەيخنىڭ ئەرزىنى قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپ، جاۋاب قايتۇرماي بولمايتتى:

— ئەجەب يوغان گەپقۇ بۇ! بىز تېخى خەۋەر تاپماپتۇمىز! — دېدى باي تەئەددىيلىك بىلەن ساقىلىنى تاراشلاپ تۇرۇپ. ئۇنىڭ چىرايى بىردىنلا ئۆزگىرىپ چايانىدەك سارغىيىپ كەتتى. ئۇ ئاچچىقىغا پايلىماي، زەھەرخەندىلىك بىلەن كۈلۈمسىرەپ داۋام قىلدى، — غەم قىلىشمايلى، غەم قىلىپ ئاۋارە بولغانغا تۇشلۇق ئىش يوق، ھەممە ئىش خۇدانىڭ تەقدىرىگە باغلىق. لېكىن، مۇنداق چوڭ ئىشلار بىزنىڭ قەشقەردە بىز بىلەن بىمەسلىھەت ۋۇجۇدقا چىقماسمىكىن! داموللا ئابدۇقادىر سەل - پەل يوغانراق يۆتىلىپ قويۇپتۇ. ئاۋۋالەن خۇدا، قالسا ھەرقايسىلىرىدەك سەيتزادە، ۋەلىزادە، شەيخزادىلەرنىڭ ئىجاۋەتلىك دۇئالىرى بەرىكىتىدە ئابدۇقادىرنىڭ ئىشلىرى ۋۇجۇدقا چىقماس!

— خۇدا رەھمەت قىلغاي! ھىممەتلىرىگە پەرۋەردىگارىم مەدەتكار بولغاي! — دېدى شەيخ دەرھال قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ.

دۇئادىن كېيىن، شەيخ ئورنىدىن تۇرۇپ خوش ئېيتتى. باي ئۇنى ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى گۈللۈككە قەدەر ئۇزىتىپ قويدى.

ئاش ۋاقتى بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئۇ شەھەرگە ئالدىرايتتى، ئات تەييار بولدىمىكىن، دېگەندەك خىيال بىلەن دەرۋازا تەرەپكە بۇرۇلۇشىغا، ئات باقار ئېگەرلەنگەن چىلان تورۇقنى يېتەكلەپ كىرىپ كەلدى. باي ئاتلىنىپ شەھەرگە ماڭدى.

دەرۋازىدىن چىقىپ ئوڭ قولغا بۇرۇلىدىغان توپىلىق يېزا يولىنىڭ غەربىي تەرىپى باشتىن-ئاياغىچە ھەمراھباينىڭ ھەشەمەتلىك باغ-ھويلىسى ئىدى. ئېگىز ئەنجان تاملىرى قەلئەدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى. ئېگىز تام ئۈستىگە مۈشۈكمۇ مۆڭگۈپ ئۆتەلمىگۈدەك، زىچلاپ شوخا سانجىلغانىدى. باغ-ھويلا، ئۆي-ئىمارەتنى مۇنداق پۇختا مۆڭگۈزدەك مۇستەھكەم قورۇق تام بىلەن ساقلاش ھەرقانداق كىشىنى قانائەتلەندۈرەتتى، ھەمراھباي قورۇق تامغا قاراپ: «مېنىڭ تېمىمدىن قاناتلىق ئوغرى بولسىمۇ ھالقىپ چۈشەلمەس! — دەپ شۈكۈرلىدى، بۇنىڭ ئارقىدىنلا كۆڭلىگە، — ۋاقتانىۋاق كەلگەندە، جېنىمنى ئالغىلى كەلگەن ئەزرائىلمۇ چۈشەلمەس!» دېگەننى كەچۈردى.

كوچىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى كەمبەغەللەر بىلەن ھۈنەرۋەن كاسىپلارنىڭ پارچە-پارچە كىچىك باغ-ھويلىلىرى، پاكار، ئىسكەتسىز قورۇق تاملار باينىڭ سۆلەتلىك تاملىرى ئالدىدا مانا مەن، دەپ چېنىپ تۇراتتى. چاڭ-توپا باسقان ئۈجمە يوپۇرماقلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ تۇرغان كۆركەمسىز توپا ئۆيلەر باينىڭ ھەشەمەتلىك خىش بىناسى ئالدىدا، خۇددى بېشىغا كەمچەت تۇماق، ئۇچىسىغا تۈلكە جۇۋا كىيگەن باينىڭ يېنىدا ئۇچىسىغا تاقىر جۇۋا، بېشىغا ئات تۇماق كىيگەن بىر كەمبەغەلنىڭ شۈمشەرەپ تۇرغىنىدەك بىر مەنزىرىنى ھېس قىلدۇراتتى.

«ئەلۋەتتە شۇنداق بولۇشى كېرەك، دېۋانە چىراي ئەسكى تاملىق ئۆيلەر بولمىسا، مېنىڭ سەلتەنەتلىك ئۆيلىرىم قانداق نامايان بولسۇن! بۇمۇ خۇدانىڭ ئىلتىپاتى. مۇنداق ئەسكى ئۆيلەر قانچە كۆپەيسە شۇنچە ياخشى!» ھەمراھباي كوچا بويى-

لاپ كېتىۋېتىپ، كۆزىنى يۇمۇپ ئېچىش ئارىلىقىدا بۇ خىياللارنى قىلىپ ئۈلگۈرگەندى.

ئۇ تەرەپتىن لاچىن دىۋانە كۆرۈندى، ئۇ بايغا قارشى كېلىۋاتاتتى. ھەمراھباي بۇ دىۋانىنى ئۇزۇندىن بىلەتتى. ئەكسىچە، لاچىن دىۋانىمۇ باينىڭ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ، ھازىرغىچە بولغان ئەھۋاللارنى ئېنىق بىلەتتى.

«40 - 50 يىل نېمدېگەن ئۇزۇن - ھە!» ھەمراھباينىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن لاچىن دىۋانىنىڭ كاللىسىدا چاقماقتەك پەيدا بولغان بۇ خىيال ئۇنى ئۇزۇن ئۆتمۈشكە باشلاپ كەتكەنىدى: «بۇنىڭدىن 50 يىل بۇرۇن، گۈگۈت سېتىپ يۈرگەن بىر بالا بۈگۈن كىشىنىڭ كۆزىنى چاقىدىغان چوڭ بايلاردىن بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، بۇنىڭ ئەكسىچە، 40 - 50 يىل ئىلگىرى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان چوڭ بايلار بۈگۈن ۋەيران بولۇپ، ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ، تاملىرى غۇلاپ، بالىلىرى دىۋانە بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. بايلىق دېگەن ئەنە شۇنداق ۋاپاسىز، خۇددى قىمارۋازنىڭ تاۋاكاسىدىكى پۇلغا ئوخشاش، بىردەم ئۇنىڭ قولىغا، بىردەم بۇنىڭ قولىغا ئۆتۈپ دەۋر قىلىپ يۈرىدىغان ۋاپاسىز نەرسىكى، ئۇنى ھېچكىممۇ مەڭگۈلۈك مۈلۈككە ئايلاندۇرالمايدۇ. يەيمەن دەپ يەپ كېتەلمەيدۇ، ئۆلسە گۆرىگە ئەكېتەلمەيدۇ! بايلىق ئاشۇنداق ھەممىنى قىزىقتۇرىدىغان، ھەممە كىشىنى بىھوش قىلىدىغان، ھەممىنى ئويىنىتىپ، ئاخىرقى ھېساپتا ھەممىدىن قالىدىغان، ئۈزلۈكسىز دومىلاپ بىر يەردە جىم تۇرالمايدىغان شەيتان!» ھەمراھباي روبىروسىغا كەلگۈچە لاچىن دىۋانە شۇنچە نۇرغۇن خىياللارنى قىلىپ بولغانىدى.

ھەمراھىمۇ قۇرۇق كەلمىدى: ساراڭنىڭ بىر قىلىقى ئارتۇق، دېگىنى راست - دە! قورسىقىنى باقالماي يۈرۈپ، لاچىن كۆتۈرۈۋالغىنى نېمىسى!؟ ئاڭلىسام، بۇ دىۋانە لاچىننى گۆش بىلەن باقارمىش، ئۇنداق قىلغۇچە تاپقان گۆشنى قورسىقىغا يېسىچۇ! كۆلەمدىغىنىڭغا ھىجايىما، يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇن، دېگەندەك، ھالىغا بېقىپ ئىش كۆرمەي، لاچىن كۆتۈرۈشنى كىم قويدى ئۇنىڭغا؟! ۋاي بىچارە، ھالىغا باقمىغان شۇم قۇش! ... يېقىنلاپ كەلسۇنچۇ، قېنى، كېلىشتۈرۈپ بىر مەسخىرە قىلاي! كۆڭلىدىن شۇ خىياللارنى كەچۈرگەن باي لاچىن دىۋانە ئۇدۇل كەلگەندە چېقىلدى:

— ئاشىق... قولۇڭدىكى نېمە ئۇ؟

— خۇش غوجام، لاچىن! — دېدى دىۋانە ئات ئۈستىدە تۇرغان باينىڭ كۆزىگە ئوقتەك قادىلىپ قاراپ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر غالىبلىق ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى.

— قورسىقىغا نېمە يەيدۇ؟

— نېمە يەيدۇ دەملا؟

— ھا... ئاڭلىسام، گۆش بىلەن باقىدۇ، دەيدۇ، شۇنداقمۇ؟ — مەسخىرە ئارىلاش كۈلگەن باي «خىڭ» قىلىپ دىمىغىنى قېقىپ قويدى.

— تولا ئادەم ئىچىنى ئاغرىتىپ شۇنداق دېيىشىدۇ، لېكىن، ھەر جاننىڭ رىزقى ئۆزى بىلەن بىللە بولغاندەك، بۇنىڭمۇ رىزقى كېمىيىپ قالمايدۇ. خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى سېخىيلارنىڭ گۆشىنى، بېخىللارنىڭ يۈرىكىنى يەپ ئوبدان كېتىۋاتىدۇ، تەقسىر! — دېدى دىۋانە غالىبلارچە كۈلۈپ.

ھەمراھباي غىققىدە بولدى، چاقچاقا تويغانىدەك تىللاتتى. مۇشۇ سالاپىتىم بىلەن دىۋانىگە چاقچاق قىلىشىنى كىم قويىدى، ئۆزۈمنىڭ شورى، دېدى-دە، قاپاقلىرى سىلىنىپ، بېشى ساڭگىلاپ كەتتى...

باي كەتكەندىن كېيىن، لاچىن دىۋانە قولىدىكى لاچىنغا قاراپ:

ئامىتىڭ كەلسە ئەگەر ئۇن شاپتۇلۇڭ ئۇن قاق بولۇر،
ئامىتىڭ كەتسە ئەگەر ئون شاپتۇلۇڭ بىر قاق بولۇر،
ئوتتۇرىسىنى ھەرە يەپ چۆرىسى قاسقان بولۇر....

ئۇ يەنە بىر نېمىلەرنى دەپ بوڭۇلداپ يىراقلاپ كەتتى.

......

جەڭدە مەغلۇپ بولغان سەركەردە ئوردىسىغا قانداق مەيۇس قايتقان بولسا، لاچىن دىۋانىدىن ئازار يېگەن ھەمراھبايمۇ شەھەرگە شۇنداق قايتتى. دىۋانىنىڭ بىر سۆزى «بېخىلنىڭ يۈرىكىنى يەيدۇ.» دېگىنى ئۇنىڭ يۈرىكىگە سانجىلىپ قالغانىدى. بۇ سۆز يولبويى خۇددى زەھەرلىك خەنجەردەك ئازاب سالدى. ئۆزىنىڭ بېخىل ئىكەنلىكىنى ھېچقاچان ئېتىراپ قىلمايدىغان، ئەمما ئېتىراپ قىلمىغانلىقىنى بىلىدىغان بۇ باي بۇ سۆزنىڭ ئازابى بارغانسېرى ئېغىرلىشىۋاتقانلىقىنى ئويلاپ، يۈرىكى ئاغرىپ، بىئارام بولغان ھالدا، شەھەرگە قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى سەزمەي قالدى.

ئات شەھەردىكى ھويلا دەرۋازىسى ئالدىدا توختىغاندىلا، ئېسىگە كەلگەن باي ئاتتىن چۈشتى-دە، چۈلۋۈرىنى چاكارغا

ئۇتقۇزۇپ، كانتورغا كىردى. كانتوردا ئىش بېجىرگۈچى مامۇتبېگىم ۋە بىرنەچچە بوغالتىر، ھېسابچىلار خۇددى ئېتىكاپتا ئولتۇرغان زاھىتلاردەك، باش كۆتۈرمەي، ھېساب - كىتاب قىلىپ، چوت سوقۇپ ئولتۇراتتى.

— قانداقراق، بۈگۈن نېمە بولدى؟ — دېدى ئۇ كانتورغا كىرىپلا مامۇتبەگكە جىددىي سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ.

ئۇنىڭ بۇ سوئال نەزەرىدە، مامۇتبەگنى «نېمە ئۈچۈن بۈگۈن ئەتىگەنلىكتە يوليورۇق سوراپ سالامغا بارمىدىڭ.» دەيدىغان ئەيىبلەش ۋە ئاچچىقلاشتەك مەنە بار ئىدى. مامۇتبەگ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، تەمكىن قىياپەتتە ئاستا جاۋاب بەردى:

— ئەتىگەن ماڭاي دەپ تۇرۇشۇمغا ئابدۇكېرىم بىلەن ئانىسى تاجىگۈل خېنىم يولۇمنى توستى، يەنە بىرنەچچە مەھەللە ئاقساقاللىرىمۇ بىللە كېلىشكەنىكەن. شۇلار بىلەن سۆزلىشىمەن، دەپ، سالامغا بارالماي قالدىم. ئۇلارنى تېخى سىلىنىڭ ئالدىلىرىدىلا يولغا سالدىم. — دېدى ئۇ بۈگۈن سالامغا بارالمىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ.

— نېمە دەيدىكەن ئۇلار؟

— يەنە ئۈچ ئاي رەھىم قىلىپ توختاپ بەرسە، دەيدۇ.

— سودىدىن يېنىۋاپتۇمۇ؟

— يېنىۋالىدىغان گەپنى قىلمىدى، ئەمما بىللە كەلگەن شەھەر ئاقساقاللىرى يالۋۇرۇپ سالا قىلىشتى.

— ئۇلار نېمە دەيدىكەن!

— يەنە بىرنەچچە ۋاقىت توختاپ بەرسە، ئىلاجىسىنى قىلساق، دەيدۇ.

— يەنىچۇ؟

— قاراپ تۇرۇپ بىر ئادەمنىڭ ئۆيۋاقىنى ساتتۇرۇپ، ماكانسىز قىلىۋېتىش ياخشى بولماسمىكىن، دېيىشتى.

— ھىم!... — باينىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى. ئۇنىڭ چىرايى ئاچچىق دورا ئىچكەن ئاغرىقنىڭ چىرايىدىنمۇ بەتتەررەك تۇتۇلغانىدى.

بۇ ئىش ھەمراھباي ئۇزۇندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مۇھىم ئىشلاردىن بىرى ئىدى. ئەگەر بۇ ئىش ئۇنىڭ دېگەن يېرىدىن چىقسا، باي ئۇچۇن نۇر ئۈستىگە نۇر بولاتتى. ئەپسۇسكى، كاجلاشقاندەك، بىردەم ئۇنداق، بىردەم مۇنداق كاشىلا چىقىۋاتقانلىقى ئۇچۇن باينىڭ چىرايى تۇتۇلغانىدى.

ئەسلىدە، ھەمراھباينىڭ رەستىدىكى دۇكان - ئۆيلىرى يېنىدا ئابدۇكېرىم ئىسىملىك بىر بالىنىڭ ئىككى ئېغىزلىق ئاتا مىراس دۇكان - ئۆيى بار ئىدى. ھەمراھباي مەزكۇر دۇكان - ئۆيلەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئانچە - مۇنچە رېمونت قىلىپلا، بۇيانقى دۇكانلىرىغا ئوخشاش تىللا مېۋىلەيدىغان مېۋىلىك دۇكانغا ئايلاندۇرۇۋېلىشنى ئۇزۇندىن كۆزلەپ كېلەتتى. بەختكە يارىشا، ئابدۇكېرىمنىڭ ئاتىسى ئۆلدى، ھازىدار چاغدا بىرئاز قەرزدار بولۇپ قالغان ئابدۇكېرىمگە باينىڭ رەھىم قىلغۇسى كېلىپ قالدى - دە، ئىسكىلاتتىن 100 تەڭگىلىك مال بېرىپ، تىجارەت يولى بىلەن قەرزدىن قۇتۇلۇشقا يول كۆرسەتتى، نەتىجىدە، بايدىن ئالغان مال ئۆتمەس ماتادەك سېتىلماي زىيان قىلىپ، ئىلگىرىكى قەرزنى تۆلەشنىڭ ئورنىغا، كۆتۈرەلمىسەڭ ساڭگىلىتىۋال، دېگەندەك، بايغا قەرزدار بولۇپ قالدى. ئايلار قاتلىنىپ يىل ئۆتتى. باينىڭ ئادەملىرى قەرزنى

قىستاشقا باشلىدى. ئامالسىز قالغان ئابدۇكېرىم ئاخىر دۇكان ـ ئۆينى ساتماقچى بولدى. ئۇنىڭ ئانىسى سېتىشقا رازى بولمايتتى. قولۇم ـ قوشنىلارمۇ ساتماسلىققا سالا قىلىپ، پۇل راسلاپ، قەرزنى ئۈزۈشكە ئەقىل كۆرسەتتى. تاجىگۇل خېنىم سەھرادىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىدىن پەيغەمبەر ئۆتنىسى قىلىپ، پۇل تېپىپ كەلمەكچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئازراق ۋاقىت كېتەتتى. شۇ سەۋەبتىن، تاجىگۇل خېنىم بىرنەچچە ئاقساقال پېشۋالارنى باشلاپ، باينىڭ ئالدىغا رەھىم قىلىپ، يەنە ئازراق ۋاقىت توختاپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلىپ كېلىشكەندى. ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكى دەل شۇ سودىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇنى سەزگەن باينىڭ ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلەپ كەتتى. ئۇ ئاچچىق بىلەن «ھىم» دەپ بىر ئاز تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بىردىنلا قايناپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— ماڭا پۇل كېرەك! مەن پۇل بىلەن ئۆرە تۇرىدىغان ئادەم، پۇل كېرەك! — دېدى ئۇ ئەسەبىيلىك بىلەن شالىنى چىچىپ، ئۇنىڭ چىرايلىرى غەزەپتىن ئاقىرىپ، لەۋلىرى تىترەيتتى، ئۇنىڭ ئاچچىق ئاۋازىدىن دەپتەر كۆرۈۋاتقان بوغالتىرلارمۇ چۆچۈپ كەتكەنىدى، — ئۇنداق سالاگەر ئاقساقاللارغا ئېيتىپ قويۇڭلار: يېگەن نېنىم بەدىنىمگە سىڭسۇن، مورامدىن تۈتۈن چىقىپ تۇرسۇن دېسە، مېنىڭ ئىشىمغا ئارىلاشمىسۇن! ماڭا پۇل كېرەك، قۇرۇق سالانىڭ لازىمى يوق. بۈگۈندىن ـ ئەتىگە پۇلنى تاپشۇرسۇن، تاپشۇرالمىسا، دۇكان ـ ئۆيلەر ماڭا ھېساب، قالغان ئىشلارنى ئۆزۈم ئۇقىشىۋالىمەن! — كانتور ئىچى سوغۇق سۇ قۇيغان قازاندەك جىمجىت بولۇپ كەتتى، مامۇتبەگ باشلىق ھەممە

ئادەم چوڭقۇرراق نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالماي، جىم ئولتۇرۇشاتتى. باينىڭ ئاچچىقى تېخى بېسىلمىغانىدى. — خۇمسىلار، ئۇنداق سالاسىنى ئېشەك بازىرىغا ئاپارسۇن! بەندىگە رەھىم قىلىش خۇدانىڭ ئىشى، مېنىڭ ئىشىم ئەمەس!... ئۇنىڭغا ئۇنداق، بۇنىڭغا مۇنداق رەھىم قىلغىلى تۇرسام، مەندە بايلىق تۇرامدۇ! بوغۇز يېمىسە قوي سەمىرەمدۇ، ئابدۇكېرىمدەك نان قېپىلارنى يېمىسەم .... — باي نېمە ئۈچۈنكى. سۆزىنىڭ ئاخىرىنى تۈكۈرۈك بىلەن قۇلت قىلىپ يۇتۇۋەتتى، مۇنداق بولۇشىغا ئاتچى مۇھەممەتخاننىڭ سالام قىلىپ كىرىشى سەۋەب بولغانىدى

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، قاچان كەلدىڭلا! — دېدى باي ئاتچىغا قاراپ ئېچىلىپ.

— كېچە تاڭغا يېقىن كەلگەنىدۇق.

— تىنچ - ئامان يەتتىڭلىمۇ؟ — باي خۇددى كۆكسقارنى كەڭ ئىكەنلىكىنى نامايان قىلماقچى بولغانىدەك، مال توغرۇلۇق سۆز ئاچماي، ئاتچىنىڭ لاداققا تىنچ - ئامان يەتكەنلىكىنىلا تىلغا ئېلىپ ئەھۋال سورىدى. ئاتچى يانچۇقىدىن لاداققا ئاپىرىپ تاپشۇرۇلغان مالنىڭ ھۆججىتىنى چىقىرىپ، بايغا سۇنغاندىن كېيىن، كەينىگە ئىككى قەدەم چېكىنىپ قول قوشتۇرۇپ تۇردى. ھەمراھباي ھۆججەتكە كۆز يۈگۈرتۈپ، بىردىنلا ئۆزگەردى، بۇلۇتلۇق ئاسماندەك تەرى تۇتۇلغان ھالدا ئاتچىغا قاراپ:

— ھۆججەتتە ئىككى تېڭىق مال كەم يېزىلىپتۇغۇ؟ — دېدى ئۇ ھەيران بولغان قىياپەتتە.

— خۇش، مايمۇن كۆۋرۈكتە① بىر ئات تېيىلىپ دوم-

---

① لاداق يولىدىكى موز كۆۋرۈك.

لاپ كەتكەندى، — دېدى ئاتچى ئوڭايسىزلانغان هالدا يەرگە قاراپ.

— ئات دومىلىسا، مال دومىلىمىغاندۇ؟!

— خۇش تەقسىر، مال ئاتنىڭ ئۈستىدە تېڭىقلىق ئىدى.

— نېمىشقا دومىلايدۇ؟!

— بۇنىڭغا نېمە دېسەك بولاركىن، بەندىچىلىكتە! — ئاتچى ئوڭايسىزلانغان هالدا جاۋاب بېرەتتى، — مايمۇن كۆۋرۈكى دېگەن يوغان يوتامچىلىك كېلىدىغان مۇز كۆۋرۈك، مايمۇنمۇ ئۆتەلمەيدۇ، دېسەك لاپ كەتمەيدۇ. شۇنداق يەردىن ئات - ئۇلاغ ئۆتكەندە، پۇتى تېيىلىپ كەتمەيدۇ، دېگىلى بولمايدىكەن، هەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى، بەندە ئاجىز كېلىدىكەنمىز!

— ئات - ئۇلاغقۇ جېنى بار نەرسە، ماقۇل تېيىلىپ كەتسۇن، مال نېمىشقا تېيىلىدۇ؟! گەپ مۇشۇ يەردە!

هەمراهباي تېيىلىپ دومىلاپ كەتكەن ئاتنىڭ ئۈچىسىدىكى مالنىڭمۇ تەڭ دومىلايدىغانلىقىغا ئەقلي يېتىپ، چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ئۆزىگە بولغان زىياننىڭ ئاچچىقىدا چۈشەنمەسكە سېلىپ سۆزلەيتتى. تەتۈر بولسىمۇ، باي سۆزلىسۇن، دېگەننى چۈشىنىدىغان كىشىلەر گەپ قىلماستىن شۈك تۇرۇشاتتى. باي يەنە ئۆزى چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى:

— هېلىمۇ ياخشى ئىككى تاي گىلەم ياكى يىپەك دومىلىماستىن، 30 دانە ئاق كىگىز دومىلاپتۇ. خۇنى چوڭ گەپ ئەمەس، جىق بولسا 30 سەر تەڭگە!

— شۇنداق باي، دومىلاپ كەتكەن ئاتنى ماڭغۇچە يېڭىساردىن 65 سەر تەڭگىگە ئالغانىدىم، قازاغا رىزا دەپ

تۇردۇق، بەندىچىلىكتە! — دېدى ئاتچى باينى ئوڭشالدى، دەپ خاتا مۆلچەرلەپ، لېكىن باي ئوڭشالمىغانىدى.

— ماڭا دوق قىلماڭلار، مەن كۆتۈرەلمەيمەن، ماڭا ئېغىر كېلىدۇ! — دېدى باي بىردىنلا مۆڭگۈپ، ئىككى مەڭزى يېڭى ياققان ناندەك كۆپچۈپ چىقتى.

— يوغسۇ، ھەرگىز دوق قىلمىدىم.

— خىيالىڭلىدا، 65 سەرگە ئالغان ئېتىم دومىلىغان يەردە، سېنىڭ 30 پارچە جەينىماز كىگىزىڭ قانچىلىك ئىش. دېمەكچى بولۇۋاتىسىلەر! شۇنداقمۇ؟ لېكىن مەن ھەممىنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن. بىر قاراش بىلەن يۈرىكىڭلىدىكىنى بىلىۋالالمايدىغان بولسام، مەن مۇنداق بولالمايتتىم، مۇھەممەتخان، كاللاڭلىنى سىلىكىۋېتىپ، راۋۇرۇس سۆزلەڭلا. جۇما! — دېگەن باي ئاتچىغا ياۋۇزلارچە قادىلىپ قارىۋېتىپ، ئاۋازىنى سەل پەسەيتكەن ھالدا داۋام قىلدى، — 30 پارچە كىگىز كەشمىرگە يەتسە، قانچىلىك پايدا قىلىدۇ. بىلەمسىلە؟ ئۇنى ئۇ يەردە پايدىسىغا چىقىرىپ سېتىپ، پۇلىغا مال ئېلىپ، بۇيان كەلسەك، بۇ يەردە قانچىلىك پايدا قىلىدۇ؟ بۇنىڭ ھېساباتى ئۆزى بىلەن بىللە، بۇنى بىلىپ قويۇڭلا! ئاز مال ئەمەس ئۇ، ئاتنى پەش قىلسام، باي رازى بولۇپ كېتەمدىكىن، دەيدىغان كەم خىيالدىمۇ بولماڭلا! ئات سىلىنگە ھېساب. مال ماڭا ھېساب. لىللا بولسۇن دېسەڭلا، يوقالغان مالنىڭ بىر پايدىسى بىلەن تۆلىشىڭلار كېرەك، ئىككى پايدىنى قوشسام ھەرقاچان ۋابال بولدى، دېيىشىڭلار مۇمكىن، قانداق دېسىدىما! — باي ئاغزىدىن چىققان سۆزنى مەجبۇرىي ماقۇل قىلدۇرماقچى بولغاندەك، ئاتچىنىڭ كۆزىگە قادىلىپ قاراپ تۇراتتى. ئاتچى

بولسا، ئۇنىڭ زوراۋانلىق بىلەن بولغان بىزەڭ قاراشلىرىدىن بىزار بولغاندەك، كۆزىنى ئەپقېچىپ يەرگە قارىۋالغانىدى.

بايىنىڭ ئىنساپ قىلىپ، ئاتچىغا ئۆۋالچىلىق سالمايدىغان خىيالى قىزىق ئىدى. 30 پارچە كىگىز كەشمىرگە بېرىپ بىرگە بىر پايدا قىلسا، 60 پارچە بولاتتى. 60 كىگىزنىڭ پۇلىغا مال ئېلىپ قەشقەرگە ئەكەلسە، كەم دېگەندە، يەنە بىرگە بىر پايدا قوشۇلۇپ، 120 پارچە كىگىز بولۇشى چوقۇم ئىدى، دېمەك، بايىنىڭ دوملاپ كېتىپ، قازاغا ئۇچرىغان 30 پارچە كىگىزنى بىر پايدىسى بىلەن قوشۇپ، 60 پارچە كىگىز تۆلىتىۋالماقچى بولغانلىقى ئىنساپ قىلغانلىقى، شۇنداقلا، كىشىگە ئۆۋالچىلىق سالمىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ نېمىدېگەن چوڭ ئىنساپ قىلغانلىق ـ ھە!؟

ئاتچى بولسا، ئات بىلەن مالنىڭ دوملاپ كېتىشى ئىككىمىزگە تەڭ كەلگەن قازا. ماڭا چوڭراق، بايغا كىچىكرەك كەلگەن بۇ قازاغا ھەر ئىككى تەرەپ رىزا بولۇپ كېتەيلى، دېمەكچى بولاتتى، بۇ خىيال ئەقلىگە سىغاتتى، شۇڭا ئۇ، بايىنىڭ ئىنساپ قىلىشىنى تىلەپ:

— رەھىم قىلسىلا، ئىلتىپات قىلارلا! — دەپ يالۋۇردى.

— رەھىم قىلىش خۇدانىڭ قولىدىن كېلىدۇ، مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. ماڭا تۆلەيدىغانىنى تۆلىۋېتىپ، يىغلاشنى خۇداغا يىغلاڭلا. ماقۇلما، شۇنداق بولسۇن! — دېدى ئۇ ئاتچىدىن يۈز ئۆرۈگەندەك بۇ تەرەپكە تولغىنىپ.

— مايمۇن كۆۋرۈكى دېگەن لاداق يولىدىكى پىلسىرات

دېسىلە! — دېدى ئاتچىبايغا قاراپ. ئۇنىڭ قاراشلىرىدىن باينى يەنە بىر قېتىم ئىنساپقا دالالەت قىلماقچى بولغانلىقى چىقىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ ئاۋازى يىغا ئولاشقاندەك، تەسىرلىك ئاڭلىناتتى، — ئۇ كۆۋرۈكتىن خۇدايىم ئۆز پاناھىدا ساقلاپ ئۆتكۈزمىسە بەندە ئۆتكۈزەلمەيدۇ. ئات دومىلامدۇ، مەن دومىلامدىمەن، ھەممىسى خۇدانىڭ ئىلكىدىكى ئىش. ئۇ يەردە يېرىلغان بىر تاغ بار، كەڭلىكى ئىككى غۇلاچ كېلىدىغان ئاراچ — ھاڭدىن خالىستان دەرياسىنىڭ سۈيى خۇددى مىلتىقنىڭ ئوقدەك ئېتىلىپ ئاقىدۇ. قارايدىغان بولساق، بىز تۇرغان يەردىن 15 غۇلاچ تەكتىدە ئېقىۋاتقان سۇ قاپقارا بولۇپ، ئەجەل ئىلاھىدەك سۈرلۈك كۆرۈنىدۇ. خۇدانىڭ ئىرادىسى بىلەن شۇ يەردە بىر مۇز كۆۋرۈك بار. يوغانلىقى چوڭ بولسا ئادەمنىڭ بېلىدەك كېلەر، مانا شۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتمەي ئامال يوق. ئالدى بىلەن ئاتچى بېرىپ پالتا بىلەن چاناپ، پۇت تېيىلمايدىغان قىلىپ، تاختايدەك تەكشىلەيمىز، ئاندىن ئۇلاغلار بىر - بىرلەپ ئۆتىدۇ. ئات، تۆگە، ئېشەكلەرنىڭمۇ جېنى تاتلىق بولىدىكەن، كۆۋرۈكتىن ئۆتكۈچە پۇتلىرى تىترەك، پاقالچاقلىرى دىرىلداپ كېتىدۇ. ئۇ يەرگە ھەممە ئادەم خۇدا، تەۋەككۈل دەپ ئۆتمەي ئامال يوق. قايسى ئۇلاغ ئۆتۈپ كېتىدۇ، قايسى دومىلايدۇ، خۇدايىم ئۆزى بىلىدۇ. بەندە دېگەن ئاجىز كېلىدىكەنمىز، شۇنداق يەردە دومىلاپ كەتكەن ئىشنى قازا دەپ تونۇمساق، قانداق بولار! مۇسۇلمانچىلىقتا توغرا كېلەرمۇ!؟

— بەللى ... گەپ بار ئىكەن - دە! — دېدى باي زەردە بىلەن ھىجىيىپ، — مەن مالنى لاداققا يەتكۈزۈپ بارىدىغانغا كىرا قىلغان، بۇ گېپىم توغرىدۇ؟

— توغرا!

— ئۇنداق بولسا يەنە نېمە گەپ!

— نېمە گەپ؟! — ئاتچى قادىلىپ تۇرۇپ جاۋابلاشتى، — سىلىنىڭ مالىنىغۇ مەن تۆلىگۈدەكمەن، ماقۇل، مېنىڭ ئېتىمنى كىم تۆلەيدۇ؟

— ئاتچى ئۆزىنىڭ شورىدىن كۆرە!

— سىلىچۇ؟

— مەن ئاتچىدىن كۆرمەمدىمەن!

— مانا قىزىق...

— مانا قىزىق؟! قېنى قەيېرى قىزىق ئىكەن؟!

— جىمى يېرى قىزىق! — دېدى ئاتچى ئىشەنچ ۋە غالىب كۆز قاراش بىلەن بايغا ئاچچىق چەكچىيىپ، — سىلىچە بولغاندا، مېنىڭ ئېتىم دومىلاۋاتقاندا، ئېتىمنى توختىتىپ سىلىنىڭ مالىنى يېشىۋالسام بوپتىكەن ـ دە!

— ئۇنداق تەرەپلىرىنى ئۆزۈڭلا بىلىسىلە!

— تايىنلىق كىراغا بەرگەن 30 ئات مالنى مۇھەممەتخان ئاتچى دەرياغا تۆكۈۋېتىپ كەپتۇ دېمەملا، قارا تۆھمەتنى بىر يولىلا تۆلەپ تۈگىشەي!

— ئاغزىڭلىنى چايقىۋېتىپ سۆزلەڭلا!

— ئاغزىم چايقاقلىق، پاكىستاندىن ئالغاچ كەلگەن بىر تاغار مىسۋاكتا تازىلاپ كەلگەن، مەن خۇش بولاي، ھېلىقى گەپنى بىر دېسىلە!

ئاتچىنىڭ پىلىموتنىڭ ئوقىدەك، تەگكەن يەرنى مازدەك تىتىپ تاشلايدىغان ئورۇنلۇق سۆزلىرى باينى پەسكويغا چۈشۈرۈپ قويغاـ

— توغرا!

— ئۇنداق بولسا يەنە نېمە گەپ!

— نېمە گەپ؟! — ئاتچى قادىلىپ تۇرۇپ جاۋابلاشتى، — سىلىنىڭ مالىنغۇ مەن تۆلىگۈدەكمەن، ماقۇل، مېنىڭ ئېتىمنى كىم تۆلەيدۇ؟

— ئاتچى ئۆزىنىڭ شورىدىن كۆرە!

— سىلىچۇ؟

— مەن ئاتچىدىن كۆرمەمدىمەن!

— مانا قىزىق....

— مانا قىزىق؟! قېنى قەيىرى قىزىق ئىكەن؟!

— جېمى يېرى قىزىق! — دېدى ئاتچى ئىشەنچ ۋە غالىب كۆز قاراش بىلەن بايغا ئاچچىق چەكچىيىپ، — سىلىچە بولغاندا، مېنىڭ ئېتىم دومىلاۋاتقاندا، ئېتىمنى توختىتىپ سىلىنىڭ مالىنى يېشىۋالسام بوپتىكەن ـ دە!

— ئۇنداق تەرەپلىرىنى ئۆزۈڭلا بىلىسىلە!

— تايىنلىق كىراغا بەرگەن 30 ئات مالنى مۇھەممەتخان ئاتچى دەرياغا تۆكۈۋېتىپ كەپتۇ دېمەملا، قارا تۆھمەتنى بىر يولىلا تۆلەپ تۈگىشەي!

— ئاغزىڭلىنى چايقىۋېتىپ سۆزلەڭلا!

— ئاغزىم چايقاقلىق، پاكىستاندىن ئالغاچ كەلگەن بىر تاغار مىسۋاكتا تازىلاپ كەلگەن، مەن خۇش بولاي، ھېلىقى گەپنى بىر دېسىلە!

ئاتچىنىڭ پىلموتىنىڭ ئوقىدەك، تەگكەن يەرنى مازدەك تىتىپ تاشلايدىغان ئورۇنلۇق سۆزلىرى باينى پەسكويغا چۈشۈرۈپ قويغا

نىدى، شۇڭا ئۇ، ئاتچىدىن قۇتۇلۇپ كېتىشنى ئويلاندى - دە، ئادەملىرىگە:

— ماۋۇ بىرنېمىنى كۆزۈمدىن يوقىتىڭلار! — دەپ ئاچچىق توۋلىدى.

مامۇتبەگ بىلەن يەنە بىرنەچچە كىشى دەررۇ ئوتتۇرىغا چۈشتى - دە، سالا - سۇلۇ قىلىپ، ياغلىما سۆزلەر بىلەن مۇھەممەتخان ئاتچىنى تاشقىرىغا باشلاپ چىقىپ كەتتى. بايىنىڭ ئادەملىرىمۇ بايىنىڭ سۆزى يولسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ تۇراتتى، ئەمما بايىنىڭ ئالدىدا يۈزتۇرا بىرنېمە دېگىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەنلىكتىن، «يۈرسىلە، تاشقىرىغا چىقىپ سۆزلىشىمىز» دېگەندەك ئەملەش سۆزلەر بىلەن ئاتچىنى ئېلىپ ماڭدى، ئاچچىقى بېسىلمىغان ئاتچى تاكى دەرۋازىدىن چىققانغا قەدەر چاڭىلداپ سۆزلەيتتى:

— بىرنېمە دېگەن قانداق گەپ ئۇ! ھەركىم ئۆزىگە توشلۇق ئادەم، باي بولسا ئۆزىگە!...

ئاتچىنىڭ ئاچچىق ۋە ھەققانىي سۆزلىرى نىشانىغا قادالغان خەنجەردەك بايىنىڭ يۈرىكىگە تارىس - تارىس قىلىپ سانجىلاتتى. دەرمانسىزلانغان باي ئۆزىنى ئورۇندۇققا تاشلىدى. ئۇنى قانداقتۇر بىر خىل قارا تەر باسقانىدى. قورسىقىنى بوشىتىۋېلىش ئۈچۈنمۇ ياكى ھېرىپ كەتكەنلىكىنىمۇ ئۇزۇن «ئۇھ» تارتتى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن خۇددى يەل قاچقان كامىردەك، كۇسۇلداپ چىققان ئاچچىق دۇتتا ساقال - بۇرۇتلىرى ئۈچۈپ تۇراتتى. ئۇ ئاستا قول ياغلىقىنى چىقىرىپ پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتتى. كېيىن ئۈستەل ئۈستىدە سەل نېرىراقتا تۇرغان يەلپۈگۈچكە قول ئۇزارتقاچ «مۇنداقمۇ ئۇششۇق-

لۇق بولامدۇ!...» دەپ ئەلەم بىلەن غوڭشۇپ قويدى. ئۇنىڭ چۈشەنچىسىدىكى «ئۇششۇقلۇق» ئەمەلىيەتتە، ئۆزىنىڭ يولسىزلىقىغا قارشى چىققان مۇھەممەتخان ئاتچىنىڭ ھەققانىي سۆزلىرى ئىدى، لېكىن ئۇ، زوراۋانلىققا تايىنىپ، ھەققانىي سۆز قىلغاننى ئۇششۇقلۇق قىلدى، دەۋاتقان بولسىمۇ، ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، دىلى رەنجىگەندەك بولۇپ، يولسىزلىق قىلىشقا شۇقەدەر زور كۈچ سەرپ بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلاتتى.

تاشقىرىدىن مامۇتبەگ قايتىپ كىردى. ئۇ بىرنەچچە يېڭى مېھمان باشلاپ كىرگەنىدى. ئاتچى چىقىپ كەتكەن تەرەپكە غەزەپ بىلەن قاراپ، پەرىشان ئولتۇرغان باي يېڭى كىشىلەرنى كۆرۈش بىلەنلا ئۆز خىسلىتى بويىچە گويا ھېچ ئىش بولمىغاندەك، خاتىرجەم قىياپەتكە ئۆزگىرىپ قارشى ئالدى.

موللا ساۋۇت خەلپەت، ئىمىنئاخۇن خەلپەت، ھېلىمىدىن داموللا، مۇسەيىپ داموللا قاتارلىق بىرقانچە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىئانە توپلاش ھەيئىتى سالام بېرىپ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، ئۆز مۇددىئالىرىدىن سۆز ئاچتى. ھەمراھباي قۇلاق سېلىپ تەپسىلىي ئاڭلاپ چىققاندىن كېيىن، چىرايىغا خۇشلۇق، لەۋلىرىگە مەسخىرە تۈس ئالغان غەلىتە قىياپەتتە سۆزگە كىرىشتى:

— ناھايىتى ئوبدان ئىش بوپتۇ، ئوبدان كېلىشىپلا! — دېدى ئۇ سالماق تەلەپپۇز قىلىپ، ھەربىر سۆز گويا ئۇنىڭ غۇچۇرلاپ تۇرغان چىش ئاراچلىرىدىن چىقىۋاتقاندەك، غەلىتە تۇيغۇدا دان - دان ئاڭلىناتتى، ئۇ سۆزىنى

داۋاملاشتۇردى، — داموللا ئابدۇقادىرنىڭ قىلىشۋاتقان ئىشلىرىنى يىپىدىن - يىڭنىسىغىچە ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىمەن، غەللە ساندۇقلىرى تەڭگە - تىللاغا توشۇپ كەتكەنلىكىنى، بىر مۇنچە يېتىم - يېسىرلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ، بېشىنى سىلاپ، ھالىدىن خەۋەر ئېلىشۋاتقانلىقلىرىنى ئاڭلىدىم. بۇ دېگەن ئۇلۇغ ئىش، ناھايىتى كاتتا ئىش! مۇنداق ئۇلۇغ ئىشلار قېنى كىمنىڭ قولىدىن كەپتۇ! مېنىڭ قولۇمدىن كەلدىما، ياق، مۇنداق ئۇلۇغ ئىشلار ساندۇقلىرى پۇلغا توشۇپ - تېشىپ كەتكەنلەرنىڭ قولىدىن كەلمىسە، باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. بۇ بەك ياخشى ئىش بوپتۇ. مەن بۇنى قوللايمەن، ئاۋادا، ھەرقانداق كىشى كېلىپ، مەيلى تىتەي كېلىپ بۇ ئىش قانداق بوپتۇ، دەپ مەندىن سوراپ قالسا، مەن ھېچ ئىككىلەنمەستىن، ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ، دەپ جاۋاب بېرىمەن، شۇنداق ئەمەسمۇ!..

— سىلىدەك بىر زاتنىڭ مۇنداق تونۇشقا كېلىپ، ياخشى باھا بەرگەنلىرى، ھېسداشلىق قىلغانلىرى تەشەككۇرغا ئەرزىيدۇ، — دېدى موللا ساۋۇت خەلپەت سالماقلىق بىلەن سۆزلەپ، — باشتا بۇ ئىش كىچىكىرەك باشلانغانىدى، بارا - بارا چوڭلاپ، بۈگۈنكى ھالەتكە كەلدى. يېتىملەرنىڭ سانى ئاشتى. مۇناسىپ ھالدا خىراجەت كۆپەيدى. بىر ئادەمنىڭ قۇۋۋىتى چەكلىك بولىدىكەن، بۇنداق ئۇلۇغ خىزمەتكە پۈتۈن يۇرت، پۈتۈن مىللەت تەڭ قول سالغاندا، ئاندىن روناق تاپتۇرغىلى بولىدىغانلىقى ئەمەلىيەتتىن ئىسپاتلاندى. داموللامنىڭ يەنە بىر مەتبۇئات تەسىس قىلىپ، نەشرئەپكار ئىشلىرىنى يولغا قويۇش خىيالىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە. ئاخىر

بامەسلىھەت، پۈتۈن يۇرت، پۈتۈن مىللەتنى خەيرىيەت ئىشىغا دالالەت قىلىش قارارىغا كېلىپ، ئىئانە توپلاش ھەيئىتى تەسىس قىلدۇق. جامائەت ئۆز ھىممەتلىرىنى ئاياپ قالمىدى. ھەر كىم ئۆزىگە يارىشا ئاتىغان - تاپقانلىرىنى ئىئانە قىلىشتى. بۈگۈن مۇشۇ ۋەجىدىن ئۆزلىرىگە كەلگەنىدۇق.

— كېلىشكەنلىرى ياخشى بوپتۇ، ناھايىتى ياخشى بوپتۇ! — دېدى باي ئۈستى - ئۈستىگە تەكرارلاپ. بۇ ئۇنىڭ مەسىلىگە قانداق جاۋاب بېرىش توغرىسىدا بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

— شۇنداق، بۇ ئىش يۇرتنىڭ، خەلقنىڭ ئىستىقبالىغا ئالاقىدار بولغىنى ئۈچۈن ھەرقايسىلىرىنىڭ ھىممەتلىرىگە سېغىنىپ كەلدۇق.

— بايا ئېيتتىمغۇ، كېلىشكەنلىرى ناھايىتى ياخشى بوپتۇ، مەن بەك خۇرسەن بولدۇم. ھېلى دېگەندەك، ھەرقانداق كىشى كېلىپ مەندىن بۇ ئىش قانداق بوپتۇ، دەپ سوراپ قالسا، ناھايىتى ياخشى ئىش بوپتۇ، دەپ جاۋاب قىلىمەن. ھىممىتىمنى ھەرگىز ئاياپ قالمايمەن. قانداق، شۇنچىلىك سۆزلەشسەك بولار!

— خەلقنى ئويغىتىش، يۇرتىمىزغا مەرىپەت چىراغلىرى يېقىش زامانىنىڭ تەقەززاسى. بۇ ئىشقا ساخاۋەت، خەيرىيەت قوللىرىنى سۇنۇش زور ساۋابلىق ئىش...

— بىلىمەن، ساۋاب بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىمەن، موللا ساۋۇت. ئوبدان چۈشىنىمەن، ناھايىتى ياخشى ئىش بۇ!

ھەمراھباينىڭ سۆزلىرىدىن بۇ ئىشقا تۇتقان سوغۇق پوزىتسىيىسى مانا مەن، دەپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھەرقانداق ھارارەتنىڭمۇ بۇ مۇزنى ئېرىتەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن خەلپەتلەر ئۆزئارا كۆز ئۇچراشتۇرغاندىن كېيىن، قايتماقچى بولدى.

— ئەمسە، بىز مۇشۇنچىلىك ئولتۇرايلى! — دېدى ھېلىمدىن خەلپەت دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

— ناھايىتى ياخشى، ناھايىتى ياخشى! — دېگەن باي بىر تەرەپتىن يانچۇقىغا قول سېلىپ، — توختاڭلار، مېنىڭ قۇرۇق ياندۇرغۇم كەلمەيۋاتىدۇ. قاتاردىن قالغۇچە خاتادىن قال، دەپتىكەن. ماۋۇنى ئالغاچ كېتىپ، داموللا ئابدۇقادىرغا مەندىن جىق سالام ئېيتىڭلار. ھېلىقى گەپ يەنە ئىز-جايىدا، كىمكى كېلىپ مەندىن سوراپ قالسا، بېرىدىغان جاۋابىم يەنە شۇ ھېلى ئېيتقاندەك، جۇما! — دېدى باي ئىتائەتچىلەرگە قولنى سۇنۇپ. ئۇنىڭ ئۆردەكنىڭ ئالقىنىدەك كۆرۈنىدىغان دىقماق ئالقىنىدا ئىككى سەر كۈمۈش تەڭگە يالتىراپ تۇراتتى.

— ھىممەتلىرىگە رەھمەت! — خەلپەتلەر پىسەنت قىلماستىن قايرىلىپ ماڭدى.

— ھاي... ھاي... ماۋۇنى...، — باي ئۇندەرگەندەك قىلىپ توۋلاپ قويدى، خەلپەتلەر قاراپمۇ قويماستىن چىقىپ كېتىشتى. باينىڭ قولىقىغا «رەھمەت، تېگىل بولدى» دېگەندەك سۆزلەر ئاڭلانغاندەك بولدى. ئۇ تاتىرىپ كەتكەندى...

— خاپامنى قوزغاپ... — دېدى باي ئىتائەتچىلەر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئالسىرىنىق بولۇپ، ئاندىن ئاستا ئولتۇرۇپ غوتۇلدىدى، — قېيىدىغان ئابدالنىڭ خۇرجۇنىغا زىيان،

ماڭا نىمە! شۇنداق ئەمەسما!؟ مۇنداق ئابداللارنى ئىككىنچى كۆزۈم كۆرمىسۇن! بۇلار خەلقنى ئويغىتىمىز، دېمىسىمۇ، شەھەر ئىچىدىلا ئىككى يۈزگە يېقىن مەسچىت، مەدرىس، خانىقالار بار، مەزىنلەر ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ ئەزان ئېيتىپ ئويغىتىدۇ. بىز مۆمىن - مۇسۇلمان بەندىلەرگە شۇ كۇپايە قىلمامدۇ!...

كانتور ئىچىدە ئولتۇرۇشقان بوغالتىرلار ۋە باشقا ئادەملەر بولسۇن، غوت - غوت بايتالغا مىنىپ ماڭغان يولۇچدەك، ئامالسىزلىقتا غىڭ قىلماستىن، باينىڭ غوتۇلدىشىنى ئۇزۇنغىچە ئاڭلاشتى.

ئون ئۈچىنچى باب

ئويغىنىش

ئەۋلادلىرىڭلارنى باشقا بىر زامان
ئۈچۈن تەلىم ئېتىڭلار، چۈنكى، ئۇلار
سىلەر ياشىغان زاماندىن باشقا بىر
زاماندا ياشىماق ئۈچۈن دۇنياغا كەلگەندۇر.

(«مىفتاھۇل ئەدەب» كىرىش سۆز)

يىرىم ئەسىردىن بۇيان، شەھەرنىڭ مەركىزىي كوچىلىرىدىن بىرى — بەشئىرىق مەھەللىسىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان لايپەشتاق مەدرىسى بۈگۈن بىردىنلا جانلىنىپ، قايىنامتاشقىنلىق ئەمگەك مەيدانىغا ئايلاندى. شۇ كۈنكى خالىس ئەمگەككە قاتنىشىپ ئىشلەۋاتقان ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدە، مەدرىسە ئىچى خۇددى ھەيۋەتلىك دەريادەك شاۋقۇنلايتتى. ئۇ يەردە تەرگە پىشىپ ئىشلەۋاتقانلار ئىچىدە ئاپئاق ساقال بوۋايلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار، ئەمدىلەتىن بۇرۇتى خەت تارتقان ياش تالىپلار ۋە ئۇششاق بالىلارمۇ بولۇپ،

هەر كىم قۇربى يەتكەن بىر ئىشتا ئالدىراش ئىشلەيتتى. بەزەنلەر كېسەك يۆتكەيتتى، بەزەنلەر تىزىغىچە لاي كېچىپ لاي ئېتەتتى، بەزەنلەر زەمبىلدە لاي توشۇيتتى. بەزەنلەر ئەندۇۋا ئويىنتىپ سۇۋاقچىلىق قىلسا، بەزەنلەر لاي پىشۇرۇپ كاكىل قىلىپ، سۇۋاقچىلارغا سۇنۇپ بېرەتتى. «هە... چاپسان بول، ئىلدام ماڭ!...» دېگەندەك هەيدەكچى سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆتۈرۈلگەن ۋاڭ-چۇڭدا گويا بىر ئەزىم دەريا شاۋقۇنى هاسىل بولۇپ، كىشىنى هەيران قالدۇراتتى.

— نېمە بوپتۇ؟ — بىر دېهقان مەدرىسە سەيناسىدىكى ئەمگەك قايىنىمىنى كۆرۈپ هەيران بولغان هالدا، كېتىۋاتقان يولىدىن توختاپ، سۇ توشۇۋاتقان بىر كىشىدىن سورىدى، — بۇزۇلغان، يىقىلغان جايلىرىنى ياساپ قويماقچى بولۇشتىڭلارمۇ، ياخشى ئىشقۇ؟ بۇ مەدرىسنى مەرھۇم ئابدۇرازاق خوجىنىڭ ئوغلى موللا ئابدۇرۇسۇل خوجا ياساتقانىدى. ئاز كەم 60 يىل بولغانىدۇ، كونىراپ كەتكەنىدى، ساۋابلىق ئىش بوپتۇ!...

— ئۇنداق تەرىپىمۇ بار، مۇھىمى، مەكتەپ ئاچقىلى ياساۋاتىمىز.

— مەكتەپ!؟ — تېخىمۇ هەيران بولۇپ كۆزلىرى ئېچىلغان دېهقان سوراشنى داۋاملاشتۇردى، — قانداق مەكتەپ؟

— ئابدۇقادىر داموللام مۇشۇ يەردە مەكتەپ ئاچماقچى!

— نېمە! ئابدۇقادىر داموللام...

ئېشەكتىن سەكرەپ چۈشكەن دېهقان ئۇندەرەپ ئېشەكنى تام تۈۋىگە ئاپىرىپ باغلىغاندىن كېيىن، بىسمىللا ئېيتىپ مەدرىس ئىچىگە كىردى. ئۇ هاياجانلانغانىدى: داموللام

باشلىغانلىكى ئىش ساۋابلىق. مانا قارىمامدىغان بىرىنچىدىن، كونىراپ ياتقان مەدرىس بىر ئوبدان ياسىلىپ قالىدىكەن؛ ئىككىنچىدىن، مەكتەپ بولۇپ پەرزەنتلىرىمىز ئوقۇيدىكەن. ساۋاب بۇنىڭدىن ئۇلۇغ بولامدا!؟ بۇ ئىشتا بىرەر كېسەك يۆتكەپ، بىرەر كاكىل لاي مىجىپ بەرسەك تۆگىدەك ساۋاب بولار!... دەپ ئويلانغان دېھقان بارغان پېتى بىر زەمبىلنىڭ بېشىنى تۇتۇپ لاي توشۇدى. زەمبىلنىڭ ئىككىنچى بېشىنى تۇتقان ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئادەم ئۇنىڭغا نۇرغۇن سۆزلەرنى قىلىپ بەردى:

— داموللام مەكتەپ ئاچماقچى بولۇپ، مۇشۇ مەدرىسنىڭ ئورنىنى لايىق كۆرۈپتىكەن، شۇ باھانىدە ياسىلىپ قالىدىغان بولدى. بۇ ئىشتا قۇتلۇق ھاجىمۇ بار. بارغاندا كۆرىمىز. مەن كۆرسىتىپ قوياي، جىزما، داموللام بىلەن ئىككىسى لاي مىجىپ، سۇۋاقچىلارنىڭ يېنىدا ئىشلەۋاتىدۇ، — ئۇ ئادەم قايناپ تۇرغان بۇلاقتەك گەپنى - گەپكە ئۇلاپ سۆزلەۋەتتى، — بىكار تۇرغان مەدرىسە مەكتەپ بولۇپ قالسا، ياخشى ئەمەسمۇ! بۇ مەكتەپ كونا موللام مەكتەپلىرىگە ئوخشىمايدىكەن، باللار پارتىدا ئولتۇرۇپ قارا تاختىغا خەت يېزىپ ئوقۇيدىكەن، ئىمان ئىسلام ئوقۇغاندىن تاشقىرى، ھۆسن خەت، ھېساب دەرسلىرىمۇ ئوقۇيدىكەن. باللار خەت ساۋاتلىق بولۇپ، سەككىزنى سەككىزگە قوشۇپ 16 بولدى، دېگۈدەك بولۇپ قالسىمۇ، ياخشى ئىشقۇ! شۇنداق ئەمەسما؟ يەنە كېلىپ، بۇ مەكتەپتە باللارنى ئۇرمايدۇ، كونا مەكتەپلەرگە ئوخشاش، ھاۋا تاپان قىلىدىغان، كېسەك كۆتۈرگۈزۈپ ئۇرىدىغان زەنجىر پالاق، ئاسما تانا يوق. بۇ تېخىمۇ ياخشى ئەمەسما!...

ھەمراھدىن ئۇرغۇن ئەھۋاللارنى ئاڭلىغان دېھقان گويا ئىچكى دۇنياسىدا باھار مەۋسۇمى باشلانغاندەك، يوپيورۇق، يىللىق كەيپىيات پەيدا بولغانلىقىنى ھېس قىلاتتى. ئۇلار زەمبىلدىكى لاينى ئۆي ئىچىگە (سىنىپ قىلىشقا تەييارلاۋاتقان چوڭراق ئۆيگە) ئەكىرىپ، ئىلگىرىكى لاي دۆۋىسىگە ئىرغىتىپ تۆككەندىن كېيىن، ھەمراھى كۆز ئىشارىتى ئارقىلىق، پەشلىرىنى قىستۇرۇپ، يەڭلىرىنى شىمايلاپ سۇۋاقچىغا كاكىل سۇنۇپ بېرىۋاتقان ئابدۇقادىر داموللا بىلەن لاي چۆرىسىدە لاي مۇجۇپ كاكىل تەييارلاۋاتقان قۇتلۇق ھاجىمنى كۆرسەتتى.

كاتتا ئۆلىما - ئالىملارنىڭمۇ لاي مۇجۇپ، كاكىل سۇنۇشتەك قارا ئىشلارنى قىلىۋاتقانلىقىغا ھەيران قالغان دېھقان مېھنەت دۇنياسىدىكى ھەقىقىي باراۋەرلىكنىڭ نامايان بولغانلىقىنى بۈگۈن تۇنجى قېتىم كۆرگەندەك بولدى - دە، چەكسىز ھاياجانلاندى....

خالىسانە ئەمگەك ھەپتە داۋام قىلدى. يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق قوتۇرۇپ تۇرغان لايپەشتاق مەدرىسى بىردىنلا ئەسىرى سائادەت مەكتىپىگە ئايلىنىپ، مىسلى جەننەت تۈسىگە كىرگەنىدى. دەسلەپ قۇرۇلغاندىلا، باشقا مەدرىسە - خانىقالارغا ئوخشاش، پەشتاقلىرى پىششىق خىشتىن قۇرۇلمىغان، مۇنارلىرى سىر بېرىپ زىننەتلەنمىگەنلىكتىن، «لايپەشتاق» دەپ ئاتالغان بۇ مەدرىس، زىننەت كىيىمدە ئەمەس، بىلىمدە، دېگەندەك، ئۆز قوينىدا بىرنەچچە سىنىپلىق مەكتەپ بىنا بولۇش بىلەن ھەممىدىن ئۆز، ھەممىدىن كۆركەم تۈسكە كىرىپ، تىللاردا داستان بولۇشقا باشلىدى.

بۇ مەكتەپنىڭ شۆھرىتى شەھەر، يېزا - سەھرالارنى

زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. لايپەشتاق مەدرىسىدە ئابدۇقادىر داموللام يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپتۇ، دېگەن خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان ئاما ئۆز پەرزەنتلىرىنى بەس ـ بەس بىلەن باشلاپ كېلىپ ئوقۇشقا كىرگۈزدى. يېزا ـ سەھرا مەكتەپلىرىدە ئادەتلىنىپ كەتكەن قاتمال ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدا ياشلىق ئۆمرى زايە بولۇپ، ئوقۇشتىن بىزار بولغان پەرزەنتلەر بۇ مەكتەپكە كىرىش بىلەن بىر تەرەپتىن، ئىمان ئىسلام، ئاقايىت زۆرۈرىيە دەرسلىرى ئوقۇسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ۋەتەننى سۆيىمەن»، «ھەببۇل ۋەتەن مىنەل ئىمان» دېگەندەك تۇراقلىق سۆز ـ ئىبارىلەردىن ئىنشا يېزىپ، ھۆسنخەت مەشق قىلىدىغان، كەررە يادلاپ، تۆت ئەمەل ھېسابلىرىغا ئىشلەيدىغان، شېئىر ئوقۇپ، دېكلاماتسىيە ئېيتىدىغان، بەدەن تەربىيە مەشغۇلاتى قىلىپ، بەدەن چېنىقتۇرىدىغان كۆڭۈللۈك ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بۇ شارائىت ئۇلارنى چەكسىز خۇرسەن قىلغانىدى. ھەر بىر بالا گويا ئۆزىنى جەننەت راھىتىنى كۆرۈش نېسىپ بولغان بۇلبۇلدەك ھېس قىلىشىپ، قىزغىن سايرىشاتتى. ئوقۇتۇش تەرتىپىدىكى ھەربىر يېڭى مەزمۇنلارغا قىزىقىش ۋە ئىنتىلىش بىلەن روھى ئۇرغۇپ، تىرىشىپ ئوقۇشاتتى.

خەلق ئاممىسىمۇ بۇ مەكتەپتىن رازى ئىدى. ئۇلار مەرىپەت سىمۋولى، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ مەشئىلى بولۇپ نۇر چاچقان لايپەشتاق مەكتىپىگە كېلىپ، ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ جەننەت قۇشلىرىدەك خۇش ناۋا سايراپ، قىزغىن ئوقۇۋاتقانلىقىنى. ئومۇمەن، بۇ مەكتەپتىن چاقناپ تۇرغان يېڭىلىق ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىشتەك جۇشقۇن كەيپىياتنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، مەمنۇن بولغان ھالدا كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش

ئالاتتى، ئۇستى ـ ئۈستىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتى.

× ×

قېرىنداشلار تۇر ئەمدى،
پۈتۈن جاھان ئويغاندى.
قۇتۇلۇشقا قۇللۇقتىن —
مەردۇ مەيدان ئويغاندى.

پۈتۈن جاھان ئويغاندى،
پۈتۈن ئىنسان ئويغاندى.
ياتما يىمىز، دەپ غەپلەتتە —
يەر ۋە ئاسمان ئويغاندى.

«ئويغان» دېگەن بۇ شېئىرنى ئۇستاز ھاجى قۇتلۇق شەۋقى يېڭىلا ئۆگەتكەنىدى. ئوقۇغۇچىلار ئاسانلا ھىبزى قىلىپ، زېھنىگە ئېلىۋالدى. شۇنداق بولسىمۇ، قۇتلۇق ھاجىم سىنىپتىكى باللارنى ئىككىگە ئايرىپ، بەسلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا جانلاندۇرۇپ، بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاتقاندىن كېيىن، بىرلەشتۈرۈپ ئوقۇۋاتاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئاۋازى دەرسخانىنى كۆتۈرۈپ تاشلىغۇدەك دەرىجىدە چاڭقى ۋە كۈچلۈك جاراڭلاپ، مەدرىس ھويلىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتنى تىترىتىپ، لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى.

ئابدۇقادىر داموللام دەل شۇ قىزغىن مەنزىرە ئۈستىگە كىرىپ كەلدى. مەكتەپ يولغا قويۇلغان، ئوقۇتۇش مەسئۇلىيىتى

قۇتلۇق ھاجى باشلىق بىر قانچە يارقىن مەرىپەتچىلەر زېمىنىگە تاپشۇرۇلغان بولسىمۇ، يەنە ئۆزى كۈندە دېگۈدەك كېلىپ، كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇراتتى.

داموللام ھويلىدا بىرئاز توختاپ، جانلىق ۋە مۇڭلۇق ئېيتىلىۋاتقان شېئىرغا قۇلاق سالدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى جۇغۇلداپ تىترەيتتى، ئۇ ھازىر ئۆزىنى ئېگىز شارقىراتمىدىن شارقىراپ چۈشۈۋاتقان مەرىپەت دەرياسىنىڭ كىشىنى لەرزىگە سالىدىغان تەسىرلىك شاۋقۇنى ئىچىدە ھاياجانلىنىپ تۇرغاندەك ھېس قىلاتتى، «يائاللا ... ياھەزرەت! ...» دېدى ئۇ پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى قاپلىغان تەسىراتنى بېسىپ تۇرالماي. ئۇ ئاستا قەدەم تاشلاپ، سىنىپ تەرەپكە ماڭدى. بالىلارنىڭ يۇمران ۋە زىل ئاۋازىدىن ھاسىل بولغان قانداقتۇر بىر خىل مەنىۋى قۇدرەت ئۇنى ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى.

داموللام سىنىپ ئىچىگە كىرگەندە، شېئىر تېخى تامام بولمىغانىدى. بىر - بىرىدىن چىرايلىق قارىقۇمچاق بالىلار چۇرقىراپ شېئىر ئوقۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ زېرەكلىكتىن يالتىراپ تۇرغان نۇرلۇق پېشانىلىرى، قارا مونچاقتەك چاقناپ تۇرغان ئۈمىدۋار ئوتلۇق كۆزلىرى ھەرقانداق كىشىنىڭ ئەستىلىكىنى كەلتۈرەتتى. داموللام ھاياجان ئىچىدە تاكى شېئىر ئېيتىلىپ تامام بولغانغا قەدەر قاراپ تۇردى.

— سالام ئۇستاز، سىزگە ھۆرمەت يوللايمىز!

شېئىر تامام بولۇش بىلەن چاۋۇشنىڭ① قوماندىسى ئاستىدا پۈتۈن ئوقۇغۇچى بىر چوقان بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئابدۇقادىر داموللىغا ھۆرمەت بىلدۈردى. بالىلارنىڭ ئوتلۇق كۆز-

---

① چاۋۇش — سىنىپ بېشى.

لىرىدىن قانداقتۇر چوڭقۇر مىننەتدارلىق نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئولتۇرۇڭلار، ئولتۇرۇڭلار! — بالىلار كۆرسەتكەن ئىھتىرامدىن تولۇق رازى بولغان داموللا مەمنۇن بولۇپ سۆزلەيتتى، — ھەربىرىڭلار بىردىن قىزىلگۈل، بىردىن پەرىشتە، ياخشى ئوقۇڭلار، ئوقۇپ چوڭ بولغاندا، ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىڭلار!

— لەببەي ئۇستاز!

بالىلارنىڭ بىردەك ۋارقىرىغان چوغلۇق ئاۋازى دەرسخانىنى كۆتۈرۈۋەتكىلى قىل قالدى. داموللا رازى بولغان ھالدا، قۇتلۇق شەۋقىگە قاراپ كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرىدىن: «رەھمەت سىزگە قۇتلۇق شەۋقى، مەكتەپنى ياخشى بولغا قويۇۋاتىسىز، بالىلارغا ئوبدان تەربىيە بېرىۋاتىسىز، سىزنىڭ خىزمىتىڭىز ئۆچمەيدۇ، مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ!» دېگەندەك مەنىلەر چىقىپ تۇراتتى. قۇتلۇقشەۋقىمۇ مەمنۇن ھالدا، داموللامغا قاراپ يېقىملىق كۈلۈمسىرەيتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ مەنىلىق ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى. ئىككى مەرىپەتچى ئۆزئارا كۆز ئۇچراشتۇرۇش ئارقىلىق دىدارلىشىۋالغاندىن كېيىن، قۇتلۇق شەۋقى ئوقۇغۇچىلار تەرەپكە بۇرۇلۇپ بىر ئوقۇغۇچىنى چاقىردى:

— تۇردى مۇللاق!

— لەببەي ئۇستاز! — يوغان باش، يۇمىلاق يۈزلۈك، يوغان قارا كۆزلۈك بىر ئوقۇغۇچى دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇستازنىڭ كۆزىگە مىختەك قادىلىپ تۇردى، ئۇستاز سوراشقا باشلىدى:

— ئوغلۇم جاۋاب قىل، ئىلىم تەلەپ قىلماق نېمىدۇر؟

— ئىلىم تەلەپ قىلماق — خاھ ئەر كىشى، خاھ ئايال كىشىگە پەرزدۇر، ئىلىم دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىكى سائادەتكە بائەستۇر.

— مىللەتنىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا بائەس① نېمىدۇر؟

— جاۋاب: ئىككى نەرسىدۇر: بىرى، جاھىللىق ۋە نادانلىقتۇر؛ ئىككىنچىسى، تەپرىقە ۋە ئىختىلاپتۇر. ھەر قەۋم، ھەر مىللەتنىڭ خار ۋە زەبۇن بولمىقىغا بائەس نادانلىق ۋە ئىتتىپاقسىزلىقتۇر.

— ئىززەت - ئابروي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولۇر؟

— جاۋاب: ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن، جانابىي ھەق بىزنى ئىتتىپاق بولۇشقا ئەمر قىلغاندۇر!

ئاقايىت زۆرۈرىيىنى تولۇق يادلاپ بولغان تالىپلار قەيەردىن سوئال چىقىرىلغان بولسا، شۇ يەردىن سۇدەك شارقىراپ جاۋاب بېرىدىپ، ئۇستازلارنى قەۋەت خۇش قىلغانىدى.

— بارىكاللا، ئولتۇر ئوغلۇم!

قۇتلۇق ھاجىم يەنە بىر تالىپنى چاقىردى:

— مۇھەممەت سابىر!

— لەببەي ئۇستاز! — بويى ھەممىدىن كىچىك، مىختا ھەم قۇۋۋەت بەدەن، تۇرگۇن بىر بالا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۇستازدىن بۇيرۇق كۈتتى.

— ئوغلۇم، سەن بىزگە دېكلاماتسىيە ئوقۇپ بەرگىن!

---

① بائەس — سەۋەب.

— خوپ ئۇستاز!

ئوقۇغۇچى قارا تاختا ئالدىغا چىقىپ، كۆپچىلىككە ۋە ئۇستازلارغا سالام بېرىپ، دېكلاماتسىيە ئوقۇشقا باشلىدى:

كۆرمىگىل قەشقەردى كەم، بۇ جايدا مەردانىلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق - بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۈشمەن بىلەن قىلغان كۈرەش،
ئول شەھىدۇ قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.
نۇر چېچىپ «قۇتادغۇبىلىك» خەلقنى قىلغان بەختىيار،
خاس يۈسۈپ ھاجىپقا ئوخشاش، ئەھلى ئىرپانلار ياتۇر.
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا. يازدى «دىۋانى لۇغەت»،
مەھمۇدىل كاشغەر كەبى ئەھلى شەرەپ - شانلار ياتۇر.
ئەيلىگەن «شەۋقى»نى مەپتۇن ئەل ئۈچۈن نۇرلار چېچىپ،
بۇ شەھەردە كۆيلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر.

— بارىكاللا ئوغلۇم، بارىكاللا...

قەشقەر ئاسمىنىدا ئۆزگىچە نۇر بىلەن چاقناپ ئۆتكەن مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر، ئاتاقلىق نەشرىياتچى شائىر قۇتلۇق ھاجى① شەۋقىنىڭ ئۇيغۇر تارىخىدىكى پارلاق مەدەنىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن قاراخانىلار سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان، ئۇنىڭ نەۋرىسى ئالىپ ئارسلانخان، ئۇلۇغ پەيلاسوپ شائىر

---

① قۇتلۇق ھاجى شەۋقى— 1876 يىلى قەشقەردە مەرىپەتپەرۋەر ئابدۇرېھىم بەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپ قەشقەردە ئوقۇغان، كېيىن دادىسى بىلەن ھەرەمگە بېرىپ ھەج قىلغاندىن كېيىن، قاھىرىدە «جامىئۇل ئەزھەر دارىلئۇلۇم»ەدا، ئاندىن ئىستانبۇل ئالىي ئوقۇش يۇرتىدا ۋە بۇخارادا ئوقۇپ ئالىي تەلىم تەھسىل قىلغان. يۇرتقا قايتقاندىن كېيىن، خەلقنى ئويغىتىش يولىدا ھارماي-تالماي كۈرەش قىلغان. مەرىپەتپەرۋەر، نەشرىياتچى شائىر قۇتلۇق شەۋقى 1937 - يىلى جاللات شىڭ شىسەي تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە نابۇت قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ ئالىم تىلشۇناس مەھمۇت قەشقىرى قاتارلىق ئەربابلارنى، يەنە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى قەھرىمانلارنى ئەسلىگەن بۇ مەشھۇر غەزىلىنى بۈگۈن جۇشقۇن روھلۇق بىر ئوقۇغۇچىنىڭ جانلىق دېكلاماتسىيە تىلىدىن ئاڭلىغان ئابدۇقادىر داموللا چوڭقۇر تەسىرلەنگەنلىكتىن، ئۈستى-ئۈستىگە بارىكاللا ئېيتىپ، كۆزگە ئىسسىق ياش ئالدى...

ئابدۇقادىر داموللا بىلەن قۇتلۇق شەۋقى دەرسخانىدىن چىقىپ، مەدرىس دەرۋازىسىغا يەتكەندە، ئىئانە توپلاشقا كەتكەن ھەيئەتلەرنىڭ قايتىپ كېلىشىگە توغرا كەلدى. ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ كەيپى چاغ، روھى شاد كۆرۈنەتتى.

— سەپەر قۇتلۇقتۇر! — قۇتلۇق شەۋقى يىراقتىنلا ئەھۋال سوراپ قارشى ئالدى.

— قازى داموللام، قۇتلۇق ھاجىم دۇئا بەرگەن سەپەر قۇتسىز بولماس! — دېدى موللا ساۋۇت خەلپەت خۇشخۇي جاۋاب بېرىپ.

— خەيرىيەت، خەيرىيەت!...

موللا ساۋۇت خەلپەت باشلىق ئىئانە توپلاش ئەزالىرى يېقىنلاپ كېلىپ، بۈگۈنكى خىزمەت ئۇچۇرىدىن مەلۇمات بېرىشكە كىرىشتى.

— بۈگۈن شەھىرىمىزدە ھىممەت ئەھلىنىڭ كۆپلۈكىنى يەنە بىر مەرتىۋە كۆرۈپ كەلدۇق، — دېدى موللا ساۋۇت خەلپەت خۇشال كەيپىياتتا دوكلات بېرىپ، — بارغانلا يېرىمىزدىن قۇرۇق يانمىدۇق، لېكىن ھەمراھبايىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن سەپىرىمىز قۇتلۇق بولدى.

— بىزمۇ ھەمراھبايدەك بېخىلنى ھېسابقا كىرگۈزمىگەن! —

دېدى قۇتلۇق شەۋقى مەسخىرىۋازلىق بىلەن كۈلۈمسىرەپ.

— بېخىللىق، نامەردلىك، ھىممەتسىزلىك، ساخاۋەتسىزلىكلەر ئاللاتائالانىڭ مەزكۇر بېخىل بايغا بەرگەن ئالىي جازاسى! — دەپ سۆزگە قوشۇلدى ئابدۇقادىر داموللا مىيىقىدا كۈلۈپ. كېيىن بىردىنلا جىددىيلىشىپ داۋام قىلدى، — ئاللا ئۇلارنى ئۆمۈر بويى يېمەي - ئىچمەي پۇل - مال توپلاشقا، توپلانغان بايلىقلارنى پولات ساندۇقلاردا، يەر ئاستى ئىسكىلاتلاردا ساقلاشقا بۇيرۇغان. ئۇنداقلار ئۆمۈرۋايەت پۇل - مالغا ھېرىس بولۇپ، شۇنىڭ كويىدا. شۇنىڭ غېمىدە، شۇنىڭ تەشۋىشلىرى ئىچىدە ئازاب چېكىپ ئۆتىدۇ. قاتتىق قوللۇق، رەھىمسىزلىك، ئىنساپسىزلىق، كاززاپلىق، زىيانكەشلىك قىلىشنى بايلىق توپلاشنىڭ ۋاسىتىسى قىلىپ، گۇناھلىق ئىشلارنى سادىر قىلىدۇ. ئاللا يەنە ئۇ پېخسىق - بېخىللارغا بايلىق بەرگەندە، ئاۋۋال ئۇلارنى ھىممەت - ساخاۋەتتىن مەھرۇم قىلىپ، ئاندىن بايلىق بەرگەن، شۇل سەۋەبتىن، ئۇلار ئۆز بايلىقىنى خەير - ساخاۋەتكە ئۆمۈر بويى سەرپ قىلمايدۇ ھەم قىلالمايدۇ، ھەتتا ئاتا - بوۋىسىدىن مىراس قالغان كونا ئۆيلەرنى يېڭىلاپ قويۇش، مورا - ئوچاقلارنى تام مەشكە ئۆزگەرتىپ قويۇشقىمۇ ھىممەت قىلماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، ئۇلار يەنە بىرمۇنچە بايلىقنى ئالتۇن - كۆمۈشكە ئايلاندۇرۇپ يەرگە كۆمۈپ ياكى تاملارغا قىستۇرۇپ يوشۇرىدۇ. ھالى ياخشىراق چاغلاردا ۋەسىيەت قالدۇرۇشقا كۆڭلى قويمايدۇ. تۇيۇقسىز سەكراتقا چۈشكەندە، زۇۋاندىن قېلىپ، ۋەسىيەت قالدۇرۇشقا ھالى قالمايدۇ. شۇ تەقلىدتە ئۇنىڭ يوشۇرغان ئالتۇن - كۆمۈشلىرى ئىز - دېرەكسىز غايىب بولىدۇ. ئەل ۋە يۇرتقا مەن-

پەئىتى تەگمىگەن بۇ بايلىقتىن مىننەتدار بولغۇدەك بىرەر ئادەم چىقمايدۇ. ئۆز پۇشتىدىن بولغان ۋارىسلارمۇ ئاتىمىز تاپقان بايلىق قەيەرگە كەتكەندۇ، دەپ نەپرەت ئوقۇيدۇ. ھاسىل كالام، ئۇلار ئىنسانلارنىڭ لەنەت ۋە نەپرەتلىرى ئاستىدا دەپنە قىلىنىدۇ. بۇ ئاللانىڭ ئۇلارغا بەرگەن جازاسى بولماي نېمە! — داموللام بىر ئاز توختىۋېلىپ يەنە، — پىخسىق - بېخىللار يەنە بىر ھېسابتا ئوغرى - قاراقچىغا بايلىق توپلىغۇچى، جىنايى قىلمىشلارغا سەرمايە سالغۇچىدۇر. ئۇلارنىڭ مال - دۇنياسى ئىسكىلاتلاردا تۇرۇپ، ئوغرىلارغا ئولجا بولىدۇ ياكى يوللاردا قاراقچىلار تەرىپىدىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىدۇ ۋە ياكى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان تىتەي - ئامباللارغا ئوخشاش سىياسىي قاراقچىلار تەرىپىدىن ئولجا ھېسابىدا مۇسادىر قىلىنىدۇ، ۋە ياكى چەتئەل مۇخالىپەتچىلىرىنىڭ قولىغا غەنىيمەت چۈشىدۇ، بۇ بىر خىل مەنزىرە؛ يەنە بىرى، ئۆز ۋارىسلىرىنى پۇتمەس - تۈگىمەس تالاش - تارتىش، جېدەل - ماجىرالارغا سېلىپ، ئۇلارنى جىنايەت سادىر قىلىشتەك تەۋەككۇلچىلىككە باشلايدۇ. قېنى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قانداق ئوبدان ئاقىۋەت بولسۇن! ئىست، ئىست! ئۇلارنىڭ جېنىغا ۋاي!...

ئابدۇقادىر داموللىنىڭ سۆزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن ھاجى قۇتلۇق شەۋقى، موللا ساۋۇت خەلپەت، ئىمىنئاخۇن خەلپەت قاتارلىقلار ھىممەتسىز بېخىللارغا نىسبەتەن لەنەت - نەپرەت ئوقۇماقتا ئىدى. داموللام سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئاللانىڭ ئىككى ئالەملىك جازاسىغا ئۇچرىغان ھىممەتسىز بېخىللار ناھايىتى ئاز، چۈنكى، ئاللا ئىنسانلار ئىبرەت

ئالسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى شۇنداق ئاز ياراتقان. بۇنىڭ ئەكسىچە، ھىممەت ئەھلى ناھايىتى كۆپ، شۇنىڭ ئۈچۈن، تارىخ قاراڭغۇلۇقتىن - يورۇقلۇققا، بەدەۋىيەتتىن - مەدەنىيەتكە، قالاقلىقتىن - تەرەققىياتقا، قاباھەتتىن - گۈزەللىككە قاراپ راۋاج تاپقان. تەبىئەت دۇنياسىنىڭ پۈتمەس - تۈگىمەس بايلىقلىرى ھىممەتلىك ئىنسانلارنىڭ مېھنەتچان قوللىرى ئارقىلىق، دۇنيانىڭ گۈزەللىكى ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، بۈگۈنكى گۈزەل دۇنيا مەۋجۇتتۇر. دۇنيا ئۆز يولى بىلەن تەرەققىياتقا، گۈزەللىككە قاراپ مېڭىۋېرىدۇ. ئاز ساندىكى نىيىتى پاسىق، پىخسىق بېخىللار توسۇيمىز دەپمۇ توسۇپ كېتەلمەيدۇ. بەس، مەسلەكداشلىرىم، قېرىنداشلىرىم، بىزنىڭ قىلىۋاتقان ۋە قىلماقچى بولغان ئىشلىرىمىزمۇ دۇنيانىڭ تەرەققىياتى، گۈزەللىكى ئۈچۈندۇر، ئەپسۇسكى!... — دېدى داموللام ئۇزۇن «ئۇھ» تارتىپ، — ئەپسۇسكى، قىلىۋاتقان ئىشلىرىمىز تولىمۇ چەكلىكتۇر. مەدرىسلەردىكى ئىسلاھات پىكىرلىرىمىز تېخى ئىپتىدائىي قەدەمدە، بۇنىڭ بىلەن تەشنالىقىمىز قانمايدۇ. بىزدە يەنە يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر كۆپلەپ ئېچىلىشى كېرەك. ھازىرقى بىرەر يۈزدەك بالىنى تەربىيىگە ئالالىغانلىقىمىز يوققا قارىغاندا يوغان ئىشتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىي ئېھتىياجدىن قارىغاندا، بەك كىچىك ئىشتۇر. ھازىر سەرسان - سەرگەردان بالىلار كۈندىن - كۈنگە كۆپەيمەكتە. بىر قىسىم بالىلارنى مىسسىئونېرلار ئالداپ ئۆزىگە تارتىپ كېتىۋاتماقتا. موھتاجلىق ئۇلارنى شۇ تەرەپكە مايىل قىلماقتا. بۇ تولىمۇ دەھشەتلىك ۋە قورقۇنچلۇقتۇر. بۇنىڭغا سەل قارىماسلىق كېرەك. بىز ھا-

زىر خىراجەتتە قىسىلماقتىمىز، ئىئانە توپلاش ۋاقىتلىق چارە،... بۇ چارە مەسىلىنى تۈپتىن ھەل قىلىپ كېتەلمەيدۇ. بىز خىراجەت مەنبەسىنى تېپىشىمىز لازىم، — داموللام ئىككى يانغا چايقىلىپ، سەپداشلىرىغا قاراپ بىرئاز توختىدى، ئۇ گويا جىددىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈۋاتقاندەك كەسكىن كۆرۈنەتتى، — بىزدە ئۆز جايىغا سەرپ قىلىنماي ئىسراپ بولۇۋاتقان بايلىقلار كۆپ، — دېدى ئۇ كۆزلىرىدىن ئاتەش غەزەپ چاقنىتىپ، — مەسىلا، سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، يۈسۈپ قادىرخان، ئاپئاق خوجا مازىرى... بۇلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرى، دۇكان-ئۆيلىرى بار. بۇنىڭدىن كىرىم بولغان بايلىقلار شەيخ-مۇتىۋەللى، غوجىزادە، شەيخزادىلەرنىڭ قورسىقىنى يوغىنىتىپ، ئۇچىسىنى كىمخاب-تەتلىلا تونلار بىلەن بېزەشكە سەرپ بولغاندىن باشقا، ئەل ۋە يۇرتقا پايدىلىق ھېچقانداق ئىشقا خىراجەت قىلىنغىنى يوق، بۇنىڭدىن باشقا، مەسچىت-جامەلەرنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ۋەخپىلىرى بار. ئۇنىڭدىن بولغان بىر قىسىم كىرىملەر ئۆز جايىغا سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى شەخسلەرنىڭ يانچۇقىغا چۈشۈپ كېتىۋاتماقتا. بىز ئۆزىمىزگە مۇشۇ تەرەپتىن مۇقىم بايلىق مەنبەسى تېپىشىمىز لازىم. شۇنداق قىلمىغۇچە بىز ھېچقانداق مەقسىتىمىزنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايمىز!

داموللام بۇ سۆزلەرنى گويا ئوت كەتكەن ئورمانغا ئېچىنىۋاتقان ئورمان قاراۋۇلىدەك ئېچىنىشلىق كەيپىيات ئىچىدە تۇرۇپ داۋام قىلاتتى. بۇيانقىلارمۇ داموللامغا ئوخشاشلا ئېچىنىشلىق كەيپىياتتا ئاڭلاپ، كىملەرگىدۇر لەنەت، كىملەرگىدۇر نەپرەت بىلدۈرۈش تۈيغۇسى بىلەن ھاياجانلىناتتى. دەل شۇ

ۋاقىتتا. سىرتتىن بىر توپ ئادەم قۇيۇندەك ھويلىغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بۇزدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇششاق نارەسىدە بالىلارمۇ بار ئىدى.

— بىز بۇ خەقنىڭ دەردىدە كۈن كۆرەمدۇق - كۆرمەمدۇق، ھەمىشەم مۇشۇنداق قىلسا!... — توپنىڭ ئالدىدا تۇرغان بارات گۇرۇلدەك خۇددى شامال ئۆتەڭدىكى بوراندەك گۇرۇلدەپ سۆزلەشكە باشلىدى، بۈگۈن ئۇنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەنىدى، ئۇ بوغۇلۇپ سۆزلىگەچكە، ئاۋازى تېخىمۇ گۇرۇلدەپ، شالاڭ سىم ساقاللىرى دىر - دىر تىترەيتتى، بويۇن تومۇرلىرى پۇلەپ قويغان ئىنچىكە ئۆچەيدەك قىر - قىر كۆرۈنەتتى، — بۇ خەق قەيەرۇ - قەيەرلەردىن كېلىپ، ئاش - تۇزىمىزنى ئىچىپ، توقاچ - شاپتۇللىرىمىزنى يەپ ھالاللىغاندىن كېيىن، ساڭا نەمدى شىللىمىزگە مىنىۋېلىپ، بىزەك ئەتسە بولامدىكەن؟! بۇنىڭغا قانداق چىداپ تۇرغىلى بولسۇن! بالىلىرىمىزنى، ئادەملىرىمىزنى ئالداپ كېتىۋاتىدۇ. ھېلىقى يۇسۇپ شۇپىد دېگەن ئۇ خەققە مەزىن بولۇۋاپتۇ. ھەر كۈنى مىسسى① دوختۇرنىڭ يېنىدا تۇرۇۋېلىپ، قىرائەت ئوقۇغاندەك ئىنجىل ئوقۇيدىكەن. ئاخىردا، ئەيسا خۇدانىڭ قوزىسى، بىز داۋالايمىز، شىپالىقنى ئەيسادىن تىلەڭلار، دەپ سۆزلەيدىكەن! خۇدايا تووۋا، دەپ ھەيران قاپتىمەن، ۋا، يۇسۇپئاخۇن، نېمە بولۇپ كەتتىڭلار، دەپ سورىسام، ئىزا تارتماستىن «مىسسى» بولدۇم، دەپ قاراپ تۇردۇ. مۇنداقمۇ مۇسۇلمان بار ئىكەن، دەپ ھەيران قالدىم. قاراپ تۇرسام، ھەر بىر كېسەل كۆرسەتكۈچىگە بىردىن ئىنجىل بېرىدىكەن، مەنغۇ ئالمىدىم، لېكىن ئىنجىل كۆتۈرۈپ چىقـ

---

① «مىسسىئونېر» سۆزىنى خەلقلەر مىسسى دەپ ئاتايتتى.

قانلارنىڭ قولىدىكى كىتابنى قانچە پۇل دېسە، شۇنچە پۇلغا سېتىۋېلىپ، تونۇرغا تاشلاپ كۆيدۈرۈۋەردىم، لېكىن ھەرقانچە كۆيدۈرسەممۇ تۈگىمەيۋاتىدۇ. قۇرتلاپ كەتكەندەك جىق نەرسىمىكىنتاڭ! — باراتئاخۇن گۇركىرەپ نۇرغۇن سۆزلەپ كەتتى، ئۇنىڭ سۆزلىرىدىن شۋېد مىسسىئونېرلىرىغا قارشى كۈچلۈك كەيپىيات چىقىپ تۇراتتى.

— باراتئاخۇن، ئالدىرىمايراق سۆزلەڭ، بۈگۈن قانداق ئىش بولدى. ۋەقەنىڭ ئۆزىنىلا سۆزلەپ بېقىڭا! — دېدى قۇتلۇق ھاجى ئۇنىڭغا قەدەممۇ قەدەم يېقىنلاپ.

— نېمە بولماقچى ھاجىم، يەنە سۆزلىسەك يەنە شۇ، بۇ خەقنىڭ دەردىدە قورساق ئېشىلدىغان گەپ!

— قېنى، ئالدىرىمايراق سۆزلەڭ!

— سۆزلەي، سۆزلەي، — دېدى بارات قىزىشىپ، — ئۇلار بەك يامان خۇسپەرلەر ئىكەن. بىر كۈنى قارىسام، مېنى قەستلەپ قاپتۇ، ئەلپازىدىن مېنىڭ دىنىمنى ئوغرىلايدىغاندەك قىلىدۇ، قېنى، قانداق ئوغرىلايدىكىن، بىر سىناپ باقاي، دەپ ئاستا كىرسەم، ئاق پېشما، خامسېمىز كەلگەن ئېگىز بويلۇق بىر مىسسى خۇش خۇيلۇق بىلەن: كەل، باراتئاخۇن، دەپ ئالدىمغا كەلدى ۋە سەن بۈگۈن كەلدى، دەپ سۆز باشلىدى. مەن ئۇنىڭغا، ھە بۈگۈن كەلدىم، دەپ جاۋاب قىلدىم. ئاندىن ئۇ، سەن كۈندە-كۈندە كېلىدۇ، دېدى. مەن، كۈندە-كۈندە كېلىمەن، دېدىم. ئۇ تېخىمۇ خۇش بولۇپ، سەن كۈندە-كۈندە كېلىدۇ، بىز خۇش بولىدۇ. ئەيسا ياخشى، ئاسمانغا چىقتى، مۇھەممەت يەردە ياتتى. دېدى. شۇنداق بولدى، سىلەرنىڭ يامانلىقىڭلاردىن ئەيسا سىلەرنى

تاشلاپ، ئاسمانغا چىقىپ كەتتى، بىز ياخشى بولغىنىمىز ئۈچۈن. مۇھەممەت پەيغەمبىرىمىز بىلەن يەردە بىللە ياتتى، بۇ ياخشى ئەمەسمۇ! دېدىم. بۇ گېپىمنى ئاڭلىغان مىسىسنىڭ چىرايى بۇزۇلۇپ، شېھىتتەك قېتىپلا قالدى. مەن ئۇنى ئاشۇنداق بابلاپ قويۇۋېدىم، خۇدا ھەققى غىڭ قىلالماي قالدى. مەن قوپۇپ يېنىپ چىقتىم. ئىچىمدە دەيمەنكى، ھەرقايسىڭىزە، باراتئاخۇننىڭ دىلىدىكى ئىمانىنى ئوغرىلىماقچى بولۇشتۇڭمۇ، ئۇخلاپ چۈشۈڭ، ئىمانىڭنى سېتىپ، دىنىڭنى ئوغرىلىتىپ قويىدىغان باراتئاخۇن تېخى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن چۈشمىدى، دېدىم، ئۇلار ئەنە شۇنداق يامان خۇمپەرلەر ئىكەن. بۇنىڭغا نەچچە كۈنگىچە قورسىقىم ئىسىلىپ يۈردۈم، بۈگۈن....

— توغرا، بۈگۈنكى ئىشنى ئوبدانراق سۆزلەپ بېرىڭا!

— سۆزلەي، سۆزلەي، — دېدى بارات سۆزىنى بۈگۈنكى ۋەقەگە بۇراپ، — چۈشنىڭ ئالدىدا مىجەزىم يوق ئۆيدە ياتقانىدىم، چۈشتىن كېيىن، ئازراق ياخشىلانغاندەك بولۇپ، كوچىغا چىقتىم، چىقىشىمغا بىر تەرەپتىن ۋاڭ - چۇڭ قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. نېمە بولغاندۇ، دەپ زەن قويۇپ قۇلاق سالسام، كىچىك بالىنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىۋاتىدۇ، — باراتئاخۇن ئالدىرىماي سۆزلەشكە باشلىدى، كۆپچىلىك دىققەت بىلەن ئاڭلاۋاتاتتى، — مەن ئۇنداق يەردىن قالمايدىغان ئادەم، ئىككى سەكرەپ ئۆستەڭگە بېرىپ قارىسام، ھېلىقى شۋېتلارغا سېتىلغان لالما ھەسەن شۋېد دېگەن نەرسە كونسۇلنىڭ زاكون تايىقى بىلەن بىر بالىنى — مانا مۇشۇ بالىنى ئۇرغىلى تۇرۇپتۇ، — بارات يېنىدا تۇرغان بالىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ داۋام قىلدى، — كونسۇلمۇ

ياكى باشقا بىرنېمىمۇ، ئىشقىلىپ ئىككى ئورا كۆز مايمۇنغا ئوخشاش بىرنېمىلەر قاراپ كۈلۈشۈۋېتىپتۇ. بالا بولسا، تاياققا چىدىماي ۋايجان، دەپ يىغلىغىلى تۇرۇپتۇ. بۇنى كۆرۈپ ئاچچىقىم قەيەردىن كەلدىكىن، بوراندەك ئېتىلىپ بېرىپ، قولۇڭنى تارت مۇناپىق، نېمىدەپ ئۇرىسەن، ئەجنەبىنىڭ كالتىكى بىلەن ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى ئۇرۇشقا قانداقمۇ ۋىجدانىڭ كۆتۈردى، دەپ مەيدىسىدىن ئىتتىرىۋېتىپ، بالىنى ئاجرىتىۋالدىم. بىر چاغدا كۆزىنى ياۋا كالىدەك ئالايتىپ كېلىپ، قەيەردىن كەلگەن بىر نېمىسەن، مېنىڭ ئىشىمغا ئارىلاشقۇچى بولما، دەۋاتىدۇ. بۇ يۈزسىزنىڭ گېپىگە ئاچچىقىم قەيەردىن كەلدىكىن، بەدەنلىرىم جۇغۇلداپ كەتتى. ئۆزۈمنى مىڭ تەستە تۇتۇۋېلىپ، قولۇمنى كۆزىگە سانجىپ تۇرۇپ، مەن دېگەن قەشقەرنىڭ ئۆزىدىن، شەھەرنىڭ كۆزىدىن چىققان باراتئاخۇن دېگەن ئادەم بولىمەن، بىلىپ قوي! ئۆزۈڭ كىم، قەيەردىن كەلدىڭ، قايسى ئەۋرەزدىن چىقتىڭ، كىمنىڭ يالىقىنى يالاپ، كىمنىڭ تايىقىنى قولۇڭغا ئېلىۋالدىڭ، قولۇڭدىكى چوۋىن قورۇغۇچىنى تاشلا، ھېلى بىكار، كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىمەن، دەپ، تايىقىنى تارتىۋېلىپ يىراققا چۆرۈۋەتتىم. ئاندىن گالدىرىماي نەسىھەت قىلدىم، بىزدە ئامبال بىلەن كېتەمسەن، دورغا بىلەن قالامسەن، دېيدىغان بىر گەپ بار. سەن ھەرقانداق يالاقچىلىق قىلساڭمۇ، خوجايىنلىرىڭ سېنى بىللە ئەكەتمەيدۇ، سەن يەنە بىز بىلەن قالىسەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق، خەق ئۈچۈن ئۆز قېرىنداشلىرىڭنى ئۇرۇپ يىغلىتىشقا ئۇياتمامسەن، دەپ، ئاغزىنى تۇۋاقلاپ تاشلىدىم. ئاغزىغا تېزەك قاپلاشقاندەك، غىڭ قىلالماي تۇراتتى، ھېلىقى غىلدىرەك داموللا دېگەن

شەيتانچاق بىر يەردىن پەيدا بولۇپ، غىلدىرلاپ ئالدىمغا كېلىپ، بىئەدەبلىك قىلما، كىمنىڭ ئالدىدا تۇرۇۋاتىسەن، بىلەمسەن! جانابىي مىسسى ئەپەندىملەرنىڭ ئالدىدا ئۇيات بولىدۇ، دەپ، كۆزۈمگە كىرىۋالدى. مەن دېدىمكى، قوشقۇنغا قىسىلغان تېزەكتەك، سەن قەيەردىن پەيدا بولدۇڭ. تولا مېنىڭ كۆزۈمگە كىرىۋالما، مەن ھازىر ئۆزۈمنىڭ ساڭا ئوخشاش بىر توپ لالمىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقىمنى ئوبدان بىلىمەن. دېيىشىمگە، چۆرەمگە ئولاشقان خەلق پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى. ئىزا-ئاھانەتكە چىدىمىغان غىلدىرەك داموللا ئاغزىڭنى يۇم مۇرتەد! دەپ دېۋىنىپ كەلدى، ئاچچىقىمدا، مۇرتەد دېگەن ئۆزۈڭ، دەپ مەيدىسىدىن ئىتتىرىۋەتتىم. سەن بۇ مۇرتەدلىكنى داموللا چاپىنىغا ئوراپ ھەرقانچە يوشۇرساڭمۇ، پۈتۈن قەشقەر ئوبدان بىلىدۇ، دېۋىدىم، ئاغزىغا بىر كۇمۇلاچ لاي قاپلاشقاندەك، زۇۋانى تۇتۇلۇپ، گەپ قىلالماي قالدى! يەنە قاراپ تۇرسام، ھېلىقى بەدرەك مەخسۇم پەيدا بولدى. غىلدىرەكتىن قۇتۇلسام، بەدرەك كەپتۇ. دېدىم، ئىچىمدە. ئۇمۇ ئوخشاشلا چاپانچىلىق قىلىپ: سەت بولىدۇ، ئاغزىڭغا بېقىپراق سۆزلە! دەپ چەكچىيىپ، ئالدىمغا چىقىۋاتىمدۇ! ئۇنىڭ گەپلىرىگە بىر تۇرۇپ كۈلگۈم كەلسە، بىر تۇرۇپ ئاچچىقىم كەلدى، بارچە گۇناھ مەندە تۇرۇپ، قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي، دېگەندەك، جاھاندىكى ھەممە سەت ئىشنى ئۆزۈڭ قىلىپ، ماڭا نەسىھەت قىلغىلى كەلدىڭمۇ! كۆتۈر قاسقىنىڭنى، پۈتۈن سەتچىلىكنى مەخسۇم دېگەن ئىسىم بىلەن يوشۇرۇۋالسام ھېچكىم بىلمەيدۇ، دەپ خام ئويلىما، ھەممىنى بىلىمىز. ئىلپەتلىرىڭ ئۇچراپ قالسا، مەيدانخانىغا① كىرىپ چىلىم چېكىسەن، خەلپىتىم ئۇچراپ قالسا،

---

① مەيدانخانا — چىلىم بىلەن نەشە چېكىدىغان ئورۇن.

نامازخان بولۇپ جامەگە كىرسەن، ئەجنەبىنى كۆرگەندە، يالقىنى يالاپ، قۇيرۇق شىپاڭشىتىپ، قىلغىلى قىلىق تاپالماي قالسەن، سېنىڭ بۇ سەت ئىشلىرىڭنىڭ زىر - زەۋەرلىرىگىچە بىلىمىز، پۈتۈن قەشقەر بىلىدۇ، پۈتۈن ئالەم بىلىدۇ...! دەپتىم، ئاغزى كامادەك ئېچىلىپ، غىڭ قىلالماي قالدى.

— بالىنى نېمەدەپ ئۇرۇپتىكەن؟ — دېدى قۇتلۇق شەۋقى باراتنىڭ سۆزى ئۈزىراپ كەتكەنلىكتىن سوئال چىقىرىپ.

— ئويناۋاتقان بالىنى تۇتۇۋېلىپ ... ياق، مەنمۇ ئېنىق بىلمەيدىكەنمەن، — دېگەن بارات باللارغا قاراپ، — كېلىڭلار، ئالدىغىراق چىقىپ، ئۇلارنىڭ سىلەرنى نېمە سەۋەبتىن ئۇرغانلىقىنى ئۆزۈڭلار سۆزلەپ بېرىڭلار! — دېدى.

توپ ئىچىدىن ئىككى بالا خۇددى ئانىسىغا تارتىشقان موزايدەك ئېپىشىپ، تەسلىكتە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلاردىن بىرى باش سۆڭىكىنىڭ يوغانلىقىدىن چوڭ كىشىلەردەك كۆرۈنەتتى. يۈزلىرىمۇ گۆشلۈك ئىدى. مونچاقتەك نۇرلۇق، قاپقارا كۆزلىرى كىشىنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. ئەمدىلا سەككىز - توققۇز ياشقا كىرگەن بۇ بالا كىشىلەرگە خۇددى چوڭ كىشىلەردەك قارايتتى؛ يەنە بىرى، ئىسكىلىتتەك ئورۇق، ئېڭەكلىرى ئۇچلۇق، چىرايى زەپەر رەڭدەك سېرىق كۆرۈنەتتى. ئېڭىكىنىڭ ئاستىدا يېڭىلا ساقايغان چاشقان يارىسىنىڭ ئارتۇقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ خېلى دەرىجىدە ئاچ - توق قېلىپ، ئازاب چەككەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— سەھەر قانداق ئويۇن ئوينىغان؟ — ئابدۇقادىر داموللا ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ مېھرىبانلىق بىلەن سوئال قويدى.

داموللامنىڭ ئالدىدا ھېيىققان بالىلار نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى تاپالمايۋاتقاندەك، بىر - بىرىگە قارىشىپ، گاھى تىلىنى چىقىرىشىپ تۇراتتى. قۇتلۇق شەۋقى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ:

— سۆزلەڭلار، داموللا دادىڭلارغا تارتىنماي سۆزلەپ بېرىڭلار! — دېدى.

— بىز ناخشا ئېيتىپ ئويناۋاتاتتۇق.

— بۇلارنىڭ ئېيتىپ ئوينايدىغان بىر ناخشىسى بار، — دېدى بىر كىشى توپ ئىچىدىن سەل - پەل ئالدىغا چىقىپ، — ئۆزلىرى ئېيتىپ كۆرسەتسۇن!

ئابدۇقادىر داموللامدىن تارتىپ، نەق مەيداندىكى ھەممە ئادەم بالىلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈشكە تەقەززا بولۇشتى. كۆپچىلىكنىڭ تەلىپى ھەم بېسىمى ئارقىسىدا ئۇلار مەشكە دەسسەپ ئوينايدىغان ئويۇنىنى كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

ئۇلار ئالدى بىلەن قاتار بولۇپ مەشكە دەسسەيتتى. ئاندىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

بىز نوچى يىگىت،
ئېيتىمىز بېيىت،
يوقال بۇ يۇرتتىن —
ئىنگلىز، شۋىت!...

— بېشارەت، بېشارەت! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ھەيران بولغان كۆپچىلىككە قاراپ، — بالىلارنىڭ ئويۇنى ئەمەلىيەتتە دەۋرنىڭ ئىنكاسى! ئىسپاتلىنىپ تۇرۇپتۇكى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئەجنەبىيلەرگە بولغان نارازىلىقى، قارشىلىقى مانا مۇشۇ نارەسىدە بالىلارنىڭ ئويۇنى، پاك تىلى ئارقىلىق ئەكس

ئەتكەن! شۇنداق ئەمەسمۇ يارانلار! — داموللام بىرئاز توختىۋېلىپ يەنە داۋام قىلدى، — بالىلار بىزدىن جىق ئوزۇپ كېتىپتۇ. ئۇلار بايراق كۆتۈرۈپ، سەپنىڭ ئالدىدا خىتاب ياڭراتقان يەردە، بىز غەپلەتتە، بىخەۋەر بوپتۇمىز. ئۇلارنىڭ شىپاخانا ئېچىش، دىن تارقىتىش ئۇسۇلى بىلەن ئەقىدە ئوغرىلاش، ئاستىرتىن ئەپيۇن سېتىش يولى بىلەن خەلقىمىزنى زەھەرلەشتەك تاجاۋۇزكارانە ئىشلىرىغا قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرۇشىمىز توغرا كەلمەپتۇ، ئەگەر ئۇنىڭغا سۈكۈت قىلىپ قاراپ تۇرىدىغان بولساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئالدىدا جاۋابكارلىقتا تارتىلىمىز!

داموللام نېمە ئۈچۈندۇر تىترەپ كەتتى. ئۇنى قانداقتۇر ئېغىر دەرد - ئەلەم ئازابلاۋاتقاندەك قىلاتتى. بىرئازدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى بېسىۋالغان هالدا، بالىلار تەرەپكە قاراپ:

— بالىلار مەكتەپكە ئېلىنسۇن! — دېدى.

ئون تۆتىنچى باب

ئاچچىق خىيال، كەسكىن پىكىرلەر

«دەرد يۇتۇش، ئەجەل يۇتقاندىن ئېغىراق»
(خەلق سۆزى)

بىر كۈنلۈك زىچ مەشغۇلاتتىن ھارغىنلىق يەتكەن ئابدۇقادىر داموللا بىر كېچە تاتلىقىنا قېنىپ ئۇخلاپ، ئارام ئېلىشنى خالايتتى، ئەمما ئۇيقۇ تاپالمىدى، بۇ كېچە ئۇ دولقۇنغا ئۇچرىغان قېيىقتەك، ئاچچىق خىيال دېڭىزىدا ھېلى ئۇ، ھېلى بۇ قىرغاققا سوقۇلۇپ چايقىلىپ چىقتى.

ئۇ ئەمدىلا يېتىشىغا، بۈگۈن يۈز بەرگەن مىللىي خورلۇقنىڭ ئاچچىق ئەلىمى خىيالىغا كېلەتتى ـ دە، خۇددى يىلان چېقىۋالغان ئاغرىقتەك ئازابلىنىپ ياتالمايتتى. ئەمدىلا كۆز يۇمسا، قانداقتۇر قولىغا سىم قامچا تۇتقان ئورا كۆز، مايمۇن تەلەت مەخلۇقلارنىڭ شەھەر كوچىلىرىدا ھاكاۋۇرلۇق قىلىشىپ يۈرگەنلىرى، ئۇلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلىپ، خەلق

بېشىدا قامچا ئوينىتقانلىرى، خالىغان چاغدا، خالىغان كىشىلەرنى ئۇرۇپ - سوقۇپ خورلىغانلىرى، تىل - ھاقارەت قىلغانلىرى... كۆز ئالدىغا كەلسە، قۇلىقىدا ئەلنىڭ مۇڭ - زارى بىلەن نالە - پەريادى سايرايتتى - دە، پەقەت ئۇيقۇ تاپالمايتتى!

— «خۇداياتوۋا!» — دېدى ئۇ تەكىيىدىن بېشىنى دەس كۆتۈرۈپ. ئۆي ئىچى تۇم قاراڭغۇ ئىدى. ئۇنىڭ پەيمانىغا تولغان دەردلىك ھاسىراشلىرى كۆل سۈيىدەك تىنىق ۋە جىم-جىت ئۆيدە سۈرلۈك ئاڭلىناتتى. داموللام دېرىزىگە قارىدى. ئاسمان دېڭىزدەك سۈزۈك ئىدى، يۇلتۇزلار چاراقلاپ تۇراتتى.

«ياتتىن يات كىشىلەر - ھە! ئەجەبا، بۇ زېمىندە ئانىسىنىڭ دوپپىسى چۈشۈپ قالغاندەك، شۇنچە يىراقلاردىن تاغ ئاتلاپ، داۋان ئېشىپ كەلگىنى نېمىسى! قانداقتۇر ساپارەتخانا،① شىپاخانا ۋە باشقا سودا تورلىرى قۇرغىنى نېمىسى!؟ بۇ ئۇلارنىڭ «جاھانگىرلىك» تەبىئىتى. ئۇلار شۇ خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق، ھوقۇق - ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، يۇرتىمىزنىڭ بايلىقىنى بۇلاپ - تالاپ، خەلقىمىزنى قۇل قىلماقچى! ئۇلار ئازازۇلدەك، ۋەسۋەسە سېلىپ خەلقنى ئازدۇرسا، دەججالدەك نەغمە - ناۋا ياڭرىتىپ، ئەقىدە ئوغرىلىماقچى. جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا. ئەڭ ئاخىردا، يەجۈج-مەجۈجدەك ئاستىنقى كالپۇكىدا بىر قات يەرنى، ئۈستۈنكى كالپۇكىدا بىر قات ئاسماننى سويۇپ يېمەكچى! بۇ نېمىدېگەن دەھشەتلىك سۇيىقەست - ھە! بۇنىڭغا قانداقمۇ تاقەت قىلىپ

---

① ساپارەتخانا — ئەلچىخانا.

تۇرغىلى بولسۇن!؟»

«ئەجەبا، بۇ سۇيىقەستلەر ئۇلارنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئەمەس، بەلكى قانداقتۇر ھەسەن شۋېد، يۈسۈپ شۋېد دېگەنگە ئوخشاش ئۆز ئىچىمىزدىن چىققان ۋىجدانسىز مۇناپىقلارنىڭ قولى ئارقىلىق ئىشلىنىۋاتقانلىقى تېخىمۇ ئېغىر ئەلەم ئەمەسمۇ! بۇ سۇيىقەستلەر خۇددى ئەۋرەزدىن چىققان چاياندەك زەھەر سانجىپ ئازابلاۋاتسا، بۇ ئازابقا قانداقمۇ چىداپ تۇرغىلى بولسۇن! ئاھ، دەردىم، بۇ ئازاب، بۇ خورلۇقلار قاچانمۇ تۈگەر!...»

ئابدۇقادىر داموللا چەكسىز ئازاب ئوتىدا ئۆرتىنىپ، قىلدەك تولغىناتتى. ئاچچىق خىياللار خۇددى سەپكە تىزىلغان لەشكەردەك، بىرىنىڭ ئارقىدىن بىرى كېلەتتى. ئۇيقۇ پۈتۈنلەي قاچقانىدى. «قانداقمۇ قىلىشارمىز، قانداقمۇ قىلىشارمىز!...» دېدى ئۇ دەردلىك ئۇزۇن ئۇھ تارتىپ. ئۇنىڭ دەردى ھەقىقەتەن ئېغىر ئىدى. يۇرت غېمى، مىللەتنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا بېشى تاشتەك قاتقان داموللا ئېغىر ئۇھسىناتتى، ئۇ غەزەپ بىلەن يەنە ئۆز ـ ئۆزىگە شىۋىرلىدى:

«يېڭىلىق، ئىسلاھات تەرغىباتلىرى، خەلقنىڭ ئويغىنىش، تەرەققىي قىلىش تەلەپلىرى قىلچە تەسىر قىلمىغان مۇتەئەسسىپ قارا كۆچەلەر، قىرىق يىل سۇغا باغلاپ قويسىمۇ، دىلى ئېرىمەيدىغان پاسىق ـ بېخىللار، پۈتۈن ئەسكى ئىللەتلەرنى، دىيانەتسىزلىك، ئىنساپسىزلىق، ئەخلاقسىزلىق ۋە باشقا رەزىل ـ پەسكەشلىكلەرنى قانداقتۇر چىرايلىق ئاڭلىنىدىغان ئىشان، سوپى، مەخسۇم، ۋەلى دېگەندەك سىرلىق ئىسىملار ئاستىغا يوشۇرۇپ يۈرگەن، تىلى بىلەن دىلى بىر بولمىغان قانداقتۇر

نىقابلىق مەخلۇقلار بىزگە كېلىۋاتقان دەرد ـ ئەلەمنىڭ قانلىق خەنجىرى ئەمەسمۇ! ئاللا بۇيرۇغان ھەق يولغا زاھىرەن ئەمەل قىلغان بولۇۋېلىپ، ئەمەلىيەتتە، بۇزۇپ كېلىۋاتقان، خۇددى ھەج تاۋاب قىلىشنى باھانە قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، تىجارەتكە ماڭغان نىيىتى بۇزۇق پاسىقلارغا ئوخشاش، ئاللا بەرگەن ئىلىمنى پۇل تېپىش، قورساق بېقىشنىڭ دەسمايىسى قىلىۋالغان موللىلار، ئەتىدىن ـ كەچكىچە قاتراپ، دۇئاخانلىق قىلىپ بۇزۇلغان قىمارۋاز، پاھىشىۋاز ئوغلىغا ياكى مەنمەنلىك قىلىشىپ، چوقان كۆتۈرۈشۈۋاتقان ئابرويپەرەس قۇشناچلارنىڭ بارىكاللىسىغا پۇل توپلاپ بېرىۋاتقان دۇئاخانلارنىڭ قىلىۋاتقان ئاچكۆزلۈكلىرى يۈرەكنى زەرداپ قىلىۋاتقان زەھەر ئەمەسمۇ! پۈتكۈل ئىنساپسىزلىقنى، قانائەتسىزلىكنى، پىتنە ـ پاساتنى ئۆزلىرىگە بېگانە كەسىپ قىلىۋېلىپ، قارا خەلقنى ئىنساپ ـ دىيانەتكە، شۈكرى ـ قانائەتكە، شەرتسىز ئىتائەتكە دالالەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ قارىغۇلارچە ئىتائىتىدىن نەپ ئېلىپ ئۆگىنىپ كەتكەن ئاچكۆز موللىلار ۋە ئۇلارنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، تاماخورلۇقى، كوچىمۇ كوچا قۇتراپ، بولۇڭ ـ پۇچقاقلاردا تىمىسقىلاپ يۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ نارەسىدە قىزلىرىغا دۇئا قىلىپ يۈرۈشتەك رەزىل قىلمىشلىرى يۈرەكنى زەرداب قىلغۇچى دەرد ـ ئەلەمنىڭ بىر ئۇچى بولسا، ئۇلارنىڭ ئەمىر مەرۇپلىرىغا ئالدىنىپ، ھاياتىدىكى بەختسىزلىكلەرنىڭ ھەممىسىگە قانائەت قىلىش يۈزىسىدىن، ھاياتلىقنىڭ رېئال لەززەتلىرىنى ئېتىقادتىكى خىيالىي لەززەتلەرگە ئالماشتۇرۇپ، تەقدىرگە شەرتسىز بويسۇنۇش، موللىلارنىڭ دېگىنىنى قىلىش، بۇ دۇنيانىڭ راھىتىنى موللىلارغا ئۆتۈنۈپ، ئۆزلىرى باقىي ئالەمدە راھەت كۆرۈشكە

ئۈمىد باغلاپ، خار-زارلىق كۈنلەرگە قالغان نادانلارنىڭ مۆمىنلىكى، مۆڭلۈكى دەرد-ئەلەمنىڭ يەنە بىر ئۇچى ئەمەسمۇ! ئاھ... خۇدا. ۋادەرىخا! قانداق قىلماق كېرەك؟!»

جەمئىيەتتىن ئىبارەت بۇ توپاننى خۇددى خامان سورۇغاندەك، گاھى ئوڭ، گاھى تەتۈر شامالغا بىر گۆرجەك-بىر گۆرجەكتىن ئېتىپ، دان بىلەن سامانىنى، ھەق بىلەن ناھەقنى ئاجرىتىپ چىققان داموللامنىڭ ۋۇجۇدى غەزەپتىن سىمابتەك تىترەيتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ كىشىنى ئەقىل-ئىدراكقا، چارە-تەدبىرگە، ئەمەلىي ئىشقا رىغبەتلەندۈرگۈچى بۇ سوئالنى بىرقانچە قېتىم تەكرارلىغان داموللامنىڭ شۇنداق قۇدرەتلىك بولغۇسى كەلدىكى: «بىر قىلىچ بەرسە خۇدا، كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرۇسام، ئۈزسە خەلقنىڭ بوينىدىن خارلىق كىشەن زەنجىرىنى» دېگەندەك، شاپائەتلىك خۇدا شۇنداق بىر قۇدرىتى سۇلايمان① ئاتا قىلسا، ئەڭگۈشتەرىنىڭ مۆجىزىسى ياكى پۈتكۈل جان-جانىۋارلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتى بىلەن بىر كۈن ئىچىدە، ياق، كۆزنى يۇمۇپ-ئېچىش ئارىلىقىدا پۈتكۈل جەمئىيەتنى قۇللۇق-ئاسارەتتىن، خەلقنى خارلىق كىشەن زەنجىرىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، مەرىپەت قۇياشى نۇر چاچقان، ھۆرلۈك-ئەركىنلىك مەشئەللىرى يالقۇنجاپ جۇلا چاچقان شائىرانە ئالتۇن دەۋر باشلاشنى تەسەۋۋۇر قىلاتتى. بۇ بىر ئالىيجاناب غايە، ئارزۇ-ئۈمىد شامىنىڭ ئۇچىدىكى مەشئەل. مۇنداق ئالىيجاناب غايىگە بىر كۈن، يېرىم كۈن ئىچىدە ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن مۇددەت ئۈمىدۋار بولۇش، ھارماستىن كۆرەش قىلىش ئار-

---

① قۇدرىتى سۇلايمان — سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ قولىدا ئەڭگۈشتەر بولغانمىش ھەمدە پۈتۈن ھايۋاناتنىڭ تىلىنى بىلەرمىش ۋە ئۇلارغا پادىشاھ ئىمىش.

قىلىق يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن داموللا خىيال كارابىنى ئەمەلىيەتكە بۇراپ، نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان ئەمەلىي ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئويلاشقا كىرىشتى: ئالدى بىلەن، ئىنساپسىز پىتنە- پاساتچى، هەسەتخور، مۇتەئەسسىپ ئىشان- داموللىلارنى هەقىقەتكە — ئىنساپقا دەۋەت قىلىش، كۆرۈنۈشتە تەقۋا، ئەمەلىيەتتە، بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان ئاچكۆز شەيخ، مۇتەۋەللىلەرنى ئىنساپقا كەلتۈرۈش، بۇ ئارقىلىق ئۇلاردىن بىر قىسىم خىراجەت ئاجرىتىپ، مەرىپەت چىراغلىرىنى كۆپرەك يېقىش، مەكتەپ، مەتبۇئات ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاممىغا مەنپەئەتلىك ئىش قىلىپ بېرىش، ئاندىن، ئەقىدە ئوغرىسى ئىنگلىز، شۋېد مىسسىئونېرلىرىنىڭ تاجاۋۇزكارانە هەرىكەتلىرىگە ئۈنۈملۈك تاقابىل تۇرۇش لازىم!..»

تۈن نىسبى بولغان چاغ. داموللامنىڭ خىيال جەڭگاهىدا جەڭ باشلاندى: بېشىغا قاسقاندەك يوغان دەستار ئورىۋالغان، دەستارىنىڭ يوغانلىقىدىن يۈزى شەپەرەڭنىڭ يۈزىدەك كىچىك هەم كۈلكىلىك كۆرۈنىدىغان، ئۇچلۇق ساقال، يوغان قورساق، سىرلىق هەم سۈرلۈك ئادەملەر، يەنە قانداقتۇر كىرپە تۇمشۇق، ئورا كۆز، سىياقىدىن ئاچ بۆرىلىكى چىقىپ تۇرىدىغان ئاجايىپ مەخلۇقلار، قانداقتۇر مايمۇن تەلەت، تارشا بەل، پىروزا كۆز، قاپاق سۆلەت غەيرىي پاسون ئادەملەر، هە دېسىلا گەدەنلىرىگىچە قارا قان ئۆرلەپ، مىس قازاندەك قارىداپ كېتىدىغان قىنى بۇزۇق تەلۋىلەر... يەنە قانداقتۇر، ئاجايىپ- غارايىپ كۆرۈنۈشتىكى مۇز چىراي مۇتەئەسسىپلەر داموللامنىڭ ئالدىدا خۇددى هۇجۇمغا تەييار تۇرغان يىرتقۇچلاردەك هۆرپىيىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنى پەند- نەسىهەت بىلەن ئىنساپقا كەلتۈرۈش

كېرەك ئىدى. مۇنازىرە باشلاندى. مەيداندا ھەق بىلەن ناھەق كۈچ سىناشقىلى تۇردى. جەڭ مەيدانىدا بىر - بىرىگە قارشى ئىككى تەرەپ تەڭ ئوق ئېتىشقاندەك، مۇنازىرىدە ئىككى تەرەپ پىكىر قىلىشقا باشلىدى. داموللامنىڭ يوللۇق، كەسكىن پىكىرلىرى، دەلىل - ئىسپاتلىرى ئالدىدا، مۇتەئەسسىپلەر شۇنداق مەغلۇپ بولاتتىكى، مۇنداق چاغلاردا، ئۇلار كەسپىي جاھىللىقىغا تايىنىپ، يېڭىلىشىنى يوقىتىپ قويغان قوشناچىدەك يەرگە قاراپ جىم تۇرۇۋالاتتى. دېمىنى رۇسلىۋېلىپ، بىردىنلا بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرگەندە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ كېرەكسىز پىكىرلىرىنى ئۇيالماستىن تەكرارلاپ، ئاتايىن كاجلىشاتتى. بەزىدە، بىقىنىغا كالتەك يېگەن توپاقتەك مۆگەتتى، بەزىدە، توسۇن تايدەك قېيغاق ئېتىپ، ئىگەر - توقۇمنى قارنىغا ئالاتتى، ھەتتا تېپىشكە، چىشلەشكە تەييارلىناتتى... ئۇلار ۋىجدانىدىن، ئىناپىتىن، دىنىي ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىسە كېچەتتىكى، بالا تەگكەن نەپسىدىن ۋاز كەچمەيتتى. ئۇلار ئەنە شۇنداق كاج، جاھىل، تەلۋە مۇتەئەسسىپلەر ئىدى. ئۇلار بىلەن ھارماي - تالماي ئېلىشىش، مۇنازىرىلىشىش، ھەقىقەتنى چۈشەندۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئۇلارنىڭ جاھىل قورغانلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلققە بەخت - سائادەت يەتكۈزىدىغان گۈلىستان باغلارنى قۇرغىلى بولاتتى. تاڭ ئاتسۇن، خۇدا بۇيرۇسا، بۇ مۇقەددەس ئىشنى باشلىسام... ئەقىدە ئوغرىسى مىسسىئونېرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلسام... ئاھ خۇدا، قاچان تاڭ ئاتار!

چاپسانراق تاڭ ئېتىشقا تەقەززا بولغان ئابدۇقادىر داموللا تىت - تىت بولغىنىدا، نەچچە قېتىم سىرتقا چىقتى. يۇل-

تۇزلار چىمىرلىشىۋاتقان سىرلىق ئاسمان گۇمبىزىگە چاپسانراق تاڭ ئاتسا ئىكەن، دەپ ئىلتىجا قىلدى، ئەپسۇسكى، تۈن كارۋىنى ھامان ئۆز يولىدا ئاستا ماڭاتتى. ئالدىرىغان كىشىگە ھەرقانداق تېز سۈرئەت، كالا ھارۋىسىغا ئوخشاش ئاستا بىلىنگەندەك. داموللامغىمۇ بۇ كېچە ئەنە شۇنداق ئاستا بىلىنەتتى. پىيادە ماڭساممۇ بۇ چاغقا يەمەنگە نەچچە بېرىپ كەلگەن بولاتتىم، دېدى ئۇ ئىچىدە تىت ـ تىت بولۇپ...

سۈزۈلۈپ تاڭ ئاتتى. سېنتەبىرنىڭ باشلىرى، ئەتىگەنلىكتىكى ساپ ھاۋا ئىنتايىن سۈزۈك ۋە سالقىن ئىدى. داموللا ئالدىراش تەرەت ئالدى. پۈتۈن كېچە تەييارلىق كۆرۈپ، تاڭ ئېتىش بىلەن جەڭ مەيدانىغا ئاتلانغان پىدائىيلاردەك، جەڭگىۋار روھ بىلەن ئۆيدىن چىققان داموللا ساپ ھاۋادىن نەپەس ئالغاچ، مەسچىتكە بېرىپ، جامائەت بىللە بامدات ئوقۇدى...

بۈگۈن ئۇ ئۆزىنى ھەرقانداق كۈندىكىدىنمۇ تېتىك ھېس قىلاتتى. ئەتىگەنلىك دەرستىمۇ سەھەر سايرىغان خۇش ناۋا بۇلبۇلدەك، مۇكالىمە قىلىپ تالىپلارغا دەرس ئۆتتى.

دەرس تاماملانغاندىن كېيىن، داموللام ئورنىدا قىمىر قىلماي ئولتۇرۇپ، تالىپلارغا تەكشى نەزەر سالدى. ئۇنىڭ قاراشلىرىدىن پۈتۈن بىر كېچە بىئارام قىلغان دەردلىك شاۋقۇننىڭ بۇژغۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى. داموللامنىڭ قانداقتۇر بىر توغرىدا سۆزى بولسا كېرەك، دەپ بىشارەت تاپقان ئوتتۇزدەك تالىپ قىمىر قىلماستىن، ئۇستازنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشتى. داموللام تامىقىنى بىر ـ ئىككى قىرىۋېلىپ سۆزگە كىرىشتى:

— دەرس ئاخىرلاشقاندا، ئۇستاز - شاگىرت دېگەن سۆز يوق، ھەممىمىز ئوخشاش، — دەپ سۆز ئاچتى ئۇ سالماق تەلەپپۇزدا، — ھەممىمىز ئوخشاش ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلار بولغىنىمىز ئۈچۈن ئەسرارلىرىمىزنى، ھالۇ ئەھۋاللىرىمىزنى بىر - بىرىمىزگە ئېيتىپ مۇڭدىشىمىز، شادلىقىمىز بولسا، تەڭ شادلىنىپ خۇرسەن بولىمىز، دەرد - ئەلەم، قايغۇلىرىمىز بولسا، تەڭ تارتىشىپ، تەڭ يىغلىشىمىز. شۇنداققۇ! — داموللام كۆپچىلىككە تەكشى قاراپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن «ئەلۋەتتە شۇنداق» دەيدىغان جاۋاب ئالغاندىن كېيىن، داۋام قىلدى، — مەندە ئۇزۇندىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، بۇ يېقىندىن ئېغىرلاپ كۆتۈرەلىگۈسىز، چىداپ تۇرالىغۇسىز، سەۋر - تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىگە يەتكەن بىر دەرد بار. بۈگۈن مەن شۇ دەردىمنى ھەر قايسىڭلارغا ئېيتماقچىمەن!

تالىپلار قىتىرلىشىپ، يەر ئاستىدىن بىر - بىرىگە قاراشتى. قانداقتۇر بىر خىل جىددىيلىكتىن ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرى ئىختىيارسىز گۈپۈلدىمەكتە ئىدى.

داموللام داۋام قىلدى:

— بۇ دەرد شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، — دېدى ئۇ مۇددىئادىن رەسمىي سۆز ئېچىپ. ئۇنىڭ ئاۋازى كۆتۈرۈلدى، سۆزلىرى ئۇرغۇلۇق جاراڭلىدى، — بىزگە ھەرقانداق ۋاقىتتا ۋە ھېچقانداق پايدىسى تەگمەيدىغان چەت ئەل مۇخالىپەتچىلىرى شۇنچە يىراق جايلاردىن قاتمۇ قات تاغ - داۋانلارنى ھالقىپ كېلىپ، ۋەتىنىمىزدە ئالاھىدە ھوقۇق ۋە ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇپ، ئىچكى ئىشلىرىمىزغا ئارىلىشىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە، تاجاۋۇزكارانە ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانماقتا،

روشەنكى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى، خەلقىمىزنى مەنىۋى جەھەتتە قۇل قىلىش؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە، تالان ـ تاراج قىلىشتۇر! ئويلاپ كۆرىدىغان بولساق، ئۇلار بۇنىڭدىن 20 ـ 30 يىللار ئىلگىرى شەھىرىمىزگە تۆلكىدەك قۇيرۇق شىپاڭشىتىپ، غايەت ۋە بىناھايەت بىچارە. قىياپەتتە كېلىشكەنىدى. ئۇ چاغدا مۇۋاملىسى سىلىق، گەپ ـ سۆزلىرى يۇمشاق ئىدى، ھازىر بولسا، ھەر بىرى بىردىن شىر ـ يولۋاسقا، قاۋان ـ توڭگۇزغا ئايلىنىپ، بىچارە قېرىنداشلىرىمىزنى خالىغانچە دەسسەپ ـ يانجىپ، چايناپ پۇرقىماقتا! قانداقتۇر، شىپاخانىلار قۇرۇپ، ھەقسىز داۋالاش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق، ئەقىدە ئوغرىلاپ، كەلگۈسى تاجاۋۇزغا زېمىن ھازىرلىماقتا. ئىچىمىزگە ئىختىلاپ ئۇرۇقى چېچىپ، بىزنىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىزدىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم كىشىلەرنى سېتىۋېلىپ، ئۆز قولىمىز بىلەن ئۆز كۆزىمىزنى ئويۇپ تاشلاشتەك سۇيىقەستلەردە بولماقتا. ئالدىنقى كۈنى شۇپىدلار يەنە ئىككى قېرىندىشىمىزنى خالىغانچە ئۇرۇپ، باش ـ كۆزلىرىنى زېدە قىلىپ قان ئاققۇزۇپتۇ... مانا بۇ تۈنۈگۈنكى ئېچىنىشلىق بىر ئەھۋال، چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىق. بۇنىڭغا ھەرقانداق كىشى غەزەپلەنمەي تۇرالمايدۇ!... — سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، داموللام تېخىمۇ قايناپ، شۇپىد مىسسىئونېرلىرىنىڭ 1905 ـ يىلى قەشقەرگە ئاياغ بېسىپ كىرگەندىن بۇيانقى قىلغان ـ ئەتكەن ئىشلىرىنى، زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى دەلىل ـ ئىسپاتلار ئارقىلىق پاش قىلغاندىن كېيىن، داۋام قىلدى، — يەرلىك ھۆكۈمەت بۇ ئىشلارنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بىلمەسكە سالىدۇ. ئۇلاردىن قورقۇپ يول قويىدۇ. بايلار تېخىمۇ شۇنداق، ئۇلار «ئۆ-

زۇڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي!» دەپ كۆز يۇمۇپ، قۇلاق يوپۇردۇ. بىزنىڭ پېشىمىزدىكى ئېغىر دەرد ـ ئەلەم مانا شۇنىڭدىن ئىبارەت. مېنىڭ نەچچە كۈندىن بىئارام بولۇپ كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزۈپ كېلىۋاتقانلىقىمنىڭ سەۋەبلىرىمۇ بۇنىڭدىن خالى ئەمەس. قېرىنداشلار، ئويلاپ كۆرۈڭلاركى، بۇ ئىشقا سەل قارىغىلى بولمايدۇ. بۇ ئىش ۋەتەن، مىللەتنىڭ ئىستىقبالى بىلەن مۇناسىۋەتلىك جىددىي ۋە زۆرۈر ئىش. چارە ـ تەدبىر كۆرۈپ، بېشىمىزغا يۈزلەنگەن بۇ بالايىئاپەتنى چەكلەش، توسۇش ھەربىر ۋەتەن ئوغلىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى! ۋەتەن سۆيۈش ئىمان جۈملىسىدىندۇر. بۇنىڭغا ھەربىر كىشى پىكىر يۈرگۈزۈپ مۇلاھىزە قىلىشى، چارە ـ تەدبىر قوللىنىشى كېرەك، ئاللا ھەممىمىزگە ئەقىل ـ ئىدراك، چارە ـ تەدبىر، كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!...

— خاتىرجەم بولسىلا ئۇستاز، بىز تەييار، بۇ يولدا جېنىمىز پىدا!

— بىزمۇ ئۇزۇندىن ھەسرەت چېكىپ يۈرەتتۇق، ئۇستازلاردىن بۇنچىلىك بېشارەت بېرىلگەنىكەن، بۇ ئىشقا جېنىمىز پىدا!...

تالىپلارنىڭ ئاۋاز قوشۇپ، بىردەك تۇۋلاشقانلىرى مەدرىسنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنىدى!...

× ×

ئاش ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى. داموللام مەدرىستىن

ئۆيىگە قايتتى. ئۇ تېخى ناشتا قىلمىغانىدى. ئەمدىلا دەرۋازا ئالدىغا يەتكەندە، يىراقتىنلا بىر كىشى ئېگىلىپ سالام بېرىپ، باغاق سۇندى. بۇ ئادەمنىڭ ئېگىلىپ سالام قىلىش تۇرقى ۋە باغاق سۇنغان قوللىرىنىڭ ئەۋرىشىم ھەرىكەتلىرىگە قارىغاندا، قايسىبىر باينىڭ ئادىمى بولۇپ، ئۇزۇن يىلدىن بايغا خۇش ـ خۇش دەپ مەشق بولۇپ كەتكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

— باي ئەۋەتتى، داموللامنىڭ ئۆز قولىغا تەگكۈز دېگەنىدى، — دېدى ئۇ قولىنى ئېگىز سۇنۇپ. ئۇنىڭ بەللىرىنىڭ ئەۋرىشىم تولغىنىشلىرى، مۈرىلىرىنىڭ تەڭپۈڭ بولمىغان ئەپكەشتەك ئېگىز ـ پەس تۇرۇشى كۈلكىلىك ئىدى. داموللام بىر قاراش بىلەنلا بۇ ئادەمنىڭ قوي ئىتلىرىدەك، ئۆگىنىپ كەتكەن خۇشامەتگۈي ئىكەنلىكىنى، ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كەتكەن قۇللۇق مىجەزىنى بايقاپ، ئاتايىن گەپكە سالماقچى بولدى:

— قايسى باي؟

— خۇش، ھەمراھباي ئەۋەتكەنىدى.

— نېمە بوپتۇ؟

— مېھمان چاقىرغانىدى.

— قانداق مېھمان؟

— ئاڭلىسام، ئەتە تىستەي چىقىدىكەن، جانابىي كونسۇللارمۇ كېلىدىكەن، — دېدى ئۇ چاقماقتەك تېز جاۋاب قىلىپ.

— كونسۇل نېمە قىلىدىكەن؟

— سىلىنىڭ خەۋەرلىرى يوقمۇ تېخى! — دېدى ئۇ ھەي-

ران بولغان قىياپەتتە داموللامنىڭ كۆزىگە قاراپ، — شۇنچە يوغان ئىشنى ... ئىنگلىز كونسۇلى بىلەن ئورۇس كونسۇلى بۇ يىل ياز خاپا بولۇشۇپ قاپتىكەن، شۇنىڭ بۇياقىدا ئىككى كونسۇل بىر - بىرى بىلەن ئۆچەكىشىپ قېلىپ، بىرى مۇرىسىنى چىقارسا، بىرى دىمىغىنى قېقىپ، زادى ئەپلىشەلمەيتۇ. بىزنىڭ باي ئىككى پادىشاھ ئۆچەكەشسە، بولغۇلۇق پۇقراغا بولۇپ قالامسۇن دەپ، ئىككى تەرەپنى ياراشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن بۇ زىياپەتنى بەرمەكچى!

— بۇ بەك «ئۇلۇغ» زىياپەت ئىكەن، ئۇنداق يەردە بىزگە نىمە بارا — دېدى داموللام مەسخىرە ئارىلاش مىيىقىدا كۈلۈپ.

— ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە، دۆيان ماگاشىمدا، قازى داموللام كەلمىسە بولمايدۇ، دەپ ئاتايىن تاپشۇرغانىدى. ئىلتىپات قىلسىلا! — دېدى ئۇ ئۆتۈنۈش ئاھاڭىدا، — ئېكىن، ئەتىكى زىياپەت ئۇنداق - مۇنداق بولىدىغان زىياپەتلەردىن ئەمەس، جۇما! كونسۇل ئەپەندىملەر بەدەخشان ئارغىماقلىرىدەك نازۇك كېلىدىغان ئوخشايدۇ. بىزنىڭ باي ئۇلارنى بەك ئېسىل دەك نازۇك خەق، رەنجىتكىلى بولمايدۇ، دەپ، پۈتى كۆيگەن توخۇدەك، قوغۇننى يەيزىۋاتتىن، ئەنجۈرنى بەشكېرەمدىن ئالدۇرۇپ كەلدى. كاۋاپنىڭ ئۆزىلا ئۈچ خىل: قىيما كاۋاپ، زىخ كاۋاپ، تونۇر كاۋاپ. قەشقەردە داڭ چىقارغان نۇراخۇن كاۋاپچىغا بەش دانە پاقلاننى ئۆزۈم ھەيدەپ ئاپىرىپ بەردىم، ئۈلگۈرتمىسە بولمايدۇ، دەپ، قاتتىق جېكىدىم. ئىلتىپات قىلسىلا، خۇش بولاي، ساپسېرىق ھەسەلدەك پىشقان تونۇر كاۋاپتىن پەلەمبا قىلغاچ ئولتۇرۇپ كەلمەملا!

داموللام سەسكىنىپ كەتتى، تەسلىكتە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ:

— سەن ئۇ ھەمراھباينىڭ قانداق ئادىمى؟ — دەپ سورىدى.

— خوش، مەن بالا چېغىمدىن تارتىپ باينىڭ ئالدىدا... چوڭ بولغان.

— قۇلمۇ سەن؟

— ياق داموللام، مەن قۇل ئەمەس! — دېدى ئۇ ھېجىيىپ، كۆزلىرىدىن قانداقتۇر شۈبھە ۋە خۇدۇكسىرەش ئالامىتى چىقىپ تۇراتتى، — لېكىن بولسامۇ، ھەمراھبايدەك ئادەمگە قۇل بولسام، پۇشايمىنىم يوق، جۇما!... نېمىشقا دېسىلە، ئۇ بەك ياخشى ئادەم. كۆڭلى مومدەك يۇمشاق، كۆكسى دەريادەك كەڭ، قولى شەھەر دەرۋازىسىدەك ئوچۇق-سېخىي. ئۇنىڭ ياخشىلىقىدىن كاچىتىمغا بىرنى ئۇرسا، يەنە بىرنى ئۇرسىلا، دەپ، بۇيانقى كاچىتىمنىمۇ تۇتۇپ بەرگۈم كېلىدۇ. مېنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. مەنمۇ بەك ياخشى كۆرىمەن. ھەر كۈنى قانچە قېتىم تىللاپ تەستەكلەپ تۇرسىمۇ، خۇدانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن بەقەت كۆڭلۈمگە ئالمايمەن. يەنە سالام قىلىپ ئالدىغا كىرىۋېرىمەن. ئۇ ئادەمنىڭمۇ ئاچچىقى بىردەمچىلىك، كەچۈرىدۇ.

— ئىسمىڭ نېمە؟

— ئەمەت قۇل.

— ئەمەت قۇل!؟ — دېدى داموللا ئىستىھزا ئارىلاش كۈلۈمسىرەپ، — بۇ گەپچە، سەن باينىڭ قۇلدەك يېقىن ئادىمى ئىكەنسەن. بېرىپ شۇنى ئېيت، ئىككى كونسۇل غاز-غوژ قىلسا، بارىكاللىسىغا مىڭ سەرلەپ پۇل خەجلەپ داستىخان سال-

غان ئۇنداق سېخىي باينىڭ هارام زىياپىتىگە ئۆزۈمغۇ بارمايمەن، سەھرا ئۆيىدىكى ئالا كۈچۈكۈمنىمۇ ئەۋەتمەيمەن! بېرىپ ئېيت، مۇشۇ سۆزلىرىمنى ئېقىتماي - تېمىتماي، ئەينەن يەتكۈز، بولامدۇ!؟

— خاپا بولۇپ كېتەرمىكىن! — ئۇ ئارىسالدى بولغان قىياپەتتە كۆزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ قاراپ قويدى.

— خاپا بولسا، سېنى يەنە ئىككى تەستەك ئۇرار ياكى تىللار. نېمە غەم يەيتتىڭ! قۇللۇق روھىڭغا ئار كەلمەيدۇ، بار، يۈگۈر، مەن نېمدېگەن بولسام، خوجايىنىڭغا شۇنى يەتكۈز!

داموللام باغاقنى چۆرۈۋېتىپ، هويلىسىغا كىرىپ كەتتى.

ئون بەشىنچى باب

بىر مەيدان كەسكىن جەڭ

1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى يىللىرى روسىيەدە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق مەزگىللىرىدە، قاساپچىلىق، ئەتكەسچىلىك قىلىپ باي بولۇپ، قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن سىدىقئاخۇننى كىشىلەر «ئەنجانباي» دەپ ئاتىۋالغانىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھېسابسىز بايلىق توپلىغان ئەنجانباي قەشقەرگە قايتىپ كەلمەكچى بولۇپ، ئۈچ ئارغىماق تەييارلاپتۇئىمىش، بىر ئارغىماققا ئۆزى مىنىپ، بىر ئارغىماققا خوتۇنىنى مىندۈرۈپ، يەنە بىر ئارغىماققا يوغان بىر خۇرجۇن تىللا ئارتىپ يولغا چىقىپتۇ. بىر كېچىسى تاڭ سەھەردە، چېگرىغا يېقىنلاپ كېلىپ قارىسا، قاراۋۇللار چېكىشىۋاتقان پاپىروس تاماكىنىڭ چوغلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، ئاپلا... قاراۋۇللار ئويغاق ئىكەن، دەپتۇ ـ دە، مەسلىھەتلىشىپ، بىردىنلا ئات سېلىپ ئۆتۈپ كەتمەكچى بولۇپ، ئاتلارنى

قامچىلاپ بولۇشىغا چاپتۇرۇپ، چېگرىنى بۆسۈپ ئۆتۈۋاتقاندا، قاراۋۇللار توسۇپتۇ. ئۇلار قۇلاق سالماپتىكەن، قاراۋۇللار ئېتىپتۇ. خوتۇنى مىنگەن ئارغىماق بىلەن تىللا ئارتىلغان ئارغىماققا ئوق تېگىپ جايىدا قاپتۇ. ئەنجەنباي مىنگەن ئارغىماققا ئوق تەگمەي، چېگرىدىن ساق - سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ھېلىمۇ ياخشى، ئەنجانباي تىللادىن ئىككى يانچۇقىغا لىق قاچىلىۋالغانىكەن، شۇنىڭ بىلەن قەشقەرگە سالامەت كېلىۋاپتۇ. ئىككى يانچۇق تىللامۇ ئاز بايلىق ئەمەس، گەرچە ئۇنىڭ بىلەن قەشقەر بويىچە چوڭ باي بولۇپ كېتەلمىسىمۇ، ھەر ھالدا قاتارغا قوشۇپ سانىغۇدەك بايلاردىن بولۇپ قاپتۇ، ئەگەر ھېلىقى بىر خۇرجۇن تىللانى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن بولسا، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان باي بولۇپ كېتەتتىكەن!...

شۇنداق قىلىپ، يېڭى ئۆسۈپ چىققان ئەنجانباي شەھەر ئەتراپىدىن 15 چارەكلىك يەر سېتىۋېلىپ، چۆرىسىگە تام قىلدى. باغنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كۆتۈرمە قىلىپ، پېشايۋانلىق ئىمارەت سالدى. باغ ئىچىگە رەتلىك قىلىپ ئۆرۈك، شاپتۇل، پىستە - بادام، بېھى، نەشپۈت، ئالما - ئانار، ئالۇچا، جىنەستە، ئەينۇلا، ئەنجۈر قويدى. ئۈچ - تۆت يىلغا قالمايلا، بۇ باغ گۈللىنىپ، شەھەر بويىچە داڭلىق باغلاردىن بولۇپ قالدى. بۈگۈن ئەنجانباي ئەنە شۇ باغنىڭ توي چېيىنى قىلىپ زىياپەت بەرگەنىدى. زىياپەتكە شەھەر كاتتىلىرى — قازى، مۇپتى، داموللا، مۇدەررىسلەر، شەيخ، مۇتىۋەللىلەر، باي، سودىگەرلەر ۋە باشقا مۆتىۋەر كىشىلەر تەكلىپ قىلىنىدى.

سورۇن باغ ئوتتۇرىسىدىكى «بوستان» دەپ نام بېرىل-

گەن سۇپا ئۈستىگە تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۈستى قىپقىزىل گىلەملەر بىلەن پۈركەنگەن، ئۇزۇن - ئۇزۇن بەقەسەم كۆرپىلەر سېلىنغانىدى. كەلگەن ھەربىر مېھماننى ساھىبخان ئەنجانباي لايىقىدا ئىززەت قىلىپ، سورۇنغا باشلاپ تۇردى.

ئۆزلىرىنى يۇرتىنىڭ تاجىسى، ئەلنىڭ ئابرويى، دەپ ھېسابلايدىغان نۇرغۇن مېھمانلار ئارقىمۇ ئارقا كېلىشىپ، ھەرقايسىسى ئۆز لايىقىدىكى ئازادە ئورۇنلارغا جايلىشىپ، گويا ئەزەلدىن ئۆزلىرىنى مۇشۇنداق كاتتا زىياپەت داستىخانلىرى ئۈستىگە خاستىن خاس تۇغۇلۇپ قالغان كەڭ رىزقىلىق بەندىلەر بىز دېگەندەك، مەغرۇر قىياپەتتە غادىيىپ ئولتۇرۇشاتتى.

مېھمانلار تېخى تولۇق كېلىپ بولغىنى يوق. ئاساسلىق مېھماندىن يەنە بىرنەچچىسى كەم. شۇ سەۋەبتىن تائام تارتىلمىغانىدى. بۇ پۇرسەتتە، ھەرقايسى مېھمانلار ئۈچتىن، تۆتتىن باش قوشۇپ ئىلپەتلەشكەچ سۆز - چاقچاق قىلىشماقتا ئىدى:

— ئالدىنقى زىياپەتتىكى تونۇر كاۋىپى ئاجايىپ ئوخشاپتىكەن، تەمى نەچچە كۈنگىچە ئاغزىمدىن كەتمىدى، — دەپ سۆز ئاچتى ئاق پىشما، ياپىلاق يۈزلۈك، ھاڭگىتتەك ئۇزۇن بويۇن كەلگەن ھاۋاز داموللا ئىككى يېنىدا ئولتۇرغان تەڭدېمەتلىك داموللىلارغا ئاگىلىتىپ.

— قايسى زىياپەتتىكىنى دەيلا؟ — ئوڭ تەرەپتە ئولتۇرغان زور گەۋدىلىك، كەڭ ئۆمكەنلىك، يوغان قورساق كەلگەن شوكۇر داموللا سۆزگە قىزىققاندەك بولۇپ سوئال قويدى.

— ھەمراھباينىڭ زىياپىتىدىكى كاۋاپنى دەۋاتىمەن.

— توغرا، چۈشەندىم، راست ئوخشاپتىكەن! — دېگەن شۈكۈر داموللا لەۋلىرىنى شۈمۈرۈپ داۋام قىلدى، — ئەنجانبايمۇ تەييار قىلغاندۇ!

— تەييار قىلىش - قىلماسلىقى ھەرقايسىلىرىدەك دۇئاگۈيلىرىمىزنىڭ مۇستەجىپ دۇئاسىغا باغلىق، تەقسىر! — سول تەرەپتە ئولتۇرغان ئۇچلۇق ئېڭەك، ئۇچلۇق ساقال، سوزۇنچاق يۈزلۈك، ئات باش كەلگەن، يۇرت ئىچىدە «شەيتان» دەپ نام ئالغان ھىممەت داموللا كۈلۈپ تۇرۇپ سۆزگە قوشۇلدى، ئۇنىڭ شەيتانىي كۈلۈشلىرىدىن، شوخ كۆزلىرىدىن بىرەر قىزىق چاقچاق چىقىدىغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى، — ئەگەر ھەمراھباينىڭ ئوخشىغان تونۇر كاۋىپىنى يېگەندە، «يارەھمەتىگە چاپلىشىپ كەل» دەپ دۇئا قىلىشقان بولۇشسىلا، ئەنجانباينىڭ زىياپىتىدىمۇ تونۇر كاۋىپى چاپلىشىپ ئالدىلىرىغا كېلىدۇ، ئۇنداق بولمىسا ئۈمىد يوق!

كۈزلۈكى كۆكباش قوناق يەپ ئۆگىنىپ كەتكەن ئات-ئۇلاغ بېدە - سامان بىلەن خۇشتى قالمىغاندەك، ھەر كۈنى چاي - زىياپەت، نەزىر - نۈزۈراتلاردا ياخشى يەپ ئۆگىنىپ كەتكەن موللىلارنىڭ تونۇر كاۋىپى بىلەن باشلانغان چاقچىقى بارغانچە چوڭقۇرلىشىپ قىزىشقا باشلىدى:

— جانابلىرى قانداق دۇئا قىلدىلىكىن؟

— مېنىڭ شۇ كۈنكى دۇئايىم ئانچە ئىجابەتلىك بولمىدى! — دېدى ھىممەت داموللا كۈلۈپ تۇرۇپ.

— سەۋەب؟ — شۈكۈر داموللا بىلەن ھاۋاز داموللا تەڭلا سوئال نەزەرى بىلەن قارىدى، چۈنكى ئۇلار شەيتان داموللىنىڭ كۈلكىسىدىن ئۇنىڭ ئىچىدە قانداقتۇر بىرەر خىل قىزىق

كۆلكىنىڭ گەپىنىڭ چىڭقىلىپ، تېشىغا پارتلاپ چىقىشقا تەييار تۇرغانلىقىنى مۆلچەرلەشكەنىدى.

— ماڭا شۇ كۈنى بىر ئاز شەيتان ئارىلىشىپ قالغانىدى! — دېدى ئۇ ئوڭايلا ئىقرار قىلمىدىغاندەك ھىجىيىپ تۇرۇپ.

— قېنى، قانداق شەيتان؟ — ھاۋاز داموللا ئۇنى قىستىماقچى بولۇپ سوئال قويۇۋىدى، شۈكۈر داموللا ئۇنىڭ سۆزىنى كېسىپ تارتۇۋېلىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مەن چۈشەندىم! — دېدى ئۇ كۈلكىدىن قاپتەك ئېچىلغان ئاغزىنى كەپكۈردەك كەڭ ئالقىنى بىلەن توسۇپ تۇرۇپ.

— قېنى نېمىنى چۈشەندىكىن؟

— دەيمۇ؟ خاپا بولمايلا - ھە!

— يوغسۇ، خاپىلىقتىن بەش يۈز يىل بۇرۇن تۇغۇلۇپتىكەنمەن!

— مەن شۇ كۈنى دىققەت قىلدىم، ئۆزلىرى كونسۇل باشلاپ كەلگەن مارجىنىڭ① روبىروسىدا ئولتۇرۇپتىكەنلا، قارىسام شۇنىڭ جامالىغا قاراپ ئېرىپ كېتىپلا، قانداق توغرا ئېيتتىممۇ!؟

ھىممەت داموللا كۈلدى. ئۇنىڭ چىرايىدا كۆڭلۈمدىكىنى تېپىۋالدىڭ، دېگەندەك ئالامەتلەر ئەكس ئەتكەنىدى.

— ئۇنداق پەرىزاتنى كۆرگەندە، تاش يۈرەك ئادەم بولسىمۇ ئېرىپ كېتەر! — دېدى ئۇ كۆڭلىدىكى خۇشلۇقنى باشقىلارغا ئېيتقۇسى كېلىپ سەۋر قاچىسى تولغان بىر كەيپىياتـ

---

① مارجا — روسىيە ۋە ياۋروپالىق ئاياللارنى شۇ يىللاردا ئومۇمىيۈزلۈك «مارجا» دەپ ئاتايتتى.

تا ئوڭايلا ئىقرار قىلىپ، — سىلى ئېيتقاندەك، پەرىزاتنىڭ روبىروسىدا ئولتۇرۇپ قاپتىكەنمەن، ئۇنىڭدىن پۇرقۇپ چىققان ئەتىر پۇراقلار دىماغىمنى يېرىۋەتكىلى قىل قالدى، نېمىدېگەن سۈزۈك چىراي ئۇ، ئىچكەن چاي، يېگەن مېۋىلەر تامىقىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. مەڭزى بەئەينى قىزىل ئالما، لەۋلىرى قىزىل مەخمەل…

ئەتىدىن كەچكىچە ئەمرىمەرۇپ قىلىپ، جامائەتنى يامان يولدىن توسۇپ، ياخشى يوللارغا باشلايدىغان موللىلار كۆڭۈل يېقىن ئۇلپەتلەر بىلەن تېپىشقاندا، ئەنە شۇنداق ناسازا چاقچاقلارنى ھېيىقماي قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ بەزەن سوغۇق چاقچاقلىرى كوچىدا ئاشكارا كۆز ئوينىتىپ، بۇزۇقچىلىق قىلىپ يۈرگەن ئەخلاقسىزلاردىن نەچچە باراۋەر قەبىھ دېسەك، ئانچە مۇبالىغە كەتمەس، ئەلۋەتتە!

سورۇننىڭ بىر چېتىدە ئولتۇرغان غىلدىرەك داموللا بىلەن بەدرەك مەخسۇم قاتارلىقلارمۇ بىر كاللەك بولۇۋېلىپ پاراڭلاشماقتا ئىدى.

— نېمىگە ساقلاۋاتىدىغاندۇ! — دېدى بەدرەك مەخسۇم زىياپەتنىڭ باشلانمايۋاتقانلىقىغا بىتاقەت بولۇپ.

— بەلكى قازى داموللامنى ساقلاۋاتىدىغاندۇ! — دېدى غىلدىرەك داموللا نېپىز لەۋلىرىگە كىنايىلىك كۈلكە يۈگۈرتۈپ.

— ئادەمگەرچىلىكى يوق ئۇ ئادەمنى ساقلاپ نېمە قىلىمىز، بەرىبىر كەلمەيدۇ. كېچكى شۇنداق كاتتا زىياپەتكە — تىتەيلەر، ھەتتا كونسۇللار قەدەم تەشرىپ قىلغان شۇنداق چوڭ زىياپەتكىمۇ كەلمىدىغۇ! — چىرايى ئۆڭگەن، قانداقتۇر ئىچكى نارازىلىقتىن كۆزلىرى چەكچىيىپ، يېلىم چۆچىكىدەك

قېتىپ كەتكەن بەدرەك مەخسۇم قوشۇمىسىنى تۈرۈپ سۆزلەيتتى، — بايىنىڭ قالتىس ئاچچىقى كەلدى، جۇما، خۇدايىم ساقلىسۇن!

— باي بوش ئادەم ئەمەس-ھە!

— بىلمەملا تەقسىر، ئۆچەكىشىپ قالغان ئادەمدىن ھەرباب بىلەن ئۆچ ئېلىشنى بىلىدىغان ئادەم ئۇ!…

— خۇدا ساقلىسۇن! — ئاغزىدا خۇدايىم ساقلىسۇن دېسىمۇ، كۆزلىرىدىن «چاپسانراق ئۆچ ئالسۇن» دېگەن تىلەك ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇرغان غىلدىرەك داموللا قانداقتۇر مۇدھىش ئاقىۋەتتىن كۆزىنى ئەپقاچقاندەك، يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى.

سورۇننىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالغان ھەسەن قازى، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان زور گەۋدىلىك غاپپار داموللا قاتارلىقلارمۇ قانداقتۇر بىر توغرىدا مۇڭدىشىۋاتقاندەك، ئارىلاپ-ئارىلاپ بىر-بىرىگە قارىشىپ كۇسۇرلىشاتتى، ئەمما غاپپار داموللىنىڭ ھەرىكىتىدىن ئۇلار ئولتۇرۇشتا بولۇۋاتقان سۆز-سۆھبەتنىڭ ئانچە قىزغىن ئەمەسلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇپدۇگىلەك گۈمبەزدەك ئولتۇرغان غاپپار داموللا بويىنىنى زىراپىدەك سوزۇپ، قانداقتۇر سىرلىق، دەھشەت ئىپادىلىنىدىغان قاراشتا ئۇياق-بۇياققا قارايتتى. سورۇندىن 30 ماڭدامچە يىراقتىكى قازان بېشىدا ئۇپۇر-توپۇر بولۇۋاتقان ئادەملەر توپىغىمۇ نەزەر تاشلايتتى. ئۇنىڭ مۇنداق ئالاقزادە بولۇپ قاراشلىرىدىن، ساھىبخانىنى ئىزدەۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى. بۇنى بىلگەندەك، ساھىبخان ئەنجانباي قازان بېشى تەرەپتىن چىقىپ كەلدى. ئۇ، توپتوغرا ھەسەن قازى ۋە غاپپار داموللا ئالدىغا كېلىپ:

— داستىخىنىمىز تەييار بولۇپ قالغانىدى، باشلىساقمىكىن! — دېدى ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

— باشلىساق باشلايلى! — دېدى ھەسەن قازى ئىجازەت بەرگەن قىياپەتتە باش لىڭشىتىپ، — ئۈنىڭغىچە، قازى داموللىمۇ كېلىپ قالار!

زىياپەت باشلاندى.

چايدىن كېيىن، رىشالە تارتىلدى. مېھمانلار زور ئىشتىھا بىلەن پىيالىلەرنى قۇرۇقداپ تۇرۇشىغا، ئابدۇقادىر دامولla، قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، موللا ساۋۇت خەلپەت قاتارلىق ئاخىرقى مېھمانلار يېتىپ كېلىشتى. داستىخان ئۈستىدىكىلەر — بۇنىڭ ئىچىدە پىچىقى چىپىپ، چىشلىرى غۇچۇرلاپ تۇرسىمۇ، رەسمىي-رۇسۇماتنى قولدىن بەرمەيدىغانلار — تەڭ دېگۇدەك ئورۇندىن تۇرۇپ، داموللامغا ئىھتىرام بىلەن سالام بېرىشتى. داموللام ئەلەيك قايتۇرۇپ، ئۇلۇغ ئۇششاق ھەممىسى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ھەسەن قازىنىڭ روبىروسىدا ئولتۇرۇپ پاتىھە قىلدى.

— مانا، مانا، ئورۇنلىرىغا ئۆتسىلە! — ھەسەن قازى ئۈستى-ئۈستىگە سۆزلەپ داموللامغا ئاتاپ بوش قالدۇرغان ئورۇنغا تەكلىپ قىلدى. ساھىبخانىمۇ، بۇيانقى مېھمانلارمۇ، داموللامنى يۇقىرى ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىشتى. داموللام ئۆزرە قويدى.

— رەھمەت، مۇشۇ ئورۇندا ئولتۇراي! — دەيتتى ئۇ تەكلىپ قويغۇچىلارغا رەھمەت ئېيتىپ، — بۇ ئورۇندا ئولتۇرسام، بىرىنچىدىن، ھەممەيلەننىڭ جامالىنى تەكشى كۆرگىلى بولىدىكەن؛ ئىككىنچىدىن، ئۆز مۇددىئايىمنى ھەممىگە ئاگلىتىشقا ئوڭ كېلىدىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇشبۇ ئورۇننى لايىق كۆردۈم!

— نېمە دېگەنلىرى ئۇ، چاقچاق قىلماي ئورۇنلىرىغا

ئۆتسىلە! — دېدى ھەسەن قازى يېقىملىق، ئەمما كەسكىن تەلەپپۇزدا ئورۇن كۆرسىتىپ.

— چاقچاق؟ چاقچاققا ۋاقىت زايادۇر! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ئاۋازىنى سەل كۆتۈرۈپ، ھەسەن قازى باشلىق مېھمانلار ھەيران قالغاندەك، چەكچىيىپ تۇرۇپلا قالدى. داموللام قويۇق قاشلىرى ئاستىدىن يېنىپ تۇرغان ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن كۆپچىلىككە تىكەندەك قادىلىپ تۇرۇپ داۋام قىلدى. — مەن ئەسلىدە، ئۆز مۇددىئايىمنى ئەرز قىلىش ئۈچۈن ھەربىرلىرىنىڭ ئۆيىگە بىر-بىرلەپ بارسام بولاتتى، ئەپسۇسكى، بارالماي قالدىم، ئەپۇ قىلىشسىلا! ھالا بۈگۈن، ئۇشبۇ سورۇنغا جەم بولىدىغانلىقىمىزنى غەنىيمەت بىلىپ بۇيان كەلدىم. مۇددىئا نېمە، دەپ سورالسا، شۇنداق جاۋاب بېرىمەنكى، مۇشۇنداق ھەشەمەتلىك چاي-زىياپەتلەر ئىچىدە، مەست-مۇستەغرەق بولۇپ ئولتۇۋاتقان بۈگۈنكى كۈنلىرىمىزگە زادىلا رازى ئەمەسمەن! چۈنكى، مۇشۇنداق مەست-مۇستەغرەقلىك ئارقىسىدا، ۋەتەن، مىللەتنىڭ كۈنى ئېغىر. ھالى تەس ۋە نەس ئۆتمەكتەدۇر. خەلق نادانلىق، جاھالەت ئىچىدە ئازاب چەكمەكتە. ھەممە ئىش كونا قېلىپ، كونا ئىزغا چۈشۈپ، يېڭىلىققا يول بەرمەي ھالاكەتكە قاراپ ماڭماقتا. ۋاقتىمىز، دەۋرىمىز، ئوبدان پۇرسەتلىرىمىز قولدىن كەتمەكتە. بۇ ياخشى ھادىسە ئەمەس. بۇ مىللىي خارابەت، مىللىي مۇنقەرزلىكتىن بېشارەت بېرىدىغان خەۋپلىك ھادىسە. ھەربىر ۋىجدان ئىگىسى مۇنداق خەۋپلىك ۋەزىيەتتە قانداقمۇ جىم تۇرغۇسى كەلسۇن! بۈگۈنكى داستىخاندا جەم بولغان قازى مۇدەررىسلىرىمىز، داموللىلىرىمىز، ساخاۋەتلىك بايلىرىمىز بۇ خەۋپلىك

ئەھۋالغا كۆزىنى ئەما، قۇلىقىنى گاس قىلىپ، قانداقمۇ بىپەرۋالىق قىلالىسۇن! شۇنى چۈشىنىشىمىز لازىمكى، ۋەتەن، مىللەتنىڭ غېمىنى يېيىش، خەلقنىڭ بېشىنى ئوڭشاپ، بەخت-سائادەتكە باشلاپ مېڭىش مۇشۇ داستىخاندىكى ھەممەكىشىنىڭ گەدىنىدىكى پەرز ۋە قەرزدۇر. ئىنساپ تارازىمىز بىلەن ئۆلچەپ كۆرىدىغان بولساق، بولۇپمۇ بىز ئۆلىمالارنىڭ خەلقنى نادانلىق جاھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، سائادەتلىك كۈنلەرگە يېتىشتۈرۈشتەك مۇقەددەس ۋەزىپىمىز باردۇر، ئەگەر ئۇشبۇ ۋەزىپىمىزنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا، بىز زادى نېمە ئۈچۈن ئوقۇدۇق؟ دېگەن سوئالغا ھېچقانداق جاۋاب بېرەلمەسلىكىمىز مۇمكىن! ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئۈچۈن، ۋەتەن - مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلمىغان ئىلىمنىڭ يەنە قانداق پەزىلىتى ۋە ئەھمىيىتى بولسۇن!؟ بۇ تەرەپلىرىنى ھەربىر ئۆلىما ئوبدان ئويلاپ، مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشىمىز كېرەك!

— داموللام، بۈگۈن سەل - پەل چېچىلىپ قاپلىغۇ!...— دېدى غاپپار داموللا يۇقىرىقى سۆزلەرنى پەسەنت كۆرمىگەن قىياپەتتە سوغۇققىنا كۈلۈمسىرەپ. ئۆزىنى ئىلىمدە چوڭقۇر ھېسابلايدىغان، بەس - مۇنازىرىدە ھەرقانداق كىشىنى بىر چوقۇپلا يېڭىپ چىقىمەن، دەپ تەمەننا قىلىدىغان بۇ تەكەببۇر داموللا شۇ كۈنلەردە يۇرت ئىچىدىكى قىسمەن نوپۇزى ۋە ھەمراھبايدەك يۆلەنچۈكىگە تايىنىپ، يۇرتتىكى مۇتەئەسسىپ قارا كۈچلەرگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا ئۇ، ئابدۇقادىر داموللىنى مەنسىتمەيتتى. قىلغان ئىشلىرىنىمۇ ياراتمايتتى. بۈگۈن ئابدۇقادىر داموللا ئۇنىڭ روبىروسىدا قارىمۇ قارشى

ئولتۇرۇپ سۆز قىلىشۋاتقاندا، گويا بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغۇسى كەلمىگەندەك، ئالسىرىق بولۇپ، باشتىن - ئاياغ خۇيالىپ چىققان غاپپار داموللا مۇشۇ پەيتتە، داموللا ئابدۇقادىرغا بىر دەككە بېرىپ قوياي، دېگەن ئويغا كەلدى - دە، مەنسىتمىگەن تەلەپپۇزدا «سەل - پەل چىچىلىپ قاپلىغۇ!» دەپ مەسخىرە قىلدى ۋە سوغۇققىنا ھىجىيىپ داۋاملاشتۇردى، — چىچىلمىسىلا، ھەرقانچە بولسىمۇ ئالدىرىمايراق ئولتۇرۇپ سۆزلەشمەمدۇق!

— مەنغۇ چىچىلمىدىم، لېكىن چىچىلسامۇ ھەقلىقمەن! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا قەتئىي تەلەپپۇزدا، ئاندىن ئۆزىنى بىر ئاز توختىتىۋېلىپ، ئېچىنىشلىق قىياپەتتە داۋام قىلدى، — بىز ھەممىمىز قانچە يىللار غۇربەتچىلىكتە رىيازەت چېكىپ، ئىلىم تەھسىل قىلغانلارمىز. نېمە ئۈچۈن ئوقۇدۇق؟ خەلقنى قاراڭغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا، جاھالەتتىن مەرىپەتكە باشلايمىز، دەپ ئوقۇدۇق. خۇداغا شۈكرى، ئوقۇغانغا يارىشا، بىرىمىز قازى، بىرىمىز داموللا، بىرىمىز مۇدەررىس كەبى ئۇنۋان - دەرىجىلەرگە تەيىنلىنىپ، يۇرت خەلقىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدۇق. ئەپسۇسكى، بىز بۇ ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە بولۇۋېلىپلا، ئەسلىدىكى مەقسەت - مۇددىئالىرىمىزغا ئاسىيلىق قىلىپ، نوقۇل ھالدا ھۇزۇر - ھالاۋەت، راھەت - پاراغەتكە بېرىلىپ، مەست - مۇستەغرەق بولۇپ يېتىۋالدۇق. يۇرت بولسا، نادانلىق، جاھالەتتە، خەلقىمىز خارمۇزەللەتتە قالدى. يۇرتىمىزنىڭ ئاقىۋىتى، خەلقىمىزنىڭ ئىستىقبالى توغرىسىدا قايغۇرمىدۇق. يۇرت ۋە خەلقنىڭ غېمىنى قىلىش، يۇرتنى تەرەققىياتقا، خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتكە باش-

لاشتەك ئۇلۇغ ۋەزىپىمىز بارلىقىنى بىز ئۆلىمالار ئېسىمىزدىن چىقاردۇق، تۆر - ئابروي تالىشىشتەك قېلىپلاشقان ئادەت ئىجراسىدىن باشقا، ياخشى ئەمەللىرىمىز بارلىقىنى ئىنكار قىلدۇق، بىز نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر بۇزۇلۇپ كەتتۇق، نېمە ئۈچۈن ئىناپ قىلمايمىز، نېمە ئۈچۈن بۇ ھەقتە ئازراق ئويلىنىپ، ئۆز خاتالىقىمىزنى تۈزەتمەيمىز؟! بۇ توغرىدا بىر ئاز سۆز قىلساق چىچىلغانلىق بولامدىكەن! چىچىلسام نېمە بوپتۇ، چىچىلىشقا ھەقلىق ئەمەسمىكەنمەن!؟

— بارغانچە قايناپ كەتتىڭىزغۇ، نېمە بولدى داموللام! — دېدى غاپپار داموللا گوياھەيۋە بىلەن بېسىپ تاشلىماقچى بولغاندەك، كۆزلىرىنى چوڭ - چوڭ قىلىپ، بىر ئازدىن كېيىن، غەزىپىنى بېسىۋالغان قىياپەتتە كىنايىلىك كۈلۈمسىرەپ داۋام قىلدى. — قاينىمىسىلا، جاھان دېگەندە قايناپ كەتكۈدەك ھېچ ئىش يوق!

— قاينىمىسىلا؟! نېمىشقا قاينىمايدىكەنمەن! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا غەزەپ بىلەن رەددىيە قايتۇرۇپ، — ئۆلىمالار خۇددى شاپاقتا ئولاشقان چىۋىندەك، مەدرىسىلەردىكى نەۋقاپقا، مۆھۈرھەققىگە، نەزىر - چىراغىنىڭ سەدىقە - ئېھسانىغا، ئىشقىلىپ، قەيەردە نەپ بولسا، شۇ يەرگە توپلىنىۋالغانلىقىغا، ئىناپ ھەۋزىنى قۇرۇتۇپ، تەمەخورلۇقنىڭ سېسىق پاتقاقلىرىغا بوغۇزى بىلەن تەڭ چۆكۈۋالغانلىقىغا، ۋەتەن، مىللەتنىڭ، خەلقنىڭ داد - پەريادى، نالە - پىغانلىرىغا قۇلاق سالماي، كۆز يۇمۇپ گاس - ئەما بولۇۋالغانلىقىغا قانچە قاينىسام شۇنچە ياخشى ئەمەسمۇ! قېنى، نېمە ئۈچۈن قاينىمايدىكەنمەن. ھازىرقى ئەھۋال قانداق

بولۇۋاتىدۇ، قېنى! ... بىز بۇ يەردە پولۇ يەپ، تاۋاق بىكارلاپ ئولتۇرۇپتۇمىز. بىزنىڭ ئەزىز بالىلىرىمىز گۈلەختە كۆلگە بۇلغىنىپ، ئاچ - يالىڭاچلىق ئازابىنى تارتماقتا. بىز كۈندە قانچە قېتىم داستىخان ئۈستىدە مەئىشەت قىلىپ، توقلۇقتىن كارىلداپ يۈرىمىز، ئۇنىڭ ھېسابىغا كوچىدىكى تىلەمچى - سائىللار شۇنچە كۆپەيمەكتە. ھالبۇكى، بىز ئۇلارغا قانچىلىك خەيرىخاھلىق كۆرسەتتۇق؟! ئۇلارنىڭ بېشىنى قانچىلىك سىلىدۇق!؟ ياق، ھېچنېمە قىلمىدۇق، بەلكى ئۆشرە - زاكات ۋە ئەۋقاپ كىرىملىرىنى ئۆز نەپسىمىزگە تارتىپ كەتتۇق. شۇ سەۋەبتىن، يېتىم - يېسىر، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار خەيرىخاھسىز قالماقتا. نېمە ئۈچۈن ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلمايمىز؟ مەكتەپلەر ئېچىپ، دارىلئېيتام - دارىلئاجىزىلەر قۇرۇپ، كوچىدا ئاچ - يالىڭاچ، خارۇ زارلىقتا قالغان بالىلارنى، ئاجىز - مىسكىنلەرنى نېمە ئۈچۈن تەربىيە قوينىغا ئالمايمىز. ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، غەمخورلۇق قىلساق بۇنىڭ نېمە يامىنى! — داموللام بىر ئاز توختىۋېلىپ، سوئال نەزەرى بىلەن كۆپچىلىككە تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن، يەنە داۋام قىلدى، — ئۆزىمىز يۇرتىمىزنىڭ كۆزى، خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، خەلقنى بەخت - سائادەتكە باشلاپ ماڭماستىن، پۈتۈن ئىشتىياقىمىز بىلەن شەخسىي تاپاۋەت يولىغا ماڭساق، قولغا كىرگەن تىللا - تەڭگىلەرنى ئەۋرەزگە كۆمۈپ، خاتىرجەم ياتساق، ئىستىقبالىمىز توغرىسىدا زەررىچە قايغۇرمىساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىمىز، قېنى! ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاسىي گۇناھكار بولۇپ قالماسمىزمۇ! ... ئەپسۇسكى، بىز غەمخورلۇق قىلماي كوچىغا تاشلىۋەت-

كەن بالىلىرىمىزنى ياۋروپادىن كەلگەن مۇخالىپەتچىلەر ئۆز قوينىغا تارتماقتا. ئىنگلىز - شۋېدلار قانداقتۇر شىپاخانا قۇرۇپ داۋالاش يوللىرى بىلەن ئەقىدە ئوغرىلىماقتا. ئۇلار بىزنىڭ بالىلىرىمىزغا بىر مىسقال تەسىر كۆرسىتىشكە كۆزى يەتسە، ئايانماستىن يۈز سەرلەپ تەڭگە سەرپ قىلماقتا. بىز بولساق، بالىلىرىمىزنى كوچىلارغا تاشلاپ، ئۆزىمىزدىن يىراقلاشتۇرماقتىمىز. ھە دېسە دەررە ئۇرۇپ، ئۇلارنىڭ دىلىنى جاراھەتلەندۈرمەكتىمىز، ئەل رايىنى چېكىندۈرمەكتىمىز. بۇ ئىشلىرىمىز مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشكە ئەرزىمەسمۇ! ھېلىمۇ كەچ ئەمەس، پۇرسەت بار، ئەگەر ۋاقتىدا قايغۇرۇپ، قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىمىزنى قىلمايدىغان بولساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ لەنەت - نەپرەتلىرىگە كۆمۈلۈپ كېتىشىمىز مۇقەررەر!

— چېچىلىپ، قايناپ بېسىلماي، ئاخىر ئىسيان كۆتۈردىلە تەقسىر! ئۆزىمىزنى سەل - پەل بېسىۋالايلىمىكىن! — دېدى غاپپار داموللا قاپىقىنى ئۈچۈرۈپ، گويا ئۇ «ئىسيان» سۆزى بىلەن ئابدۇقادىر داموللىنىڭ يۈرىكىگە سۇ سېپىپ قورقۇتۇش ياكى ھەيۋىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىشكە كۆزى يەتكەندەك، كۆرەڭلىك بىلەن داۋام قىلدى، — ئىسيانكار بولۇش ياخشى ئىش ئەمەس، ھۆددىسىدىن چىقماق تەس. ئۆز مۇجادىلىمىزدىن چەتلەپ، ئىنگلىز، شۋېدلارغا تىل تەگكۈزۈش تېخىمۇ ياخشى ئەمەس، ئۇلار بىزگە مېھمان، مېھمان!

— توختىسىلا داموللام! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ئۇنىڭ سۆزىنى كېسىپ، — ئىنگلىز، شۋېدلار قانداق يول بىلەن بىزگە مېھمان بولۇپ قالدى؟ ئۇلارنى كىم چىللاپ كەپـ

تۇ، ئۆزلىرى چىللاپ كەلگەنمۇ ياكى قۇدا چۈشۈپ قويغانمۇ؟! كاللىمىزنى سىلكىۋېتىپراق سۆزلەيلىمىكىن، تەقسىر! — غەزەپتىن تىترەپ كەتكەن ئابدۇقادىر داموللا ئاۋازىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئورنىدىن تۇرۇپ داۋام قىلدى، — ئۇلار ھېچ ۋاقىتتا بىزگە مېھمان ئەمەس، مېھمان بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار جاھانگىر، تاجاۋۇزچى، ئۇلار ئوغرى، بۇلاڭچى. باشتا قۇيرۇق ئوينىتىپ كەلگەن بىلەن، ئاستا ـ ئاستا پېيىمىزنى قىرقىپ، بايلىقىمىزنى ئوغرىلايدىغان، گىلەملىرىمىزنى ئېلىپ، بىزنى داق بورىغا تاشلاپ، داغدا قويىدىغان بۇلاڭچىلاردۇر. بۇ مۇخالىپەتچىلەر بەلكى بېشىمىزغا چۈشكەن بالايىئاپەت! ئۇلار بىزنى خۇراپاتلىقنىڭ قارا خالتىلىرىغا قاچىلاپ، ئەخلەت دۆۋىسىگە چۆرۈۋەتكۈچى ۋاپاسىزلاردۇر. ئۇلار بىزگە ئىتتىپاقسىزلىق ۋاباسىنى چېچىپ، ئۆز قولىمىز بىلەن ئۆز قېنىمىزنى تۆككۈچى خۇنخورلاردۇر. ئۇلار بىزنى غەپلەت ئۇيقۇسىدا بىھوش قىلىپ، ھالاك قىلغۇچى قارا نىيەتلىك ياۋۇزلاردۇر. تەكرارلايمەنكى، ئۇلار بىزگە ھېچقاچان ۋە ھېچ قانداق ۋاقىتتا مېھمان بولالمايدۇ. بولۇشى ھەم مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئۇلار بىزنىڭ يىلتىزىمىزنى قىرقىغۇچى زۇلۇك، كاللا كېسەر جاللات، قان ئىچكۈچى يالماۋۇز. ئۇلارنى مېھمان دېگەن سۆزنى ئىككىنچى ئېغىزلىرىغا ئالمىسىلا. خەلقىئالەم ئالدىدا گۇناھكار بولىسىلا، سەت بولىدۇ تەقسىر!

— بارچە گۇناھ مەندە تۇرۇپ، قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي، دېگەندەك، ئەمدى مەن گۇناھكار بولۇپ قالدىمىمۇ تېخى! — دېدى غاپپار داموللا بۇرغىسى كەلگەن نار تۆگىدەك شالىنى

چىچىپ، — ئىسيان كۆتۈرمەك ئاسان بولسىمۇ، ئاخىرىنى يىغىشتۇرماق تەس! ئۇيلاپراق گەپ قىلسىلا، ئىنگلىز، شۋېد دېگەنلەرگە ئالدىراپ تىل تەگكۈزگىلى بولمايدۇ. هۆددىسىدىن چىقماق تەس بولارمىكىن، تولا بەك هېسسىياتقا بېرىلىپ كەتمەيلىمىكىن!

— مانا مەندۇر مەن، هەرقانداق بالا كەلسىمۇ هۆددىسىدىن ئۆزۈم چىقىمەن، غەم يەپ كەتمىسىلە، تولا بەك چاپان چۆرۈپمۇ ئاۋارە بولمىسىلا تەقسىر! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا غاپپار داموللىنىڭ سۆزىنى كېسىپ، — سىلىچە بولغاندا، ئۆيگە تەگكەن ئوغرىنى مېهمان دېسەك بولىدىكەن - دە!

ئىككى ئالىمنىڭ مۇنداق كەسكىن مۇنازىرىسى جىددىيلەشكەن سورۇندا ئولتۇرغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ لەۋلىرىدە قانداقتۇر ئىستىهزا ئارىلاش كۈلكە ئىپادىلەنسە، يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭ ئەكسىچە، تاتىرىپ يەرگە قارىشاتتى. بۇنىڭدىن سورۇندىكى كىشىلەر ئاللىقاچان ئىككى قىسىغا — ئابدۇقادىر داموللا تەرەپكە ۋە مۇتەئەسسىپ غاپپار داموللا تەرەپكە بۆلۈنگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— سەل - پەل سەۋر قىلسىلا! — دېدى غاپپار داموللا ئۆز مەغلۇبىيىتىكە تەن بەرمىگەن هالدا، ئەمما ئۇ نەسىهەت قىلماقچى بولغانىدەك ئاۋازىنى پەسەيتىپ ئاستا سۆزلەشكە باشلىدى، — سىلىنىڭ چەككەن رىيازەتلىرىمۇ ئاز ئەمەس. ئىلىم-پەزىلەتتە هېچكىمدىن كەم تۇرمايلا. ئىلىم تەهسىل قىلىشتا چەككەن رىيازەت، قىلغان ئەجىرلىرىگە يارىشا خۇداۋەندە كېرىم ئىلىم ئاتا قىلىپ، يۇقىرى مەرتىۋە بەردى. شۇنىڭ بىلەن ياندىشتۇرۇپ، رىزقى - نېسىۋىلىرىنى يۇرت - ئالەمگە چاچـ

تى. مانا ئەمدى، ئۆزلىرىمۇ خۇددى بىزگە ئوخشاش شۈكرى قىلىپ، يۇرتقا چېچىلغان رىزقى ـ نېسىۋىلەرنى دەريادىن بېلىق تۇتۇپ، باغدىن شاپتۇل ئۈزگەندەك، يىغىپ يەيدىغان ۋاقىتلىرى كەلدى. بىز مانا شۇنداق قىلىۋاتىمىزغۇ! بىزدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ھەر كاتتا ئۆلىمالارمۇ شۇنداق قىلغان. بۇنىڭ نېمە يامىنى! ھەر كۈنى بىزگە تۆت ـ بەش سەر كۈمۈش تاپاۋەت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇمۇ خۇدانىڭ ئىلتىپاتى. شۈكرى قىلىپ، تەڭگىلەرنى يانچۇققا قاچىلاپ ئۆيىمىزگە قايتىمىز، دۇنيادا ئالتۇن-كۈمۈشنىڭ جاراڭلىشىدىنمۇ ئارتۇق خۇش ئاۋاز بار دېسە، ئۇنىڭغا مەن ئىشەنمەيمەن، تەقسىر! شۇڭا بىز ھەر كۈنى ئالتۇن-كۈمۈشنىڭ خۇش ئاۋازىنى ئاڭلاپ، پۇت ـ قوللىرىمىزنى ئۇزۇن سۇنۇپ، ئۆيلىرىمىزدە تىنچ ياتىمىز. بۇ نېمىدېگەن راھەت ـ ھە! سىلى نېمە ئۈچۈن ئۇنداق قىلمايلا! يۇرت ئىشى، خەلق غېمى دېگەنلەر ئاللانىڭ تەقدىرىدىكى ئىش. خۇدانىڭ تەقدىرىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ. بۇ جەھەتلىرىنى بىزدىن ياخشىراق چۈشىنىدىلا، بىلىپ تۇرۇپ يەنە نېمە ئاۋارىچىلىك! يۇرتنىڭ ئىشىنى بەندە قانداق ھەل قىلسۇن! بەندە دېگەننىڭ خۇداغا قۇللۇق قىلىشتىن باشقا مەجبۇرىيىتى يوق تەقسىر!

— يائاللا ـ يائاللا! — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ھەيرەت بىلەن ياقىسىنى تۇتۇپ، — نېمىدېگەن كەم ئەقىللىق بۇ! سىلىگە ئوخشاش ئۆلىمانىڭ تونۇشى مۇشۇنداق بولسا، قىياسىمىز نېمە بولار! تاڭلا مەھشەردە گۆرىمىزدىن قايسى خىلدىكى تۆت پۇتلۇقنىڭ سۈرىتى قوپار!؟ مەن تېخى سىلىنى خېلى ئوقۇغان، ئىلمى مەنتىقىدىن خەۋەردار ئادەم دەپ بىلەتتىم. تېخى تونۇماپتىكەمەن! ئەمدى تونۇدۇم، سىلىنىڭ ئاشۇ يوغان

قورساقتا نېمە بار، زادى نېمە بار؟ قېنى!

— ئەجەبا، مېنىڭ قورسىقىمنى سوراپ قالدىغۇ! — دېدى غاپپار داموللا شايە يەكتەك ئۈستىدىن قورسىقىنى سىيلاپ تۇرۇپ، — نېمە بولاتتى، ئەتىگەن ئىچكەن قويۇق قايماق چاي بىلەن سېرىق ياغدەك سارغىيىپ پىشقان ھالۋا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خۇدا بەرگەن رىزقى — ئىككى - ئۈچ نەزىردە يېگەن بەتتە پولۇ بار. خۇدا بەرگەن رىزقنى كېلىشتۇرۇپ يېيەلمىگەن كىشىلەرنىڭ قورسىقى سىلىنىڭ قورساقلىرىغا ئوخشاش ئاچ قالغان سالجىدەك ھەمىشە پۇچەك تۇرىدۇ. ئېھتىمال، ئۆزلىرى ئەتىگەنلىكتە قۇشناچىمنىڭ ھاپىلا - شاپىلا قاينىتىپ بەرگەن ئاتالىسىنى ئىچىپلا بۇيان كەلگەن ئوخشايلا، شۇڭا سوراۋاتاملا! — دېدى ئۇ كۆرەڭلىك بىلەن ئەتراپقا قاراپ. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئاجايىپ ئەپچىل سۆزلەر بىلەن داموللا ئابدۇقادىرنى يانپاشقا ئېلىپ يەرگە ئۇردۇمغۇ، دەپ كۆرەڭلىگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— توغرا، مەن ئەتىگەن ئاتالا ئىچتىم، — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ئوقۇتقۇچىنىڭ سوئالىغا يۈزدە - يۈز توغرا جاۋاب بەرگەن ئوقۇغۇچىدەك تەمكىن قىياپەتتە، — ئاتالا بىزنىڭ تارىخىي، ئەنئەنىۋى غىزايىمىز، ئۆزى كۈچلۈك، سىڭىشلىك غىزا. تومۇر - تومۇرغا سىڭىپ پۈتۈن بەدەنگە قۇۋۋەت قىلىدۇ. بىز بۇ غىزايىمىز بىلەن پەخىرلىنىمىز، ئاتالا ئىچكىنىمىزگە شۈكرى - قانائەت قىلىمىز، سىلىنىڭ پەدەر رەھمەتىمۇ ئاتالا ئىچىپ، شۇنىڭ قۇۋۋىتى بىلەن ئۆزلىرىنى ئاپىرىدە قىلغان! بۇنىڭغا نېمە دەيلا؟ — ئابدۇقادىر داموللا غالىب ۋە ئاچچىق سوئال نەزەرى بىلەن

قادىلىپ قاراپ قويدى، غاپپار دامو للا جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بۇقاراشقا بەرداشلىق بېرەلمەي، كۆزىنى قاچۇرۇپ، يانجىلغان يىلاندەك كۈشۈلداپ ئېغىر نەپەس ئالماقتا ئىدى. ئابدۇقادىر دامو للا داۋام قىلىپ، — مەن تېخى، سىلىنىڭ قورساقتا ئىلىم ـ بىلىم، ئىلمىي مەنتىق بارمىكىن، دەپ ئويلاپتىكەنمەن، مەلۇم بولدىكى، سىلىنىڭ ئۇ يوغان قورساقلىرى ئىلىم ـ ئىرپان بىلەن ئەمەس، بەلكى، مەينەت چىرىندىلەر بىلەن تولغانىكەن. بۇنى بۈگۈن ئاشكارا ئېلان قىلىپ، خەلقى ئالەم ئالدىدا ئۆزلىرىنى رەسۋايى جاھان قىلۋاللا .. دە! — دەپ مەسخىرە ئارىلاش ئاچچىق كۈلدى.

— بەس ـ بەس! — دېدى ھەسەن قازى ئىككى ئۆلىمانىڭ بارغانچە چىڭقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ ئالاقزادە بولۇپ، گويا ئۇ، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سىلىقداپ بېسىپ قويماقچى بولغاندەك سۆزلەشكە باشلىدى، — ۋەتەن، مىللەت، خەلق غېمىنى قىلىش، ئىستىقبالىمىزدىن قايغۇرۇش زىيانلىق ئىش ئەمەس. بۇ بىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىمىز، بىز ئۆلىمالار ئەلۋەتتە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ!

غاپپار دامو للا ئاچچىقىغا پايلىماي، قېپىداپ ئورنىدىن تۇردى، تون ـ سەللالىرىنى كىيىپ كەتمەكچى بولدى.

— خوش، تەقسىر قەيەرگە؟ — دېدى ھەسەن قازى ھەيران بولۇپ.

— داستىخىنىمىز ئاياغلاشمىدى دامو للام! — دېدى ساھىبخان مېھمانىنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

— ئۆزرەم بار. تىتەي بىلەن كۆرۈشىدىغان مۇھىم ئىشىم

بار، خەير ـ خوش!

غاپپار داموللا غەزەپ بىلەن قېيداپ كەتكەندىن كېيىن، مېھماندارچىلىق بىرمەزگىل مۇزلاپ قالغاندەك سوغۇق بىلىندى. كەيپىيات خۇددى كۆل سۆيىدەك تىنىق بولۇپ، گۆرىستان جىمجىتلىقى ھۆكۈم سۈرەتتى. ھەممە ئادەم بېشىنى ساڭگىلىتىپ، قانداقتۇر ۋەھىمىلىك خىياللارغا كەتكەندى. ئابدۇقادىر داموللا بىردىنلا سۆز باشلاپ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى:

— قورقۇپ قالامتىم! — دېدى قەتئىي ئاھاڭدا، — قانداق يەرگە بېرىپ دادىخالىق قىلسا قىلىۋەرسۇن. نوھنىڭ كېمىسى توپاندىن قورقماپتۇ، نېمە پەرۋايىم! مەن گۇناھ قىلغىنىم يوق. بىزنى تۇغۇپ ئۆستۈرگەن، ئاق سۈت بېرىپ چوڭ قىلغان، ئوقۇتۇپ موللا قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە بېشىمدا كۆتۈرۈپ، ئابروي قىلىۋاتقان ئەزىز يۇرتىمىزنى، ئۇلۇغ خەلقىمىزنى ئۇنتۇپ قالماياي، دېدىم. ئۆشرە ـ زاكات، ۋەخپە كىرىملىرى، سەدىقە ـ ئېھسانلار ھەق جايىنى تاپمىسدى. ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ يانچۇقلىرىغا چۈشۈپ كېتىۋاتماقتا. بۇ مالىيىنى ئۆز جايىغا سەرپ قىلىپ، كوچىلاردا ئاچ ـ يالڭاچ يۈرگەن بالىلارنى تەربىيە قىلايلى، يېتىم ـ يېسىرلارغا خەيرىيەت قىلايلى، دېدىم، بۇنىڭ نېمە يامىنى، نېمە زىيىنى! — داموللام ئىككى تەرەپكە چايقىلىپ، ئۇ باش ـ بۇ باش ئولتۇرغان مېھمانلارغا تەكشى نەزەر سېلىپ داۋام قىلدى، — قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار! بىز ئەزەلدىن قابىل، باتۇر خەلق ئىدۇق، تاكى پامىردىن ئۇزاق ئالتايغىچە چېدىر ـ بارگاھ تىكىپ، سەلتەنەتلىك ئوردا ـ تەختلەر

قۇرۇپ دەۋران سۈرگەن ئەل ئىدۇق. قاچانكى، بىزگە جاھالەت، نادانلىق، خۇراپاتلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، ھەسەتخورلۇق، مەنمەنلىك، شەخسىيەتچىلىك ئىللەتلىرى چاپلاشتى، شۇ كۈندىن باشلاپ زاۋاللىققا، خار - زەبۇنلۇققا يۈزلەندۇق. ھازىرقى ئەھۋالىمىز بۇنىڭ جانلىق دەلىلى! قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار، ئويلاپ كۆرەيلى، مۇلاھىزە قىلايلى، ھازىرمۇ ۋاقىت كەچ ئەمەس، غەپلەت ئۇيقۇدىن ئىرغىنىپ تۇرۇپ كۆزىمىزنى ئاچساق، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، ئاسارەت كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىساق، پەلەكنىڭ چاقىنى ئوڭغا بۇراپ ئىستىقبالىمىزنى يورۇتۇشقا، ۋەتەن، مىللەتنى سائادەتلىك كۈنلەرگە يېتىشتۈرۈشكە ھېلىمۇ كېچىكمەيمىز! ھەممىمىزگە غەيرەت - شىجائەت ئاتا قىلسۇن، ئامىن!...

زىياپەتنىڭ ئاخىرقى تاۋاقلىرى كېلىشكە باشلىدى. گۈلدار چىنە - تاۋاقلارغا چوقچايتىپ ئۇسۇلغان قويۇقئاش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە بېسىلغان داغلىما گۆشلەر كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى. تاۋاقلار خۇددى ئاسماندىن لەيلەپ چۈشۈۋاتقاندەك ئارقىمۇ ئارقا ئۈزۈلمەستىن كېلىپ، ھەر ئىككى كىشىگە بىر تاۋاقتىن تارتىلدى. ھەر تاۋاققا بىر چىنىدىن قېتىق يانداش قويۇلدى. گۆشلەر توغرالدى. ساھىبخان خۇش ئېيتىپ تەكلىپ بەرگەندىن كېيىن، مېھمانلار داستىخان ئۈستىدىكى ئەدەب-قائىدىلەرگە ئاساسەن، ئاۋۋال چوڭلاردىن كەلسۇن، دېگەندەك قىلىپ، ئابدۇقادىر داموللا، ھەسەن قازى باشلىق مويسىپىتلەرگە كۆز قىرى بىلەن قارىشاتتى. بۇنى سەزگەن داموللام «خۇش» ئېيتىپ باشلامچىلىق بىلەن تائامغا قول ئۇزارتتى.

— مەندىمۇ گال بار، نەپس بار، كۆنىگە ئىسون يەردە

بەتتە يېسەممۇ ھاپ ئەتكۇدەك ئىشتىھا، سىڭدۇرگۇدەك قۇرسىقىممۇ بار، — دېدى ئابدۇقادىر داموللا ئاش يەپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ سۆزى مېھمانلارغا جاراڭلاپ ئاڭلىنىپ تۇراتتى، — يېسەم سىڭىدۇ، ئەمما يېيىش، ئېلىش ئۈچۈنلا ئوقۇپ كەلدىممۇ؟ بۇ سوئال مېنى ئازابلايدۇ، چۈنكى بىزدە دىنىي ئوقۇغان موللىلار يۇرتنىڭ ياخشى تائامىنى يەپ، سەدىقە - ئېھسانغا دۇئا قىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، خالىسانە ئورۇندايدىغان. ھېچقانداق مەجبۇرىيىتى يوقتەك. يامان بىر ئادەت شەكىللەنگەن. بۇ ئادەت تۈپەيلى، بىچارە خەلق جاپا ئەمگەكلەر قىلىپ، تاپقان تەرمىكىنى بىز موللىلارغا يېگۈزۈش، ئالدىغا قويۇپ دۇئا ئېلىشقا ئادەتلەنگەن بولسا، بىز موللىلارمۇ ئۇلارنىڭ ياخشى تائاملىرىنى يەپ - ئىچىش، نەرسە - كېرەكلىرىگە دۇئا قىلىشقا خۇددى قولدا باققان پاقلاندەك ئۆگەندۇق. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىشلىرىمىز ئۆز ئەقىدىمىزگە خىلاپ، چۈنكى، نەزىر تائاملىرى ۋە سەدىقە - ئېھسانىنىڭ ھەقلىق ئىگىسى مىسكىنلەردۇر. مۇدەررىسلىكتىن تولۇق مائاش ئېلىپ، ئۆز مەئىشىتىنى غەمسىز ئۆتكۈزۈۋاتقان داموللا ئابدۇقادىر بۈگۈنكى كۈندە، ئۆز ئەقىدىسىگە خىلاپ ھالدا، غېرىب - مىسكىنلەرنىڭ رىزقىنى يالماپ يۇتۇۋالسا، ئۇلارنىڭ ھەققىنى دۇئا قىلىپ ئۆز يانچۇقىغا سېلىۋالسا، بۇ قانداق بولغىنى! تاڭلا مەھشەردە بۇنىڭ جاۋابىنى قانداق بېرىش كېرەك! قېرىنداشلار، مېنىڭ ئويلايدىغىنىممانا مۇشۇ يەردە! ھەربىر كاپام ئاشنى ئاغزىمغا ئاتقاندا، كوچىدا ئاچ - يالىڭاچ يۈرگەن غېرىب - مىسكىنلەر كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ - دە، گېلىم بوغۇلىدۇ. ئىشتىھايىم ئېتىلىدۇ. بىزگە كۈنىگە ئون يەردە ياخشى تائام بولسا، ئۇلارغا ئون كۈندىمۇ بىر كاپام پولۇ يوق. مېنىڭ كۆز ئالدىمغا كېلىدىغىنى پەقەت مۇشۇ ئىشلار!...

ئون ئالتىنچى باب

نامايىش

«قەست قىلغاننى پەس قىل!»
(خەلق سۆزىدىن)

تاڭ ئاتتى، كۆز ئاسمىنى شىشىدەك سۈزۈك. شەرق ئۇپۇقىدىن كۆتۈرۈلگەن ئالتۇن قۇياش پۈتۈن شەھەرگە بۈگۈن قانداقتۇر بىر خىل تىتىك روھ ۋە جانلىق كەيپىيات بىغىشلاپ جىلۋە قىلاتتى، ئۇنىڭ مىسلىسىز يىللىق نۇرى ھەممىلا يەردە جۇش ئۇرۇپ دولقۇنلايتتى، قۇدرەتلىك پولات نەيزىدەك، ئۆتكۈر نۇرلىرى باراقسان دەرەخ، بوستان تىرەكلەر ئاراچىلىرىنى تىشىپ ئۆتۈپ، تالا - تالا نۇر ئىبقىمى ھاسىل قىلاتتى، يوپۇرماقلار ئاراچىلىرىدىن نۇر تەڭگىلىرى چاچاتتى.

بۈگۈن لايىپەشتاق مەدرىسىدە، يەنە بىر خىل جانلىق كەيپىيات داۋام قىلاتتى. بۇ يەردە گويا بۈگۈنكى ئالتۇن قۇياشنىڭ نۇر دولقۇنى بىلەن ئادەملەرنىڭ روھى جە-

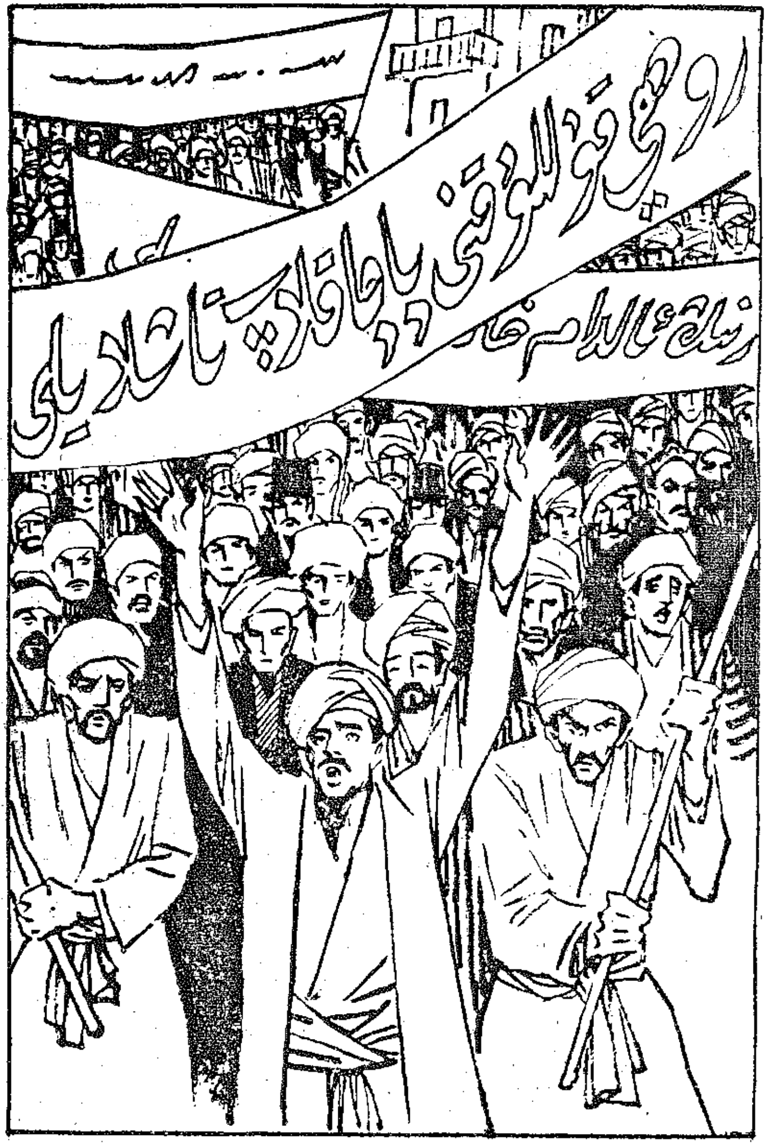

ھەتتىكى جۇشقۇنلۇقى بىرلىشىپ، تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ تېتىك كەيپىيات شاۋقۇنلايتتى. بۇ يەرگە جەم بولغان يۈزلىگەن تالىپلار قانداقتۇر بىر شانلىق جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرغان سىپاھلاردەك جىددىي تەييارلىق ئۈستىدە چايقىلاتتى. ھەممىلا ئادەمنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلگەن، كۆزلىرى پالتىنىڭ بىسىدەك ئۆتكۈرلەشكەن، ئوزايى خۇددى ئاق يېغىن ئالدىدىكى ھاۋا رايىدەك تۇتۇلغان، سۈرلۈك ـ ھەيۋەتلىك كۆرۈنەتتى.

پېشايۋان ئاستىدا پىلاكات يېزىلىۋاتاتتى. خەتتات زىياۋۇدۇن يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئالدىدا يېيىقلىق تۇرغان ئاق خەسىگە ھۆسن خەت يازاتتى، يەنە بىر تالىپ يېزىلغان ھۆسن خەت ئىچىنى قارا سىياھ بىلەن بويايتتى. خەتنىڭ يېزىلىشى ۋە بويىلىشىغا بىر توپ تالىپلار غۇجمەكلىشىپ قاراپ تۇرۇشاتتى. سۇپىنىڭ لېۋىدە، يەنە بىرنەچچە تالىپ ئۆتكۈر قەلەمتىراشلار بىلەن پىلاكات دەستىلىرىنى ئاقلاپ سىلىقدايتتى. يەنە بىر مۇنچە تالىپلار بەشتىن، ئوندىن توپ بولۇشۇپ، قانداقتۇر بىر توغرىدا قىزغىن ۋە كەسكىن پاراڭ سېلىشاتتى.

— كەلدى، كەلدى!

— توقام مەدرىسىدىكىلەر!

بۇ سۆز بىلەن تەڭ ھويلا ئىچىدىكى تالىپلار دەرۋازا تەرەپكە قاراشتى. پەشتاق ئالدىدا كۆكرىكىگە كالاسىشىرىپ ئاسقان بىر توپ تالىپلار كۆرۈندى. ئۇلار يالغۇز توقام (ئابدۇۋېلى باي) مەدرىسىدىن كەلگەن تالىپلار بولماستىن، باشقا مەدرىسلەردىن كەلگەنلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار سۆڭگۈچتىن كىرگەن سۇدەك، مەدرىس دەرۋازىسىدىن كىرىپ، ئىلگىرىكى

تالىپلارغا سۇغا سۇ قوشۇلغاندەك، قوشۇلۇپ كېتىشتى. مەدرىس سەيناسى تالىپلار بىلەن لىق تولدى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدە مەدرىس ئىچى گويا تومىنى ئىچىۋەتسە تېشىپ كېتىش خەۋپىگە يەتكەن كۆل سۈيىدەك چىڭقىلىپ كەتكەنىدى. «مېڭىش كېرەك!»، «ۋاقىت بولۇپ قالدى!» توپ ئىچىدە ھەر خىل گەپ - سۆزلەر گۇرۇلدەشكە باشلىدى.

پلاكات پۈتتى، دەستىلەرگە پۇختا بېكىتىلگەن پلاكاتلار ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. «روھىي قۇللۇقنى پاچاقلاپ تاشلايلى!»، «شۈبھىلار يۇرتىمىزدىن كەتسۇن!»، «ئەجنەبىيلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەيلى!» دەپ يېزىلغان چوڭ خەتلەر ئوچۇق ھاۋادا جۇلالىنىپ تۇراتتى. تالىپلار خۇددى ماگنىتقا سۈمۈرۈلگەن تۆمۈر كېپەكلىرىدەك سىغدىشىپ كېلىپ پلاكاتقا مىختەك قادىلىپ تۇرۇشتى.

— تالىپلار، يارانلار! ...— ھاۋادا لەپىلدەپ تۇرغان ئىككى پلاكات ئوتتۇرىسىدا تېخى ياش تۇرۇپلا قويۇق ساقال بېسىپ كەتكەن ئېگىز بويلۇق، سۇرلۇك كۆرۈنىدىغان بىر تالىپ ۋارقىراپ سۆزلەشكە باشلىدى، — بىز ھازىر كوچىغا چىقىمىز، ماڭغاندا سەپ بۇزۇلمىسۇن. توۋلىغاندا ئاۋازىمىزنى بولۇشىغا قويۇپ بېرەيلى، جاراڭلىق چىقسۇن. روھلۇق بولايلى، ئاللا بىزگە مەدەتكار!..

— ئۇستازلىرىمىز كەلمىسمۇ ماڭىمىزما! — توپ ئىچىدىن كىمدۇر بىرىنىڭ توۋلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— بۇ ئىش بىلەن ئۇستازلىرىمىزنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، نامايىشنى بىز ئۆزىمىز قىلىمىز! — پلاكات يېنىدا تۇرۇپ ھېلى سۆز قىلغان تالىپ سوئالغا كەسكىن جاۋاب

بىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئاممىغا قاراپ، — قېنى ماڭايلى! كوچىغا چىقىپ تىزىلىمىز! — دەپ ۋارقىرىدى.

مەدرىس دەرۋازىسىدىن خۇددى تاڭ بىلەن تەڭ قوتان ئىشىكىدىن يايلاققا قاراپ چىققان قوي توپىدەك، قىستىلىشىپ چىقىپ كېتىۋاتقان تالىپلار چوڭ كوچىغا چىققاندا توختاشتى.

— بىرىنچى پلاكات ئالدىغا ئۆتسۇن! ئىككىنچىسى ئوتتۇرىدا ... ھەربىر پلاكاتنىڭ ئارىلىقى 50 قەدەمدىن ئۇزاپ كەتمىسۇن!...

شاۋقۇن - سۈرەنلەر ئىچىدە، ھەربىر پلاكات ئورۇن ئېلىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. پلاكات دەستىسىنى تۇتۇشقا قاۋۇل كىشىلەر بەلگىلەنگەندىن تاشقىرى، ھەربىر توپنى باشقۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىچكى جەھەتتىن ئادەم تەيىنلەنگەندى.

ھاۋادا لەپىلدىگەن ئاق پلاكات ۋە ھەربىر پلاكات ئارقىسىدا زىچ سەپ تارتقان، بېشىغا ئاق سەللە ئوراپ، ئۇچىسىغا ئاق يەكتەك كىيگەن يۈزلىگەن تالىپلار خۇددى ئاسماندىكى ئاق بۇلۇتتەك ھەيۋەتلىك ئىلگىرىلەيتتى. ھېيتكا مەيدانىغا كەلگۈچە ئۇلارغا يەنە نۇرغۇن ئادەملەر قوشۇلدى. نامايىش قوشۇنى بارغانچە يوغىناپ، ئۇزىرىپ، باش - ئايىغىنى بىر ۋاقىتتا كۆرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى.

قەشقەر شەھىرىدە چەت ئەل مۇخالىپەتچىلىرىگە قارشى تۇنجى قېتىم كۆتۈرۈلگەن بۇ نامايىش ئۆز ھەيۋىتى، ئۆز تەسىرى بىلەن پۈتۈن شەھەرنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى. كوچا ياقىسىدىكى سانجاق ئادەملەر ئوچۇق ھاۋادا لەپىلدەپ، كۈن نۇ-

رىدا ئاق چىقىندەك چاقناپ كېتىۋاتقان پلاكاتلارغا ۋە ئۇنىڭغا يېزىلغان شوئارلارغا، ئۇزۇن يىلدىن ھەركىم كۆڭلىدە كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئېغىزدىن چىقىرىشقا مۇمكىن بولماي كېلىۋاتقان جىددىي تەلەپلەرگە قاراپ چەكسىز ھاياجانلىناتتى. بەزىلەر، بېشىدا سەللە، ئۇچىسىدا ئاق يەكتەك، كۆكسىدە كالامىشىرىپ ئاسقان نامايىشچى تالىپلارغا ۋە ئۇلارنىڭ جۇشقۇن روھىغا قاراپ تەسىرلەنگەنلىكتىن، كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئالاتتى. بەزىلەر، نامايىشچى ئاممىنىڭ تۆمۈردەك چىڭ ئىرادە بىلەن ئارسلانلاردەك ھايقىراپ كېتىۋاتقان باتۇر قىياپىتىگە، پالتىنىڭ بىسىدەك كەسكىن تۈسلىرىگە قاراپ، گويا ئۆزلىرىمۇ ھېچنېمىدىن قورقماس غەيرەتكە كەلگەندەك ھېس قىلاتتى.

— ئەجەب ئوبدان ئىش بوپتۇ!

— ھەر نېمە بولسا، خۇدايىم تالىپ باللارنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ ساپتۇ!

— دىن ئوغرىلىرىنى قوغلىۋەتسۇن!

— خۇدايىم ئاق يول بەرسۇن!

كوچىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا سانجاق تۇرغان ئادەملەر توپىدىن ھەر خىل مەدەتكار سۆزلەر ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

نامايىشچى ئامما ئۆستەڭ بويى بويلاپ مېڭىپ، قۇمدەرۋازىدىن چىقتى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدە شەھەر دەرۋازىسى تارلىق قىلاتتى. نامايىشچى ئامما خۇددى سۇ ئامبىرىنىڭ تومىسىدىن چىقىلىپ، ئوقتەك ئېتىلىپ چىققان سۇدەك گۈركىرەپ غەربكە بۇرۇلۇپ، سانچاستىكى«بەيتى خۇدا» دەپ ئاتالغان شۋېد مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئۇۋىسىغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. قوزغۇنلار ئۇۋىسىغا يېقىنلاشقانسېرى، ئاممىنىڭ شاۋقۇنى ئەۋج ئالدى.شو-

ئۇلار ئارقىمۇ ئارقا ياڭراپ گۈركىرەشكە باشلىدى.

— مەنىۋى قۇللۇقنى پاچاقلاپ تاشلايلى!

— شۋېدلار يۇرتىمىزدىن چىقىپ كەتسۇن!

— ئەجنەبىيلەرنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشمەيلى!

مىڭلىغان ئاممىنىڭ قەھر بىلەن تولغان نەرە ـ ساداسى ھاۋا بوشلۇقىدا ھەيۋەتلىك گۈركىرەپ، يەر ـ جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرەتتى. گويا ئۇلارنىڭ ھەيۋەتلىك سادالىرى ئۇزۇن يىللاردىن قەشقەر ئاسمىنىنى قاپلاپ كېلىۋاتقان ئەجنەبىيلەردىن قورقۇشتەك، مەنىۋى تۇمانلارنى يىمىرىپ تاشلاپ، ھەممىلا ئادەمنى ئەجنەبىيلەردىن قورقمايدىغان غەيرەت ـ جاسارەتكە ئىلھاملاندۇراتتى.

ئامما خۇددى قارا تاشقىنىدەك، «بەيتى خۇدا»غا باستۇرۇپ كىردى. ئەجنەبىيلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى شوئارلار تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. ئۆزلىرىنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىنى تۆكمە يامغۇردەك ياغدۇردى!...

ئەپسۇسكى، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى شۇنچە ئاۋات بولغان «بەيتى خۇدا» ۋە شىپاخانىدىن سۆزلەشكۈدەك بىرمۇ ئادەم تېپىلمىدى. ئۇلار نامايىشنىڭ ھەيۋىتىدىن ئۆلگۈدەك قورقۇپ، قېچىپ يوشۇرۇنغانىدى. ئۇلارنىڭ بۇ خىل نامەردلىكى نامايىشچىلارنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ ئۆرلەتتى:

— ئىزدەپ تېپىڭلار!

— كۆيدۈرۈڭلار، چېقىپ تاشلاڭلار!...

غەزىپىنى بېسىپ تۇرالمىغان ئامما ئىچىدىن ھەر خىل سادالار، بۇيرۇق، خىتاب خاراكتېرىنى ئالغان چۇقان ـ سۈرەنلەر كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى....

— ئۆكىلىرىم، ماۋۇنى كۆيدۈرۈڭلار! — دەپ توۋلىدى بارات گۈرۈلدەك، ئۇ غەيرىي كۆزقاراشتىكى كىتاب ۋاراقلىرىدىن بىر قۇچاق كۆتۈرۈپ چىقىپ ھويلا ئوتتۇرىسىغا تاشلاپ خىتاب قىلاتتى، — كۆيدۈرۈڭلار!… گۈگۈت بولمىسا مەندە بار… مانا گۈگۈت … بۇ كاساپەتلەرنىڭ بىر نىمىسى مېنى ئىماندىن ئاجرىتىۋەتكىلى قىل قالغان… مانا ئەمدى كۆيسۇن! — … دېدى — دە، كىتاب بار ئۆيگە يەنە يۈگۈرۈپ كىرىپ كەتتى. باراتئاخۇن نامايىشچىلار قوشۇنىغا قۇمدەرۋازىدا قوشۇلغانىدى. ئۇ شۋېد مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئەقىدە ئوغرىلاشتەك يولسىزلىقلىرىنى كۆپ قېتىم كۆرگەنلىكتىن، غەزىپى باشقىلارنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك ئىدى.

ئۇ، يەنە بىر قۇچاق كىتاب كۆتۈرۈپ چىقىپ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانغا تاشلاپ سۆزلەيتتى:

— كۆيدۈرۈڭلار!… يوق قىلىڭلار! … قەست قىلغاننى پەس قىل! جاجىسىنى مۇشۇنداق بېرىش كېرەك! بۇ خاۋارىچلار ئەقىدىمىزنى ئوغرىلاپ قەست قىلغاندىكىن، بىز ئۇلارنى پەس قىلىپ، مۇشۇنداق كۆيدۈرۈپ تۈگەتىمىز!…

ئۇ يەنە ئالدىراپ ئۆي ئىچىگە ماڭدى.

باسما ماشىنىلىرى جايلاشتۇرۇلغان ئۆيدە تاراڭ - تۇرۇڭ، جاراڭ - جۇرۇڭ قىلغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ئۇ يەردە بىر توپ تالىپلار «ئەقىدىمىزگە خىلاپ ۋەرەقىلەرنى بېسىپ چىقىرىدىغان باسما ماشىنىلارنى مانا مۇشۇنداق پاچاقلاپ تاشلاش كېرەك!» دەپ توۋلاشماقتا ئىدى.

ئون يەتتىنچى باب

ئۇلار بىر - بىرلەپ شۇ يەرگە توپلانغانىدى

ھەمراھباينىڭ شەھەر ئىچىدىكى ھويلىسى ئادەتتە خۇددى تاش سارايدەك جىمجىت بولاتتى، بولۇپمۇ، باي ئۆيدە بار ۋاقىتتا، ھەر قانداق كىشى تاراق - تۇرۇق قىلىشقا ياكى چاڭىلداپ ئۈنلۈك سۆزلىشىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى. ئاياللار بېشىنىمۇ چىقىرالمايتتى. تەرتىپ ئەنە شۇنداق چىڭ بولاتتى. بۈگۈنمۇ شۇنداق جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. زاغۇن چېقىپ، قورسىقى تويغان شاتۇتلارمۇ نوقۇتقا ئوخشاش كۆزلىرىنى يۇمۇپ مۈگدەۋاتاتتى.

بۇ جىمجىتلىقنى پەقەت شىمال تەرەپتىكى ئازادە مېھمانخانىدا ئەھۋاللىشىپ ئولتۇرغان ئۈچ كىشىنىڭ قاپاقتا چۈشكەن ھەرىدەك بوغۇلداشقان ئاۋازىلا بۇزۇپ تۇراتتى.

— ئۇنداق دەپمۇ، مۇنداق دەپمۇ ئۆز سۆزىنى يورغىلاتقىلى تۇردى، زادى تاقەت قىلىپ تۇرالمىدىم. ئاچچىقىمدا بېرىپلا كېلىدىن ئالاي دېدىمۇ، يەنىلا ئۆزۈمگە ھاي بېرىپ... —

غاپپار داموللا سۆزنى ئەنجانبايىنىڭ زىياپىتىدە ئابدۇقادىر داموللا بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان مەسىلە ئۈستىگە يۆتكەپلا چىرايىغا غەزەپ تۈسى ئالدى. كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاچراتقان هالدا، قارشىسىدا ئولتۇرغان هەمراهباي بىلەن يېنىدا ئولتۇرغان مىراقۇل داموللىغا ئاچچىق قاراپ چىقتى، ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى ئەلپازىدىن ئالدىنقى كۈنلەردىكى خاپىلىقىنىڭ تېخىچە تۈگەپ كەتمىگەنلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئابدۇقادىر داموللىغا نىسبەتەن قاتتىق ئۆچمەنلىكى بارلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولاتتى، ئۇ داۋام قىلدى، — سەت بولمىسۇن دېدىم. يەنە بىر تەرەپتىن، هەر قايسىلىرىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ توختاپ قالدىم. سەندەك دەهرى بىلەن بوغۇشۇپ ئولتۇرغىنىمدىن، كېتىپ قالغىنىم تۈزۈك، دەپ، پەش قېقىپ چىقىپ كەتتىم.

— ئۆزلىرىگە هاي بەرگەنلىرى ياخشى بوپتۇ! — دېدى مىراقۇل داموللا سۆز قىستۇرۇپ، ئەمما ئۇ بۇ مەسىلىگە قارىتا، ئۆز خوجىسىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلمەكچى بولغاندەك، سۆز ئاخىرىدا كۆز قىرى بىلەن باينىڭ كۆزىگە قاراپ قويدى، هەمراهباي بولسا، گويا هېچقانداق گەپ ئاڭلىمىغاندەك قىلىپ پەرۋاسىز ئولتۇراتتى.

ئەمەلىيەتتە، ئۈچ كىشىنىڭ ئابدۇقادىر داموللىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ئومۇمىي جەهەتتە ئوخشاش بولسىمۇ، شەخسىي زىددىيەت مەسىلىسىدە بىر - بىرىدىن ئالاهىدە پەرقلىنەتتى. مەسىلەن، غاپپار داموللا مەنمەنلىك يۈزىسىدىن ئابدۇقادىر داموللا بىلەن ئىلمىي ئابروي تالىشاتتى، ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرالماسلىق جەهەتتىكى يېتەرسىزلىككە تەن بەر-

مەستىن، ھەسەت قىلاتتى، بولۇپمۇ، ئەنجانباينىڭ زىناپىتىدە بولغان بىۋاستە توقۇنۇشتا ئۆزىنىڭ نىمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرالمىغانلىقىنى ھار ئېلىپ، قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلماقتا ئىدى.

مىراقۇل داموللىنىڭ ئاداۋىتى يەنە باشقا گەپ، ئۇنىڭ بۇ قېتىم قەشقەرغە قازى بولۇش تەمەسى كۈچلۈك ئىدى. ھەمراھبايمۇ ئۇنى قازى قىلىمەن، دەپ، ۋەدە بەرگەنىدى. ئەپسۇسكى، ئابدۇقادىر داموللا ئۇنى رىقابەتتە يېڭىپ قويدى. خەلق ئاممىسى ئابدۇقادىر داموللىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، قەشقەرغە باش قازى قىلىپ تەيىنلەشتى. بۇ ئەمەلىيەت ئۇنىڭغا زەربە بېرىپ، ئار - نومۇس كەلتۈردى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ ئابدۇقادىر داموللىنى ئەشەددىي دۈشمىنى ھېسابلايتتى. ئابدۇقادىر دېگەن شۇمبۇيا قەيەردىن پەيدا بولدىكىن، بارغان مەككىسىدىن كەلمىگەن بولسا، ئۇ چاغدا چوقۇم مەن قازى بولغان بولاتتىم. ئەمدى قەيەردىكىنى، تاكى ئۇ يوقالمىغۇچە، ماڭا قازىلىق يوق، دەپ ئويلايتتى. ھەتتا ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى تىلەيتتى، دەھرى، جەدىت، ۋەھھابى مۇرتەت، دەپ قارغىيتتى. ئەسلىدە قازىلىق ماڭا تېگەتتى، ئاتۇشلۇقلار تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى قازى قىلىشىۋېلىشتى، دېگەندەك پىتنە - پاسات سۆزلەرنىمۇ قىلاتتى. بۇ ئەھۋالدىن قارىغاندا، مىراقۇل داموللىنىڭ ئاداۋىتى غاپپار داموللىنىڭ ئاداۋىتىدىن كۈچلۈك ھەم رەزىل ئىدى.

ھەمراھباينىڭ ئۆچمەنلىكى يەنە باشقىچە ئىدى. ئۇ ئابدۇقادىر داموللا بىلەن ئىلىم - مەرتىۋە ياكى بايلىق تالاشمايتتى. ئۇ پەقەت قەشقەر مېنىڭ ئىرادەمگە بويسۇنسۇن.

قازى، مۇپتى، داموللا ـ مۇدەررىسلەر مېنىڭ ئالقىنىمدا چۆگىلىسۇن، ھەممە ئىش سۇنىڭ ئېقىشى، تۈكنىڭ يېنىشى بويىچە ئىشلەنسۇن، ئىسلاھات، ئويغىنىش، تەرەققىيات دېگەنلەر تىلغا ئېلىنمىسۇن، دەيتتى. ئابدۇقادىر داموللا ئۇنىڭ دېگىنىگە كىرمەيتتى، ئۇ ئۆز ئىرادىسى، ئۆز مەسلىكى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئەمەلىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئارقىلىق بايىنىڭ قارا نىيىتىگە تاقابىل تۇراتتى، شۇڭا ھەمراھباي ئۇنىڭغا بوھتان چاپلاپ جەدىت، دەھرى، دىنسىز دەپ قارىلايتتى.

ھاسىل كالام، مېھمانخانىدا سۆھبەتلىشىۋاتقان ئۈچ كىشىنىڭ ئابدۇقادىر داموللىغا نىسبەتەن، قارشىلىقى ئوخشاش ئىدى. بۇ مەسىلىدە، ئۇلارنىڭ تىنىقى تىنىقىغا كېلەتتى، ھەر ئۈچىسى داموللا ئابدۇقادىرنىڭ ئارىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىشىنى، كۆزدىن يوقىلىشىنى خالايتتى...

لېكىن، ئۈچ كىشىنىڭ بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۇسۇلى ئۈچ خىل ئىدى. بۇ خۇددى جۇمە نامىزى ئوقۇغىلى كەلگەن ئۈچ كىشىنىڭ ھېيتكا جامەسىگە ئۈچ ئىشىكتىن كىرىپ، مەقسەت قىلغان جۇمە نامىزىنى ئوقۇغانلىقىغا ئوخشىشىپكېتەتتى. مەسىلەن، غاپپار داموللا ئاشكارا سورۇنلاردا مۇنازىرە قىلىپ، ئابدۇقادىر داموللىغا ئاشكارا قارشى تۇرغان بولسا، مىراقۇل داموللا ئۇنىڭ ئەكسىچە، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردا يۈرۈپ، سوپى ـ ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا پىتنە ـ پاسات تېرىپ قارشى تۇراتتى. ھەمراھباي گويا ھېچ ئىشنى بىلمىگەن قىياپەتتە ئاستىرتتىن ھەممىگە قوماندانلىق قىلىپ، يوشۇرۇن ۋاسىتىلەر بىلەن ئابدۇقادىر داموللىغا قارشى ھەرىكەت قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن غاپپار داموللا سۆزلەۋاتقاندا، مىراقۇل داموللا كۆز

قىرىدا ھەمراھبايغا قاراپ، ئۇنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلمەكچى بولغان بولسا، ھەمراھباي گويا ھېچ گەپ ئاڭلىمايۋاتقان ئادەمدەك، بىپەرۋا كۆرۈنۈشتە ئولتۇراتتى.

غاپپار داموللامنىڭ سۆزى ئاخىرلاشمىغانىدى، ئۇ داۋام قىلدى:

— شۇ يەردىن چىققىنىمچە، توپتوغرا تىتەي يامۇلغا بېرىپتۇمەن. ئۇ دەھرىنىڭ تەلىيىگە تىتەي يوق چىقىپ قالدى. شۇ كۈنى كۆرۈشكەن بولسام، بۇ دەھرىنى قاماققا ئېلىش ياكى بۇ يۇرتتىن قوغلاش توغرىسىدا تەلەپ قوياتتىم.

— تىتەي قەيەرگە كېتىپتىكەن؟ — ھەمراھباي خۇش ياقمىغان قىياپەتتە تىلىنىڭ ئۇچىدىلا ئانچىكىم سوراپ قويدى.

— سوراشسام، يېڭىشەھەرگە كەتتى، دېيىشتى، — دېدى غاپپار داموللا تىتەي بىلەن كۆرۈشەلمەي قالغىنىغا نادامەت چەككەن قىياپەتتە ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

ئارىغا جىمجىتلىق چۈشتى. ئۇلار قانداقتۇر بىر ئىشلار توغرىسىدا ئويلىشىۋاتقاندەك جىم ئولتۇرۇشاتتى. بىر ئازدىن كېيىن، بۇ جىمجىتلىقنى ھەمراھباي بۇزدى. ئۇ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن پىيالىنى قولىدا ئوينىتىپ ئولتۇرۇپ سۆز ئاچتى:

— تىتەي بىلەن كۆرۈشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇ كىشى دەرھال بىر نېمىدەپ جاۋاب بەرمەيدۇ! — دېدى ئۇ بوينىنى بىلىنەر - بىلىنمەس تولغىغاندەك قىلىپ. ئۇنىڭ سۆزىدىن ۋەبويۇن تولغاشلىرىدىن مەن بىر نېمە دېمىگۈچە، تىتەيمۇ ئۆزئالدىغا تارتىپ جاۋاب بەرمەيدۇ، دەۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى، ئۇ بۇ سۆزىنىڭ ئىككى ھەمراھىغا قانداق تەسىر قىلغانلىقىنى كۆزەتكەچ داۋام قىلدى، — ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى - سائىتى بار

دېگەندەك، ۋاقتى كەلگۈچە سەۋر قىلىش كېرەك. سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن، شۇنداق ئەمەسما!؟

— سىلى سەۋر، سەۋر دەيدىكەنلا، بىزنىڭ بۇ تەرەپتە سەۋر قاچىمىز توشۇپ كېتىۋاتىدۇ، قورسىقىمىز ئېچىلىپ. ياكى كېچىسى تۈزۈك ئۇخلىغىلى بولمىغان! — دېدى غاپپار داموللا بىر ئاز چېچىلىپ.

باي پىسىڭگىدە كۈلۈپ قويدى. ئۇ ئەسلىدە، سەۋر قىلىڭلار، دەپ نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى سەۋر قىلالمايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈشنى كۆزلىگەنىدى. ئۇ ھازىر مەقسىتىگە يەتتى. ئەمدى پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، سەۋر قاچىسى توشۇپ كېتىۋاتقانلارغا ئىلھام ۋە مەدەت بەرمەكچى بولغان باي كۈلۈمسىرەپ ئولتۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مېنىڭ قورسىقىم ئېچىلماسمۇ! — ئۇ سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ داۋام قىلدى، — بۇ تەرەپلىرىنى دەپ كەلسەم، مېنىڭ قورسىقىم يېرىلىپ كەتسە بولاتتى. ئۇنداق بولمىدى، مەن يەنىلا سەۋر قىلدىم. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ سەۋر قىلىمەن! — ئۇ بىر ئاز تىنىۋېلىپ داۋاملاشتۇردى، — مەن ئۇنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ، ئالاھىدە ئادەم ئەۋەتىپ چىللاتتىم، ئۇ يەنىلا كەلمىدىغۇ، بۇنى نېمە دېيىش كېرەك؟ ئۇ ئۇنىڭ مەندەك بىر ئادەمنى كۆزگە ئىلمىغانلىقى بولماي نېمە!؟ ھەممىڭلارنىڭ خەۋىرى بار، مېنىڭ شۇ كۈنكى ئۆتكۈزگەن زىياپىتىم يۇرتىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ تىنچ - ئامان بولۇشنى كۆزلىگەن چوڭ ئىش. مەن بۇ ئىشقا ئاز چىقىم قىلمىدىم، يۇرتنىڭ غېمىنى يەپ، ئاز ئاۋارە بولمىدىم. پۈتۈن يۇرت كاتتىلىرىنى، تىتەي - شىتەيدىن تارتىپ ھەممىنى چىللىدىم. مەن چىللىغان ئادەمنىڭ

ھەممىسى كېلىشتى، بىر ئاشۇ دەھرى داموللا كەلمىدى! بۇ يولسىزلىق بولماي نېمە! شۇ كۈنىسى، ئىنگلىز، شۋېد كونسۇللىرى، رۇس كونسۇلات خادىملىرىنىڭ ھەممىسى كەلدى. بىر ئاشۇ جەدىت كەلمىدى. بۇنىڭغا مېنىڭ قورسىقىم ئېسىلامدۇ - يوق! بۇ دەھرى ئاشۇنداق يوغان كىشى بولۇپ كەتتىما! چەت ئەللىك مېھمانلاردىنمۇ ئۇلۇغ كىشى بولۇپ كەتتىما!؟

— «ئىت بېشى تەخسىدە تۇرماپتۇ» دېگەن شۇ - دە! — دەپ سۆز قىستۇردى مىراقۇل داموللا.

— چىللىقىمىغا كەلمىگەنىنىڭ ئۈستىگە، قورسىقىمنى ئېسىلدۇرۇپ، يەنە بىرمۇنچە لاۋزا گەپ، ناسازا سۆزلەرنى خالىتا قىلىپ ئەۋەتىپتۇ! — دېدى ھەمراھباي زەردە بىلەن سۆزلەپ، ئۇنىڭ قايچىلىتىپ چىرايلىق ياسىتىۋالغان بۇرۇتى ئاستىدىكى لەۋلىرى غەزەپتىن تىترەيتتى، ئۇ ئەلەم بىلەن داۋام قىلدى، — ھەتتا، جانابىي كونسۇللارنىڭ ھۆرمىتىگە سالغان داستىخىنىمنى «ھارام» دەپ جۆيلۈگەنىنىڭ ئۈستىگە پۈتۈن بايلىقىمنىڭ ھالال بولۇشىغا شەك كەلتۈرۈپتۇ، بۇ نېمە دېگەن تېتىقسىزلىق!... بۇ دەھرى يەنە ئاغزىغا كەلگەننى بوغۇزىغا يۇتماستىن، ئىككى كونسۇل ئىت تالاشتۇرسا، باركاللىسىغا سېلىنغان ئۇنداق ھارام داستىخانغا ئۆزۈمغۇ بارمايمەن، سەھرا ئۆيدىكى ئىتىمنىمۇ ئەۋەتمەيمەن دەپ كاپىشىپتۇ، قارىمامدىغان، بۇ گەپ قەيەرگە كەتتى. نېمە دېگەن زەھەرلىك سۆز بۇ!

— ئۇسال گەپ قىپتۇ، — دېدى غاپپار داموللا تېخىمۇ ئېچىنىپ.

— شۇنداق، — ھەمراھباي ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ

بىر ئاز تىنىۋالغاندىن كېيىن، داۋام قىلدى، — بۇنداق قوپال گەپكە ھەرقانداق كىشىنىڭ قورسىقى كۆپمەمدۇ، ئەلۋەتتە كۆپىدۇ؟ تېخى گاھى كېچىلىرى ئېسىمگە كېلىپ قالسا، تولا ئويلاپ ئۇيقۇ تاپالماي تاڭ ئاتقۇزىمەن، كۈندۈزلىرىمۇ بەزىدە قويغان-تۇتقىنىمنىمۇ بىلمەي قالىمەن. بۇ دەھرى مېنى مانا شۇنداق خاپا قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ يەنىلا ئۆزۈمنى بېسىۋېلىپ سەۋر قىلىمەن، سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇن دەيمەن، شۇنداق ئەمەسما؟

— ئۇ دېگەنلىرى راست، سەۋر قىلساق غورىدىنمۇ ھالۋا پىشىدۇ، لېكىن سەۋرنىڭمۇ چېكى بولىدۇ! — دېدى غاپپار دامولla مەنىلىك ھىجىيىپ.

— مېنىڭچە، بۇ ئادەم...، — دېدى مىراقۇل دامولla سۆز باشلاپ، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر كۆزلىرىنى گۆردىن ئېچىۋالغان مۇردىنىڭ كۆزىدەك دەھشەت تۈسكە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ - بۇنىڭ چىرايىغا قاراپ، تۈكۈرۈكىنى قولت - قولت قىلىپ قۇرۇق يۇتقان بولۇپ، سۆزنىڭ ئاخىرىنى يۇتۇۋاتقاندەك ئەندىكىپ تۇرۇپ قالدى. بۇيانقىلار دىققەت بولۇپ، قېنى سۆزلىمەملا، دېگەندەك خېلى ۋاقىت قاراپ قېلىشتى، ئەمما، ئۇ ئادەم يەنىلا ئۈچەي يۇتۇۋاتقان توخۇدەك، ئۇزۇنتۇرا بويىنىنى بىرنەچچە قېتىم ئېتىپ، تۈكۈرۈك يۇتقاندەك ھەرىكەتلەرنى قىلدى - دە، ئاندىن سۆزىنى داۋام قىلدى، — مېنىڭچە، بۇ ئادەم خەتەرلىك يەرگە بېرىپ قالدى، — ئۇ چىرايىغا دەھشەت تۈس ئېلىپ، — ئاخشام ئولتۇرسام، بىر سوپى «مۇرتەد بولغان كىشىنى ئۆلتۈرسە شەرىئەتتە قىساس كېلەمدۇ - كەلمەمدۇ؟» دەپ يول سوراپ كىرىپتۇ. مەن دېدىمكى،

مۇرتەد بولغان كىشىنى ئۆلتۈرۈش گۇناھ ئەمەس؛ بۇ ئىشقا ئاتلانغۇچى «غازى» ھېسابلىنىدۇ. بۇ يولدا ئۆلۈپ كەتسە، شېھىتلىك مەرتىۋىسىنى تاپىدۇ، دەپ جاۋاب بەردىم. ئاندىن سوئال قويۇپ: قايسى مۇرتەدنى دەيسىز؟ كىم مۇرتەدلىك قىپتۇ؟ دەپ سورىسام، ئۇ ئادەم ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ، بەزەن كىشىلەر ئۇ ئادەمنى «جەدىت، دەھرى، دىندىن ئايىنغان ئادەم» دېسە، دەسلەپ ئانچە ئىشەنمىگەنىدۇق. ئەمدى بىلسەك، ئابدۇقادىر داموللا راستتىن دەھرى، مۇرتەد ئادەم ئىكەن. ئۇ بىزنىڭ كىتابىي شەرىپلىرىمىزنى، مەسىلەن، «مەسنۇۋىشېرىپ»، «نەپەھاتىشېرىپ»، «مەكتۇباتىشېرىپ» قاتارلىق كىتابلىرىمىزنى سۆكىدىكەن. بىر سورۇندا، ئۇ مۇرتەد ئابدۇراھمان جامىنىڭ «نەپەھاتىشېرىپ» كىتابىنى كۆرۈپ، «بۇ كىتاب كىشىلەرگە بەھرە بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ قىممىتى ئاللىقاچان يوقالغان. بۇنى ئوقۇش ئۆمۈر ئىسراپ قىلغانلىق!» دەپ ھاقارەتلەپتۇ! قارىسىلا، بۇ مۇرتەدلىك بولماي نېمە! بۇنداق ئادەمنى قانداقمۇ ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتكىلى بولسۇن! مەن بۇ ئادەمنىڭ قېنىنى ئىچمەيدىغان بولسام، دەپ قەسەمياد قىلدى.

— ياﺋاللا... ياھەزرەت!... — غاپپار داموللا ياقىسىنى تۇتقان پېتى كۆزلىرىنى ئالاق - جالاق قىلىپ، بايغا قارىدى. باي بولسا، سۈرلۈك قىياپەتتە قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، قانداقتۇر چوڭقۇر ئويغا پاتقاندەك خىيال سۈرەتتى. ئۇ خېلىدىن كېيىن، مىراقۇل داموللىغا قاراپ:

— ئۇنداق دېسەك بولماس، ئەگەر سوپى راستتىن شۇنداق ئىش چىقىرىدىغان بولسا، راسا قاملاشمىغان ئىش بول-

دۇ - دە! — دېدى ئۇ ئۇزۇن تىن تارتىپ.

— شۇنداق، شۇنداق! — دېدى غاپپار داموللا قايتىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇپ. ئۇلار دەھلىزدە كەش كىيىۋاتقاندا، غاپپار داموللا باينىڭ كۆزىگە مەنىلىك ۋە تەنە ئارىلاش قاراپ:

— ھەممە ئىش خۇدانىڭ ئىرادىسىگە باغلىق. سىلى بولسىلا يۇرت چوڭى. خاھى ھۆكۈمەت، خاھى خەلق بولسۇن، سىلىنىڭ ئېغىزلىرىغا قارايدۇ. شەھىرىمىزدىكى ھەرقانداق ئىشقا سىلى بىرنېمە دېمىسىلە ئەپلەشمەيدۇ! — دېدى.

— قېنى! — دەپ قويدى باي مەنىلىك قىلىپ. ئۇنىڭ بۇ قىسقا جاۋابىدىن تولۇق مەنە ۋە ئىشەنچ تاپقان مېھمانلار ئۇزاپ مېڭىشتى. بۇلار پەلەمپەيگە يېقىنلاشقاندا، ھويلىغا بىر توپ ئادەم ئۇندەرەپ كىرىپ كېلىشتى. غىلدىرەك داموللابىلەن بەدرەك مەخسۇم توپنىڭ ئالدىدا ئىدى. ئۇلار خۇددى ئىت قوغلاپ كەتكەن گاچىدەك گاچىلىشىپ:

— يامان بولدى، يامان بولدى! — دېيىشتى. ئۇلار ھۆمىدەپ ئۆپكىسىنى بېسىۋالالماي. سۆزىنىڭ ئاخىرىنى ئېيتالمايۋاتاتتى. بۇنىڭغا ھەمراھباينىڭ ئاچچىقى كەلگەندەك بولدى:

— يامان بولۇپ، نېمە بوپتۇ، ئاسمان يېقىلىپ چۈشمىگەندۇ! — دېدى ئۇ نارازى بولغان قىياپەتتە كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

— نېمانچە ئۇندەرەش بۇ، ئالدىرىماي سۆزلەڭلار! — غاپپار داموللىمۇ ئۇلارنىڭ بۇ قەدەر ھولۇققانلىقىغا كايىغاندەك قىلىپ غودۇڭشىدى.

— بىر توپ ئادەم، بىر توپ دەھرىلەر...

— ئىسيان... ئىسيان چىقىرىپ!...

ئۇلار يەنىلا ھولۇقۇپ، سۆزنى ئۇقتۇرالمايتتى. باينىڭ زەردىسى قايىندى، ئۇ تىت-تىت بولۇپ:

— ئۇندەرەشمەي، بىر-بىرلەپ سۆزلەشمەمسىلەر، قېنى، قەيەردىن چىققان، قانداق ئىسيان ئىكەن ئۇ؟ — دېدى ئۇ ئاچچىق توۋلاپ. بەدرەك مەخسۇم بىلەن غىلدىرەك داموللا باشلىق كىشىلەر قورقۇشۇپ جىم تۇرۇشاتتى، ئۇلارنىڭ باشلىرى خۇددى سىڭرى ئۈزۈلۈپ كەتكەندەك بىردىنلا يەرگە ئېگىشتى. بىر ئاز ئۆپكىسىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن بىرى چىقىپ سۆزلىدى:

— بىر توپ تالىپلار، يەنە بىر مۇنچە پەيلى بۇزۇق شەھەر بىكارچىلىرى توپلىشىپ، گۈركىرەپ چىنىباغقا بېرىشتى، «يوقالسۇن ئىنگلىز، يوقالسۇن شۆپىدا! يۇرتىمىزدىن چىقىپ كەتسۇن، دىن ئوغرىلىرى كۆزىمىزدىن يوقالسۇن!» دەپ ۋارقىراپ توۋلاشتى. ئاندىن قۇمدەرۋازا تەرەپكە ئۆتۈپ، شۆپىدىرلا ئاچقان ھېلىقى مەكتەپنىڭ پارتا-ئورۇندۇقلىرىنى، مەتبەئەخانىنىڭ جاھازلىرىنى ئۇرۇپ-چېقىپ رەسۋا قىلىشتى!

— قەيەردىكى تالىپلار ئۇ؟

— قەيەردىكى بولاتتى، ھەممىسى ئابدۇقادىر داموللىنىڭ دەھرىلىرى.

— مەكتەپ بىلەن مەتبەئەخانا قەيىرىگە تاقىشىپتۇ!

— گەپ شۇ ئەمەسما!

— ئەي ئابدۇقادىر... ئەي ئابدۇقادىر، تۇرغۇدەك

يەرنىمۇ قويمايدىغان بولدى - دە! — دېدى باي ساقىلىنى سىيلاپ تۇرۇپ.

— بېشىمىزغا بالا، يۇرتقا ئاپەت دېسىلە! — دېدى غاپپار داموللا ئوت قويرۇقلۇق بىلەن باينىڭ سۆزىگە ئوت يېقىپ، — ئانچىكىم بولسا، مەسىلەك مەستانىسى بولدۇم، دەپ قىلغىلى قىلىق تاپالماي... مانا ئەمدى مۇشت ئاتىدىغان ئىنگىلىز، چىشلىمىگەن شۋېد قاپتۇما! — سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇ ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالمىغاندەك، ئۇيان - بۇيان مېڭىپ، قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ، تىت - تىت بولۇپ، ئۆز گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولغان قىياپەتتە داۋام قىلدى، — بۇ خەق شۇنچە يىراق جايلاردىن، قاتىمۇ قات تاغلارنى ئېشىپ كېلىپ، قولىدىن كېلىدىغانلىكى ياخشىلىق بولسا، ئايانماي قىلىۋاتسا، ۋاپاغا جاپا بارمۇ دېسە، بىرگە ئىككى، دېگەندەك، ئۇلارغا مۇشت كۆتۈرۈپ چىقساق قاملاشمىدىكەن، سەت ئەمەسما! مۇنداقمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولامدۇ!

— ئەستاغپۇرۇللا! ... — دېدى ھەمراھباي دەردلىك نەرە تارتقاندەك ئاچچىق ئىنجىقلاپ، — بىزنىڭ پۈتۈن جان تومۇرىمىز شۇ خەقنىڭ قولىدا تۇرسا، قانداقمۇ قىلىشارمىز!

ھەمراھباي باشلىق كىشىلەر ئېغىر تەشۋىشلەر قوينىدا بېشى قېتىپ تۇرغانىنىڭ ئۈستىگە، ئابىخان لاداق بىلەن ئابدۇكېرىم ئاپغان ئىككىسى ئۈندەرەپ كىرىپ كەلدى.

لاداق سودىسىغا مېڭىپ كۆتۈرۈلۈپ، ئوتتۇراھال سودىگەر بولۇپ قالغان ئابىخاننى كىشىلەر «ئابىخان لاداق»

دەپ ئاتىشاتتى. كېيىنكىسى ئاپىغان سودىگەرلىرى بىلەن كۆپرەك مۇئامىلە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئابدۇكېرىم ئاپىغان» دەپ لەقەم قويۇلغانىدى.

— قانداقمۇ قىلىشارمىز، ئاپلاھۇ ئەپكەر ... بىتەلەيگە سۇ كەلسە ئاللاكۇدىن يار كەتتى، دېگەنىدەك، لاداققا ئەمدىلا مال ماڭدۇرسام، بۇ چاتاقنىڭ چىققانلىقىنى كۆرمەمدىغان! ماللىرىمىز يولدا كۆيۈپ كېتىدىغان بولدى ـ دە، ئاپلاھۇ ئەپكەر! ... قانداقمۇ قىلىشارمىز! ... — ئاپىغان لاداق ساقال چىقمىغان كوسا ئېڭىكىنى تۇتاملىغان ھالدا ئۆز غېمىنى يەپ نالە قىلىشقا باشلىدى.

— نېمەدەپ جۆيلۈۋاتىسەن ـ ئەي! ... — يۈرىكىگە پىچاقتەك سانجىلغان بۇ سۆزدىن بىئارام بولغان ھەمراھباي ئابىخاننى قاتتىق سىلكىۋەتتى، چۈنكى ئۇمۇ يېقىندا لاداققا 30 ئاتلىق يىپەك، زىلچە ـ گىلەم ماڭدۇرغانىدى. «مېلىمىز يولدا كۆيۈپ كۈل بولىدىغان بولدى» دېگەن سۆز ئۇنىڭغا ئاجايىپ سوغۇق ۋە مەشئۇم ئاڭلانغانلىقتىن، تاقەت قىلىپ تۇرالماي ئاچچىق توۋلىغانىدى.

— بۇ ئىش يامىنىغا ئالىدىغان بولسا، جىمى ئىشىمىز بۇزۇلىدۇ. ئاپىغان سودىگەرلىرى بىلەن ئۇرغۇن ئالغۇ ـ بەرگۈلىرىمىز بار ئەمەسمۇ! تۈزۈشكەن توختاملىرىمىزمۇ ئازئەمەس، مانا ئەمدى ھەممىسى بۇزۇلۇپ كېتىدىغان بولدى!

ئابدۇكېرىم ئاپىغانمۇ پەرىشان ھالەتتە ئۆز غېمىنى سۆزلەپ نالە قىلىشقا باشلىدى.

چەتئەللىكنىڭ يۇندىسىنى ئىچىپ ئۆگىنىپ قالغان

چەتئەلپەرەس يۇندىخورلار بۈگۈن باينىڭ ھويلىسىغا بىر ـ بىرلەپ توپلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار ھولۇققان، گويا ئاسمان گۈمۈرۈلۈپ كەتكەندەك ۋەھىمىگە چۈشكەنىدى. ئۇلارنىڭ كەيپىياتى، سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ئابدۇقادىر داموللا باشلىغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنىڭ تامامەن ئەكسى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەلپازىدىن قارىغاندا، بۇرۇن ئۇچىدىكى ئازغىنا پايدا ـ مەنپەئەتنى دەپ، ۋەتەن، مىللەت مەنپەئەتىنى تاۋاردەك سېتىۋېتىشتىن يانمايدىغان، ھەرقانداق ۋىجدانسىزلىقلارنى قىلىشتىن تەپتارتمايدىغان ئەشەددىي شەخسىيەتچىلەر ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ تىلەكلىرىدىن قارىغاندا، مەيلى سىياسەت، دىنىي ـ شەرىئەت ۋە ھەرقانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر بولسۇن، شۇلارنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، ئاسماندىكى پەرىشتىلەردىن تارتىپ، يەردىكى مەخلۇقاتقىچە ھەممىسى ئۇلار ئۈچۈن ئىشلىشى لازىم ئىدى.... ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ئۇلارنىڭ نەزەرىدە، باشباشتاقلىق ھېسابلىناتتى. بۇ باشباشتاقلىق گويا ئۇلارنىڭ پايدا ـ مەنپەئەتلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىش ئۈچۈن ئوت پۈركۈپ تۇرغان ياكى يەپ يۇتۇۋېتىش ئۈچۈن دەمتارتىۋاتقان ئاجايىپ زور ئەجدىھادەك كۆرۈنەتتى، شۇڭا، ئالاقزادىلىكتە چۈشكەن بۇ يۇندىخورلار ھەمراھباينىڭ ھوزۇرىغا توپلىنىپ، بۇ ئەجدىھاغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا پۈتۈن ئەقىل ـ ئىدراكلىرىنى ئىشقا سالماقتا، يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلىپ، جەڭنامىلەردە سۆزلەنگەنگە ئوخشاش، قىلىچنى توغرا چىشلەپ، دەم تارتقان ئەجدىھاغا ئۆزىنى ئۇرۇپ، ئىككى پارە قىلىۋېتىشكە تەييارلانماقتا ئىدى.

— بولۇپمۇ، ئەنگلىيە پادىشاھلىقى چاقچاق قىلغىلى بولىدىغان دۆلەت ئەمەس، پۈتۈن ھىندىستان، پۈتۈن ئافغانىستان، ھەتتا پۈتكۈل ئەرەبىستانمۇ ئۇنىڭ قولىدا. ئەگەر ئاچچىقى كېلىپ بىر نەرە تارتىدىغان بولسا، چاتاقنىڭ يوغىنى چىقمامدۇ! — دېدى غاپپار داموللا لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا ياغ چېچىپ.

— شۇ گەپ ئەمەسما!… — دېدى ئابدۇكېرىم ئوت ئىچىدە قالغان چاشقاندەك تېپىرلاپ.

گەپ ئۈستىگە ئابلا بەگ كىرىپ كەلدى. ئۇمۇ ھولۇققان، رەڭگىرويىدىن قان قاچقانىدى.

— بۇ يامان بولدى، قانداق قىلارمىز، ئاپلا!… — دېدى ئۇ كىرىپلا ساقىلىنى تۇتاملاپ، — چاتاقنىڭ يوغىنى چىقىدىغان بولدى، توسۇۋالاي دەپ يۈگۈرۈپ بارسام، مەن يېتىپ بارغۇچە بۇزىدىغانىنى بۇزۇپ، چاقىدىغانىنى چېقىپ، پەچەق-پەچەق ئىننەللەزىنە ۋەلەم يەچەق قىلىۋېتىپتۇ. ئاپلا، بۇ يامان بوپتۇ، قانداق قىلسام بولۇر، دەپ ھەسەن شۆيدىنىڭ يېنىغا ھۆمىدەپ بارسام، ئۇنىڭمۇ ئەرۋاھى ئۇچۇپ، گۆردىن چىققان مېيىتتەك سارغىيىپ ئولتۇرۇپتۇ. قانداق قىلىمىز، بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى قەيەردىن چىقار دەپ سورىسام، ئاخىرى قانداق بولىدىغانلىقىنى مەنمۇ بىلمەيمەن، دەپ باش چايقاۋاتىدۇ. ئاپلا… بۇ ئىش چاتاق بولىدىغان بولدى دەپ، يۈگۈرۈپ بۇيان كەلدىم، تەلىيىمگە ھەممىلىرى جەم بولۇشۇپ…

— تىتەي بارمۇ؟ — دېدى ھەمراھباي ئۇنىڭ ھولۇلۇپ سۆزلىرىنى ياقتۇرمىغان قىياپەتتە.

— جانابىي تىتەي ساۋخۇغا① كەتكەنىدى.

— قاچان؟

— بۈگۈن ئۈچىنچى كۈنى.

— نېمە ئىش بىلەن كەتتى؟

— ئاپلا!... — دېدى ئابلا بەگ ساقىلىنى تۇتاملاپ. ئۇ خۇددى ئاپتاپقا قاراپ ئەسنىگەن قېچىردەك، پېشايۋاندا تۇرغان بايغا ھىجىيىپ، قانداقتۇر بىر سۆزنى ئاغزىدىن چىقىرالمايۋاتقاندەك ئوڭايسىزلىنىپ قاراپ قالغانىدى.

— سۆزلىمەمسەن، تىلىڭنى مۈشۈك چاينىۋالمىغاندىكىن! — دېدى باي تەنە بىلەن كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

— ئاپلا!... — دېدى ئۇ سۆزلەشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان غەلىتە قىياپەتكە كىرىپ، ئاندىن ئاستا سۆزلەشكە كىرىشتى، — تىتەي جانابلىرى... ئاپلا... دېمىسەم بولاتتى.

— سۆزلە!

— تىتەي جانابلىرى بېگىمدىن توي قىلغانىدى، — دېدى ئۇ تىلىنى چايناپ دۇدۇقلاپ، — ئىلگىرى - كېيىن چىرايلىق قىزدىن بىرنى تەيتەيلىككە ئېلىۋالدى... بېگى چاپانىنىڭ ئىسسىقى ياخشى... تىتەي بېگى خېنىمغا قىزىپ كېتىپ، بەش - تۆت كۈن پەيز قىلاي، دەپ كەتكەنىدى... كېلىدىغان ۋاقتىمۇ يېقىنلاپ قالدى، ھەرقانچە بولسىمۇ، بۇ چاققا كۆڭۈل-كۆكسى قانغاندۇ!

ئابلا بەگنىڭ ئۇچىغا چىققان شەھۋەتپەرەس ماتىتەيگە

---

① ساۋخۇ — قەشقەر يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قومۇشلۇق بوز. ماتىتەي يۇرتقا ئالۋان سېلىپ ئاچتۇرغان ۋە تۆي - ئىمارەتلەر سالدۇرغان، قەرەللىك بازار قىلماقچى بولغان.

قىز - چوكان تېپىپ، دەللاللىق قىلىدىغان نومۇسسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى ھەممە ئادەم بىلەتتى، شۇڭا ئۇنىڭغا كۆپ سۆزلىتىپ، لاۋزىلاشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىغان ئابخان لاداق ئۇنى قېقىۋېتىپ، سۆز نۆۋىتىنى تارتىۋالدى:

— ئۇنداق ماز گەپنى چۆرۈۋەتكىنە ئاكا! ماۋۇ ئىش زۆرۈر، ئەمدى قانداق قىلىمىز! بۇنىڭغا بىر گەپ بېرىشىسلە!— دېدى ئۇ بوراندەك گۈركىرەپ.

— ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ!

— ياخشى سۆز تاشنى ئېرىتىدۇ!

— ئەڭ ياخشىسى، ئىنگلىز كونسۇلخانىسى بىلەن شۋېد كونسۇلخانىسىغا بېرىپ، ئۆزرە ئېيتىپ، ئەپۇ سوراش كېرەك!

ھويلا ئىچى چاقىلدىغان پىكىرلەر بىلەن تولدى. ئاۋازلار قۇلاقنى گاس قىلاتتى، باينىڭ ئاچچىقى كەلدى:

— چىقىش ھويلامدىن، خاپامنى كەلتۈرۈشمەي يوقىلىش، ئۆپكىسى يوقلار!... ھەرقايسىڭ نېمىگە كېرەك كېلىشەتتىڭ! چىقىش، كۆزۈمدىن يوقىلىش! تېخى ھالىغا باقماي، ماڭا ئەقىل ئۆگىتىپ...

باي غودۇرۇڭ - سۇپۇرۇڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قوغلاپ چىقاردى. ھويلا ئىچى ئاۋۋالقى ھالەتكە كەلدى، خۇددى تاش سارايدەك جىمجىتلىققا چۆككەندى. غاپپار داموللا بىلەن مىراقۇل داموللىمۇ ئەڭ ئاخىردا خوش ئېيتىپ ئۇزاپ كەتتى.

ئون سەككىزىنچى باب

سالام بېرەيلى، دەپ كەلدۇق

ھەمراھباي باشلىق ئونغا يېقىن بايلار ئەتىگەن سائەت توققۇزلاردا ئەنجان رەستىسى تەرەپتىن چىقىپ كەلدى. يېنىك يەكتەك ۋە شايە تونلارغا ئورالغان سالاپەتلىك بايلار ئىچىدە غاپپار داموللىدىن باشقا، سەرراپ ئىمىن ھاجى، ھاشىم بوياق، سىتىۋالدى كۆكبۆرەك، سايىم توخۇپوقى دېگەندەك لەقەملىرى بار بايلار بار ئىدى، گەرچە بايلىق جەھەتتە، ئۇلارغا تەڭ تۇرالمىسىمۇ، ئوتتۇرىدا جان تالىشىپ باي ئاتىقى چىققان ئابىخان لاداق بىلەن ئابدۇكېرىم ئاپغانمۇ بايلار توپىغا قوشۇلۇۋالغانىدى.

ئۇلار ھېيتكانىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە خۇددى ئاسماننىڭ بىر چېتىدە لەيلەپ كېتىۋاتقان پارچە بۇلۇتتەك، ئاستا سۈرۈلۈپ نۇربېشى كوچىسىغا قاراپ ماڭدى. ھاۋا ئوچۇق، ئاسمان شىشىدەك سۈزۈك ئىدى. ئاپئاق كۈز ئاپتىپى يەنىلا ئۆز كۈچىدىن قالمىغانىدى. بايلار ئېغىر، ئاستا قەدەم تاشلاپ

كېتىۋاتاتتى. قارىغاندا، ئۇلارنى قانداقتۇر ئېغىر غەم ـ ئەندىشە باسقاندەك قىلاتتى. ئۇزايىدىن، جازانىخوردىن ئالغان قەرزنى ۋاقتىدا تۆلەپ بېرەلمەي، جازانىخورغا ئۆزرە ئېيتىپ يالۋۇرغىلى كېتىۋاتقان قەرزدارنىڭ روھىي ھالىتىدەك، ئىزا ـ ئاھانەت، تەڭلىك، قورقۇنچ ۋە ئەندىشىلەر كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

ئۇلار نۇربېشى دەرۋازىسىدىن چىقىپ ئوڭغا بۇرۇلدى. سېپىل ياقىلاپ كەتكەن خىلۋەت كوچا بىلەن شەرققە قاراپ مېڭىپ، چىنىباغ ــ ئىنگلىز كونسۇلخانىسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە، نېمە ئۈچۈندۇر تەمتىرەكلەپ توختاشتى. قاراۋۇلخانىدىن بېشىغا ناۋات رەڭ سەللە ئورىغان قويۇق قارا ساقاللىق بىر ھىندى بېشىنى چىقىرىپ، جاناب، ساھىب دېگەندەك سۆزلەرنى قىلىپ گەپ سورىغاندىلا، ئاپغان لاداق ئۆردەكتەك ئىرغاڭلاپ بېرىپ سۆزلەشتى. قاراۋۇل بېشىنى لىڭشىتىپ ئىجارەت قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن، بايلار شىمالغا قاراپ سوزۇلغان كونسۇلخانا ھويلىسىغا كىردى، ئۇلار خۇددى تىلسىماتقا كىرىپ قالغان تەۋەككۇلچىلەردەك گاھى چۆچۈپ، گاھى ھەيران بولۇپ ئىچكىرىلەپ، ئىچكى ھويلىنىڭ ئالدىغا كۆندىلەڭ سېلىنغان ئىشخانا ئۆيلەرگە كەلگەندە، ئەلچىخانا خادىملىرىدىن بىرى چىقىپ:

ــ مالال كەلمىسە، بايلارنىڭ نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئالدىن بىلگەن بولسام، ــ دېدى ئۇ سىلىق ۋە سىپايىگەرلىك بىلەن سۆزلەپ.

ــ بىز جانابىي كونسۇل ئالىيلىرىغا سالام بېرەيلى دەپ كېلىۋىدۇق، ــ دېدى ھەمراھباي چىشىنىڭ ئېقىنى كۆرسىتىپ.

ــ ياخشى گەپ، قارشى ئالىمىز، ــ دېدى خادىم ھالـ

ۋىدەك يۇمشاق سۆزلەپ، بېشىغا تەقىيە، ئۇچىسىغا تار پەشمەت كىيگەن 25 ياشلار چامىسىدىكى يۇمىلاق يۇزلۇق، غوزا باش، قارا كۆزلۈك بۇ خادىم قوللىرىنى ئەپچىل ھەرىكەتلەندۈرۈپ داۋام قىلدى، — ئەگەر زۆرۈر ئىش بولمىغان تەقدىردە، جانابىي كونسۇل مېھمان قوبۇل قىلمايدىغانلىقىنى ھاۋالە قىلغانىدى.

— بىزنىڭ ئىشىمىز بەك زۆرۈر، — دېدى بايلاردىن بىرى تولغىنىپ، — كۆرۈشمىسەك زادى بولمايدۇ.

— زۆرۈر ئىش بولسا، خەۋەر قىلىپ كۆرەي، — دېدى ئۇ ئالدىرىغان قىياپەتكە كىرىپ، — ئەمىسە، ھويلىدا تۇرغۇزۇپ قويدى، دەپ رەنجىشمەيلا.

— ھەرگىز، — دېدى بايلار رەنجىمەيدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ. خادىم ئاغىمخانىدەك چاققان ۋە ئەپچىل مېڭىپ ئىچكىرى ھويلىغا كىرىپ كەتتى.

بىر ئاز كۈتۈشكە توغرا كەلدى. باش كۈزنىڭ چاققاقتەك تېگىدىغان پېژغىرىن ئاپتىپىدا، ئالقانچىلىك سايىسى يوق ئوچۇق ئاپتاپلىق ھويلىدا تۇرۇشقان بايلار تۆت ئەتراپقا قاراپ ۋاقىت ئۆتكۈزمەكچى بولۇشتى. مۇنداق چاغلاردا بىرەر مىنۇت ۋاقىتنىڭ قانچىلىك ئۇزۇن بىلىنىپ كېتىدىغانلىقىنى ئۇلار ئەمدى چۈشەنمەكتە ئىدى. بايا ئاپئاق ئاقىرىپ چىرايلىق كۆرۈنگەن تاملار بارغانچە سۆرۈن تەلەت كۆرۈنۈشكە باشلىدى، ھېلىلا ۋال - ۋۇل قىلىپ كۆرۈنگەن ئەينەك دېرىزىلەرمۇ سەت كۆرۈنۈپ ئۇلارنى زېرىكتۈردى. ئىچكىرى ھويلىدا خۇددى يېشىل موگۈدەك تىلسىم كۆرۈنىدىغان ئىككى تۈپ رېدە ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ئېگىز راۋاق مەنزىرىسىمۇ

ھوزۇر بېرەلمەيدىغان ئەرزىمەس نەرسىدەك بولۇپ قالدى. بەش-ئون مىنۇت نېمىدېگەن ئۇزۇن-ھە! ئۇلار تىت-تىت بولۇپ، ھە دېسىلا قويۇن سائەتلىرىنى چىقىرىپ ۋاقىتقا قارىشاتتى. ھېلىقى خادىمنىڭ چاپسانراق چىقىشىغا تەقەززا بولۇشاتتى.

«ھەممىسى ئابدۇقادىر داموللىنىڭ چاتىقى! — دەيتتى ئۇلار ئىچىدە، — ئەگەر ئۇ، بۇ چاتاقنى تاپمىغان بولسا، بىز بۇ ئاپتاپتا قاق بولمايتتۇق!» دەپ، چاينىپ پۈركۈۋەتكۈدەك ئاچچىقى كېلەتتى.

كوندىلەڭ بىنانىڭ سول تەرىپىدە پاختەك رەڭ سىرلانغان قوش قاناتلىق ئېگىز ئىشىك بىردىنلا غاچ قىلىپ ئېچىلىپ، ھېلىقى خادىمنىڭ بېشى كۆرۈندى، بايلار چۆچۈپ قاراشتى. ئۇلار بۇ ئىشىكنى مېڭىش چەكلەنگەن ئېچىلماس ئىشىكمىكىن، دەپ ئويلاشقانىدى.

— مەرھەمەت، مەرھەمەت! — دېدى خادىم خۇش خۇي كۈلۈمسىرەپ.

بايلار خۇددى سۇدا ئېقىپ كېلىپ، سۆڭگۈچ ئاغزىغا يېقىنلاپ قالغان يوپۇرماقتەك ئىشىك تەرەپكە تەڭلا سۈرۈلدى. ئاپتاپ چېقىپ ھالى قالمىغان بايلار مېھمانخانىغا كىرىپ، ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغىنىغا خۇشال بولۇشۇپ، خادىم بىلەن ئامانلىق سوراشتى. ئاندىن ھېلىقى خادىم تاۋازۇلۇق بىلەن سۆزلەپ:

— جانابىي كونسۇلنىڭ قولىدا ئالدىراش ئىش بولغانلىقتىن ھەر قايسىلىرىنى ئون مىنۇت ساقلىتىپ قويىدىغان بولدى. بۇ ھەقتە خىجالەت بولۇپ ئەپۇ سورايدۇ، — دېدى چىشنىڭ ئېقىنى ئارانچە كۆرسىتىپ.

— ھېچ ۋەقەسى يوق، بەش - ئون مىنۇت دېگەن ھېچ گەپ ئەمەس، — دېيىشتى ئۇلار ئەدەب يۈزىسىدىن ئالدىغا سەل - پەل ئېگىلىپ.

مېھمانخانا گەمدەك سالقىن ئىدى. بايلار سەگىدەپ ئولتۇرۇپ، ئۆي ئىچىنىڭ ئاددى، ئەمما سۇرلۇك كۆرۈنىدىغان ناۋات رەڭ تاملىرىغا قاراپ قانداقتۇر خىياللارغا كېتىشتى. بەزەنلىرى، پاپىرۇس چېكىپ تۈتۈن پۈلەشتى. بەزەنلىرى، تۈتۈن پۈلىسىگەن بولۇپ، قانداقتۇر غەم - ئەندىشە بىلەن چىڭقىلىپ كەتكەن ئىچىنى بوشىتىۋالماقچى بولغاندەك، ئۇزۇن - ئۇزۇن دۇت چىقىرىشتى.

— ئادەتتە جانابىي كونسۇلنىڭ ئىشى ئانچە ئالدىراش بولمايتتى، — دېدى خادىم بىردىنلا سۆز باشلاپ. بايلار چۆچۈشۈپ، قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ دىققەت بىلەن ئاڭلاشتى. خادىم تەجرىبىلىك سىنچى كۆزلىرى بىلەن تەكشى نەزەر تاشلاپ داۋام قىلدى، — بۇ يېقىندىن ئىشلار تاسادىپىي شۇنداق جىددىي بولۇپ قالدى.

ئۇ سىرلىق ۋە سىپايە سۆزلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بوغۇزىغا خەنجەر تەڭلەپ سۆزلىگەندەك، بايلارنىڭ يۈرەكلىرى جۇغىدە سىلكىنىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ خىيالى شۇئانلا ئابدۇقادىر دامولىنىڭ «ئىسيان»كارلىقىغا بېرىپ تاقالدى. ئېھتىمال، جانابىي كونسۇل مۇشۇ مەسىلىنى ئۆز ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىۋاتقان بولسا كېرەك، پادىشاھ ئالىيلىرىدىن قانداق جاۋاب كېلەركىن، دېگەندەك خىياللار بىلەن بەدەنلىرىگە تىترەك ئولاشتى. بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولۇر؟! ئۆڭكۈرگە چوڭقۇرلاشقانسېرى قاراڭغۇلاشقاندەك، دەھشەت باسقانسېرى جىددىيلىشىپ،

بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولۇر، دەيدىغان ۋەھىمىلىك خىيال ئۇلارنى كۆڭۈلسىز ئاقىۋەتلەر دەھشىتىگە سۆرەپ كەتكەنىدى.

مانا، تاشقورغان - گىلگىت، لاداق يوللىرىدىكى ئۇزۇن كارۋانلار. ئۇلار ئېگىز داۋان، چوڭقۇر جىلغا، ئەگىم - توقاي تار يوللاردا ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولغان قاراقچى، بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن توسۇلماقتا، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنماقتا، يىپەكلەر، قىممەتلىك تېرە - يۇڭ، زىلچا - گىلەم، بۇغا مۈڭگۈزلىرى بۇلاڭچىلار تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلمەكتە، تۈرلۈك تاۋار - دۇردۇن، شايى - ئەتلەس، قىممەتلىك دورا - دەرمەكلەر قوتازلارغا يۈكلىنىپ، قانداقتۇر بىر ياقلارغا ئەكېتىلمەكتە... بەزەن ماللارغا ئوت يېقىلماقتا، بەزەنلىرىنى چوڭقۇر ھاڭلارغا دومىلىتىپ، تاماشا ئورنىدا كۈلۈشمەكتە! قاراقچىلار كۈلسە تاغ ئېچى قۇلاقلارنى كاراڭ قىلغۇدەك دەرىجىدە دەھشەتلىك جاراڭلىماقتا.... بۇ دەھشەت خىياللار دەشتىدە ئازاب چېكىۋاتقان بايلار بىردەم تاتىرىپ، بىردەم سارغىيىپ، ئىلگىرىكى رەڭگىنى يوقاتقاندى. ئۇلارنىڭ بىچارە قىياپىتىدىن يېڭىلا ئۆزى ئويناتقان دەھشەتلىك خەنجەرنىڭ ئۇنۇمىنى بايقىغان خادىم قانائەت قىلىپ، ئاغزىنى قىيسايتتى - دە، مىيىقىدا كۈلۈپ ئۆيدىن چىقىپ كەتتى.

بەش مىنۇتلاردىن كېيىن، جانابىي كونسۇل قوبۇلخانىغا كىرىپ كەلدى. بايلار ئورۇندىن تۇرۇپ ئىھتىرام كۆرسەتتى ۋە بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

— مەرھەمەت ھەمراھباي، مەرھەمەت داموللا...، — ئۇيغۇر تىلىنى يالماپ سۆزلەيدىغان كونسۇل بايلارنىڭ ئىسىملىرىنى

ئاتاپ كۆرۈشۈپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە، — ساقلىتىپ قويغىنىمغا خىجالەتمەن! — ئۆزرە دەپ ئېيتتى.

— يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس! — دېيىشتى بايلار جاۋاب بېرىپ، ئاندىن ھەمراھباي ھەممىگە ۋەكالىتەن سۆز ئالدى:

— بۇ يېقىندىن كونسۇل جانابلىرىنى يوقلاپ كېلەلمەگەنلىكىمىزگە خىجالەت بولماقتىمىز، — دېدى ئۇ ئوڭايسىزلانغان ھالدا دۇدۇقلاپ، ئاندىن سارغىيىپ - تاتىرىپ داۋام قىلدى، — ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھىرىمىزدە يەنە بىر كۆڭۈلسىزلىك ۋەقە چىقتى. بۇ ئىككى ئىش توغرىسىدىن يۈزىمىزنى كۆتۈرۈپ يۈرگۈدەك يېرىمىز قالمىدى دېسەكمۇ بولىدۇ....

— يەرگە كىرىپ كەتتۇق دېسىلە! — دېدى يەنە بىر باي ئاخىرلاشقان جۈملىگە ئۇلاپ، بۇيانقىلارمۇ، «شۇنداق، شۇنداق» دېيىشىپ دوست تارتىشتى. ئاندىن ھەمراھباي داۋاملاشتۇرۇپ، — شۇڭا بىز بۈگۈن جانابىي كونسۇل ئالىيلىرىغا سالام بەرگەچ، ئۆزرە ئېيتىپ كېلەيلى، دەپ بامەسلىھەت ھۇزۇرلىرىغا كېلىشىمىز، — دېدى.

— رەھمەت، رەھمەت! — دېدى كونسۇل ئۇلارغا جاۋابەن. ئۇ چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن تەمكىن سۆزلەيتتى، — ھېچقانچە چوڭ ئىش ئەمەس!

— ئۇغۇ چوڭ ئىش ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ سەت ئىش، — دېدى ھەمراھباي.

— مۇنداق قوپال ئىش چىقار، دەپ خىيالىمىزغىمۇ كەلمەپتىكەن، ئەگەر بىلگەن بولساق، ھەرگىز يول قويمايتتۇق، — دېدى يەنە بىر باي قوشۇمچە قىلىپ.

غەپلەت باسقىنى دېسلە، — دېدى يەنە بىر باي تولۇقلاپ، — بۇ قېتىم بۇرنىمىزغا سۇ كىردى. مۇنداق ئەدەبسىزلىك قايتا تەكرارلانمايدۇ. خۇدايىم بۇيرۇسا...

— ئەدەب-ئەخلاق جەھەتتىن، پادىشاھ ئالىيلىرىغا قىلىنىغان ھۆرمەتسىزلىك، دەپ قارالمىغاندا، ئەپسۇسلانغۇدەك چوڭ ئىش ئەمەس! — دېدى كونسۇل بايلارنىڭ خۇشامەت سۆزلىرىگە جاۋابەن. ئۇ ئالدىرىماي سالماقلىق بىلەن سۆزلىدى، — بىز ئۇلۇغ بۈۋى مەريەم ئانىمىزنىڭ ۋاپادارلىقى ۋە پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن، ھەرقانداق ئىشقا ئەخلاقىي جەھەتتىن مۇئامىلە قىلىپ، كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەپۇ قىلىمىز. دۇنيانىڭ ھەرقانداق يېرىدە، ھەر قانداق ۋاقىت، ھەرقانداق شارائىتتا، قولىمىزدىن كېلىدىغان ياخشىلىقىمىزنى، مېھرىبانلىقىمىزنى ئاياپ قالمايمىز. قەشقەردىمۇ شۇنداق قىلدۇققۇ! ئەگەر ھەرقايسىلىرى بىزنىڭ مەملىكىتىمىزگە بېرىپ، بىز قىلغان ياخشى ئىشلارنىڭ ئوندىن بىرىنى قىلىشقان بولسىلا، ئۇ چاغدا، بىزنىڭ خەلقىمىز ھەرقايسىلىرىنى باش ئۈستىگە ئېلىپ كۆتۈرگەن بولاتتى، چۈنكى بىزنىڭ خەلقىمىز ياخشى ئىش، ياخشى نىيەتلەرنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ ھەم قەدىرلەيدۇ.

— شۇنداق-شۇنداق! — دېيىشتى بايلار باش لىڭشىتىپ، بەزەنلىرى تەسىرلىنىپ كېتىپ، كۆزلىرىگە ياش ئېلىشتى.

— ئەپسۇسكى! — دېدى كونسۇل ئۇلۇغ-كىچىك تىنىپ، — كۆڭلىمىزدە ئەڭ يېقىن دوست ھېسابلىغان قەشقەردىن مۇنداق ئىنكاس بولۇر، دەپ ئەسلا ئويلانمىغانىدىم.

— بۇ بىر تاسادىپىيلىق، بۇ ئومۇمىي قەشقەرنىڭ ئىشى ئەمەس، ئايرىم دەھرىلەرنىڭ قىلغان قىلىقى! — دېدى مە-

مەدان بايلاردىن بىرى.

— ئەي... بۇ ئابدۇقادىرنىڭ قىلغان ئىشلىرىنى...، — دېدى يەنە بىر باي ساقىلىنى تۇتاملاپ، چىشلىرىنى كىرىشتۈرۈپ.

بايلارنىڭ ۋۇجۇدىدا گويا ئابدۇقادىر داموللىنى چايناپ پۈركۈۋەتكۈدەك كۈچلۈك غەزەپنىڭ قايناپ پۇرۇقلاۋاتقانلىقىنى چۈشەنگەن كونسۇل پەيتنى قولدىن بەرمەي سۆز ئالدى:

— بۇ كىچىك ئىش! — دېدى كونسۇل غورا چىشلىۋالغاندەك قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — لېكىن بىز ياۋروپالىق يوغىناپ زەرداب بولىدىغان ھەرقانداق يارا - جاراھەت ۋە ھەرقانداق كېسەللىكنىڭ دەسلەپتە ئەڭ كىچىك نەرسىدىن باشلىنىدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنىمىز ۋە تېببىي داۋالاش قانۇنىيەتلىرى بويىچە، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىمىز. كېسىپ تاشلاشقا تېگىشلىك بولسا، ئۇنىڭغا ئاغرىنىپ تۇرماستىن كېسىپ تاشلاپ، كېيىنكى ئازاب - ئوقۇبەتلەردىن ئۆزىمىزنى ساقلاپ قالىمىز. بۇ بىز ياۋروپالىقنىڭ داۋالاش ئۇسۇلى! — كونسۇل سىنچى كۆزلىرى بىلەن بايلارغا تەكشى نەزەر سېلىپ داۋام قىلدى، — ھەرقايسىلىرى قەشقەرنىڭ كۆزى، قەشقەرنىڭ يۈز - ئابرويى ھەم دانىشمەنلىرى. يۇقىرىقى سۆزلىرىمگە چۈشەنمەيدۇ، دەپ ئېيتىشقا ھەقلىق ئەمەسمەن! شۇنى ئىزاھلاپ قويۇشنى خالايمەنكى، ئۇيغۇرلاردا «ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا» دەيدىغان ھېكمەتلىك سۆز بار، شۇنداققۇ دەيمەن! — بايلار «شۇنداق» دەپ باش لىڭشىتىپ تەستىقلىغاندىن كېيىن، كونسۇل داۋاملاشتۇردى، — كېچە بولغان ۋەقەنى تاسادىپىي چىققان «بالا» دەپ تونۇساق،

ئۇنىڭ دەۋاسىنى يەنە ھە قايسىلىرى قىلىشىلا ـ دە! ئۇچاغدا، بىز يەنە ئۆز ياخشىلىقىمىزنى، ئادەمگەرچىلىكىمىزنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىمىز!

— ناھايىتى ئۇلۇغ سۆز بولدى! — دېيىشتى بايلار مەمنۇن بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدا ئۇلارنىڭ بوينى يېڭى ئۇچماقچى بولغان ياۋا غازنىڭ بوينىدەك سوزۇلۇپ، باشلىرى بىر گەز كۆتۈرۈلگەنىدى.

— ئابدۇقادىر داموللا كۆپ ئوقۇغان، كۆپ جايلارغا بارغان بولسىمۇ، ئەقىل تاپمىغان كەم ئەقىل ئادەم! — دېدى كونسۇل يەنە يېڭى سۆز باشلاپ، بايلار قۇلاقلىرىنى دىڭ تۇتۇپ ھاياجانلىق بىلەن ئاڭلاشتى، — دۇنيانىڭ تەقدىرى كىمنىڭ قولىدا، خەلقئارالىق ئەدەب ـ قائىدە قانداق؟ بۇ توغرىدا قىلچە ساۋادى يوق. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن يولدا كېتىۋاتقان پىلغا قاۋاپ تەنتەكلىك قىلدى. ئاقىل ئادەم بولسا، مۇنداق قىلمايتتى. ئۇنىڭ قىلغان تەنتەكلىكى ئۇلۇغ ئىمپېرىيىمىزگە قانچىلىك زىيان يەتكۈزەلىشى مۇمكىن. ئويلاپ كۆرەيلىكى، بىر تال مويىمۇ تەۋرىمەيدۇ! لېكىن ئەخلاق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىشنىڭ تەسىرى يامان، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان بەختسىز ئاقىۋەتلەرنى تەسەۋۋۇر قىلسام، شەخسەن ئۆزۈمنىڭمۇ قورققۇم كېلىدۇ! — ئۇ ئاخىرقى سۆزىنى تەرى بۇزۇلغان سۈرلۈك قىياپەتتە تاماملىدى.

— دەرۋەقە، تەسىرى يامان، بىزمۇ بۇ تەرەپلىرىنى ئويلاپ، كېچىلىرى ئۇيقۇ تاپالمايۋاتىمىز! جانابىي كونسۇلنىڭ كۆڭلى ياخشى، كۆكسى كەڭ، پەزىلەتلىك ئەرباب ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك، بىز قەشقەرلىقنىڭ دوستى ئىكەنلىكىنى ياخشى

چۈشىنىمىز. بىزدىن ئۆتكەن سەۋەنلىكلەرنى كۆڭۈللىرىگە ئالماسلىقلىرىنى، ئەپۇ قىلىپ، بىزنى ۋەھىمىگە سېلىۋاتقان تەشۋىشلەردىن خالاس قىلىشلىرىنى ھەممىمىز ئۆتۈنۈپ سورايمىز!

سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، ھەممەيلەن دەس تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ چىرايىدا ئەكس ئەتكەن بىچارە قىياپەت دۇنيادا ئەڭ قەبىھ گۇناھ ئۆتكۈزۈپ، سوراققا تارتىلىۋاتقان گۇناھكارنىڭ خۇنۇك قىياپىتىدىنمۇ نەچچە ھەسسە ئېشىپ چۈشەتتى.

— قەشقەر مەنپەئەتى بىلەن ھېسابلاشمايدىغان، قەشقەرنىڭ جان تومۇرى قەيەردىن ئۈزۈلىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيدىغان ئادەمنىڭ كىملىكىنى تونۇپ چىقتۇق. بۇ بىز ئىگە بولغان زور مۇۋەپپەقىيەت، خاتىرجەم بولۇشسىلا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار ئوڭشىلىپ جايىغا چۈشىدۇ! — جانابىي كونسۇل سۆزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ خوش ئېيتتى.

كونسۇل ھۇزۇرىدىن قايتىپ چىققان بايلارنىڭ بويى خۇددى يۈك چۈشۈرۈۋېتىپ قۇرۇق يانغان كېمىدەك، يېنىكلەشكەندى. ئۇلار كېلىشىۋېتىپ ئۆزئارا تەسىرات سۆزلەشتى.

— جانابىي كونسۇلنىڭ قورسىقى دەريادەك كەڭ، ئۆزى ياخشى ئادەم، جۇما!

— شور دەريادىنمۇ چوڭقۇر مەنىلىك سۆز قىلىدۇ!

— «ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا» دەپ ئەجەب قاملاشتۇرۇپ دېدى، قەيەردىن ئۆگىنىۋالغاندۇ؟

— پۈتۈن دۇنيانى ئوڭدا - دۈمدە قىلىپ ئوينىتىۋاتقان خەق بۇنچىلىك بىرنېمىنى بىلمەمتى!

— ئەمدى قانداق قىلىمىز؟!

ئۆز مەنپەئەتىنى خۇشامەت نىقابى بىلەن قاپلىۋالغان بۇ بايلارنىڭ جانابىي كونسۇلنىڭ پەزىلەتلىرى توغرىسىدىكى تەسراتى ئۆلگۈچە، تا ئۆلگۈچە سۆزلىسىمۇ تۈگىمەيدىغاندەك قىزىپ كېتىۋاتقاندا، ھەمراھباينىڭ ئاچچىقى كېلىپ قالدى. ئۇ ئىتتەك خۇيلىنىپ بىردىنلا تالىدى:

— ئۆپكەڭلىنى بېسىۋېلىپ، شۈكرەك ماڭساڭلا بولمامدۇ! چوڭ كوچىدا، يەنە كېلىپ كۆپكۈندۈزدە، بۇنداق سۆزنىڭ نېمە پايدىسى! — دېدى ئۇ زەردە بىلەن.

بايلار بوينىغا تاش ئېسىپ سۇغا تاشلانغان ئىتتەك جىم بولۇشتى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئاقىللار ۋە غاپىللار

«غاپىل ئادەمنىڭ ھاياتى
ئۇيقۇ بىلەن خام خىيال.»
(زېبۇننىسا)

ئەل ياتار بولغان چاغ. كوچىدا ئادەملەر شالاڭلاشتى، بەلگىلىك دوقمۇشلاردا بولىدىغان كەچلىك بازارنىڭمۇ قىزىقى كەتتى. مېلىنى سېتىپ تۈگەتكەن باققاللار غالتەكلىرىنى غىچىرلىتىپ ئۆيلىرىگە قايتىشقا باشلىدى.

— كېتىش كېرەك! — دېدى بىر يىگىت ئۆز-ئۆزىگە شىۋىرلاپ.

بۇ يىگىت ھېيتكاھدىكى كەچ بازار بولغان يەردىن 20 قەدەم چەتتە تۇرۇپ، ئۆيىگە قايتىش توغرىسىدا ئويلاۋاتاتتى: باققاللار خۇددى يۇلتۇز تارقىغاندەك تارقاپ كېتىشىۋاتسا، ماڭا نېمە بار؟ قىزىقى تۈگىدى، يەيدىغاننى يەپ بولدۇم، سامسا، كاۋاپتىن تارتىپ ئۆپكە-ھېسىپقىچە، قوغۇن-تا-

ۋۇزدىن تارتىپ شاپتۇل ـ ئەنجۈرگىچە ھەممىنى تېتىپ كۆردۈم، ھەققىم قالدىمۇ. بولدى ئەمدى. ئۆيۈمگە كېتەي، سوزۇلۇپ يېتىپ بىر ئۇخلاي، ئەتىمۇ خۇدانىڭ كۈنى بارغۇ!...

پېشىندىن تارتىپ ئەل ياتار ۋاقتىغىچە، تۆشۈكدەرۋازا، يارباغ، قۇمدەرۋازا، ھېيتكا، ئوردائالدى... يەنە قايسى گۈزەر ـ بازارلارنى ئالا قويماي كېزىپ يۈرۈپ، كۆزىگە كۆرۈنگەن، بۇرنىغا پۇرىغان ھەممە نېمىنى يەپ تېتىپ چىققان بۇ يىگىت راستتىنلا ئۆيىگە قايتماقچى بولدى. شۇنداق قىلمايمۇ بولمايتتى، ئۆزىگە قاتتىق ھارغىنلىق يەتكەنىدى.

ئۇ، تۇرغان ئورنىدىن قوزغىلىپ، چوڭ كوچىدىن بىر دوقمۇش قايرىلدى ـ دە، ئۆز ئۆيىگە كېتىدىغان خىلۋەت تار كوچىغا كىرىپ بىرئاز ماڭغاندا، قاراڭغۇلۇقتىن پوسۇققىدە بىر ئادەم چىقىپ ئۇنىڭ ئالدىنى توستى. سالام بېرىپ خۇددى كونا تونۇشلاردەك سۆزلەپ كەتتى:

— مەن بىر خىل ئاجايىپ ئېسىل دورا ياساپ چىقتىم! ـ دېدى ئۇ تۇغۇشلۇق سۆز ئېچىپ. ئۇنىڭ تەلەپپۇزىدىن ئۆزىگە تولۇق ئىشەنچ قىلغان ئادەمنىڭ ئاۋازى جاراڭلايتتى، ئۇ داۋام قىلدى، — مۇنداق ئېسىل، خاسىيەتلىك دورىنى ئالەمشۇمۇل ھۆكۈما لوقمانىي ھېكىممۇ ياساپ چىقالمىغان، مانا مەن ياساپ چىقتىم. كارامىتى بار ئېسىل دورا. ئىسمى «نۇرىلشەب». مەنىسى كېچىنى كۈندۈزدەك يورۇتىدۇ، دېگەن سۆز، مەن بۇ دورىنى ياساشتا ئاز جاپا چەكمىدىم. ھوقۇشنىڭ كۆز گۆھرىگە ئۇندۇرۇپ، مۇشۇكياپىلاقنىڭ قېنىدا سۇغىرىپ يېتىلدۈرگەن لوبيا① تالقىنى بىلەن ياساپ چىقتىم. خۇپتەنگە ئەزان

---

① لوبيا — پۇرچاقنىڭ بىر تۈرى.

ئېيتقاندىن كېيىن، ئۆيدىن چىقىپ 41 - قەدەمدە ئۇچراشقان بىرىنچى ئادەم بىلەن سىناق قىلىشىم شەرت ئىدى. تەلىيىمگە يارىشا، ئۆيدىن چىقىپ 41 - قەدەمدە سەن ئۇچراپ قالدىڭ. ئىككىمىز بۇرۇن تونۇش بولمىساقمۇ، لېكىن شەرت دائىرىسىدە تونۇشۇپ قالدۇق. سىناق قىلىشقا جىق ئىش كەتمەيدۇ، ۋاقتىمۇ قىسقا! دورا سۇيۇقلۇقىدىن كۆزۈڭگە بىر تامچە سۇركەپ قويىسامىلا كۇپايە قىلىدۇ، كارامىتىنى شۇ چاغدا كۆرىسەن، قانداق سىناپ كۆرەمدۇق؟

كاللىسى تۆگمەن تېشىدەك چۆگىلەپ كەتكەن خىيالىسى تېۋىپقا ياكى ھەمدەم خىيال، ساختىپەز دورىگەرگە ئۇچراپ قالدىمۇ-نىمە، دەپ سەسكىنىپ كەتكەن يىگىت ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ كەتمەكچى بولدى. بىر تۇرۇپ ئويلىدىكى، بۇ ساختىپەز مۇشۇنداق يوقىلاڭ گەپ بىلەن ئەخمەق تېپىۋاتقان يەردە، مەنمۇ ئۇنى ئەخمەق قىلىپ، بىردەم كولدۇرلاتمايمۇ، دېگەن يەرگە كېلىپ سورىدى:

— قانداق كارامىتى بار، قېنى دېگىنە!

— قانداق كارامىتى بار دەپ سوراۋاتامسەن؟ — دېدى ئۇ، بىر قەدەم يېقىنلاپ، — كارامىتى قالتىس، كۆزۈڭگە دورىدىن بىر تامچە سۈرۈپ قويسام، شۇزامان جاھان يورۇيدۇ، كېچە تۈن كۈندۈزگە ئايلىنىدۇ، ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرى ئېچىلىپ، تاملىرى قايرىلىدۇ. ئۆي ئىچىنى ۋە ئۆي ئىچىدىكى ھەممە ئىشلارنى خالىغانچە كۆرىسەن، كۆزۈڭ خۇددى مۇشۇكيا پىلاقنىڭ كۆزىدەك كېچىسى ھەممىنى كۆرىدىغان بولۇپ قالىدۇ. خالىغان تاماشايىڭنىڭ ھەممىنى كۆرىسەن، قانداق، قىزىۋاتامسەن! — دېدى ئۇ قىلچە ھېيىقماستىن.

يىگىت يالتايدى، مېڭىسىنى يوقاتقان سوغۇق سەۋدايىنىڭ نەق ئۆزىگە ئۇچراپتۇمەنمۇ قانداق، بۇنىڭ بىلەن ئاۋارە بولغۇچە، ئاستا كېتىپ ئۇيقۇمنى ئۇخلاي دېدى-دە، خوش ئېيتتى:

— ماڭا ئۇنداق كارامىتى بار دورىنىڭ لازىمى يوق، ئۆيگە كەتمىسەم بولمايدۇ، ئالدىراش ئىشىم بار ئىدى، خەير-خوش! — يىگىت كەتمەكچى بولۇپ قەدەم بېسىۋىدى، ھېلىقى ئادەم ئالدىغا ئۆتۈپ ئۇنى توستى.

— ئاداش توختىغىنا، ئېتىڭ نېمە؟ — دېدى ئۇ كاپ قىلىپ ئۇنىڭ بەلبېغىدىن تۇتۇپ.

— ئاقىل!

— ئاقىل دەپ ئېتى بار ئادەممۇ شۇنداق بولامدۇ، توختاڭلا، مېنىڭ ئېتىم غاپىل، ئىككىمىزنىڭ ئېتى پاركەپتۇ، تونۇشۇپ قالىمىز، ئاغىنە بولۇپ قالىمىزمۇ تېخى! راست گېپىڭنى قىل، ماڭا ئىشىنىۋاتامسەن ياكى ئىشەنمەيۋاتامسەن؟ شۇنى قەتئىي ئېيتىپ قويايكى، — دېدى ئۇ ئاغرىنىشلىق بىلەن داۋام قىلىپ، — بۈگۈن ئاخشام سېنى تولۇق ئىشەندۈرمىگۈچە ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن، نېمىشقا ئۇنداق قىلىسەن، دەپ قېلىشىڭ مۇمكىن، چۈنكى، سەن شەرت ئىچىدە ئۇچرىغان بىرىنچى ئادەمسەن، شەرت بويىچە، سەن بىلەن مۇشۇ دورىنى سىناپ كۆرۈشۈم كېرەك. ماقۇل دېگىن، ئەگەر ماقۇل كەلمىسەڭ، مېنىڭ بىر يىل چەككەن ئەجرىم بىكارغا كەتمەمدۇ! مىڭبىر جاپا بىلەن ياساپ چىققان دورام كۈچ كۆرسىتەلمەي زايە بولسا، ماڭا ئۇۋال ئەمەسمۇ! جېنىم ئاداش، مەن خۇش بولاي، ماڭا ئىچىڭ ئاغرىمىسمۇ، دورىنى ياساپ چىقىش ئارىلىقىدا تارتقان جاپا، چەككەن ئازابلىرىمغا ئىچىڭ ئاغ-

رىسۇن. جېنىم ئاغىنە، سىناق قىلىشقا ئانچە ئۇزۇن ۋاقىت كەتمەيدۇ. تەييارلاپ قويغان سۈيۈقلۇق بار، ئىككىمىز تەڭلا كۆزىمىزگە سۈرتىمىز، شۇ چاغدا يالغان ئېيتمىغانلىقىمنى بىلىپ قالىسەن، قانداق، سىناپ كۆرەمدۇق؟ — ئۇ بىر تەرەپتىن، سۆزلەپ، بىر تەرەپتىن، ئاستا بىر چەتكە تارتتى.

رودىپاينىڭ دەل ئۆزى ئىكەن، قانداق قۇتۇلارمەن، دېدى ئاقىل ئىچىدە. ئاڭغىچە بىر چەتكە بېرىپ قالغانىدى. كەچلىك سودا قىلىدىغان باققاللارمۇ دۇكانلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېتىشكەن، چىراغلار ئۆچكەن، كوچىلار قانداقتۇر ئېغىر قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆككەنىدى.

— كۆزۈڭنى يۇم، دورا سۈركەيمەن! — دېدى ئۇ قەتئىي بۇيرۇق قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، قويىنىدىن قانداقتۇر بىر نېمىنى ئالماقچى بولغاندەك قولىنى قويىنىغا تىقتى، — تاكى مەن كۆزۈڭنى ئاچ دېمىگۈچە ئاچمايسەن، بۇمۇ ھەم شەرت، بىلدىڭمۇ؟

بەربىر ئەخمەق بولدۇمغۇ، يۇمسام يۇماي، دېگەن ئويغا كەلگەن ئاقىل كۆزىنى يۇمدى، غاپىل قولى بىلەن ئۇنىڭ كۆز قاپىقىغا چاشقان سىيدۈكچىلىك نەملىكنى سۈركىگەندەك قىلدى. ئۆزىگىمۇ سۈرگەن بولسا كېرەك، بىرئازدىن كېيىن بۇيرۇق قىلىپ:

— كۆزۈڭنى ئاچ، — دېدى. ئاقىل كۆزىنى ئاچتى. ئېيتقاندەك، ئاقىل ئۆزىنى شۇنداق بىر يورۇقچىلىق ئىچىدە، ھەيھات مەنزىرىلەر قوينىدا كۆردىكى، ھەيران بولغىنىدا ۋارقىراپ تاشلىغىلى قىل قالدى.

— قانداق، كارامىتى بارمىكەن! — دېدى ئۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ قانائەت تاپقان كەيپىياتىدەك مەغرۇر قىياپەتتە، — دورىنىڭ كۈچى بامداتقا ئەزان چىققۇچە يېتىدۇ.

ئاڭغىچە پۈتۈن شەھەرنى ئايلىنىپ ئۈلگۈرىمىز، قانداق، تاماشا قىلامدۇق؟

ئاقىل قىزىپ قالدى، ئۇ ئويلايتتى: كۈندە كۆرۈپ تۇرغان كۈندۈزلۈك ھاياتنىڭ نېمە قىزىقى! ۋاي دېگۈدەك تەسىراتى، ھېس قىلغۇدەك ئاجايىپلىقىمۇ يوق. يەنە كۆرسەك يەنە شۇ، دېگەندەك ھەر كۈنى تاڭ ئېتىش بىلەن ھەممە كىشى يۇيۇنۇپ - تارىنىپ، چىرايلىق كىيىنىپ، زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاپ، يۈز - كۆزلىرىگە ئۇپا - ئەڭلىك سۈرۈپ، ئالاھىدە پەرداز بىلەن كوچىغا چىقىشىدۇ. بۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ يالتىرىغان تاشقى قىياپىتىدىن باشقىسىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، بۇنىڭ نېمە قىزىقى!؟ كېچىدە بولسا، ئەھۋال باشقىچە، ھەر ئادەم ئۆز ئۆيىدە، ئىشىك - تۈنلۈكلىرىنى مەھكەم ئېتىپ، خىلۋەت ئۆچەكلىرىگە كىرگەندىن كېيىن، يالتىراق تونلىرىنى يېشىپ، زىننەت نىقابلىرىنى سۆكۈپ، ئەلدىن يوشۇرۇپ كەلگەن ئەسلى قىياپەتلىرىنى ئاشكارىلىشىدۇ، بەلكى سىرلىق خۇي - قىلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ، ھەتتا كىشىگە كۆرسەتكىلى بولمايدىغان ئۇيات ئىشلارنىمۇ ئۆتكۈزىدۇ. مانا بۇسى كىشىلەرنىڭ كېچىلىك سىرلىق تۇرمۇشى. بۇ ئەلۋەتتە ھەرقانداق كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان كارتىنا. مۇنداق كارتىنىنى كۆرۈش پۇرسىتى ئۇنداق ئاسان نېسىپ بولماس. بۈگۈن ماڭا بۇ دورىگەر ئۇچراپ قالمىغان بولسا، شۇنىڭدەك كارامەتلىك دورا كەشىپ قىلىنمىغان بولسا، مۇنداق پۇرسەت ماڭا ئۆمۈرۋايەت نېسىپ بولمىغان بولاتتى. مەيلى ئەمەسمۇ، بىر كېچە ئۇيقۇم قالسا نېمە بوپتۇ! كېرەك يوق، جېنىم چىقىپ كېتىدىغان بولسىمۇ، بىر

كېچە تاماشا قىلىۋالاي، پۇرسەت كېلىۋەرمەيدۇ، مەيلى، دېدى-دە، ئاقىلجان بىر كېچە ئايلىنىشقا رازى بولدى.

— يۈر ئەمىسە، كەتتۇقمۇ؟! — غاپىلجان ئۇنى بىر كوچىغا باشلاپ كىردى.

— مۆجىزە دېگەن مانا مۇنداق بولماي! — دېدى ئۇ ھاياجانلىنىپ. چۈنكى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا شەھەر ئۆيلىرى يېرىلغان ئاناردەك ئېچىلىپ كەتكەندى. ئۆي چىراغلىرى بولسا، ئانار دانىسىدەك پارلىداپ كۆرۈنەتتى.

— ماۋۇ ھەشمەتلىك پۈزۈر مېھمانخانىنى كۆردۈڭمۇ! — دېدى دورىگەر ئاقىلنى نوقۇپ، — چوغدەك چىرايلىق گىلەملەر بىلەن بېزەلگەن بۇ ئۆي دائىم بوش - بىكار تۇرىدۇ. ئۆي ئىگىسى باي ئاشخانا ئۆيدە كونا كېيىك تېرىسى ئۈستىدە غىرىس - غۇرۇۋادەك ئۇخلاپ يېتىپتۇ، ياسىما چىشلىرىنى سۇغا چىلاپ قويغان بولسا كېرەك، ئاغزى قۇشقاچ كامىرىدەك ئېچىلىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ يېنىدا ئۆزىدىن 30 ياش كىچىك بىر چوكان، گويا ئۇنىڭدىن يىرگەنگەندەك تەتۈر قاراپ ياتىدۇ، بۇ ئۇنىڭ بايلىققا، زورلۇققا تايىنىپ قۇرۇۋالغان ئائىلە مۇھەببىتى، ئەمەلىيەتتە، مۇنداق تۇرمۇش ئائىلىدىكى بەختسىزلىك! كۈندۈزى بۇ باينى قانچە قېتىم كۆرسەڭمۇ مۇنداق بەختسىز تەرەپلىرىنى كۆرەلمىگەن بولاتتىڭ، شۇنداقمۇ بۇرادەر! ئۇ ئادەم ئەتىدىن كەچكىچە چايخانىدا ئولتۇرىدۇ. كۆرۈنۈشى بەختلىك، گويا ناھايىتى خاتىرجەم. قورچاقتەك ياساپ قويغان مېھمانخانام بار، ياش، پەرىزاتتەك چىرايلىق چوكىنىم بار، دەپ غادىيىپ ئولتۇرسا كېرەك، ئەمەلىيەتتە بولسا، قېرىغاندا تەخەي كۆندۈرىمەن، دەپ جاپا چېكىۋاتقان بەختسىز بىر قېرى. ئۇ

ئاشۇنداق ئولتۇرۇپ، ئىچىدىن زەرداب بولۇپ تۈگىشىپ كېتىدۇ، خالاس. ئۇنىڭ تام قوشنىسى بۇيانقى ئۆيگە قارا. بۇ ئۆي كەمبەغەل تۇل خوتۇننىڭ ئۆيى. بۇ ئايال ئۇزۇندىن زىققە كېسەل ئازابىنى چېكىۋاتقان بولسا كېرەك، كۆردۈڭمۇ، سامان تەكيىگە تايىنىپ، مۈرىسى بىلەن تىنىپ ئولتۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ يېنىدىكى كونىراپ كەتكەن يوتقاندىن تۆت بالىنىڭ بېشى چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ بالىلار نەۋرىسىمۇ ياكى ئۆز بالىسىمۇ بۇنىسى نامەلۇم. جاھان دېگەن شۇ، ئوتتۇرىدا بىرلا تام، ئوخشاش ئادەملەرنى باي ـ كەمبەغەل دەپ چوڭ ئىككى بۆلەككە ئايرىپ تاشلىغان! بۇ نېمىدېگەن قاملاشمىغان ئىش ـ ھە!؟

ئۇلار كۆرە ـ كۆرە ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان تار بىر خالتا كوچىغا كىردى. كوچىنىڭ ئىككى قاسنىقىدا ئۆيلەر ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئانارنىڭ دانىسىدەك زىچ ئىدى. ئۆيلەر باي، ئوتتۇراھال، كەمبەغەل دەپ چوڭ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. ھەممىسى ئۆز ھالىغا يارىشا ئۆيلىرىنى ياساپ ـ تۈزەپ ئولتۇرۇشاتتى. چاشقاننىڭ ئۇۋىسى پۈتمىگەندەك، ئادەم بالىلىرىنىڭ ئۆي تۈزەش ئىشىمۇ تۈگىمەيدۇ. سەندىن مەن قالامدىمەن، دەپ بەسخورلۇق قىلىشىپ، بىر ـ بىرىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە تىرىشىدۇ. ئۆي زىننەتلىيەمەن، دەپ ئۆزىنى پەرۋىش قىلىشنى ئېسىدىن چىقىرىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا، ئۆزى كېتىپ، ئۆي سەرەمجان، زىبۇ ـ زىننەتلەر قالىدۇ. بۇ مىراسلار ئوت ـ بالا بولۇپ، ۋارىسلارنى تالاش ـ تارتىشقا، پۈتمەس ـ تۈگىمەس جاڭجاللىغا ئېلىپ، قېرىنداشلارنى دۈشمەنلەشتۈرىدۇ، خالاس!

— بۇرادەر، ئىتتىك، ئىتتىك كۆرمىسەك تۈگىتەلمەسلىكمىز مۇمكىن. ئەمدى ئۈچ ـ تۆت كوچا ماڭدۇق، قەشقەر دېگەنـ

دە مۇنداق كوچا ئازمۇ! — دېدى غاپىل ھەيدەكچىلىك قىلىپ. سۈرئەت تېزلەشتى، كوچا ئۆيلىرى خۇددى كىنو ئېكرانىدەك تېز - تېز ئۆتكىلى تۇردى، كېچىلىك تۇرمۇشنىڭ رەڭگا - رەڭ مەنزىرىلىرى كۆزلەرنىقاماشتۇراتتى، — كۆردۈڭمۇ ماۋۇ ئۆيدە ئىككى ياش چىلىڭ گىرەلىشىپ ياتىدۇ. قارىغاندا، يېڭى توي قىلىپ مۇرادىغا يەتكەنلەر بولسا كېرەك. راسا پەيزە قىپتۇ - ھە! بۇيانقى ئۆيدە بىر چوكان مەيدىسىگە دۇتتارنى قويغان پېتى ئۇخلاپ قاپتۇ. قارىغاندا، بۇ چوكان تۇل بولسا كېرەك. ئاۋۋال ئىچى پۇشۇقىدا دۇتتار چالغان، كېيىن شۇ پېتى ئۇخلاپ قالغان... بۇيانقى ئۆيدە بىر يىگىت تىزىنى قۇچاقلاپ يېتىپتۇ، قارىغاندا، ئۆيلىنەلمىگەن سالتاڭ يىگىت بولسا كېرەك... قارا، ماۋۇ ئادەم نېمانداق دەھشەت كۆرۈنىدۇ - ھە! چىرايى ساماندەك سېرىق. قارىغاندا، چىلىم چېكىدىغان بەڭگى بولسا كېرەك. ئۇ ھازىر ئاخشام چەككەن بەڭنىڭ كەيپىدە مەست بولۇپ، قورقۇنچلۇق خىيال قوينىغا كىرىپ قالغان ئوخشايدۇ. چىرايى تاتىرىپ كېتىپتۇ! ماۋۇ ئۆيدە يالغۇز ياتقان ئادەم ئۆپكىدەك قىزىرىپ كېتىپتۇ، بەلكى ئاخشام ھاراقنى جىقراق ئىچىپ قويغان بولسا كېرەك!... قىزىق كۆرۈنۈشلەر ئەمدى چىقىۋاتىدۇ. مانا، ماۋۇ ئۆيدە سالاپەتلىك تۆت كىشى تارشىدەك تىك ئولتۇرۇپ بەشلەڭ قەغەز① ئويناۋاتىدۇ. يېنىدا بىر چوكان راۋاب چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇلارغا پەيزى قوشۇۋاتىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ سالاپىتىگە قاراپ كىم ئۇلارنى قىمار ئوينايدۇ، دەپ ئويلىسۇن، ھەتتا گۇمانمۇ قىلماس! قارىغىنا، ئۇنىڭ بىرى بەدرەك مەخسۇمغا ئوخشامدۇ - قانداق؟!

---

① قىمارنىڭ بىر تۈرى.

— ماۋۇ ئۆيدىكىلەر تېخىمۇ پەيزى ئىكەن، كۆردۈڭمۇ!— دېدى ئاقىل سول تەرەپتىكى بىر ئۆينى كۆرسىتىپ، — بۇ ئۆيگە ئىشقىۋازلار توپلانغاندەك قىلىدۇ. ئەر تۆت، ئايال ئىككى، ئەرلەر ھاراق ئىچىشىۋاتىدۇ، ئاياللاردىن ياشانغانراقى دۇتتار چېلىپ، ناخشا ئېيتسا، ياشراق چوكان قوللىرىدىن قارس چىقىرىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتىدۇ. تۆت ئەركەك گويا بىر نىمە تالىشىۋاتقان ئەلپازدا بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ، ئۇسسۇلچىغا تەلمۈرۈپ قارىشىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ شەھۋانە كۆزلىرىدىن چاقناۋاتقان ئوت ئۇچقۇنلىرى ئۆيدىكى لامپا چىراغىنىڭ يالقۇندىنمۇ كۈچلۈك. قارىغاندا، ئۇلار دۇنيانىڭ پۈتۈن راھەت-پاراغىتى ئىچىملىكتىن ۋە ئاياللارنىڭ تېنىدىن تېپىلىدۇ، دەيدىغان ئوخشايدۇ، ئەمما، بۇ يولدا چاپسانلا ئەسكى چۈرۈقتەك ماكچىيىپ كېرەكتىن چىقىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ قويماس!

— قارىغىنا، ماۋۇ چارساقال ئادەم نىمە قىلىۋاتىدىغاندۇ! — دېدى غاپىل چۆچۈپ. ئىككىسى تەڭلا شۇ تەرەپكە بۇرۇلۇپ قارىدى، ئۇ ئادەم مورا ئوچاقنىڭ كۈلخانىسىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن كولاۋاتاتتى، — ھەيران قالمىغىن، — دېدى غاپىل چۈشەنچە بەرمەكچى بولۇپ، — بۇ ئادەم تاپقان تەرمىكىنى يېمەي-ئىچمەي كۈمۈش پۇلغا ياكى ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇپ كۆمۈپساقلاشقا ئادەتلەنگەن، چۆچۈپ، ئالاق-جالاق بولغىنىغا قارىغاندا، بۇ قېرى قىلىۋاتقان ئىشىنى خوتۇن-بالىلىرىدىن قاتتىق يوشۇرسا كېرەك، ئەگەر ۋەسىيەت قىلىشقا ئۈلگۈرمىسە بۇ نەرسىلىرى كۆمگەن يەردە قېلىۋېرىدۇ، دېگىنە! ۋاي ئىست… ئەنە قارا، ماۋۇ ئۆيدە بىر توپ ئادەم غۇجمەكلىشىپ قاپتۇ. چۈشەندىم، بۇلار تۆت ئوشۇق ئويناۋاتقانلار ئىكەن، — دېدى

غاپىل داۋاملاشتۇرۇپ، — بۇ خەقنىڭ ئۇلتۇرۇشىغا قاراڭلار، مىختەك قادىلىپ، چىشلىرى كىرىشىپ قاپتۇ. دەتتىكام دەپ تولا مۇشتلاپ، مەيدىلىرىنى شەلپەردەك قىزارتىۋېتىپتۇ! نېمە دېگەن ھەرەجلىك ئىش بۇ. ھەممىسى ۋەيران بولۇپ، ئاخىر ئوغرىغا ئايلىنىپ كېتىدىغانلىقىنى بىلمەمدىغاندۇ!؟

ئۇلار شەھەرنىڭ بىر-بىرىدىن قىزىق كېچىلىك تۇرمۇشىنى تاماشا قىلىپ كۆرۈپ ئىچكىرىلەپ كېتىۋاتقاندا، ئالدىدىكى كوچىنىڭ خىلۋەت بىر ئۆيىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان باشقىچە بىر مەنزىرە كۆرۈندى. يىراقتىن قارىغاندا، ئۆي ئىچى گۇگۇم بولۇپ، خۇددى بىر كۆزەينەكلىك يىلان بىلەن بىر بوغما يىلان كۇشۇلدىشىۋاتقاندەك بىر مەنزىرە غىل-پال، غىل-پال كۆرۈنەتتى. ئۇلار ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىر-بىر بېسىپ يېقىنلاپ بېرىپ، سۆزلىشىۋاتقان ئىككى ئادەمدىن بىرىنىڭ ياپىلاق يۈزلۈك، ئاق سېرىق، كۆز چاناقلىرى چوڭ بولغاچقا، يىراقتىن قارىغاندا، كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشايدىغانلىقىنى؛ غوزا باش، كىرپە تۇمشۇق، قارىمۇتۇق كەلگەن يەنە بىر ئادەمنىڭ بوغما يىلانغا ئوخشايدىغانلىقىنى ئېنىق كۆردى. ئۇلار تۇمشۇق يالىشىپ بىر-بىرىگە يېقىن ئولتۇرۇپ قانداقتۇر بىر سودا ئۈستىدە كۇشۇلداشماقتا ئىدى.

— ھاۋا بۇزۇلسا يۇرتقا يادا يېغىپتۇ، دېگەنىدەك، خوجايىنلارنىڭ چىرايى تۇتۇلسا بىزدەك ئادەملەرگە جىق ئارامسىزلىق بولىدىكەن! — دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم دەرد تۆكۈپ. ئۇ، تىلىنى يىلانغا ئوخشاش ئوينىتىپ، كالپۇكىنى بىر-ئىككى يالىۋالغاندىن كېيىن داۋام قىلدى، — نەچچە كۈندىن خوجايىننىڭ قاپىقى سېلىنىپ، چىرايى بۇزۇلۇ-

ۋىدى، خۇدا ھەققى راستىمنى ئېيتسام، قانداق قىلىشىمنى بىلەلمەي پۇتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلاپ كەتتىم. نەچچە كېچە بولدى كۆزگە تۈزۈك ئۇيقۇ يوق، گېلىمدىن تاماقمۇ ئۆتمەيدۇ، خۇدا ھەققى بىرلىك ئېتىمدىن چۈشۈپ كەتتىم، جۇما!

— مېنى دېمەملا، مەن تېخىمۇ قىينالدىم. خۇددى يىڭنە يۇتۇۋالغان ئىتتەك قەيەرگە بېرىپ، قەيەردە تۇرۇشۇمنى بىلەلمەي قالدىم، — دېدى بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەممۇ دەرد ئېيتىپ، — مېنىڭ خوجايىنىممۇ ھەممىشەم تەرىنى بۇزۇپ، قورسىقىمنىڭ ئىچىدىكىنى تاپ، دەپ خوي قىلىدۇ، بۇ ھەممىدىن قىيىن ئىش ئىكەن، خەقنىڭ قورسىقىدىكى ئىشنى قانداق تاپقىلى بولسۇن؟ ئۇلار نېمىشقا بىر ئىشنى غاچ قىلىپ كېسىپ، ئىككى پارە قىلمايدىغاندۇ! ئۇلارنىڭ ئورنىدا مەن خوجايىن بولۇپ قالغان بولسام، ئىش دېگەننى كېسىپ، بۆسۈپ پەچەق - پەچەق، ئىننەللەزىنە ۋەلەم يەچەق قىلىۋەتكەن بولاتتىم!

— خۇدايىم شۇنداقلىقىنى بىلىپ ئېشەككە مۈڭگۈز، پاقىغا قۇيرۇق بەرمىگەن! — كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم ئۆز سۆزىگە ئۆزى بىر ھازا كۈلگەندىن كېيىن بىردىنلا جىددىي تۈسكە كىرىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — مۇنداق دېسەم كۆڭلۈڭگە كەلمىسۇن، بىزنىڭ خوجايىنلار ئالاھىدە تەربىيە كۆرگەن، ھەرقانداق ئىشنى ۋاراڭ - چۇرۇڭ چىقىرىپ ھەل قىلىشنى ئەدەب - قائىدىگە خىلاپ، دەپ قارايدىغان پەزىلەتلىك ئادەملەر، شۇڭا ئۇلار بىزگە ئوخشىمايدۇ، قىلماقچى بولغان ئىشنى سىر تۇتىدۇ، يوشۇرىدۇ. مۇشۇ مەسىلىدە، «ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي دەۋاغا» دېگەندىن باشقا سۆز قىلغىنى يوق. قالغىنىنى ئۆزۈڭلار بىلىپ قىلىڭلار،

دەپ قاپقىنى ئاچماي يۈرۈۋەردى. مەن بولسام، ئۇ كىشىنىڭ كۆڭلىدىكى ئىشنى توغرىلايمەن، دەپ ئۇيان ماڭىمەن، بۇيان يۈگۈرەيمەن، ئەقىل ئىزدەپ مەسلىھەت سورايمەن. ئىشىنىڭ گۈلىنى ـ گۈلىگە كەلتۈرگۈچە تۈگىشىپلا كەتتىم، جىڭلاپ كۆرسەم، 20 جىڭ پەسلەپ كېتىپتۇمەن!

— بىزنىڭ خوجايىنىنىڭ مىجەزىمۇ شۇ. ھەرقانداق ئىشقا ئۆزى قول سالمايدۇ، قاپاقنى تۈرۈۋېلىپ بىزنى مەجبۇر قىلىدۇ. پۇل چىقىرىشقىمۇ رايىش ئەمەس!

— خوجايىن بولغانلارنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇنداق بولسا كېرەك! — دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم ئۈلۈغ ـ كىچىك تىنىپ، — بولدى ئەمدى، جاپا چەككەن بولساقمۇ، قىينالغان بولساقمۇ، بۇ خۇنلۇق ئىشنى بىر يەرگە كەلتۈرۈپ قويدۇق، شۇ بويىچە ئورۇنداپ قويساق خوجايىنلىرىمىزنىڭ قاپىقى ئېچىلىپ، «ياخشى» دەپ دولىمىزغا قېقىپ قويسا، شۇنىڭ بىلەن ھاردۇقىمىز چىقىپ كېتەر!

— چىقىدۇ، ئەلۋەتتە ھاردۇقىمىز چىقىدۇ، — دېدى بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەممۇ تېتىكلىشىپ، — مەنچۇ، خوجايىنىم بىر قېتىم «ياخشى»دەيمەن دېسە، ئۇن ئادەمنىڭ كاللىسىنى كېسىپ كەلگۈدەك ساداقىتىم بار، جۇما!

دەرد تۆكسىمۇ، ساداقەتلىكتىن سۆزلىسىمۇ، بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايدىغان بۇ ئىككى مەخلۇق ئۆۋەتتىكى تەۋەككۈلچىلىكتە ئۆزىنى ئاشكارا قىلماسلىق توغرىسىدا پىكىر ئالماشتۇرۇشىمۇ ئۇنتۇپ قالمىدى:

— بۇ ئىش ھەم چوڭ، ھەم خۇنلۇق ئىش. سەل چاغلاپ ئۆزىمىزنى ئاشكارىلاپ قويىدىغان بولساق، خەلق بىزنى دەسـ

سەپ ـ يانجىپ شۇپەك قىلىۋاتىدۇ، بۇنى چۈشىنەمسەن!؟

— سىلىدىن بەكرەك چۈشىنىمەن، شۇڭا ھېلىقى ئادەم بىلەن سۆزلىشىشتىن بۇرۇن، قۇرئان تۇتتۇرۇپ قەسەم ئالدىم.

— ئەلۋەتتە شۇنداق بولۇشى كېرەك!

— بىز قانداقلا بولساق، چوڭ خوجايىنلارنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك خوجايىنلارغۇ، ئۇنداق بولغانكىن، بىزمۇ ھەر قانداق ئىشتا چوڭ خوجايىنلارغا ئوخشاش، ئۆزىمىزنى يوشۇرۇن تۇتۇشنى بىلىشىمىز كېرەك.

— ھېلىقى ئادەم يارامىلىقتۇ؟

— كىمنى دەيلا، ھېلىقى مەزىناخۇنۇمنى دەملا؟

— ھەئە.

— يارايدۇ، ئۇچىغا چىققان تەلۋە. تۇت دېسە دادىسىغىمۇ رىئايە قىلماستىن بوغۇدىغان تەلۋە.

— تەلۋىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، ئەمما تەلۋىنىڭ بىر قىلىقى ئارتۇق، دېگەن بىر گەپ بار، شۇڭا كۆڭۈل توختىتالمايۋاتىمەن، جۇما!

— خاتىرجەم بول، ھەرقانداق بالا كەلسە ئۆز بېشىمغا ئارتىمەن، دەپ قەسەم ئىچتى.

— ئەي …، — دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم بېشىنى چايقاپ. ئۇ يەنىلا كۆڭۈل توختىتالمايۋاتقاندەك قىلاتتى. بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەم شېرىكىنى ئىشەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى توغرا تاپتى ـ دە، باشتىن چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى:

— بۇرادەر، سەن ئۇنداق خاۋاتىر بولما، مەن بۇ ئادەمنى ئۇرغۇن سورۇشتە قىلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىدە چوڭقۇر ئاداۋەت ۋە ئىنـ

تىقامىنىڭ بارلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. قانداق ئاداۋەت دېسەڭ، — دېدى بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەم قىزىشىپ، — بۇ ئادەم ئەسلىدە، قازىخانا ئالدىدا خەتتاتلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈۋاتقانىكەن، ھېلىقى ئىسيانكار قازى بولغاندىن كېيىن، يوقىلاڭ بىر ئىشنى باھانە قىلىپ خەتتاتلىقتىن چەكلەپ قويۇپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ ئادەمنىڭ تۇرمۇشى قىيىنچىلىققا ئۇچراپتۇ. ھەر كۈنى بەش بالىسى نان دەپ جېدەل قىلسا، بۇ ئادەم ئۆزىنى خەتتاتلىقتىن چەكلەپ قويغان قازىدىن خاپا بولۇپ، خەپ توختا، دەپ ئىچىنى ئۇرىدىكەن. مەن مۇشۇ تەرەپلەرنى پۇختا ئىگىلەپ چىقتىم. بۇنىڭدىنمۇ مۇھىم تەرىپى، ئەھمەت مەزىننىڭ تەسەۋۋۇپ يولىدا ئىشانغا قول بېرىپ سوپى بولغانلىقىدا. ئۇ، ئابدۇقادىر داموللا تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىنى سۆكۈپ ھاقارەتلەپتۇ. بۇ دەھرى، ئۇ، مۇرتەد دېگەندەك سۆزلەرنى ئاڭلىغاندا قېنى قىزىپ، كونا - يېڭى ئاداۋەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بۇ مۇرتەدنى ئۆزۈم ئۆجۈقتۇرىمەن، دەپ يۈرۈپتىكەن. مەن ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئىچكى غۇملىرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇ ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. گېپىمنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ كۆزلىرى چاقناپ كەتتى. ئۇستى - ئۇستىگە قەسەم قىلىپ، ھەرقايسىلىرىدەك كاتتا بايلارنىڭ تەلىپى شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئابدۇقادىر دېگەن مۇرتەدنىڭ بىر تامچە قېنىنى ئىچمەيدىغان بولسام، ئاللانىڭ بەندىسى بولماي كېتەي! — دېدى.

— شۇنداق قەسەم ئىچكەن ئادەم نېمىشقا بۇ چاغقا كەلمەيدۇ؟ — دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم سو-

ئال نەزەرى بىلەن قاراپ.

— يەنە بىرئاز تەخىر بولمامدۇق، كېلىپ قالار!

شۇ گەپنىڭ ئۈستىگە، دېۋىدەك قاپقارا بىر ئادەم كىرىپ كەلدى.

— زامانە ئاخىر دېگەن شۇ!— دېدى ئۆيدىكىلەر تەڭلا سۆزلەپ، — زامانە ئاخىردا كىمنىڭ گېپىنى قىلسا، شۇ كېلىدۇ، دېگىنى راست ئىكەن، كەلسىلە، يۇقىرىراق ئۆتسىلە! — دەپ تەكلىپ قىلىشتى.

— سىلىنى لەۋزىدە تۇرىدىغان دىۋە يۈرەك ئادەم، دەپ سۆزلىشىپ ئولتۇراتتۇق،— دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم كالپۇكلىرىنى يالاپ، بۇرۇتىنى تولغاپ ئولتۇرۇپ.

— مەن دېدىمغۇ، مەزىناخۇنۇم ھېچ ۋاقىتتا ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلغان ئەمەس. مۇنداق ئادەم كەم تېپىلىدۇ، چىقسا بىرى چىقىدۇ، ئىككى چىقمايدۇ، — دېدى بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەممۇ قوشۇمچە قىلىپ. بۇ ئىككى كازّاپ بىرى پۈچقاقتىن، بىرى يەڭدىن پۈۋلەپ، تەلۋە مەزىننى كۆپتۈرۈشتى.

ئۆز مىجەزى تۈپەيلى، ھېچكىمدىن، ھەتتا ئايالىدىنمۇ تۈزۈك سۆز ئاڭلىمايدىغان مەزىن ئۇلارنىڭ پۈۋلەشلىرىدىن يېرىلىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە كۆپۈپ، ئولتۇرالماي قالغانىدى. بۇنى بايقىغان كاززاپلار سۆزنى بۇراپ، ئۆز مۇددىئاسىغا كۆچتى:

— ئەمدى ئۆز ئىشىمىزغا كېلەمدۇق؟

— كېلەيلى!

كاززاپلار خۇنلۇق كۆزلىرىنى ئۆزئارا ئۈچراشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، رەسمىي سۆز ئاچتى:

— بۇ ئىشىمىزنى بىر خۇدا بىلسۇن، بىر ئۆزىمىز، شۇنـ

داققۇ!؟ ناۋادا، بىرەر چاتاق چىقىپ قالسا، مەزىناخۇنۇم ئۆزى مەسئۇل، شۇنداقمۇ؟

— كېيىم - كەپ، مەن لەۋزىمدە تۇرىدىغان ئادەم! — دېدى مەزىن مەيدىسىنى كۆتۈرۈپ. ئۇنىڭ ئاۋازى قاپاق ھەردەك بوغۇلدايتتى. قويۇق، ئۆسكىلەڭ قېشى ئاستىدىكى ئوتلۇق كۆزىدىن خۇن تۆكۈلۈپ تۇراتتى، — خاتىرجەم بولۇشسىلا، ۋەدەمدە تۇرىمەن، قەسەم ئىچىپ بەر دېسىلە ئۇنىڭغىمۇ تەييار! — دەپ قوشۇپ قويدى ئاخىردا.

— ئۇنچىلىك چىڭدىشىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. بىزنىڭمۇ ۋەدىمىز ۋەدە، ئاز بولسىمۇ ماۋۇ 300 سەر تەڭگە! — دېدى كۆزەينەكلىك يىلانغا ئوخشاش ئادەم كۆرپە ئاستىغا باسۇرۇپ قويغان ئالتە بولاق تەڭگىنى مەزىننىڭ ئالدىغا سۈرۈپ. بوغما يىلانغا ئوخشاش ئادەم دەرھال ئوتتۇرىغا چۈشتى:

— 50، 100، 150، 200 يۈز...، — دەپ سانىدى ۋە مەزىنگە سۇنۇپ، — بەلباغلىرىغا مەھكەم تۈگىسىلە! — دېدى جېكىپ.

— خۇدايىم بۇيرۇسا، خاتىرجەم بولۇشسىلا، بۇ يولدا جېنىمنى ئاتاپ قويدۇم! — دېدى ئۇ تەڭگىلەرنى بەلباغقا تۈگۈۋېتىپ. ئۇنىڭ يۇڭلۇق قوللىرى نېمە ئۈچۈندۇر تىترەيتتى. ئەڭ ئاخىردا، ئۇ سۈرلۈك ئاۋازدا، — ئاللا مەدەت قىلسۇن، ئامىن، ئاللاھۇ ئەكبەر!...، — دېدى - دە، يۈزىنى سىيپاپ، ئورنىدىن قوزغىلىپ، ئېيىقتەك ئىرغاڭشىپ چىقىپ كەتتى.

بۇ ئۈچ كىشى ئوتتۇرىسىدا، قانداقتۇر بىر خۇنلۇق مەسىلە توغرىسىدا توختام، ئەھد - پەيمانلار بولغانلىقىنى ئا-

قىل بىلەن غاپىل ناھايىتى ئېنىق كۆرگەن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، بۇيانقى ئۆيدە كىشىنى ئېخىمۇ قىزىقتۇرىدىغان، ئەقىلنى لال، كۆڭۈلنى پەرىشان قىلىدىغان بىر قىزنىڭ كارتىنا ئۇلارنىڭ دىققىتىنى ئېخىمۇ تارتىپ، ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى.

بۇ ئۆيدە چاچ تارىماقچى بولغان بىر پەرىزات يۇيۇنۇپ تازىلىق قىلىۋاتاتتى. ئۇ پۈتۈنلەي بەرەھنە ئىدى. يالىڭاچ تەنلىك ئاياللارنى كۆرۈش تەسەۋۋۇرغىمۇ سىغمايدىغان شۇ زامانلاردا، يۇيۇنۇۋاتقان بۇ قىزنىڭ يالىڭاچ تېنى تاماشىچىلارنى قىزىقتۇرۇپ، ھوشىدىن كەتكۈزگەنىدى. ئۇلار قادىلىپ قاراپلا قالغانىدى. بىرىنىڭ ئەقلى لال بولسا، بىرىنىڭ كۆڭلى پەرىشان بولدى. قىزنىڭ ئاپئاق پاقلان تېنى، بىر تۇتام كېلىدىغان ئەۋرىشىم بېلى، مىققىدە تولۇق كۆكسى، توشقان ساغرىسى، بوستان چاچلىرى. ئاق بىلەكلىرى... پۈتۈنلەي مۆجىزە، پۈتۈنلەي تىلسىمات ... پەرى - پەرىزات دېسىمۇ، جەننەت قىزى ھۆر - غىلمان دېسىمۇ كەملىك ھېس قىلدۇرمايدىغان رۇخسارى...

بۇلار قادىلىپ تۇرماقتا، قىزنىڭ بەرەھنە تېنىدىن گويا بىر ئۆمۈرلۈك ھۇزۇر ئالماقتا. ئۇلار شۇ پېتى قېتىپ قېلىشتى. قانچە ئۇزۇن تۇرغانلىقىنى بىلىشمەيتتى. يېڭىلا بولغان دەھشەتلىك توختامىنىمۇ ئېسىدىن چىقاردى. 300 سەر تەڭگە ئېلىپ ئۆيدىن چىقىپ كەتكەن قارا دېۋىنىڭ قەيەرگە كەتكەنلىكى بىلەنمۇ كارى بولمىدى. تاڭغا يېقىن ھاۋا گۈلدۈرلەپ، دەھشەتلىك چاقماق چاقتى. ئاسمان يېرىلىپ كەتكۈدەك گۈلدۈرلەشلەر قۇلاققا كىرمىدى. كۆزنى ئەما قىلغۇدەك چېقىن چاقماقلار كۆزگە كۆرۈنمىدى. ئۇلار ھامان داڭ قېتىپ، قىزنىڭ بەرەھنە جامالىغا قاراپ تۇرماقتا!...

ئەزان چىقتى، دورا ئۆز كۈچىنى يوقاتقانىدى.

— ئاپلا! ... — دېدى دورىگەر ھەسرەت - نادامەتلەر ئىچىدە ئۇزۇن تىنىن تارتىپ، — تاڭ ئېتىپ قاپتۇ ئەمەسما، يۈر كېتەيلى، خۇدايىم بۇيرۇسا يەنە! ... — ئۇ سۆزىنى ئاخىرلاشتۇرمايلا غىپ قىلىپ كۆزدىن يوقالدى.

ئاقىل شۇ زامانلا ھاردۇق يەتكەنلىكىنى سەزدى. پۈتۈن بىر كېچە ئۇخلىمىغانلىقتىن بولسا كېرەك، بەدەن - بېشى سىيرقىراپ، پۇت - قولى تېلىپ، كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، بېشى قاپاقتەك غوڭۇلداپ كېتىۋاتاتتى...

ئۇ ئۆيگە كېلىپ ئۆزىنى تاشلاپ، بېشىنى ياستۇققا قويغاندىلا، غايىپلىنىڭ ئۆيىنى سوراپ بىلىۋالمىغىنىغا، ئەتە ئاخشام قەيەردە ئۇچرىشىشنى مەسلىھەتلىشىۋالمىغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

لېكىن، ئۇ چاپسانلا تاتلىق ئۇيقۇغا كەتتى! ...

يىگىرمىنچى باب

كىمگە، يەنە نېمىگە يىغلايمىز!

بۇ كېچە ھاۋا تۇتۇق، تۈن ئاسمىنى قويۇق قارا بۇلۇتلار بىلەن قاپلانغانىدى. تاڭغا يېقىن ھاۋا قاتتىق گۈلدۈرلىدى، ئاسمان يېرىلىپ كەتكەندەك تاراقشىپ گۈلدۈرلىدى، كۈچلۈك چاقماقلار چاقتى...

«خۇدانىڭ بەزەن كۈنلىرىدىن ئۆرگىلىپ كېتەي، بەزەن كۈنلىرىدىن چۆرگىلىپ كېتەي دېگەندەك، جاھان نېمە بولۇپ كەتتى!» گۈلدۈرلەشنىڭ قەھرى، چاقماقنىڭ دەھشىتىدىن يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ ئويغىنىپ كەتكەن بەزەن كىشىلەر غوڭشىيتتى، يەنە چاپسانلا بېسىلىپ قېلىشتى.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا سەھەرنىڭ مۇڭلۇق ناۋاسى — ئەزان چىقتى. شەھەر ئويغاندى. مۇڭلۇق ناۋا بىلەن تەڭ دەھشەتلىك بىر شۇم خەۋەر تارقالدى:

— ئابدۇقادىر داموللا شېھىت بوپتۇ!

— داموللامغا بىرى قەست قىپتۇ!

قايغۇلۇق بۇ مەشئۇم خەۋەر چاقماق تېزلىكدە پۈتۈن شەھەرگە پۈر كەتتى، شەھەرنى ھاياجان قاپلىدى، يۈرەكلەر ئاغدى، ھەممە ئادەم چۆچۈشتى، بەدەنلەر جۇغۇلداپ لەرزىگە كەلدى. جامائەت، تالىپلار، شەھەر ئاھالىسى، سودا ـ سانائەتچىلەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار گويا قىيامەت بولغاندەك، گويا قۇياش كۆچۈپ چەكسىز ئالەم بوشلۇقىغا قاڭقىپ كەتكەندەك، گويا يەر ـ جاھاننى زۇلمەت قاراڭغۇلۇق باسقاندەك دەھشەت ئىچىدە ھوشىنى يوقىتىپ، ھۆكرەك ئېتىپ يىغلاشتى. توپ ـ توپ، گۇرۇھ ـ گۇرۇھ بولۇپ، داموللام شېھىت بولغان تەرەپكە ئېقىشقا باشلىدى:

— قايسى ۋىجدانسىز، قايسى ئىمانسىزنىڭ ئىشىدۇ!؟

— قانداق قارا قورساق دەيۈز شۇنداق قىلغاندۇ!؟

— قولى قانداقمۇ بارغاندۇ!؟...

— كۆڭلى قانداق ئۇنىغاندۇ؟!... شۇڭپەننىڭ گۆرىدىن توڭگۇز قوپسۇن ئىلاھىم!

— خۇدالىق ئالەم بۇ!...

— ئالىمنىڭ ئۆلگىنى ئالەمنىڭ ئۆلگىنى ئەمەسمۇ؟!

— ئاھ ھەسرەتا، ئاھ نادامەتا، قانداقمۇ قىلىشارمىز!...

ھەيرەت ئىچىدە توپ ـ توپ بولۇپ، سەلدەك ئېقىپ كېتىۋاتقان خەلق ئاممىسى ھەسرەت ـ نادامەتلەر چېكىپ، قاتىلغا، سۇيىقەست قىلغۇچىلارغا قار ـ يامغۇردەك لەنەت ـ نەپرەت ياغدۇراتتى.

بۇ خەۋەر يېزا ـ سەھرالارنىمۇ زىلزىلىگە كەلتۈردى. قورغان، شامالباغ، سەمەن، پاختەكلى، ھەزرەت، نەزەرباغ، ئاتۇش، بەشكېرەم، يېڭىشەھەر، توققۇزاق... ھەممە تەرەپتىن

خەلق قومۇرۇلۇپ، ئات - ئۇلاغلىق، پىيادە دېگەندەك شەھەرگە ئاقاتتى. كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن ياشلار قۇيۇلدى. قېرىلارنىڭ ئاپئاق ساقاللىرىدىن ياش تامچىلىرى سىرىلدى.

كىشىنىڭ چىن پۈتكۈسى كەلمەيدىغان خۇنلۇق قەبىھ ھادىسە بارغانچە ئېنىقلىنىپ، ماتەم تۈسى قويۇقلاشتى، چوڭقۇرلاشتى. ھويلا ئىچى ۋە ئىشىك ئالدى ماتەم قايغۇسىغا چۆمگەن خەلق ئاممىسى بىلەن تولدى. داموللامنىڭ قېرىنداش، تۇغقانلىرى ئۇزۇن سەپ تارتىپ ھۆكرەپ يىغلاشتى. كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش قۇيۇلاتتى. يىغىدىن كۆزلىرى ئىششىغان، ئاۋازى پۈتكەنىدى. داموللامنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، قەۋم - قېرىنداشلىرى، مەسلەكداشلىرى، يېقىن سەپداشلىرى، تالىپلىرىمۇ ئۇزۇن - ئۇزۇن سەپ بولۇپ يىغلاشماقتا ئىدى. پۈتۈن شەھەر ماتەم، نالە - پىغان بىلەن تولدى!...

سەپنىڭ قانداقتۇر بىر جايلىرىدا ھەمراھباي، غىلدىرەك داموللا، بەدرەك مەخسۇم، ھەسەن شۇپېد دېگەندەك ئادەملەرمۇ قول ياغلىقلىرىدا كۆزلىرىنى سۈرتۈشۈپ، بۇرۇنلىرىنى چىمدىشىپ تۇرۇشاتتى... بۇ كىشىلەرمۇ ئۆزلىرىنى يۇرت كاتتىسى، مۇنداق زور قايغۇلۇق ماتەمدە سەپ تارتىپ تۇرۇشقا تېگىشلىك بىز، دەپ ھېسابلايتتى!...

سەلدەك كېلىۋاتقان ئەل - جامائەت قاتارى بولۇپ، ھويلىغا يىغلاپ كىرەتتى. مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللىنىڭ مۇبارەك جەسىتى بىلەن ۋىدالىشىپ، مەيۇسانە قايتىپ چىقاتتى. يىغلىمىغان، ياش تۆكمىگەن بىرمۇ ئادەم قالمىدى. ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممىسى يىغلاشتى. بەزىلەر جەسەتكە ئۆزىنى تاشلاپ، داموللامنىڭ پۇتلىرىنى قۇ-

چاقلاپ يىغلايتتى. مىللەت ئۆز ئاسمىنىدىكى يورۇق يۇلتۇزدىن ئايرىلدى، سۇمۇرغ قانىتىدىن ئايرىلدى، دەپ يىغلاشتى. خەلق ئۆزىنىڭ يولباشچىسى، ئالىم ئوغلىدىن ئايرىلدى، دەپ ھەسرەت چېكىپ، نالە قىلاتتى.

مەلۇم بولدىكى، مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللام شۇ كېچىسى ئادىتى بويىچە ئەزاندىن ئىلگىرى ئويغىنىپ، تۇمان قاپلىغان تۈن ئاسمىنىنى كۆرگەن، ئاندىن ھويلىغا چىققان. سەھەرنىڭ سالقىن ساپ ھاۋاسىدىن بەھۇزۇر نەپەسلىنىپ ئولتۇرۇپ تەرەت ئالغان. ئاندىن، كىتابخانا ئۆيىگە تىلاۋەت ۋە كىتاب كۆرۈش ئۈچۈن ماڭغان. دەھلىزدىن ئوڭغا بۇرۇلۇپ، قىبلە تەرەپتىكى كىتابخانا ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىغا قەدەم باسقاندا، قاراڭغۇلۇقتىن قانداقتۇر نامەلۇم بىر قارا قول چىقىپ، بوغما يىلاندەك داموللىنىڭ بوينىغا چىرمالغان. ھۇجۇم بىلەن تەڭ غول ئوتتۇرىسىغا خەنجەر ئۇرۇلغان، ئابدۇقادىر داموللىنىڭ «ئەي ئىمانسىز، ئىپلاس كاپىر» دەپ ئاچچىق توۋلىغان ئاۋازى بىرلا قېتىم ئاڭلىنىپ بېسىلىپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇنار ئۆرۈلگەندەك «گۈپ» قىلغان بىر ئاۋاز ئاڭلانغان....

چۈشكە يېقىن، ئابدۇقادىر داموللىنىڭ مۇبارەك جەسىتى سېلىنغان تاۋۇت ھېيتكا جامەسىگە كەلتۈرۈلدى. تاۋۇتقا كىمخاب يوپۇق يېپىلغانىدى. ھېيتكا مەيدانى ۋە چوڭ-كىچىك كوچىلار ئادەم دېڭىزىغا ئايلانىدى. يۈزلىگەن كۈچلۈك قوللار تاۋۇتنى ھاۋادا تىك كۆتۈرگەنىدى. تاۋۇت خۇددى خەلق دېڭىزىدا ئۈزۈپ كېتىۋاتقان ئېغىر يۈك كېمىسىدەك ئاستا، قايغۇلۇق ئۈزۈپ كېلەتتى. خەلقنىڭ ھازىسى،

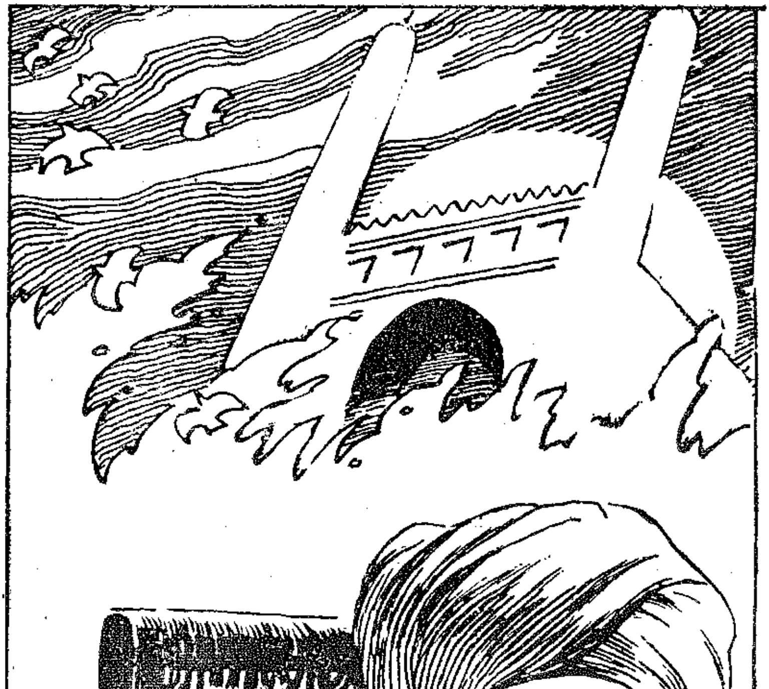

مۈڭ ـ زارى، نالە ـ پەريادى دېڭىز يىغلاۋاتقاندەك گۈركىرەپ، ئاسمان ـ پەلەككە كۆتۈرۈلەتتى. مىڭلىغان سەللىلىقلار، مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن ئۇزۇن تونلۇقلار، تالىپلار، دەرۋىشلەر، ساپايىچىلار، مەدداھلار... پەرەنجە يېپىنغان ئاياللار، داكا چەككەن قىزلار... «ئاھ، داموللام!» دەپ قان يىغلىماقتا، قوشاقلار قېتىپ ياش تۆكمەكتە!... ئاھ، ئىست! ۋادەرىخا، دەپ نالە قىلماقتا!... تەرەپ ـ تەرەپتە مەرسىيەلەر ئوقۇلماقتا ئىدى.

ھاجى قۇتلۇق شەۋقى تەرىپىدىن يېزىلغان مەرسىيە قانچە ئون نۇسخا كۆچۈرۈلۈپ، تەرەپ ـ تەرەپتە جانلىق ئوقۇلۇپ ئاڭلىتىلماقتا....

ۋاھا ھەسرەتا، بۇ دەھرىنىڭ كارى ئىرۇر مىكرو زەرەر،
ئادىتىدۇر غەدرۇ ـ سىتەم، يوقتۇر مۇرۇۋۋەتتىن ئەسەر.

يەشمىسى: ئاھ ھەسرەتا، بۇ زامانىنىڭ ئىشى ھىيلە ـ مىكىر، زەرەردىن. ئادىتى خىيانەت ـ زۇلۇمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ياخشىلىقتىن ئەسەر بولمايدۇ.

چەرخى پەلەك بەس بول ئەجەب، سەيرى ئۇنىڭ مەئكۇسى چەپ،
ھومقۇ ـ سەپى ئەيلەر تەلەپ، دۇشمەن ئاڭا ئەقلۇ ـ ھۇنەر.

يەشمىسى: پەلەك چاقى شۇنداق ئاجايىپكى، ئۇ دائىم تەتۈر ۋە دۇم ئايلىنىدۇ، ئادەملەردىن ئەخمەقلىك ۋە كۆڭلى قارىلىقنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئەقىللىق ئىلىم ـ ھۇنەر ئىگىلىرى دۈشمەن كۆرۈنىدۇ.

دۇنيايى پانىي بىۋاپا، گۇمىرادا يوق سىدقۇ ـ ساپا،
پىكرى ـ خىيالىدۇر جاپا. مەردانىلەرگە يوق سەمەر.

يەشمىسى: بۇ دۇنيادا مەڭگۈلۈك ۋاپا يوق بولۇپ، يولدىن ئازغانلار-

دا راستلىق ۋە پاكلىق بولمايدۇ. ئۇنىڭ پىكرى - خىيالى ھەمىشە جاپا قىلىش بولۇپ، مەردانە كىشىلەرگە پايدا كۆرسەتمەيدۇ.

كۆپ ئىلمۇ ئىرپانلىق زەبۇن، قالمىش يۈرەكتە داغۇخۇن،
شادۇخىرامان نەچچە دون، پەرۋاز ئېتەر بى پالۇ پەر.

يەشمىسى: ئىلىملىك، ئاڭلىق كىشىلەر ھەمىشە خارلىقتا قېلىپ، يۈرەكى داغ بىلەن خۇن. ئەكسىچە، قانچىلىگەن ئۆز يولىدىن ئازغانلار قانات - قۇيرۇقسىز بولسىمۇ، خۇشال ئۇچۇپ يۈرىدۇ.

ئول مۇرشىدى ئالىي ھىمەم، كانى ھىدا بەھرى كەرەم،
خەلقنىڭ غېمىدە دەمبەدەم، ھەسرەتلىنىپ شامۇ سەھەر.

يەشمىسى: ئۇ (داموللام) بىر ئۇلۇغ ئۇستازدۇر كى، ھىممىتى ئالىي، ھىدايەتنىڭ كانى، ياخشىلىقنىڭ دەرياسىدۇر. ئۇ كېچە - كۈندۈز خەلقنىڭ غېمىنى يەپ ھەسرەتلىنەتتى.

قەستى ئۇنىڭ ئىسلاھ ئىدى، يۇرتى ئۈچۈن ھەق سۆزلىدى،
جاھىل ھەرىلەر تويمىدى، تارتىپ ئاغا تىغۇ تەبەر.

يەشمىسى: ئۇنىڭ مەقسىتى، يېڭىلىق يارىتىش، ئىسلاھات قىلىش بولۇپ، يۇرتى ئۈچۈن ھەق سۆزلىگەندى، ئەمما جاھىل دۈشمەنلەر ئۇنىڭغا تىغ تارتىپ تويمىدى.

زۇلمى ئىلە قىلدى شېھىت، ئالەت بولۇپ بىر شۇم يەلىد،
چۈن شىمىر مەلئۇن بە - يەزىت مەقسەتلىرى نىشۇ زەھەر.

يەشمىسى: شىمىرى مەلئۇن يېزىد ئۈچۈن قورال بولغاندەك، بىر شۇم لەنىتى دۈشمەنگە قورال بولۇپ، داموللامنى زۇلۇم بىلەن شېھىت قىلدى. دۈشمەننىڭ مەقسىتى، ئەل ۋە يۇرتقا زەھەرلىك نەشتەر ساچىش ئىدى.

ئەھباپقا كەلدى بۇ بالا، بارچە بۇغەمگە مۇپتالا،
گويا ئىككىنچى كەربالا، قالدى ئەبەد دىلدا كەدەر.

يەشمىسى: دوستلارغا مۇنداق بالا يولۇقۇپ، ھەممىسى غەمگە مۇپتىلا قىلدىكى، گويا ئىككىنچى كەر بالا ۋەقەسى مەيدانغا كەلگەندەك بولدى. دىللاردا مەڭگۈ كەتمەيدىغان بىر غەش - قارىلىق قالدى.

ئەي مۇسلىمى شەپقەت پانا، بىزدىن يوقالدىڭ ئاھۋاھ،
قالدى بۇ يۇرت ھالى تاجاھ، بى مۇرشىدى بى راھبەر.

يەشمىسى: ئەي ئەلنى توغرا يولغا سالغۇچى شەپقەتلىك پاناھىمىز، ئىسىتكى، ئارىمىزدىن يوقالدىڭ. ئەمدى بۇ يۇرتنىڭ ھالى خارابلىقتا، ئەل يول كۆرسەتكۈچىسى، يولباشلىغۇچىسى يوق ھالدا قالدى.

دەھشەتلە تەرك ئەتتىڭ بىزى، ئۆچتى قەمەردۇننىڭ ئىزى،
ئەي بەھرى زۇلمەت يۇلتۇزى، چۈن ۋاقىتسىز قىلدىڭ سەپەر.

يەشمىسى: سەن قاراڭغۇلۇق دەرياسىنىڭ يورۇق يۇلتۇزى ئىدىڭكى، ۋاقىتسىز سەپەر بىلەن دەھشەتلىك ھالدا بىزدىن ئايرىلدىڭ، ئەمدى بىزدە ئالغا بېسىش — مەدەنىيەتنىڭ ئىزى ئۆچتى.

تاھ شىرى دىللار فۇر مالال، چۈن مۇندە كىم قەھتى رىجال،
ئەنقا بولۇپ ئەھلى كامال، ھەق نۇرىنى پۈركەپ خەتەر.

يەشمىسى: شۇڭلاشقا قىيامەت بولغانغا قەدەر دىللىرىمىز مالاللىقتا چۈمدىكى، سەندەك مەردانە كىشىلەر بىزدە كەم ئىدى. كامالەتكە يەتكەنلەر ئەنقا بولغاچقا، خەتەرلىكلەر ھەقىقەتنىڭ نۇرىنى پۈركەپ ئالدى.

يارەب ئۆزۈڭ قىل مەرھەممەت، خەلق قالمىسۇن ھايۋان سۈپەت،
ئىنسان كەبى بەر مەكرۇمەت، ئەيلەپ ئاتا ئەقلۇ نەسەر.

يەشمىسى: يارەببىم، بىزگە ئۆزۈڭ مەرھەممەت قىلغىنكى، خەلق ھايۋان سۈپەتلىكتە قالمىسۇن، ئىنسانلارغا ئوخشاش يۈكسەكلىك بەر، بىلىشكە ئەقىل، كۆرۈشكە كۆز ئاتا قىل.

چۈن بىر مىڭ ئۈچيۈز قىرىق يەنە، ئۈچ ئەردى دەھشەتلىك سىنە،
سالى شاھادەت نەشرىنە، تارىخى روشەن موختەسەر.

يەشمىسى: تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1343 - يىلى خەلقىمىزنىڭ ئۈچۈن دەھشەتلىك بىر يىل بولدىكى، داموللام شېھىت بولغان يىلنىڭ بۇ تارىخى تارىخ سەھىپىسىدە ئوچۇق ۋە خۇلاسىلەنگەن ھالدا يېزىلغاندۇر.

چۈن ھاجى قۇتلۇق ماتىمى، ئايرىلدى ئالى ھەمدەمى،
كەتتى كۆرۈككىم ئالىمى، پىنھان بولۇپ مىسلى قەمەر.

يەشمىسى: كۆرۈكلاركى، ھاجى قۇتلۇق ئۆزىنىڭ ئالىي ھەمنەپەس داموللىمىسىدىن ئايرىلىپ ماتەم ئىچىدە قالدى. ئىلىم ئىگىسى بولغان بۇ داموللام ئۆزىنى خۇددى ئايغا ئوخشاش يوشۇرۇپ كۆز ئالدىمىزدىن كەتتى.

مەرسىيە تەكرار - تەكرار ئوقۇلدى. ۋاقىت يەتكەنىدى.

— سەپراس! ... سەپراس!...

بۇ ئاخىرقى ئاۋاز تەرەپ - تەرەپتىن جاراڭلىغاندا، جامائەت ئىچىدە، يەر تەۋرىگەندەك دۈرۈلدىگەن بىر شاۋقۇن كۆتۈرۈلدى، تۈمەنلىگەن مۇسۇلمانلار مېيىت نامىزىغا سەپ تارتىپ تۇرۇشتى.

مېيىت نامىزى ئاللاھۇ ئەكبەر بىلەن باشلىنىپ، ئەسسەلامۇ ئەلەيكۇم ۋە رەھمەتۇللا!... بىلەن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كىمخاب يۇپۇق يېپىلغان تاۋۇت كوچىغا چىقتى. يۈزلىگەن قوللار تەرىپىدىن باش ئۈستىدە تىك كۆتۈرۈلگەن تاۋۇت ھاۋادا لەيلەپ باراتتى. كۆتۈرىمىز دەيدىغان ئادەم كۆپ، ئەمما تېگىش قىلمايۋاتاتتى. كۆتۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىغانلار قىستىلىپ بېرىپ تاۋۇتقا قول تەگكۈزۈۋالاتتى. تاۋۇتقا قولى يەتمىسە، كۆتۈرۈپ ماڭغۇچىلارنىڭ قول - مۈرىلىرىگە قول تەگكۈزەتتى.

تاۋۇت ھاۋادا لەيلەپ سۈرلۈك ئىلگىرىلىمەكتە، تاۋۇتنىڭ ئالدىدا 60 نەپەر بېشىغا سەللا ئورىغان تالىپ ئاھاڭغا

سىلىنغان بىر تەزيىنى ئۈنلۈك ئوقۇپ ماڭماقتا:

قەشقەردە داموللا ئابدۇلقادىرى ناھەق كەتتىلەر،
قالدۇق بىز باللا، ھاممام ئاستىدا كۆلدە ياتۇرلار،
ئايرىلدۇق يۇلتۇزدەك كاتتا ئالىمدىن، ئەي مۇسۇلمانلار،
قالدۇق بىز ھەسرەتتە، بەك ئېغىر كۈنگە، ئويلا ئىنسانلار،
ئالىمنىڭ ئۆلگىنى ئالەم ئۆلگىنى — شۇنداق ئەمەسمۇ!
ئويلىماي قول سالدى قاتىللار كەبى دەيۈز قاتىللار،
ئاسماندىن ياغدى قان، بولغان بۇ ئىشقا بىتاقەت پەلەك —
ئاقتى قان دەريالار، بۇ مۇسىبەتكە قايناپ تاشقىنلار.
ئاھ ئىسمەت، ۋادەرىخ، ئايرىلدۇق ئەجەب پىرۇ ئۇستازدىن،
يىغلايمىز تائەبەد، ھەسرەتلەر چېكىپ جىمى ئالىملار،
ئەمدى بىز قەشقەرلىك، ئاپماي قويمايمىز ياۋۇز قاتىلنى،
دەھشەتلىك كۈلپەتكە زەردىمىز تاشتى، قاينار ۋىجدانلار!

تاۋۇت مۇڭلۇق شېئىر، يىغا ـ زارە، جانلىق قوشاق، زىكرى ـ سامالار قاينىمدا ھېيتكا جامەسىدىن ئايرىلىپ، بىر پەستە ئۇزاقلاشتى. قەبرىستانغا بارغۇچە ھازىچىلار قوشاق قىتىپ يىغلاپ ماڭدى:

تاغلار، تاشلار تەۋرىنىپ،
قاتتىق چاقماق چاقتىمۇ؟
دەريا سۈيى قان بولۇپ
بۈگۈن تەتۈر ئاقتىمۇ!؟

ئاي تۇتۇلماس دەپتىمىز،
كۈن تۇتۇلماس دەپتىمىز،

داموللامدەك ئۇلۇغقا،
قەست قىلمايدۇ، دەپتىمىز!

بۇلبۇل ئىدىڭ بۇ باغدا،
سايرار ئىدىڭ بار چاغدا،
دۈشمەن سەندىن ئايرىدى،
ئەجەبمۇ يامان چاغدا!!

ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ،
خەلقىمىزگە يول باشلاپ،
ئۆمرىڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ!

ئۆلتۈرگۈزدى دۈشمەنلەر،
كۆرەلمىگەن مەنمەنلەر،
ساڭا تۆكۈپ كۆز يېشى،
يىغلاپ قالدۇق دەردمەنلەر!

جايىڭ بولسۇن جەننەتتە،
ھۆرلەر بولسۇن خىزمەتتە،
ئۇنتۇمايمىز بىز سېنى،
مەڭگۈ ـ ئەبەد ـ ئەبەدكە!

......

قەبرىستانغا ناھايىتى نۇرغۇن جامائەت توپلانغانىدى. يۇرتىنىڭ ئۆلىما ـ ئەشرەپلىرى، مۆتىۋەر زاتلار، سودىگەرلەر، داموللا ـ مۇدەررىسلەر، خەلپەت ـ تالىپلار، ھۈنەرۋەن ـ كا-

سىپلار، دېھقانلار... دەپنە مۇراسىمىغا تولىمۇ نۇرغۇن ئادەم قاتناشتى. قايغۇ - ھەسرەت، ئەپسۇس - نادامەتلەر دېڭىزىغا غەرق بولغان ئامما تارام - تارام ياش تۆكۈپ، ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر داموللا ئىبنى ئابدۇۋارىس قەشقىرىنىڭ مۇبارەك جەسىتى بىلەن ئاخىرقى قېتىم ۋىدالاشماقتا. ئايرىلغۇسى كەلمەي، ئىلاجسىز دەپنە قىلىش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەپ يەرلىككە قويماقتا ئىدى. بۇ ئېغىر مىنۇتلاردا ھاجى قۇتلۇق شەۋقى ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇ ھاياجانلانغانىدى، كۆزلىرىدىن مونچاق - مونچاق ياش قۇيۇلاتتى. ئۇ تەزىيە نۇتقى سۆزلىدى:

— قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار! — دېدى ئۇ تىترىگەن، تەسىرلىك ئاۋاز بىلەن سۆز باشلاپ، لېكىن ئۇ نېمە ئۈچۈندۇر توختاپ قالدى. گويا ئۇنىڭ ئۆپكىسى تەتۈر ئۆرۈلۈپ، بوغۇزىغا قاپلىشىپ قالغاندەك سۆز قىلالماي قالدى، ئىختىيارسىز ھالدا بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. ئەل - جامائەتمۇ تەڭ يىغلاشتى. ئارىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتتى. قۇتلۇق شەۋقى ئۆزىنى تەسلىكتە بېسىۋېلىپ ئاندىن سۆز قىلدى:

— قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار! — دېدى ئۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ، يىغلىشىۋاتقان جامائەتمۇ يىغىدىن توختاپ سۆزگە قۇلاق سېلىشتى، — بۈگۈن بىز چەكسىز قايغۇ، ھەسرەت - نادامەتلەر ئىچىدە قانلىق ياش تۆكۈپ، ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر، تەرەققىيپەرۋەر، مۇتەپەككۇر ئالىم، پەيلاسوپ، شائىر، ئىسلاھاتقا يولباشلىغۇچى ئۇستاز سەركەردە ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس قەشقىرى بىلەن ئاخىرقى قېتىم ۋىدالاشماقتىمىز، ئەلۋىدا، ئەي ئۇستاز!...

ئەلۋىدا... جايى جەننەتتە بولسۇن ئەلۋىدا!... — قۇتلۇق شەۋقى بىر ئاز توختاپ كۆز ياشلىرىنى سۈرتكەندىن كېيىن داۋام قىلدى، — مەرھۇم، شىھىت ئابدۇقادىر داموللا بىننى ئابدۇۋارىس قەشقىرى ئارتىش (ئاتۇش) مەشھەت① يېزىسىدا ھىجرىيە 1279 - يىلى (مىلادى 1862 - يىلى) ئابدۇلۋارىس ئىسىملىك دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مەرھۇمنىڭ بالىلىق چاغلىرى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكەن. ئىپتىدائىي ئوقۇشنى ئۆز يېرىدە ئوقۇپ تۈگەتكەندىن كېيىن، 15 يېشىدا قەشقەرگە كېلىپ، شەيخۇل ئۆلىما موللا ئىسلام داموللامدا ئوتتۇرا ۋە ئالىي ئىلىم تەھسىل قىلغاندىن كېيىن، بۇخاراغا بېرىپ، ئىلمى ئەرەبىيە ۋە ئاداب پارسىيەدە ئالىي دەرىجىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، زور ئالىم بولۇپ يېتىشكەن، ئاندىن ۋەتەنگە قايتىپ قەشقەردە مۇدەررىسلىك قىلغان. بۇ مەزگىلدە مەرھۇم داموللام، مەدرىسلەردىكى ئۇسۇلى تەلىمدە ئىسلاھات يۈرگۈزۈش، خەلققە مەرىپەت بىرىشتە پائال تەشەببۇسكارلىق قىلغانلىقتىن، بەزەن ئىشان ۋە مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. ئىشان موللىلار «ئۇسۇلى جەدىت ھارام، ئۇنى ئوقۇغۇچى دەھرى» دېگەن پىتنىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، داموللامغا قارشى تۇرغان ۋە سۇيىقەست قىلماقچى بولغان، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، داموللام ھىجرەت قىلىپ، بۇخارا، تاشكەنت تەرەپكە كەتكەن. ئۇ يەردىكى ئۆلىما ئەشرەپلەر، داموللا - مۇدەررىسلەر ئابدۇقادىر داموللامغا كاتتا ئېتىبار كۆرسىتىپ، ئۆلىما - ئالىملار قاتارىدىن ئورۇن بەر-

---

① مەشھەت — قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ خانى — سۇلتانى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قەبرىسى قويۇلغان قىشلاق. شۇ سەۋەبتىن مەشھۇردۇر.

گەن ۋە ئىززەت - ھۆرمەت كۆرسەتكەن، داموللامنىڭ بۇ سەپىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، ئاقايىت زۆرۈرىيە①، ئىبادەت ئىسلامىيە②، ئىلمى تەجۋىد③، سەرپ نەھۋى④، مۇپتاھىل ئەدەب⑤، تەلىم سەبىيان⑥، نەسەيھۇل ئەتپال⑦، ئىلمىيھېساب ۋە مۇتالىئە ھىدايەت قاتارلىق كىتابلارنى مۇشۇ سەپىرىدە يېزىپ، تاشكەنت، قازان مەتبەئەلىرىدە باستۇرۇپ تارقاتقان. ئابدۇقادىر داموللام يەنە تالانتلىق شائىر ۋە نەزەرىيىچى ئىدى. ئۇنىڭ يازغان شېئىرلىرى پاساھەتتە ۋە بالاغەتتە يۇقىرى ئىدى. داموللامنىڭ ئەرەب تىلىدا يازغان «جاۋاھىرۇل ئىقان»⑧ دېگەن مەشھۇر شېئىرىي ئەسىرى مىسىر ئەزھەر دارىلفۇنۇنى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. داموللامنىڭ ھىجرەت سەپىرىنىڭ يەنە بىر مۇۋەپپەقىيەتى شۇكى، بۇ سەپەردە ھەج تاۋاب قىلغاندىن تاشقىرى، تاشكەنت، بۇخارا، قازان، ئوپا، ئىستانبول، قاھىرە قاتارلىق مەرىپەت ۋە مەدەنىيەتتە ئالغا كەتكەن كاتتا شەھەرلەرنى ساياھەت قىلغان ۋە نۇرغۇنلىغان ئالىم - ئۆلىمالار بىلەن ئۇچرىشىپ سۆھبەتلەشكەن. مەدرىس ئوقۇشىدىكى ئۇسۇلى تەلىم ئىسلاھاتىنىڭ ئۈنۈملۈك نەتىجىلىرىنى، يېڭىچە زامانىۋى مەكتەپلەرنىڭ راۋاجىنى كۆرۈپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. ئەڭ مۇھىمى، بۇخارا، قازان، تاشكەنت ئۆلىمالىرىدىن «ئۇسۇلى جەدىت ۋاجىپ، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دېگەن پەتىۋا ئېلىپ ۋەتەنگە قايتقان. بۇ يەرگە كېلىپلا يەنە ئاۋۋالقى

---

① ئاقايىد زۆرۈرىيە (زۆرۈر ئەقىدىلەر)، ② ئىبادەت ئىسلامىيە (ئىسلام ئىبادەتلىرى)، ③ ئىلمىي تەجۋىد (قىرائەت)، ④ سەرپ نەھۋى (مورفولوگىيە — سىنتاكسىس)، ⑤ مۇپتاھىل ئەدەب (ئەدەبىيات ئاچقۇچى)، ⑥ تەلىم سەبىيان (گۆدەكلەرگە تەلىم)، ⑦ نەسەيھۇل ئەتپال (ياش ئۆسمۈرلەرگە نەسىھەت)، ⑧ جاۋاھىرۇل ئىقان (ھەقىقەت جەۋھەرلىرى)

مەسلىكىدە چوڭ تۇرۇپ، ۋەتەنگە، مىللەتكە بۈيۈك خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار، ئويلاپ كۆرەيلىكى، مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللام ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، ئىسلاھاتچىلىق بىلەن كەڭ ۋە ئەمەلىي شۇغۇللاندى، شەرىئەت ئېھكامىنى قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە مۇۋاپىق يولغا قويدى. خەلقنى مەرىپەتكە، ئويغىنىشقا چاقىردى، خۇراپاتلىقتىن، بىدئەتتىن يىراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلدى. ئۇسۇلى تەلىمدە ئىسلاھات ئېلىپ باردى. يېتىم - يېسىرلارنى تەربىيىگە ئېلىپ، ئۇلارغا غەمخورلۇق كۆرسەتتى. ئەقىدىلىرىزگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، خەلقنى ئازدۇرغۇچى چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ مىسسىئونېرلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى باھادىرلارچە كۈرەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ سېسىق ئۇۋۇلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. بۇ بىر قاتار ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلەر ئالدى بىلەن مۇخالىپەتچىلەرنىڭ، ئاندىن قالسا، چەت ئەللەرگە باغلانغان يۇندىخور مۇناپىقلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلار ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈردى، سۇيىقەست ئۇيۇشتۇردى، ئۇستازىمىز ئابدۇقادىر دامولامغا زىيانكەشلىك قىلدى، ئاخىر، پۈتۈن يۇرتنى، مىللەتنى قان يىغلىتىپ، بىزدىن ئايرىدى. بۈگۈن ھىجرىيە 1343 - يىلى، ماھىمۇھەررەمنىڭ 14 - كۈنى (مىلادى 1924 - يىلى 8 - ئاي - ئا) بىز ئۇلۇغ ئۇستازىمىزدىن ئايرىلدۇق. بىز ھەممىمىز قان يىغلاپ، لەختە - لەختە زەردە يۇتۇپ، ئۇستازىمىز بىلەن ۋىدالاشماقتىمىز. قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار! لېكىن ئۇستازىمىز ئابدۇقادىر دامولام ئۆلمىدى. ئۇ مەڭگۈ ھايات، ئۇ بىز بىلەن مەڭگۈ بىللە ياشايدۇ. ئۇ باشلىغان مەرىپەت يولى پارلاق. ئۇ مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ. ئۇ باشلىغان

يولدا كارۋان توختىمايدۇ. ئەۋلادلار ئىز بېسىپ ماڭىدۇ! — دېدى قۇتلۇق شەۋقى ھاياجانلىنىپ. ئۇنىڭ بۇ سۆزلەرنى قىلىۋاتقان چاغدىكى جاسارەت، غەيرەتكە تولغان جۇشقۇنلۇق سىماسى، ۋىجداندىن ئۇرغۇپ چىققان خىتابى قەبرە بېشىدىكى ئەل - جامائەتنى لەرزىگە كەلتۈرگەنىدى. ھەممە ئادەم بىر تەرەپتىن، چوڭقۇر قايغۇ - ئەلەملەر يالقۇنىدا ئۆرتىنىۋاتقاندەك ھېس قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىملەرگىدۇر لەنەت، كىملەرگىدۇر نەپرەت قىلىۋاتقان قىلىچۋازلاردەك كۈچ-قۇۋۋەتكە كېلەتتى. قۇتلۇق شەۋقى سۆزىنى داۋام قىلدى، — قېرىنداشلار، ۋەتەنداشلار، بۈگۈن بىز ئۇستازىمىز ئابدۇقادىر داموللامدىن ۋىدالىشىپ، كۆز يېشى قىلدۇق، يىغلىدۇق. بۇنىڭدىن باشقا، بىز يەنە نېمىگە يىغلىدۇق!... — ئۇ بىردىنلا غەزەپ تۈسىگە كىرىپ داۋام قىلدى، — بىز يەنە شۇنىڭ ئۈچۈن يىغلىدۇقكى، ۋەتەننىڭ سادىق ئوغلى، نىجات يۇلتۇزى بولغان ئابدۇقادىر داموللامغا قەست قىلغان، داموللامغا تىغ تارتقان خائىنلار، مۇناپىقلار، ۋىجدانسىزلار، ئىمانسىزلار، ھەسەتخورلار، چەت ئەل مۇخالىپەتچىلىرىگە سېتىلغان لاللما ئىتلار، ئۇلارنىڭ يالىقىنى يالاپ ئادەتلەنگەن يۇندىخورلارنىڭ ئار - نومۇس قىلماستىن، بىزگە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىگە، ئۇنتۇلغۇسىز دەرد - ئەلەملىرىگە سەۋر - تاقەت قىلالماي، ئاتەش غەزەپكە كېلىپ، ئاچچىق يىغلىماقتىمىز! قېرىنداشلار، قەست قىلغاننى پەس قىلىشىمىز كېرەك. سۇيىقەستچىلەر ئۆز ئىچىمىزدە بار. بىز بۇ قاتىللارنى تاپماي قويمايمىز، ئۇلارنىڭ خائىنلىق ئەپت - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، خەلق ئاممىسى ئالدىدا يەر بىلەن يەكسان قىلمىغۇچە توختاپ قالمايمىز! ئاللا مەدەت بەرسۇن، ئامىن!...

خاتىمە

«قىش قاتتىق كەلسە يەر يېرىلىدۇ، ئىش دەھشەت بولسا ئاسمان ...» دېگەندەك، داموللا ئابدۇقادىرنىڭ ناھەق ئۆلۈمى قەشقەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بۇ ھەقىقەتەن دەھشەت ئىش بولدى: ئاسمان يېرىلدى، يۇلتۇز تۆكۈلدى، چاقماقلار چاقتى، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، يامغۇر قۇيۇلدى!

زېمىن تىترىدى، تاغلار يېرىلدى، تاشلار سىيرىلدى، ئالەمنى قاراڭغۇلۇق باستى، جاھاننى دەھشەت قاپلىدى، كۆزلەر باغلاندى، يۈرەك داغلاندى، ئەقىللەر لال بولدى، كۆڭۈلگە مالاللىق يەتتى! ئاھ، ھەسرەتا ... ئاھ نادامەتا! ... قانداق كۈنگە قالدۇق بىز! يائاللا... ياھەزرەت!... ئاجايىپ ئىش بولدىغۇ! قىيامەت قايىمدەك كۈن بولدىغۇ!...

ئەي سۇيىقەست، ئېيتچۇ، سەن نېمانچە پەس، سەن رەزىل، سەن ئىپلاس، سەن مەرەز ناكەس! سەن دەھرۇكار نىشو زەھەر، سەن خەنجىرى تىغۇ تەبەر، سەن شۇم پەلىد قەستۇ زەرەر، سەن قەتلىكار خەۋپۇ خەتەر! قەستىڭ رەزىل خۇنخۇارلىق، تاپتى بۇ دىل ئازارلىق، قاپلاپ جاھاننى زارلىق، شامۇ سەھەر

مۇڭ - زارلىق! كۆڭلۈك قارىسى خۇددى قىش، غالجىرغا بولدۇڭ نىشوچىش، قەستىڭدە چىقتى خۇنلۇق ئىش، بىسەكمۇ ئېغىر بۇ قانلىق ئىش! كىملەرنى سەن يىغلاتمىدىڭ، كىملەرنى زار قاقشاتمىدىڭ، كىملەرنى ۋەيران قىلمىدىڭ، كىملەرنى ھەيران قىلمىدىڭ! لەنەت ساڭا جۇۋاينىمەك، ئەل نەپرىتى چالماكېسەك، قان قۇس، زاۋال تاپ لالما سەك!...

ئەلدە مۇسىبەت... تەرەپ - تەرەپتە ھازا... ئۆي - ئۆيدە قوشاق، نەپرەتلىك سادا!...

ئابدۇقادىر داموللا ئالىم ئىدى، ئالەم يىغلىدى. ئۇ بىر دېڭىز ئىدى، دولقۇن قوزغىدى، بېسىۋالغۇسىز شاۋقۇن كۆتۈرۈلدى، شەھەر - شەھەرگە نالە - پىغان، مۇڭ - زار چېچىلدى. بۇنچىلىك بولۇپ كېتەر، دەپ ھېچكىم ئويلانمىغانىدى. ئاجايىپ ئىش بولدى: جاھان نېمە بولۇپ كەتتى، قانداق كۈنگە قالدۇق بىز! نېمىدېگەن رەزىللىك، نېمىدېگەن قاباھەتلىك ئىش بۇ، دەپ، ھەممە ئادەم ھاڭ - تاڭ بولدى!

سۇيىقەستچىلەرچۇ!؟ ئۇلارمۇ بۇنچىلىك بولۇپ كېتەر، دەپ ئويلاپ يەتمىگەنىدى. كاللىسى قىزىپ، ئەقلىدىن ئاينىغان چاغلاردا، ئۇلار بۇ ئىشنى شۇنداق قىلساق بولىۋېرىدۇ، قۇدۇققا تاشلانغان تاشتەك چاپسانلا بېسىلىپ قالىدۇ، دەپ خام ئويلاشقانىدى. ئۆيدىكى ھېساب تالاغا توغرا كەلمىدى. بۇ ئىش ئۇنداق ئاسان بېسىلىپ كەتمىدى. شاۋقۇن كۆتۈرۈلدى. يۇرتجامائەت غۇلغۇلىسى بارغانچە ئەۋج ئالدى، ئەل ئىچىدە ھەر خىل پىكىر، چارە - تەدبىر، گۇمان - پەرەزلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۆسۈملۈك يىلتىزى يەر قاتلىمىدىن سۇ مەنبەسى ئىزلەپ، بارغانچە چوڭقۇرلاشقانغا ئوخشاش. ئەل - جامائەتمۇ ئاجايىپ

يوللار بىلەن چوڭقۇرلاپ پاكىتقا يېقىنلاشتى.

بىر ئىخلاسمەن پىدائىي ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئۆيىدە قېپقالغان قانلىق پىچاقنى بىر تال خادىغا چىگىپ كوچا ئايلاندى. يارباغ دەرۋازىسى، تۆشۈك دەرۋازىسى تەرەپلەرگە باردى. ئىخلاسمەن پىدائىي ئايلىنىپ قارىقى دەرۋازا ئالدىدىكى كەتمەنچى بازىرىغا يەتكەندە، پىچاق سوققۇچى ئۇستا شۇ يەردىن تېپىلدى.

تۆمۈرچى ئۇستا پىچاقنى قولىغا ئېلىپ تونۇپ چىققاندىن كېيىن، بىردىنلا ئۈن سېلىپ بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. «ئاپلا... ئەستاغپۇرۇللا!...» دەپ ئۆزىنى - ئۆزى كاچاتلاپ كەتتى. «ۋاي ئىسىت، نېمىشقا تۆمۈرچى بولغاندىمەن، نېمىشقا بۇ پىچاقنى سوققاندىمەن!...» دەپ يىغا ئارىلاش قاتتىق كايىدى. خېلىدىن كېيىن ئۇ، نەچچە كۈن ئىلگىرى بۇ پىچاقنى تەلۋەمەت(تەلۋە ئەھمەت)مەزىنگە ساتقانلىقىنى ئەسلەپ چىقتى.

قاتىل تېپىلدى!

قاتىل ئەنە شۇنداق تۇتۇلدى.

ئوغرى - قاتىللارنىڭ ئەزرائىلى دەپ نام ئالغان پاششاپ زۇنۇن ھاجى بىرقانچە ئادەملەر بىلەن كېلىپ، قاتىل ئەھمەت مەزىننى قازناق ئۆيىدىن تۇتۇپ قولغا ئالدى!...

× ×

ھەمراھبايىنىڭ شەھەردە تۇرغۇسى كەلمىدى. ئۇنىڭ كۆڭلى چېچىلغان، بېشى تاشتەك قاتقان، چىرايىنى پەرىشانلىق قاپلىغا-

ئىدى. «ئىشتانغا چىققان كۆكۈلگە تايىن» دېگەندەك، ھەممە ئىش ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟ يامراپ كەتكەن ئوتنى قانداق ئۆچۈرۈش كېرەك؟ بۇ مەسىلە ئۇنىڭ بېشىنى تۆگمەن تېشىدەك چۆگىلىتەتتى، شۇڭا ئۇ، بۇ پەرىشانلىقتىن قۇتۇلۇپ، جېنىغا ئارام تاپماقچى بولۇپ، يېزىدىكى باغ ھويلىسىغا چىقىپ كەتمەكچى بولدى (ۋاقتانىۋاق يەتكەندە، جان ئالغىلى كەلگەن ئەزرائىلمۇ ھالقىپ چۈشەلمەيدىغان ئېگىز تاملىق باغ ھويلىسىدا ئارام تاپماقچى بولسا كېرەك!).

ئۇ ئاتلىق ماڭدى. ئەنجان رەستىسى ئارقىلىق يارباغ دەرۋازىسىدىن چىقتى. رەستە ـ كوچىلار، سېپىل دەرۋازىسى بۈگۈن نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنى سوغۇققىنا ئۇزاتقاندەك بولدى. ئالدىدىكى پاخال بازىرىمۇ بۈگۈن كۆڭۈلسىز ۋە چۈۋالچاق كۆرۈنەتتى. يول بويى ئۇنىڭغا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇچراشتى. ئۇلار ھۆرمەت يۈزىسىدىن سالام بېرىشەتتى. ئەجەبا، بۈگۈن ئۇلارنىڭ بەرگەن سالاملىرى نېمە ئۈچۈندۇر بايىنىڭ جېنىغا تېگەتتى. ئۇلارنىڭ قاراشلىرىمۇ خۇددى نەيزە سانجىلغاندەك ئازابلىق تۇيۇلاتتى. ئۇ ھازىر ئۆزىنى خۇددى نەيزىلىك سىپاھلار ئوتتۇرىسىدا يالىنىپ، جازا مەيدانىغا كېتىۋاتقان گۇناھكاردەك ھېس قىلاتتى.

«قانداق قىلىش كېرەك، ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولىدۇ، ئاخىرى قەيەردىن چىقىدۇ. سەل ـ پەل خام ئىش قىلىپ قويدۇقمۇ ـ قانداق!؟ ياق، بولار ئىش بولدى. ھېلىقى تەلۋە سوپى ۋەدىسىدە چىڭ تۇرسىلا، ھېچقانچە چاتاق چىقمايتتى. ئەي ... بىراق ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ ـ دە!»

بايىنى پاراكەندە قىلىۋاتقان، كۆڭلىنى چىچىپ، بېشىنى تۈگمەن تېشىدەك چۆگىلىتىۋاتقان ۋەھىمىلىك خىياللار مانا شۇنىڭدىنلا ئىبارەت ئىدى! ياق، بۇلا ئەمەس، بۇنىڭدىنمۇ ئازابلىنارلىق ئىشلارمۇ بار ئىدى.

پەرىشانلىقنىڭ ئەڭ ئېغىرى، ئابدۇقادىر دامولللىنىڭ قانداقتۇر شېھىتلىك دەرىجىسىگە يەتكەن ئالىيجاناب، مەغرۇر سىماسى ئىدى. بۇ سىما باينىڭ كۆز ئالدىدىن بىردەممۇ نېرى كەتمەيتتى. ئۇ ئاتەش غەزەپكە تولغان ئوتلۇق كۆزلىرى بىلەن «قېنى، سەن قانچىلىك مۇراد - مەقسەت تاپتىڭ» دېگەندەك سوئال نەزەرى بىلەن چەكچىيىپ قاراپلا تۇراتتى. بۇ قاراش، بۇ سوئاللار خۇددى قارا قۇشنىڭ چاڭگىلىدەك باينىڭ يۈرىكىنى مىجىپ، چەكسىز ئازاب سالاتتى. باي بۇ ئازابتىن قۇتۇلۇشنى، بىردەم بولسىمۇ ئارام تېپىشنى ئويلايتتى، پەرۋەردىگارا، ئۆزۈڭ ئاسان قىل، دەپ يالۋۇرغاندەك، چەكسىز ئاسمانغا باقاتتى. ئاسماندىن يەنە شۇ ئابدۇقادىر دامولللىنىڭ غايەت زور گەۋدىسى خۇددى غەزەپ ئىلاھىدەك قەھر بىلەن پەيدا بولاتتى - دە، ئۇنى تېخىمۇ بىئارام قىلاتتى. ئۇ ئاسماندىن كۆزىنى ئەپقېچىپ، مېنى قۇتۇلدۇرغىن، دېگەندەك تۈمەن دەرياسىغا باقتى. دەريادىن يەنىلا ئابدۇقادىر دامولللىنىڭ غايەت زور گەۋدىسى سۇ ئىلاھىدەك غەزەپ چاچرىتىپ، شۇڭغۇپ چىقتى. ئۇنىڭ چاچ - ساقاللىرىدىن چاچراپ تۇرغان سۇ تامچىلىرى خۇددى چاچما مىلتىقنىڭ ئوقىدەك، شىددەت بىلەن كېلىپ باينىڭ باش-كۆزلىرىگە تېگەتتى. ئەمدى ئۇ، ئۆزى چاڭگىلىدا تۇتۇپ كېلىۋاتقان شەھەرگە قارىدى. شەھەرمۇ بىردىنلا ئابدۇقادىر دامولللىنىڭ زور گەۋدىسى

سىياقىغا كىردى ـ دە، شاۋقۇن كۆتۈرگەن سان ـ ساناقسىز ئاھالە بېگىز قولىنى سانجىپ، «قاتىل، قاتىل!» دەپ توۋلاۋاتقاندەك بولدى. يائاللا، ياھەزرەت! نېمە بالا بۇ، قانداق بولۇپ كەتتى ـ ھە؟!...

ئۇ، ساراسىمە خىياللار ئىچىدە ئۆيىگە كېلىپ قالغانلىقىنى تۇيمايلا قالدى.

— ئابدۇقادىر داموللامغا بىرى قەست قىپتۇ، دەيدۇ، قانداق نائەھلىنىڭ قىلغان ئىشىدۇ؟!...

باي ئەمدىلا ئىچكى ھويلىغا كىرىپ، ئارامگاھى — چوڭ مېھمانخانا ئىشىكىدە كەش سېلىۋاتقاندا، قەدىناس خېنىمىنىڭ جاراڭلىق سۆزى ئاڭلاندى ـ دە، بىر پاي كەشنى سالغان پېتى قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئەگەر قەدىناسى يېقىن تۇرغان بولسا، ئاغزىغا قاتتىق بىر تەستەك ئۇرغان بولاتتى. ھېلىمۇ ياخشى خېنىم يىراقتا ئىدى. باي ئاتەش غەزەپ بىلەن ھومىيىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇزۇق ئەلپازىدىن سىيىۋەتكۈدەك قورقۇپ كەتكەن خېنىم سۆزىنىڭ ئاخىرىنى بوغۇزىغا يۇتۇپ، ئاستا ئۆزىنى ئەپقاچتى.

خېنىمدا نېمە گۇناھ، ئۇ بولغان ئىشلاردىن تامامەن بىخەۋەر تۇرسا! ھېچقاچان ئۆيىدىن چىقمايدىغان بۇ مەستۇرە چوكان ئۆز مۇرەببىسىنى مۇنداق خۇنلۇق ئىشلارغا قول سالمايدۇ، بەلكى تۇسايدۇ، دەپ ئويلايتتى! ئېسىنى تەسلىكتە يىغىپ، يەنە بىر پاي كەشنى سالغان باي پايانداز گىلەملەرنى يۇمشاقىنا دەسسەپ مېھمانخانىغا كىردى. ئۇ چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ، ئىچىدىكى بارچە غەزەپ ۋە ئەلەملىرىنى چىقارغاندەك بولدى ـ دە، كۆرپە ئۈستىگە يۈكۈندى. ئۆيگە «بەگھاجى» دەپ

ئەركىلىتىدىغان كىچىك ئوغلى كىرىپ كەلدى. باي بۇ ئوغلىغا تولىمۇ ئامراق ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭغا ھەم بەگ، ھەم ھاجى دەيدىغان ئىككى سەلتەنەتلىك ئىسىمنى جۈپلەپ قويغانىدى. بۇ بالا ھەر قاچان ئۇنىڭ ئالدىغا كەلسە، باينىڭ ھەرقانداق ئىچى پۇشۇقلىرى چىقىپ كېتەتتى. ئاچچىق ئەلەملىرى بولسىمۇ تۇماندەك توزۇپ كېتەتتى. باينىڭ بۇ مىجەزىنى ئىگىلەپ كەلگەن قەدىناس خېنىم بايا ئۆزى قوزغاپ قويغان باينىڭ خاپىسى توزۇپ كەتسۇن، دەپ بالىنى ئاتايىن كىرگۈزگەنىدى. بالا كەلگەن پېتى دادىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇردى. ئۇ قولدا ياققان پاقالاندەك بۇدرۇق ۋە ئۇماق ئىدى. باي ئۇنىڭ بېشىنى سىيلاپ، پېشانىسىگە سۆيدى. ئەتىگەندىن تارتىۋاتقان پەرىشانلىقلارنى ئۇنتۇش ئۈچۈن ئىرمەك قىلىشقا باشلىدى. ئەركىلىتىشكە كۆنۈك بالىمۇ يۇمران قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ ئېڭەك - ساقاللىرىنى يۇمشاقىنا سىيلاپ، خۇشلۇق ۋە ئاراملىق بەخش قىلاتتى.

— دادا، دادا! — دېدى ھاجى چۈچۈككىنە تاتلىق سۆزلەپ، — ئابدۇقادىر داموللامغا كىم قەست قىپتۇ؟

پوسۇقىدە قويۇلغان بۇ سوئال باينى سەسكەندۈردى. ئۇ بالىنىڭ ئاغزىدىن بۇنداق سۆز چىقىدىغانلىقىنى ئويلاپ كۆرمىگەن ھەم كۈتمىگەنىدى.

— كىچىك بالا دېگەن ئۇنداق بولمىغۇر سۆزلەرنى قىلمايدىغان! — دېدى باي بالىسىنى ئەيىبلىگەن ئاھاڭدا سىلكىشلەپ. بالا ئۇنچىقماي جىم بولۇپ قالدى. ئارىدىن ئانچە ئۆتمەيلا بالا يەنە سورىدى:

— دادا، قەستلەپ پىچاق سالسا ئادەم ئۆلۈپ قالامدۇ؟

— بايا نېمە دېدىم، كىچىك بالا ئۇنداق ئەسكى گەپلەرنى قىلمايدىغان، دېدىمغۇ!

— ئادەم ئۆلسە قان چىقامدۇ؟

— قوپسىلا بالام، ئانىلىرىنىڭ يېنىغا چىقسىلا! — بالىنى قوغلىغاندەك قىلىپ قۇچىقىدىن چۈشۈرگەن باي نېمە ئۈچۈندۇر ئۆزىچە تىترەپ كەتتى. «ئۆلمەكنىڭ ئۇستىگە تەپمەك» دېدى ئىچىدە بالىسىدىن رەنجىپ. بالىنىڭ نېمە كارى:

— مەن قاندىن قورقمايمەن! قوي ئۆلتۈرگەندە قاراپ تۇرۇۋەردىم، قورقمىدىم!...

ھويلىغا ئېگىز ھەم سېمىز كەلگەن گەۋرى بىر ئادەم كىرىپ كەلدى. بۇ كىشى شەھەر ئامانلىقىنى قوغدىغۇچى ئۆمەر بەگ ئىدى. بېلىگە كۆك دۇردۇن بەلباغ باغلاپ، ساقال تارغاق، سەدەپ دەستىلىك پىچاق ھەمدە داچەن پۇل ئۆتكۈزىدىغان تاسما تانا ئېسىپ يۈرىدىغان ھەيۋەتلىك بۇ كىشى ئەھمەت مەزىننى سوراق قىلىپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن، بۇ قېتىمقى ئەنزىنىڭ چوڭ - كىشىلەرگە چېتىلىدىغان مۇرەككەپ ئەنزە ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلەپ، مېڭىسىدىن تۈتۈن چىقىپ كەتكەندەك بولدى - دە، ھولۇققىنىدا پالاقشىپ باينى قوغلىشىپ كەلگەنىدى.

— ئوغلۇم، دادىلىرى بارمۇ؟ — سورىدى ئۇ يېڭىلا مېھمانخانا ئۆيىدىن ھويلىغا قايتىپ چىققان بالىنى تۇسۇپ.

— دادام بار!

ئۆمەر بەگنىڭ ئۆكسۈلە قىياپىتىنى ئۆيدە ئولتۇرۇپ كۆرگەن ھەمراھابىنىڭ يۈرىكى «قارت» قىلىپ، يېرىلىپ كەتكەندەك بولدى، ئەمما، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشنى بىلەتتى. ئۆمەر بەگ

ئۆيگە كىرگەندە، ئۇ چاندۇرماستىن قىزغىن قارشى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىگە تەمكىن ئولتۇرۇپ قۇلاق سالدى. ئۆمەر بەگ ئەھۋالنى تەپسىلىي سۆزلەپ، ئەھمەت مەزىننىڭ ئىقرارىنى بىر-بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويدى. باينىڭ رەڭگى ئۆچتى. چىرايى ساماندەك سارغايدى. قول بارماقلىرى ئىختىيارسىز تىترەيتتى، لېكىن ئۇ، يەنىلا چاندۇرماسلىققا تىرىشاتتى. بىرئاز سۈكۈت قىلىپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، تەلۋىلەرچە بۆسۈپ سۆز قىلدى:

— ساراڭنىڭ گېپى گەپ بولامدىكەن! ساراڭ دېگەن ئاغزىغا كەلگەننى دەۋېرىدۇ! — دېدى ئۇ ئۆمەر بەگنىڭ سۆزلىرىنى رەت قىلىپ ئۇ يەنە بىرمۇنچە چالۋاقىدى.

ئۆمەر بەگ ئۇنىڭ چالۋاقايدىغانلىقىنى ئوبدان چۈشەنەتتى. ھەرقانداق ئىشنى تەتۈر قايرىش ئارقىلىق باشقا ئادەملەرگە ئەقىل كۆرسىتىدىغان مىجەزىنى بىلگەن بەگ تىنچ ئولتۇرۇپ سۆزگە قۇلاق سالدى. بىرئازدىن كېيىن، ئىز-جايىغا چۈشكەن باي بۇ ئىشنى قانداق تۈگىتىشنىڭ يولىغا ئۆتتى.

— بۇ ئىش كىچىك ئىش ئەمەس! — دېدى ئۇ ئۆمەر بەگنىڭ كۆزىگە ئىلتىجالىق بىلەن قاراپ، ئاندىن چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ داۋام قىلدى، — بۇنى ئوبدان بىر تەرەپ قىلمىغاندا، يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. ھېلىتىنلا ھېلىقى ساراڭ تەلۋە ئاغزىغا كەلگەننى بوغۇزىغا يۇتماي، بىرمۇنچە كىشىلەرنى چىشلەپ تارتقىلى تۇرسا، كېيىن قانداق بولىدۇ! قېنى، ئويلاپ كۆرۈڭلار، مىنىڭچە، سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ، شۇنداققۇ؟!

ئۆمەر بەگ بېشىنى لىڭشىتقاچ، شۇنداق، شۇنداق، دەپ سۆزگە قۇلاق سالاتتى. باي داۋام قىلدى:

— ھېلىمۇ ياخشى، ئۇ تەلۋىنىڭ ئاغزىدىن چىققان سۆزنى زۇنۇن ھاجى بىلەن ئىككىڭلار ئاڭلاپسىلەر، بۇ سۆز ئۈچىنچى بىر كىشىنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىپ قالمىسۇن! بۇ، ئوتتۇرىمىزدىكى بىر سىر بولۇپ قالسۇن، قەتئىي مەخپىيەتلىكى ساقلانسۇن!

باي بۇ مەسىلىنى تەكىتلىگەندىن كېيىن، لىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، مەرەپتىكى تام ئىشكاپ تەرەپكە ماڭدى. ئۇ يەردىكى پولات ساندۇقنى ئېچىپ، قولىغا بىر سىقىم تىللا ساناپ ئالدى. ئاندىن بۇ تەرەپكە بۇرۇلۇپ، گويا خۇنۇك بىر ئىشنى قىلماقچى بولغاندەك سارغىيىپ - تاتىرىپ:

— بۇ ئىشقا خېلى ھەرەج كېتىدۇ، — دېدى ئېۋىگە سەل - پەل كۈلكە يۈگۈرتۈپ، — ھەرەج كەتكەن يەردە خەجمۇ كېتىدۇ. ماۋۇ پۇلنى زۇنۇن ھاجىم بىلەن ئىككىڭلار خىراجەت قىلغاچ، يوچۇق - پۇچۇق يەرلىرىنى ئېتىپ تۇرساڭلار، كەم - كۈسا يەرلىرىگە يەنە مەن بولغانىكىن، ئوبدان رازى قىلىمەن!

ئۆمەر بەگنىڭ كۆزلىرى ئويناپ كەتتى. تىللانى چۆنتەككە سېلىپ قايتماقچى بولغاندا، باي ئۇنى ھويلىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى:

— مەن دېگەنىدەك مەخپىيەتلىك قەتئىي ساقلانسۇن. ھېلىقى تەلۋە ئۆز سۆزىدە ئچىڭ تۇرسۇن، ئۇ ھەرگىز ئۆلمەيدۇ، مانا مەن بار، ماقۇلما، ئەمىسە، گەپ شۇنداق بولسۇن!

باينىڭ گەپلىرى ئۇنداق پوڭ - چىققان بىلەن

كۆزىدىن ئىلتىجالىق ئوتلىرى چاچراپ تۇراتتى. ئۆمەردە باشقىلارغا ئىلتىجا قىلىپ كۆرمىگەن باينىڭ بۈگۈنكى ئەھۋالىنى كۆرگەن ئۆمەر بەگ ھەيران قالدى. بىر كۈن ئىچىدىلا ئۇنىڭ كۆزلىرى بىر گەز چۆكۈپ، بىچارە قىياپەتكە كىرىپ قالغانىدى.

سوراق ئامبالنىڭ ئالدىغا چۈشكەندە، ھەمراھباي ئىككى قېتىمدا 300 سوم تىللا خەجلىدى. ئامبالنىڭ يانچۇقى تىللاغا تولغاندىلا، ئاندىن ئۇ قاتتىق سوراق قىلىش، ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈش ئىشلىرىنى بوشاشتۇرۇپ، دەۋانى كەينىگە تارتتى ۋە قاتىلنى قاماقتا تۇتۇپ تۇرۇش بىلەنلا كۇپايىلەندى.

تىنەي - شىتەيلەرگىمۇ لايىقىدا پۇل خەجلەندى، ھەتتا يامۇل بەگلىرىدىن تارتىپ گۇندىپايلارغىچە پۇل بېرىلدى. خەيرىيەت ئىشلىرىغا ئىككى سەر كۈمۈش پۇل تەڭلىگەن ھەمراھباي مانا ئەمدى مۇشۇ ئەنزە مۇناسىۋىتى بىلەن 2000 سوم تىللا خەجلىگەنىدى. بۇ قەدەر زور خىراجەت بىر بېخىل باي ئۈچۈن ئېيتقاندا، يۈرىكى سۇغۇرۇلۇپ كەتكەندەك قاتتىق زەربە ئىدى.

لېكىن بۇ زەربە ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيتتى.

ئەڭ ئېغىرى شۇكى، خەلقنىڭ ئابدۇقادىر داموللىغا شېھىتلىك دەرىجە بىلەن «مەرىپەت يۇلتۇزى» دەپ مەڭگۈ ئۆچمەس نام بېرىپ، قارا نىيەتلەرگە «قاتىل، سۇيىقەستچى» دېگەن شەرمەندە نامنى بەرگەنلىكى ئىدى.

سۇيىقەستچىلەر سىرنى يوشۇرۇپ، ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىش يولىدا جىڭلاپ ئالتۇن سەرپ قىلىپ، نۇرغۇن نەرس-

لەرگە ئالتۇن يالاتقان بولسىمۇ، لېكىن، خۇددى سۇكېتىپ تاش قالغاندەك، يالىتىلغان ئالتۇن سىرلار بەربىر ئۆچۈپ، ئەسلى ماھىيەت ئېچىلىپ، نەتىجىدە: «چەت ئەل مۇخالىپەتچىلەرنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا، ھەمراھباي 300 سەر كۆمۈش پۇل سەرپ قىلىپ سېتىۋالغان ئەھمەت مەزىننىڭ قارا قولى ئارقىلىق، ئابدۇقادىر داموللا شېھىت قىلىندى.» دېگەن تارىخىي يەكۈن مەڭگۈگە قالدى. تىرىكلىك ئالەمدە بۇ ئەڭ ئېغىر، ئەڭ ئالىي جازا ھېسابلانماسمۇ!؟...

ئاپتوردىن ئاخىرقى سۆز

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللا شېھىت بولۇپ 60 نەچچە يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈنلەردىمۇ كەڭ جامائەت ئىچىدە تىلدىن - تىلغا، دىلدىن - دىلغا كۆچۈش يولى بىلەن، ئاجايىپ مۇستەھكەم قۇرۇلمىلىق كۆڭۈل ئامبارلىرىدا پۇختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قايغۇلۇق داستانلارنىڭ پەقەتلا بىر قىسمى. كىتابنى تولۇقراق ۋە مۇكەممەلرەك ئىشلەش زۆرۈر ئىدى. ئەپسۇسكى، ئابدۇقادىر داموللا بىلەن زامانداش كىشىلەر ۋە سەپداش، مەسلەكداش پېشقەدەم زاتلار ھەر خىل قىسمەت ۋە ھەر خىل تەقدىرلەرگە دۇچ كېلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن، مەسىلەن، ھاجى قۇتلۇق شەۋقى① موللا سابىت داموللا②،

---

① ھاجى قۇتلۇق شەۋقى — مەشھۇر مائارىپچى، تالانتلىق شائىر. ئابدۇقادىر داموللا بىلەن سەپداش، مەسلەكداش بولۇپ، پۈتۈن ھاياتىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك مەرىپەتپەرۋەرلىككە بېغىشلىغان. بەختكە قارشى، 1937 - يىل 10 - ئايلاردا جاللات شېڭ شىسەي تېررورىدىن قەشقەر تۈرمىسىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈلگەن يۈزلىگەن قېرىنداشلار بىلەن بىر قاتاردا شېھىت بولغان.

② موللا سابىت خەلپەت (داموللا) — كاتتا ئالىم، مەرىپەتچى، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى بولۇپ، 1934 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قولغا ئېلىپ، تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلدى.

سالىھ داموللا①، ئابدۇجېلىل داموللا②، مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا③، ھېلىمىدىن داموللا④، ئابدۇللا داموللا تۇرپانى⑤ قاتارلىقلار.

---

① سالىھ داموللا ھاجى — (قۇرئان تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن مۇھەممەت سالىھنىڭ دادىسى) يارقىن مەرىپەتچى، مۇدەررىس ھەم تالانتلىق شائىر بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن، خەلق قۇرۇلتىيىغا ۋەكىل بولۇپ سايلانغان جامائەت ئەربابى. كېيىن ئۆز ئەجىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

② ئابدۇجېلىل داموللا — خوتەن گۇمىلىق، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىرتى، خەتمە قىلىپ گۇمىغا قايتقاندىن كېيىن، مەرىپەتچىلىك ۋە ئىسلاھاتچىلىق بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان. 1933 - يىلى خوتەن ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇپ گۇمىدا زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىغا يېتەكچىلىك قىلغان.

③ مۇھەممەت ئابدۇللاخان خوجا — ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىرتى. يەكەندە مەرىپەتچىلىك بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ «مەتلەئىل ئىرفان» مەكتىپى قۇرۇپ، يېڭى ئىزامچە ئوقۇش - ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان. بەختكە قارشى، 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

④ ھېلىمىدىن داموللا — ئابدۇقادىر داموللامدا ئوقۇپ يەكەنگە قايتقاندىن كېيىن، ئالتۇن كونا خانىلىق مەدرىستە يېڭى ئۇسۇلدا مەكتەپ ئاچقان. كېيىنكى يىللاردا «مەتلەئىل ئىرفان» مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. بەختكە قارشى، 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن.

⑤ ئابدۇللا داموللا نەئىمى (تۇرپان) — قەشقەردە ئابدۇقادىر داموللامدا ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، تۇرپاندا مەرىپەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. 1933 يىلى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا يېقىندىن ئاۋاز قوشۇپ، تۇرپان قىسىملىرىغا باش بولۇپ قوزغىلاڭغا قاتناشقان. مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئەڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن بولۇپ، قەشقەردە ئاتالمىش 6 - دىۋىزىيىنىڭ مۇشاۋىرى ھەم باش كاتىپى بولغان. شېڭ شىسەي ھەرباب بىلەن ئابدۇللا داموللا نەئىمىنى مەھمۇت سىجاڭدىن ئاجرىتىۋالالمىغان. ئەڭ ئاخىردا، ئابدۇللا داموللا مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىرلىكتە چەتكە چىقىپ كەتكەن...

يۇقىرىدا ئىزاھلانغان مەرىپەتچىلەردىن باشقا، يەنە شەمسىدىن داموللا، ئىنايەتخان مەخسۇم، جامال ئاخۇن خەلپەت، سالىھ داموللا، پوسكاملىق ئىسرائىل داموللام، قاغىلىقتىن ئېلاخۇن خەلپەت، قەشقەردىن ئىمىن ھاجى خەلپەت، مۇھەممەتخان... قاتارلىقلارمۇ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاگىرتى ياكى مەسلەكداشلىرىدۇر. بۇ كىشىلەرنىڭ داموللامنىڭ ئىزىدا مېڭىپ، مەرىپەت يولىدا قىلغان ئىجتىھات غەيرەتلىرى مەرىپەت تارىخىمىزدا تېخى ئېچىلمىغان سەھىپىدۇر.

كېيىنكى يىللاردا، ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئوغلى ئابلىز مەخسۇم 40 نەچچە يىللىق تۈرمە ھاياتىنى تۈگىتىپ، سالامەت چىققان بولسىمۇ، لېكىن ئاجىزلاپ كەتكەن بۇ ئادەم دادىسى توغرىسىدا، غەللە ساندۇق ئېچىش ۋەقەسىنى سۆزلەپ بەرگەندىن باشقا، تەپسىلىي مەلۇمات بېرەلمەي ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنداق سەۋەبلەردىن بۇ كىتاب نۇقسان ۋە يېتەرسىزلىكلەردىن خالىي بولالمىدى، ئەلۋەتتە!

بەختكە يارىشا، پېقىر 1933 - يىلى ئاتام تۆمۈر ئېلى بىلەن قەشقەرگە بارغاندا، بىللە ئوينىغان تەڭ دېمەتلىكلەردىن «قەشقەردە داموللا ئابدۇقادىرنى ناھەق كەتتىلەر» دېگەن شېئىر ۋە بىرمۇنچە تەپسىلاتلارنى ئاڭلىغان. ياشلىق چاغلاردا ئاڭلىغان شېئىر ۋە تەپسىلاتلار خۇددى تاشقا مۆھۈر ئويغاندەك، ئېسىمدە چىڭ ساقلىنىپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 50 نەچچە يىل داۋامىدا، مەن يەنە ۋەتەنىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، دىنىي زاتلار، سودا-سانائەتچىلەر، ھۈنەرۋەن-كاسىپلار، دېھقانلار ئاغزىدىن مەرھۇم ئابدۇقادىر داموللا توغرىسىدا ئارزۇ-ئارمان ۋە ھەسرەت-نادامەتلەرگە تولغان قايغۇلۇق گەپ-سۆزلەرنى داۋاملىق ئاڭلاپ تۇردۇم. يىراق-يېزا-سەھرالاردىمۇ ئەرەبىي-پارسىدىن ئاز-تولا خەۋىرى بولغان ئىمام-خەلپەتلەردىنمۇ ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ئەرەبىي ۋە پارسى تىللاردا يازغان پاساھەتلىك شېئىر، رۇبائىي-غەزەللىرىنى يادقا ئوقۇپ «ئابدۇقادىر داموللا كاتتا ئالىم ئىدى، مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ ھەم شائىر ئىدى» دەپ مەدھىيىلەپ تەرىپلەشكەنلىرىنى، دۇئادا ياد ئەتكەنلىرىنى كۆپ ئاڭلىدىم.

خەلق ئىچىدىكى سۆھبەت ۋە تەرىپلەرگە 40 - يىللاردىن

بۇيان كۆڭۈل قويۇپ قىزىقىپ، ھەر تەرەپلىمە مەنبەلەرگە مۇراجىئەت قىلىپ، ئاخىر ئابدۇقادىر داموللىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا قىسمەن مەلۇماتلارغا ئىگە بولدۇم. بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللا مۇھەررىرلىكىدە نەشر قىلىنغان ھەپتىلىك گېزىت «نەسىھەتى ئاما»نىڭ تۇنجى سانى، مەشھۇر ئىلمىي ژۇرنال «شورا» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغان ئابدۇقادىر داموللامنىڭ «ئەدەبىي مۇساھىبە»سەرلەۋھىلىك ماقالىسى، «شەرقىي گۈلىستان مۇسەۋۋىرى»غا يازغان بېغىشلىمىسى، ئۇستازلاردىن باھاتۇرخان تاشكەندى، ئۇستاز ئۇلۇغ خان تۆرە (خوقەندى)، عوز مۇپتى (خوجەندى)لەرگە ئەرەب تىلىدا يېزىلغان مەرسىيەلەر، بۇخارى (مۇھەممەت بىننى ئىسمائىل بۇخارى) قەبرىسىنى زىيارەت قىلغاندا ئوقۇغان غەزەل، ئىپتىخار ھەققىدە ئېيتىلغان شېئىرلارنى كۆرۈشكە مۇلاقات بولدۇم.

ھاسىل كالام، ئاڭلانغان ئۇچۇر، ئىگە بولغان مەلۇماتلىرىم گەرچە دەريادىن تامچە بولسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن ھاياجانلانغان ھالدا، ئاڭلىغانلىرىم بىلەن كۆرگەن - بىلگەنلىرىمنى ئۆزئارا كىرىشتۈرۈپ كىتابچە قىلىشقا ۋە بۇ كىتابنى كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىشىغا تەقدىم قىلىش نىيىتىدە بۇ قىسىمنى يازدىم.

مۇقاۋا ۋە قىستۇرما رەسىملەرنى
مەمەت ئايۇپ ئىشلىگەن

2006 A
2331

0518 - 9/I·220
باھاسى 18.00 يۈەن